BARTA GÁBOR
FEKETE NAGY ANTAL
PARASZTHÁBORÚ 1514-BEN

PARASZTHÁBORÚ 1514-BEN

BARTA GÁBOR — FEKETE NAGY ANTAL

PARASZTHÁBORÚ 1514-BEN

GONDOLAT · BUDAPEST 1973

MTA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETE

Lektorálta

HECKENAST GUSZTÁV
és
SZŰCS JENŐ

© Barta Gábor és Nehr Tiborné, Fekete Nagy Katalin, 1973

Kiadja a Gondolat, a TIT kiadója
Felelős kiadó a Gondolat Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Sólyom Gáborné
Műszaki vezető: Kálmán Emil
Műszaki szerkesztő: Radó Péter
A borító- és kötésterv Szvoboda Gabriella munkája
Megjelent 5000 példányban,
31,5 (A/5) ív + 32 oldal melléklet terjedelemben
Ez a könyv az MSZ 5601–59 és 5602–55 szabványok szerint készült

73.1454/1–2511 – Zrínyi Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Bolgár Imre vezérigazgató

ELŐSZÓ

Márki Sándor több évtizedes munka után 1913-ban öntötte végleges formába Dózsa Györgyről írott életrajzát – tulajdonképpen az 1514. évi parasztháború történetét. Ez a maga idejében igen értékes biográfia idestova hatvan esztendős, s megjelenése óta – főleg az utolsó három évtizedben – a parasztságtörténeti, gazdaságtörténeti, ideológiatörténeti kutatás sok mindenben túlhaladottá tette megállapításait.

Fekete Nagy Antal levéltáros (1900–1969) élete utolsó harmadfél évtizedét áldozta rá, hogy az 1514. évi magyarországi parasztháború oly hiányos forrásanyagát kiegészítse, a még ismeretlen adatokat felkutassa. Élete végén már megkezdte az összegyűjtött anyag feldolgozását, de munkája teljes befejezésére hosszan tartó, súlyos betegsége és a halál már nem hagyott időt. Az Okmánytár anyagának – amely roppant fontos, eddig ismeretlen források tömegét foglalja magában – ellenőrzése elmaradt, a bevezetőnek szánt nagy lélegzetű tanulmány pedig, bár alapvető új eredményeket hozott a parasztháború történetének ismereteiben, már nem kaphatta meg a megfelelő kifejezési formákat és szerkezetet.

E kétrészes munkát szerzője a Történettudományi Intézet gondozására bízta. Az Intézet kezdeményezésére határozták el, az 1972. évi Dózsa-évforduló előkészületei során, mindkét rész kiadását. A nyomtatásban való megjelentetés előfeltétele volt a már említett hiányosságok kiküszöbölése. Az Okmánytár szerkesztésére, kiegészítésére Érszegi Gézát (Országos Levéltár), Kenéz Győzőt és Solymosi Lászlót (Történettudományi Intézet) kérték föl (az Akadémiai Kiadónál fog megjelenni), a monográfia átdolgozásával pedig engem bízott meg az Intézet.

A megtisztelő megbízatást 1971 decemberében kaptam, az ünnepi alkalom miatt eredetileg 1972. áprilisi határidővel. A munka azonban elhúzódott: az új kéziratot elkészülése után 1972 júniusában, a Történettudományi Intézet külső szakemberek bevonásával megvitatta, ezt követően további javítás, lektorálás, szerkesztés következett. A kötet végül csak jelentős késéssel kerülhetett nyomdagépek alá.

Az elkészült mű már nem azonos Fekete Nagy Antal írásával. Az eredeti alkotás egész sor érdekes megállapítást, új eredményt tartalmazott – de egyben

megkezdett gondolatokat is, melyek befejezése rám várt. S míg ez utóbbiakon dolgoztam, már saját ötleteket, eredményeket is papírra vetettem. A két alkotóelem végül oly mértékben kiegyenlítette egymást, hogy a kötet lektorai közös szerzőnév alatti kiadást javasoltak.

Ha meg kellene határoznom, végül is mely rész származik Fekete Nagy Antaltól, s melyik tőlem, nehéz helyzetbe kerülnék. Nagy általánosságban azt mondhatnám, hogy a jelentős részében új, vagy legalábbis új összefüggésekben értékelt tényanyag származik elhunyt szerzőtársamtól, míg a mű szerkezete, végső koncepciója saját alkotásom. Ez az állítás azonban csak részben fedi a valóságot. Egyrészt az eseménytörténeti feldolgozásban is vannak általam kidolgozott mozzanatok (az általános politikai helyzetre vonatkozó részletek, a temesvári csata története stb.); másrészt az eredeti kéziratból került át a jobbágyparaszti társadalmi mobilitásnak a munka alapgondolatát meghatározó anyaga, s ez az alapgondolat önmagában ki sem alakulhatott volna olyan, készen kapott megállapítások nélkül, mint a pesti tábor eseményeinek három részre bontása, a „ceglédi kiáltvány" históriájának (elhangzás, hely, tartalom) fiktív volta stb.

A Fekete Nagy Antaltól, illetve tőlem származó gondolatok többnyire szorosan egymáshoz kapcsolódnak: így pl. a legendás „Lőrinc pap" kilétét kutatva, Fekete Nagy Antal bebizonyította egy ilyen nevű bihari felkelővezér létezését, ő azt tartotta az „igazi" Lőrinc papnak, azt a következtetést azonban, hogy a legendák Lőrince e vezéren kívül még más szereplők figurájából ötvöződött össze, már én vontam le.

A különböző elemek kapcsolata azonban az esetek többségében ennél sokkal bonyolultabb. Hadd hivatkozzam e tekintetben a munka egyik sarkpontjára, a felkelés kitörését érintő új elméletre. A főserég vonulásának időrendjét tárgyalva, Fekete Nagy vette észre a Pest alóli indulás hagyományos dátumának lehetetlenségét, s ő számította ki az új időpontot. A számítást magát csak alátámasztanom kellett, de az abból levont következtetéseket már módosítottam. Fekete Nagy Pest helyett Ceglédet jelölte meg a keresztes hadjárat parasztháborúvá válása színteréül; magam viszont kialakítottam a fordulatnak azt az új időrendjét, amely e kötetben is olvasható – azzal az egyetlen eltéréssel, hogy a „ceglédi kiáltványt" még az első időszakban tárgyaltam, de mellékes tényezőnek véltem. A kézirat megvitatásakor azonban többen ellentmondást láttak a nevezetes oklevél tartalma s az általam felállított kronológia között. Az egyik lektor, Szücs Jenő is osztotta nézetüket, de végül éppen neki sikerült ezt az ellentmondást – a kiáltvány keletkezési idejének helyesbítésével föloldani. Ezzel a helyesbítéssel vált azután a parasztháború kitöréséről fölállított új hipotézis egységes egésszé.

Minden egyes mozzanatnál külön-külön részletezni az egyes elemek származását hosszadalmas, s alighanem felesleges munka lenne. Az elkészült műben végül is a különböző eredetű gondolatok – érzésem szerint – egységes gondolatmenetté állnak össze: ilyen értelemben egészét tekintve is közös alkotás.

Egységes koncepcióról szóltam, de hadd tegyen hozzá: munkánk, az 1514. évi

parasztháború története, még most is sok hipotétikus elemet tartalmaz. Az e könyvben kialakított kép közreadásától éppen azt is remélem, hogy annak révén új lendületet kaphat a felkelésre vonatkozó kutatás. Nagyon valószínű tehát, hogy a történetírás talál majd módosítani valót eredményeinken; mégis a kutatás adott szintjén számomra az itt leírt koncepció jelenti a lehetséges legjobb összegzést, mert olyan zárt egészet alkot, melyben az egyes részek meglehetős pontossággal illeszkednek egymáshoz.

A koncepció megfogalmazásában a legfontosabb támpont természetesen az Okmánytár volt. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyeznem, hogy az annak eredeti anyagához a kiegészítés során hozzátett oklevelek egy részét nem volt módom megismerni, hiszen az Okmánytár szerkesztése még e sorok leírásakor sem fejeződött be. Az 1972 szeptemberében a Magyar Tudományos Akadémián a Dózsa-évfordulóra rendezett tudományos ülésszak előadásai közül azért hivatkozhattam csak kettőre, mert csak ezek eredményeiről szerezhettem tudomást (szerzőik – lektoraim – szívességéből) a kézirat lezárása, 1972 augusztusa előtt.

Két történész kollégám szíves segítségét említettem – de kedves kötelességemnek tartom befejezésképpen elmondani, hogy az átdolgozás feszített munkája közben nagyon sokfelől kaptam segítséget. Az említett két tanulmány eredményeinek közlésén túl is köszönettel tartozom lektoraim, Szücs Jenő és Heckenast Gusztáv sokoldalú támogatásáért. Kívülük elsősorban bátyám, ifj. Barta János fáradozásait szeretném itt megemlíteni, de nem feledkezhetem meg a többiekről sem: személy szerint Bácskai Vera, Érszegi Géza, Kenéz Győző, Kubinyi András, Orosz István, Perjés Géza, Petneki Áron, Solymosi László és Szakály Ferenc segítségéért mondok ezúttal is hálás köszönetet.

Budapest, 1973. január 31.

Barta Gábor

A parasztháború 1514-ben Magyarországon egy olyan eseménysor láncszeme volt, amely két évszázad alatt Európa jelentős részét érintette: a középkori parasztháborúk sorozatáé. A kezdet a franciaországi Jacquerie, 1358-ban, azt 1381-ben követte Angliában Wat Tyler felkelése. 1434-ben Svédországban Engelbrekt Engelbrektsson vezetésével ragadtak fegyvert a föld művelői, 1484-ben pedig az Ibér-félsziget látott parasztháborút. A svájci és a fríz parasztok évtizedeken át küzdöttek jogaikért. 1514 előtt közvetlenül Stájerföldön zajlott le hasonló megmozdulás; a német parasztok több évtizedes szervezkedése pedig 1525-ben robbantotta ki a nagy parasztháborút.

A legfontosabb európai parasztfelkelések felsorolása is elég ahhoz, hogy azonnal szemünkbe tűnjön: e láncnak Magyarország a legkeletibb szeme.

Az európai társadalmi-gazdasági fejlődésnek jelentős időszakában vagyunk: Nyugaton ekkor vetik meg az alapjait a gazdagodó polgárság pénzére támaszkodó központosított monarchiáknak. Az áru és pénz jelentőségének fokozódása a parasztságot a szó szoros értelmében vett jobbágyi állapotból a szabad bérletrendszer felé lépteti előre. Bár Keleten is mélyreható változások mentek végbe, de a városok fejletlensége miatt az eredeti struktúra csak fellazult. A XV–XVI. század viszonylagos mozdulatlansága után a XVI. század végére fellendül a mezőgazdasági árutermelés, méghozzá a nemesség kezében levő árutermelés. A szükséges munkához az újra feltámasztott robot révén jutottak hozzá. A nagy parasztfelkelések minden jel szerint a nyugati típusú fejlődés velejárói. A megmozdulások egytől egyig vereséget szenvedtek, de céljaikat az utókor megvalósította.

Magyarország a kelet-európai fejlődés útján haladt. Feltehetjük a kérdést: vajon 1514 a szabályt erősítő kivétel csupán? Történelmi véletlen, esetleg véletlenek sorozatából született rendhagyó esemény? Vagy a XVI. század elején hazánk gazdasági-társadalmi fejlődésében ekkor még voltak a Nyugat fejlődéséhez rokonító elemek?

Mindkét kérdést jogos feltennünk. Az 1514. évi parasztháború egyik legjel-

lemzőbb sajátossága, hogy szervezeti kereteit az uralkodó osztály segítségével kapta meg a török ellen meghirdetett keresztes hadjárat formájában. Ez a különbség lehet-e az a bizonyos véletlen? Volt-e más, mélyebben fekvő oka is annak, hogy a magyar parasztok fegyvereiket uraik ellen fordították? Ha volt, lehetséges-e, hogy ez a mélyebben fekvő ok a magyar gazdasági-társadalmi fejlődés imént feltételezett, Nyugatéhoz hasonló elemeivel áll összefüggésben? S végezetül, hogyan viszonylik parasztháborúnk, illetve annak veresége – fejlődésünk egész menetéhez?

A következőkben először a keresztes hadjárat meghirdetésének körülményeit próbáljuk tisztázni, utána a magyar társadalom és gazdaság XVI. század eleji viszonyaiban kíséreljük majd meg föllelni a várt magyarázatot, majd 1514 eseménytörténetének tisztázása után próbálkozunk meg az általános értékeléssel.

I. FEJEZET

A KERESZTES HADJÁRAT

1. A keresztes eszme múltja

Az 1514. évi magyar parasztháborút kiváltó eseménysor kiindulópontját keresve, X. Leó pápa 1513. július 15-én kiállított ünnepélyes okiratánál kell megállapodnunk. Az okirat értelmében a római egyház feje erdődi Bakócz Tamás bíbornokot, Esztergom érsekét és Konstantinápoly pátriárkáját, Magyarország prímását három évre rendkívüli hatalommal felruházott követévé és képviselőjévé nevezi ki Magyar-, Cseh- és Lengyelország, Havaselve, Szilézia, Lausitz, Morvaország, Erdély, Szlavónia, Horvátország, Dalmácia, Poroszország, Litvánia, Livónia, Oroszország és Moszkva, Dánia, Norvégia és Svédország területére. A bulla a legátus feladatául a hitetlen törökök elleni szent háború szervezését jelölte meg.

A pápa, amikor a „pogány" mohamedánok elleni keresztes háború eszközéhez folyamodott, évszázados, elődei által sokszor alkalmazott fegyverhez nyúlt. A keresztes hadjárat a középkor történetében mind a vallás védelmében, mind annak terjesztésében sokáig fontos szerepet játszott. Eredetét valahol a hispániai reconquista (az arab hódítók kiűzése az Ibér-félszigetről) elkeseredett harcaiban találhatjuk meg. Klasszikus formája a Szentföld – Jeruzsálem és környéke – meghódítására indított háborúkban bontakozott ki. A nyolc keresztes hadjárat (1096–1270) csak ideiglenes területi hódításokat hozott; eredményüket nem is katonai sikerükben, hanem a Kelettel folytatott kereskedelmi kapcsolatok felújításában kell látnunk. Az eredeti keresztes gondolatból a következő évszázadokban lassan nem maradt meg egyéb, mint egy halványodó hagyomány, amely egyre inkább a napi politikai célokat szolgálta. A Szentföld elvesztése után a keresztes hadak többé már nem lépték túl Európa határait, s a hatalmas mohamedán ellenfelek helyét Kelet-Európa elmaradott „pogány" népei (litvánok és más balti törzsek) vagy a római hitet elhagyó eretnekek (délfrancia albigensek, cseh husziták) vették át.

A XIV. századtól kezdve a mohamedán világ terjeszkedése újra európai területeket veszélyeztetett. A kisázsiai oszmán-törökök, kihasználva a bizánci birodalom gyengeségét és belső harcait, kezdetben az egyes konstantinápolyi pártok

szövetségében, majd önállóan is betörtek a Balkán-félszigetre. Megjelenésük két okból is fenyegette a kontinens népeit: egyrészt katonai és politikai alávetéssel fenyegették azokat az országokat, amelyeknek határára érkeztek, másrészt idegen vallásuk, gyökeresen más gazdasági és társadalmi berendezkedésük kihívást jelentett a keresztény Európa számára. A török elleni küzdelem ezért mindig kettős arculatú volt: egyrészt az érintett államok és népek önvédelmi harca, másrészt Európa keresztény-feudális rendjének védekezése egy idegen világ támadásával szemben.

Az oszmán-török hatalom európai megjelenése lehetőséget nyújtott a keresztes eszme felújítására. A pápaság élt is ezzel az eszközzel, amikor a XIV–XV. század során a kontinens érdeklődésének homlokterébe került Magyarország déli határainak sorsa. Megerősítésük, mint az egész keresztény világ érdeke, összeurópai jelentőséget kapott, s az egyház a puszta védelmen túl a török Európából való kiszorításának gondolatát is besorolta hazánkkal kapcsolatos politikai jelszavai közé.

Az első, Magyarországot közvetlenül érintő keresztes hadjáratot Zsigmond király kezdeményezésére a pápa 1396-ban hirdette meg. Az összegyűlt szépszámú lovagsereg azonban, amely magyarokon kívül főleg franciákból és burgundokból állott, súlyos veréseget szenvedett a törököktől (Nikápoly, 1396). Zsigmond szerepe a német királyság elnyerése után a német birodalomban 1410-től kezdve megnőtt, s így a birodalom rendjei többször is foglalkoztak a Balkán népeinek és hazánknak nyújtandó segítség gondolatával. Tettekre azonban erejükből sosem futotta.

Az egyetlen eredményes keresztes hadjárat Hunyadi János nevéhez fűződik. Hunyadi 1453 előtt, a Balkánon vezetett hadműveleteihez nem kapott érdemleges pápai támogatást, s ezért igyekezett kihasználni a veszélyeztetett balkáni és kelet-közép-európai népek szorult helyzetét. Seregébe bármilyen nemzetiségű, bármely vallású harcost befogadott (sok menekült cseh huszita küzdött zászlaja alatt), tartós szövetséget létesített az albán Kasztrióta Györggyel (Szkander bég), és kereste a kapcsolatot a szerb Brankovics Györggyel is. Nagy jelentőségű téli hadjáratában, amikor egészen a Balkán-hegységig jutott el (1443–44), ez az összefogás hozta meg a sikert. Tragédiával, a várnai vereséggel végződött viszont az a hadjárata, amelyben I. Ulászló lengyel–magyar királlyal vett részt 1444 őszén. A békét megszegő ifjú király és az őt felbiztató pápai követ, Giuliano Cesarini életével fizetett, Hunyadi pedig sok harcban összekovácsolódott seregét veszítette el. Egyedül, bujdokolva tért haza az országba. Kudarcba fulladt egyetlen későbbi támadó kísérlete is (Rigómező, 1448).

1453. május 29-én a török elfoglalta Konstantinápolyt. Megdőlt Európa legrégibb állama, az ezeréves bizánci (keletrómai) birodalom. A kontinens megdöbbent. V. Miklós pápa szeptember 30-án keresztes hadba hívó bullát küldött valamennyi keresztény fejedelemhez, s javasolta: indítsanak közös hadjáratot a török ellen. Elsősorban III. Habsburg Frigyes német-római császár és unokaöccse, V.

László cseh–magyar király seregeinek részvételére számított. A következő esztendőre tervezett vállalkozás nem valósult meg. A regensburgi birodalmi gyűlést, ahol a német rendeknek a kereszt felvételének ügyét kellett volna tárgyalniuk, lekötötte a német lovagrend és a lengyel király viszálya. Jó előre meg lehetett jósolni az 1454-i frankfurti gyűléshez fűzött remények kudarcát is, mint ahogyan azt Aeneas Silvius Piccolomini bíboros, a császári udvarban működő pápai legatus (a későbbi II. Pius pápa) meg is tette. Előre látta az európai hatalmak távolmaradását, mert mindegyiket lekötik belső vagy külső problémái: Genova és Aragónia egymással háborúzik, Velence éppen békét kötött a törökkel, Kasztília nem mozdulhat Granada miatt, Franciaország még mindig az angoloktól retteg (csak egy éve, 1453-ban fejeződött be a két ország „százéves háborúja"). Magát a német birodalmat belső ellentétek őrlik, szintúgy Magyarországot. Más, a törökellenes harcban számba vehető állam nincs, a pápai hatalom pedig önmagában nem képes egy ilyen hadjáratra – vélte Piccolomini. S az idő őt igazolta. A következő, 1455-i bécsújhelyi gyűlés éppen V. Miklós pápa halálhírére szakadt félbe . . .

A sikertelenség nem törte le az új pápát, III. Callixtust, aki a kihirdetés megújításával próbálta a korábbi kudarcot feledtetni. 1455. május 15-i bullája bűnbocsánatot ígért a keresztet felvevőknek, a hadjárat költségeinek fedezésére pedig az egyházi javadalmakra tizedet vetett ki. Az évtizedes pártviszályokba merült magyar bárók 1455 nyarán – elsősorban Hunyadi engedékenysége jóvoltából – egy időre kibékültek. Az események gyorsan peregtek. Szeptember 1-én a pápa magyarországi legátusává nevezte ki Szécsi Dénes esztergomi érseket, 8-án Carvajal bíboros nyert hasonló kinevezést, 12-én Rómából újra útnak indították a bullát Európa több országába: Aragóniába, Angliába, Franciaországba, a német birodalomba, Lengyelországba stb. Decemberben a magyarországi eretnekek térítésére korábban hazánkba érkezett Giovanni da Capistrano (Kapisztrán János) itáliai szerzetes kapott pápai brevét (utasítást), hogy kezdjen hozzá a kereszt kihirdetéséhez. Carvajal legátus nagyböjt első vasárnapján (1456. február 15.) Budán ünnepélyes keretek között jelentette be a toborzás megkezdését, s bízta meg a gyakorlati munka lebonyolításával Kapisztránt, aki ugyancsak Budán kezdte meg tevékenységét ferences rendtársai segítségével. Munkáját nagymértékben támogatta a tavasz folyamán érkezett hír: a szultán serege elindult Magyarország ellen. Az országgyűlés, amely korábban az aratás befejezése utáni időre, július 29-re szándékozott a hadjárat kezdetét halasztani, most az azonnali felkészülés mellett döntött. A kincstár üres volt, a kiadások fedezésére Magyarország a pápától és a nyugati uralkodóktól kért segítséget.

A hadjárat előkészületei két szinten folytak. Hunyadi megkezdte bandériumának felállítását, Kapisztrán pedig a népet szólította hadba, de a jelentkezőket még hazaküldte azzal, hogy csak újabb hívásra gyűljenek majd táborba. Bekapcsolódtak a toborzásba a Carvajal által felhatalmazott ferencesek, sőt – külön megbízás nélkül, csak a lelkesedéstől fűtve – az ország világi papjai is.

A toborzó tevékenység zömében az ország déli területén folyt, e vidék népét

fenyegette legközvetlenebbül a török támadás. Még a természet is a prédikátorok segítségére sietett: június 3-án hatalmas üstökös tűnt fel az égbolton, s rémületbe ejtette az egyszerű embereket. Az összefogás gondolata még a felmerülő nézeteltéréseket, vitákat is elsimította. A titeli prépost elfogatott egy Almási nevezetű embert, aki szállítmányával elkerülte a prépost vámhelyeit, de mikor megtudta, hogy az a szervezkedő keresztes táborba szállít élelmet, azonnal elrendelte szabadon bocsátását.

Az előkészületek még javában folytak, amikor július legelején a török sereg elérte Nándorfehérvárt, s 70 ezer emberével megkezdte az ostromot. Hunyadi serege kívül rekedt, a keresztes had nagyobb mérvű gyülekezése pedig még meg sem kezdődött. Kapisztrán – aki belátta, hogy hibát követett el, amikor haladékot adott a jelentkezőknek – most Hunyadi tekintélyét is segítségül híva, sürgette a had felállítását. De így is csak a szűkebb környék kereszteseit tudta bevárni. Seregébe tódult a nép: parasztok, diákok, mesteremberek, akik fegyverként csak kaszát, kapát, dorongot hoztak magukkal. A sereg nagyságát egyes korabeli források 60 ezer főre becsülik, a valóságban 25–30 ezer ember gyűlt össze, ami akkor még mindig óriási létszámnak számított. A kereszteseknek jelentős szerepük volt Nándorfehérvár megvédésében, az ostromzár áttörésében; majd váratlan kitörésük indította el Hunyadi döntő, július 22-i támadását.

A siker ellenére az 1456-i keresztes háború több baljóslatú tanulsággal szolgálhatott a törökellenes háborúk további menete szempontjából: közülük legfontosabb az európai hatalmak fokozódó közönye. Hiába szólt a bulla az európai népek jelentős részéhez, hiába terjedt ki Carvajal megbízatása Magyarországon kívül a német birodalomra is, az ott összegyűlt keresztes had csak novemberre ért el Nándorfehérvár környékére. Az 1456-i keresztes hadjárat magyar üggyé szűkült. De figyelmet érdemel a hadjáratban részt vevők összetétele is. A harcot a Hunyadi-rokonság seregei, egy földesúri bandérium (Kórógyi Jánosé) és a parasztkeresztesek együtt vívták meg. A győzelem elképzelhetetlen lett volna akár Hunyadi hadvezéri tehetsége, akár rendes katonaság és tömegek jelenléte, ill. együttműködése nélkül. Bár Konstantinápoly eleste az uralkodó osztály világosabban látó tagjait rá kellett hogy döbbentse a déli határainkat fenyegető veszély nagyságára, az ország nemességén belül is lejátszódott ugyanaz az érzelmi és cselekvési differenciálódás, amely Európa egészének magatartását jellemezte: a nem közvetlenül veszélyeztetett területek feudális birtokosai közönnyel viseltettek a hadjárat sorsa iránt. A megosztottság érvényesült a népi erők esetében is, ha nem is ugyanolyan indítékból. A parasztság gazdasági tevékenysége nem tette lehetővé, hogy állandóan fegyverben álljon, ugyanez a tényező helyhez is kötötte őket, így, amikor elérkezett a cselekvés órája, csak a közvetlen környék felkelői érkezhettek időben. A toborzás sikerét ugyanakkor meghatározóan befolyásolta az a tény, hogy egybeesett a déli határaink ellen indított addigi leghatalmasabb török rohammal. A keresztes hadjáratok eredeti általános céljától eltérően az 1456-i hadjárat nem támadó, hanem védekező feladatot töltött be.

Végül azt is észre kell vennünk, hogy a zavartalan együttműködést a feudalizmus két ellentétes osztálya közt csak a legválságosabb hetekre sikerült biztosítani, s az a győzelem utáni órákban már fel is bomlott. A parasztok – látva a bárók távolmaradását – maguknak követelték a győzelem dicsőségét. Hunyadi, Kapisztránnal egyetértésben, hogy a lázadást megelőzze, gyorsan feloszlatta a hadat. A keresztesek részvételével tervezett támadó hadjáratról már a fővezér megbetegedése előtt le kellett tehát mondani.

A győzelem hatására 1457-ben újabb pápai felhatalmazás szólított fel toborzásra, de a nagy félelem elmúlt, támadó hadjáratra nem került sor. 1471-ben IV. Sixtus pápa Marco Barbo bíborost nevezte ki legátussá Német-, Magyar- és Lengyelország területére, s bízta meg keresztes hadjárat szervezésével. A legátus bűnbocsánatot ígérhetett a résztvevőknek, kiközösíthette a működését akadályozókat, és feladata volt az érintett országok uralkodóinak kibékítése is; a hadjárat költségeinek fedezésére pedig rendelkezett ezen területek egyévi tizedével.

A gondosan kidolgozott terv végül is nem valósult meg. Mátyás királyt lefoglalták a cseh trón megszerzésére irányuló erőfeszítések, melyek ráadásul viszályba sodorták a lengyel uralkodóval. A legátus próbálkozásai a béke helyreállítására sikertelennek bizonyultak, s hiába gyűjtögették biztosai még 1476-ban is a pénzadományokat, az eredmény elmaradt. Legfeljebb annyit írhatunk e kísérlet javára, hogy Mátyás, legalábbis részben, ennek hatására kezdett 1476-i, Szabács bevételével végződött hadműveletébe. 1479-ben a pápa ismét szent háborút hirdetett a török ellen, de Magyarországon a végrehajtás mindössze a búcsúlevelek árusításáig jutott el. A többi, kisebb-nagyobb kísérletezgetést kár fölsorolni: a legjobb esetben is csak ugyanennyi eredménnyel zárultak.

Az 1513-i bulla, a törökellenes keresztes hadjárat meghirdetése tehát nem egyéb, mint egy másfél évszázados, hamvába holt hagyomány folytatása. A XV. század második felének pápái szinte kötelességszerűen újítgatták e hadjáratok eszméjét. Csökkent a pápai szó hatása Európában. Nyugat-Európa egyre érezhetőbben vonult vissza a keleti országok számára mind fontosabbá váló akcióktól. A francia és burgundi lovagok 1396-ban még eljöttek a balkáni hadjáratba, hogy azután soha többé ne találkozzanak a félelmetes török hadsereggel. A német birodalmi gyűlés vitáin állandó téma az oszmán előnyomulás, a császárság azonban egyszer sem nyújt tényleges segítséget a törökellenes harcokhoz. Passzivitása annyira nyilvánvaló, hogy a német tartományok végül már nem is kerülnek be a pápa legátusainak működési területébe. (Bakócz hatásköre sem terjedt ki rájuk!) Az új bullák már kibocsátásuk első pillanatától kudarcra ítélt kezdeményezések. E jelenségek nem utolsósorban az egyház és a világi hatalom viszonyában végbement nagyarányú eltolódást tükrözték.

A megerősödő monarchiák az egyház állami ellenőrzés alá vételét éppen úgy természetesnek tartották, mint a hadsereg, a közigazgatás és igazságszolgáltatás központi irányítását. A királyi főkegyúri jog érvényesítésével az uralkodók fokozatosan megnyirbálták a pápai beavatkozás lehetőségét országuk egyházi életébe.

Zsigmond király Róma-ellenes rendeletét (1403), amelyben megtiltja magyar alattvalóinak a Szentszékkel való közvetlen érintkezést, felfüggeszti a pápai kamarának járó adókat, s magának tartja fenn az egyházi javadalmak adományozásának jogát, még csak az Anjou-ellenfeleit támogató klérus iránti bosszú váltja ki, a későbbiekben azonban ugyanezen eszközök az önálló államegyház kiépítését szolgálták. Ezt segítette elő a baseli zsinat (1431–1449), amely korlátozni kívánta a pápai hatalmat, s az Itálián kívüli egyházak adóztatásának megszüntetése mellett a püspökségek betöltésének, ill. az egyházi javadalmak adományozásának jogát is ki akarta venni a pápák kezéből. Bár a pápák nem fogadták el a zsinat határozatait (1437-től feloszlatásán fáradoztak), a világi uralkodók közül többen éppen ezek alapján helyezkedtek szembe Rómával. Franciaországban a bourges-i gyűlés (1438) biztosította a francia papság püspökválasztó jogát, s szüntette meg a Róma által követelt adók fizetését. Németország fejedelmei 1448-ban a bécsi konkordátum alapján szereztek beleszólási jogot az egyházi ügyekbe, s a pápa 1482-től Spanyolországban is csak királyi előterjesztésre nevezhetett ki püspököket. A keresztény egyház egységét mindez még nem szüntette meg, mint az 1516-os bolognai konkordátum a gallikán egyház megalapozásával, vagy az 1517-ben megindult reformáció, de egységes fellépését erősen korlátozta.

Nem lehetett ezután hatóereje többé a keresztény univerzalizmus eszméjének, amely egykor egész Európát egybefogta, s ezzel a pápaságnak az egyes uralkodókkal, sőt a császársággal szemben is biztosította világi főségét, és amely a XI–XIII. század keresztes háborúiban élte virágkorát.

A keresztes hagyományok fenntartása tehát alig több, mint a hanyatló pápaság immár megszokott diplomáciai rutintevékenysége. Az 1513-i bulla azonban következményeiben váratlanul rendhagyóvá válik. A sok semmivé lett szent hadjárat után törvényszerűen ez a kezdeményezés is teljes eredménytelenségre lett volna ítélve. Bakócz megbízatása ugyan a szokottnál több országra terjedt ki, de ez az ügyet még csak nehezítette. A pápai terv kivitelezésébe tehát valami új tényezőnek is bele kellett szólnia. Mi lehetett ez a tényező?

2. A török terjeszkedés és Európa

A legkézenfekvőbb magyarázat az lenne, ha Magyarország és a török, illetve Európa és a török birodalom viszonyában következett volna be valami lényegesebb változás, mondjuk – kiindulva a nándorfehérvári példából – az oszmán fenyegetés hirtelen megerősödése. Nézzük meg, lehetett-e szó erről 1514-et megelőzően?

A nándorfehérvári győzelmet követő fél évszázad alatt a Balkán-félszigeten a török lassan, de feltartóztathatatlanul nyomult előre. Sorra hódoltak meg az addig

valamennyire még önállónak számító kis népek: 1456 a Pelopónniszoszi-félsziget, 1459 Szerbia, 1463 Bosznia, 1479 Albánia, 1483 Hercegovina alávetésének éve. Ezekről a területekről azonban Európa már korábban (miután török hűbérbe kerültek) lemondott. A végbement változásokat Nyugaton alig érzékelték. Az oszmán hódítás elleni harc továbbra is megmaradt néhány közvetlenül érintett ország ügyének.

Velence szerepével külön kell foglalkoznunk. Régi vetélytársát, Genovát, mivel az a bizánci császárokat támogatta, a törökök minden számba jöhető gyarmatától megfosztották. (1460-ban veszítette el Chioszt és Leszboszt, 1475-ig Azóvot és a többi krími gyarmatot.) Velencét ügyes diplomáciája megmentette, de a törökkel való összeütközést mégsem tudta elkerülni. A következő fél évszázadban ő az egyetlen hatalom, amely nyílt háborút viselt a hódítók ellen (1463–1479 és 1499–1502). Velence a békekötésekben mind újabb és újabb területekről kényszerült lemondani: 1479-ben Negropontéról, Szkutariról, s az albán tengerpart nagy részéről, 1502-ben Lepantóról, Modonról, Koronról és Navarinról. Nyugat-Európa uralkodói mégis szinte mindig Velencét tették felelőssé a török előrenyomulásért, pedig hadjárataihoz nem, vagy alig kapott támogatást. Drága pénzen megvásárolt békéjéért viszont mindig támadták.

Az iszlám ellen harcoló másik mediterrán hatalom, Portugália, nem az európai hadszíntéren küzdött, s nem is a törökök ellen: az Afrikát megkerülő indiai út biztosítása végett az Indiai-óceánt kezükben tartó arabokkal folytatott kontinensekre kiterjedő mérkőzést. Vasco da Gama már második útján megütközött velük, majd 1507-től a portugál alkirályok – Francisco Almeida és Alfonso Albuquerque – szorították vissza fokozatosan tengeri hatalmukat.

A török birodalommal határos országok állandó, de nem túlságosan intenzív harcot folytattak a portyázó törökök ellen. E portyák egyik szenvedő alanya Magyarország volt, de érintették azok a Habsburgokat is, akiknek belső-ausztriai tartományai (Krajna, Karintia és Stájerország) e betörések útvonalába estek. Mátyás uralkodása elején több támadással vette elejét az ilyen vállalkozásoknak. 1459-ben Galambóc várát mentette fel a törökök ostroma alól, Szerbiába tervezett hadjáratát Szilágyi Mihály összeesküvése gátolta meg. Később éppen legyőzött és megbékített nagybátyját küldte hadba Szerbia felszabadítására, de az Szendrő alatt fogságba esett, s Konstantinápolyban hóhér pallosa alatt fejezte be életét. Mátyás 1463-ban – Velence szövetségében – Szerbiában, majd Boszniában hadakozott, Jajca várát vívta meg, de amikor felismerte, hogy a II. Pius pápa által tervezett keresztes hadjárat nem valósul meg, s Nyugatról nem számíthat jelentékeny segítségre, lemondott balkáni terveiről. Figyelmét a csehországi események kötötték le, s 1468-ban elfogadta a török 3 éves fegyverszüneti ajánlatát.

A határvidék lakói a fegyvernyugvás évei alatt is ki voltak szolgáltatva a török fosztogatóknak. A Velencéhez tartozó dalmát tengerpart mellett 1467-től a magyar korona birtokát képező horvát tengermelléket, 1469-től a belső-ausztriai tartományokat is sújtották a betörések. Különösen a hetvenes években (1474–

1479) okoztak súlyos károkat Magyarországon Kőrösig és Varasdig, Ausztriában Krainburgig, Klagenfurtig. 1471-ben – hogy a Száván való átkelést biztosíthassák – a törökök Nándorfehérvártól mintegy 50 km-re nyugatra felépítették Szabács várát. A fegyverszünet lejárta után a törökök az állandósuló délvidéki támadások mellett 1474-ben egészen Váradig jutottak. A portyázók irtózatos pusztítást okoztak, évente emberek ezreit hurcolták fogságba, falvak és városok tucatjait égették fel. A császár, III. Frigyes (1439–1493), semmit sem tett tartományai védelmében. Mátyás is megelégedett Szabács bevételével. Csak a kenyérmezői győzelmet (1479) követő évben indított megtorló támadást. Mátyás Boszniában, Kinizsi Szerbiában győzedelmeskedett, s ezzel sikerült 5 évre újra biztosítani a békét.

II. Bajazid szultán (1481–1512) uralma idején a török államnak különben sem voltak nagyobb expanziós tervei. A szultán ellen fegyverrel támadt öccse, Dsem herceg, aki veresége után a keresztény Európától várta trónra juttatását. Az európai diplomácia játékszerévé vált, az a pápa, VIII. Ince (1484–1492) tartotta fogságban, a szultántól kapott „eltartási díj" fejében, akit a török elleni keresztes had egyik fő „buzdítójaként" szoktak emlegetni. A lehetőség azonban, hogy Dsem keresztes had élére állítva, Bajazid belső ellenzékét is megmozgatja, Damoklesz kardjaként lebegett a szultán felett. Ellenfeleit – főleg a magyarokat – meg-megújított fegyverszünetekkel szerelte le. De a nagy hadjáratok szünetelése ellenére a kilencvenes évek elején felújultak a zsákmány- és rabszerző portyák. Magyarországon Mátyás halála után legfeljebb a birtokukat féltő délvidéki urak szálltak szembe velük, Ausztriában pedig az apjánál aktívabb Miksa (1493–1519) állt a seregek élére, de néhány kudarc bebizonyította, hogy a nehézkes német páncélosok alkalmatlanok nyílt vidék védelmére a gyors török lovassággal szemben.

Kinizsi 1494-i sikeres szerbiai portyája végre új fegyverszünetet hozott, amely 1495-től újabb meghosszabbításokkal (1498-ban 3 évre, 1503-ban 7 évre) – két év megszakítással – egészen 1510-ig érvényben volt. A magyarok – Velence anyagi segítsége ellenére – tétlenül nézték a köztársaság újabb török háborúját, s II. Ulászló 1500-i és 1502-i csekély eredményű hadba vonulásától eltekintve, alig próbálkoztak a veszély elhárításával. Mivel hazánk állandóan rászorult a külső segítségre, azt állandóan kérte is.

Egy ilyen megszokott diplomáciai lépés volt, mikor Márton kalocsai őrkanonok II. Ulászló segélykérő levelével, Bakócz római tartózkodása idején, a szent városba érkezett. A végeken most sem honolt nyugalom. Mindkét oldalról napirenden voltak a kisebb-nagyobb betörések, s az állandó csatározások során az erőfölényben levő törökök lassan, de folyamatosan szorították hátrább a magyar védővonalat. E harcok nem követeltek nagyobb áldozatot a magyarok részéről – Kinizsi és Korvin János (Mátyás fia) után Váradi Péter kalocsai érsek és Beriszló Péter horvát bán bandériumai tartóztatták fel, illetve verték vissza a török egységeket –, de határainkon a fegyverszünet leple alatt tulajdonképpen lassú, felőrlő harc folyt. Ez a harcmodor mentes volt minden látványosabb mozzanattól, s ezért 1513-at

közvetlen megelőzően semmi olyan esemény nem következett be, amely a magyar kormányt, vagy az anyagilag azt sokszor támogató pápaságot és Velencét az eddiginél radikálisabb megoldás keresésére ösztönözte volna.

Az utolsó évtizedek török külpolitikája nem indokolt közvetlenül nagyobb törökellenes vállalkozásokat. A keresztény világ pedig nem igyekezett kihasználni a török birodalomban kirobbant zavarokat. 1512-ben I. Szelim megmérgezte apját, II. Bajazidot, majd belháborúban legyőzte testvéreit, akiket azután kivégeztetett. Az 1513-ban még folyó harc soha vissza nem térő alkalmat szolgáltatott volna arra, hogy Európa államai a megosztott birodalommal elintézzék számadásukat. A bullát mégsem hozhatjuk kapcsolatba ezzel a lehetőséggel, sőt kételkednünk kell abban, hogy bármi kapcsolata lett volna a török politika változásaival. Rómában ugyanis a legkülönbözőbb, egymásnak ellentmondó hírek terjedtek el a törökről. Maga Bakócz éppen a török támadó szándéka ürügyén hosszabbította meg római tartózkodását. Simon modrusi püspök a lateráni zsinat április 27-i ülésén akkor beszélt a támadás veszélyéről, amikor Szelim országában alig ültek el a belviszályok. A pápai udvar tehát inkább arra hajlott, hogy szavakban eltúlozza a veszélyt, ha a valóságban tisztában is volt a reális problémákkal. A keresett magyarázatot tehát ezen a ponton nem találtuk meg.

Ugyanakkor el kell utasítanunk azt a feltételezést is, hogy a XVI. század elején az európai fejlődés lépett volna olyan fokra, amelynek következtében az egyes országok – levetkőzve korábbi közönyüket – a törökellenes háború megkezdését kívánták volna. Európa országai, bár többnyire fölismerték legfontosabb érdekeiket, nem rendelkeztek elegendő gazdasági és katonai erővel. A hiányzó erőt a diplomácia volt hivatott pótolni, ennek játékai viszont új eszközök igénybevételét kívánták meg, amelyek miatt időről időre le kellett térni a még csak homályosan kitűzött főcélokhoz vezető útról. Az eredmény? A pillanatnyi helyzetnek megfelelően a legmegalapozottabb szövetségek a legirreálisabb társulásoknak adtak helyet. Tartós szövetségek nem tudtak kialakulni, a győztes egy pillanatig sem lehetett biztos benne, hogy zsákmányát nem szövetségesei ragadják-e el tőle. Nem csoda, ha a kor gyakorlati-politikai kézikönyve, Niccolò Machiavelli *A fejedelem* című munkája a politikusok csalásait, árulásait, a szerződésszegéseket is szentesíti, ha azok elősegítik a cél és az államérdek megvalósítását. Francesco Sforza, Milánó ura mondotta egyszer: „Isten óvjon barátaimtól, ellenségeimmel magam is elbánok."

A sokszor szinte bántóan vak önzés nem valami általános szellemi és erkölcsi hanyatlás jele; a XV. század második felétől kezdve Európa uralkodóinak energiáját saját országuk gondjai – a központosított államok kialakításának munkája – kötik le.

Élen jártak e tekintetben az angol uralkodók. A százéves háború befejeződését (1453), kiszorulásukat a kontinensről viszonylagos külpolitikai passzivitás követte. A rózsák háborújában (1455–1485) megfogyatkozott angol arisztokrácia helyét – legalábbis részben – olyan ügyeskedő, számító, polgári származású újnemesek fog-

lalták el, akik továbbra sem adták fel üzleti tevékenységüket. A békére a királyi tüzérség ügyelt, a nemesek is bíróság előtt feleltek bűntetteikért, a király (VII. Henrik, 1485–1509) hatalmát szinte semmi sem korlátozta.

A kontinens országaiban nem volt olyan belháború, mely megrendítette volna a széthúzó arisztokrácia hatalmát, s ezen országok határait sem szabták meg olyan természeti tényezők, mint Angliáét a tenger. Az államhatalom feladata tehát bonyolultabb, nehezebb volt, mint a szigetországban. Le kellett verni a tartományi önállóságot védelmező kiskirályokat, ki kellett terjeszteni a kormányzat fennhatóságát olyan területekre, amelyek eddig különállóak voltak, vagy lazán kapcsolódtak az adott országokhoz. A központi hatalom kiterjesztésének lehetőségeit a gazdasági kapcsolatok, esetleg a nyelv azonossága szabták meg. Azok a kísérletek, amelyek nem számoltak e feltételekkel, eleve kudarcra ítéltettek, mint Merész Károly (1467–1477) törekvései, hogy egy – az Alpoktól Németalföldig terjedő – burgund államot hozzon létre, vagy Miksa német-római császáré, akinek csak saját örökös tartományait sikerült egységbe fognia.

A francia XI. Lajos (1461–1483) zsoldos katonaságával és kétszínű cselszövéssel legyőzte az ellene lázadó arisztokráciát, s államához csatolta az addig szinte önállóan élő provinciák sorát (Normandiától Provence-ig). Spanyolország felemelkedése a királyi házaspár, Kasztíliai Izabella (1474–1504) és Aragóniai Ferdinánd (1479–1516) nevéhez fűződik. Nem egy főnemes-grand fizetett birtokaival, sőt életével engedetlenségéért, s az 1482–92-i granadai háború az arabok végleges kiűzésével meghozta Spanyolország egységének végleges kialakulását.

Az államszervezés modern eszközeit a feudális uralkodók nemegyszer olyan célok elérése érdekében próbálták felhasználni, amelyek addigi eredményeiket is veszélyeztették. Részben jellemző ez az Itália birtoklásáért folytatott harcra is. Amikor századokkal előbb a Német-Római Szent Birodalom császárai harcot folytattak a félszigetért, azt a harcot a pápai hatalom feletti befolyás megszerzése, a keresztény világ feletti uralom kivívásának szándéka motiválta. A XV–XVI. század fordulóján ugyanitt már elsősorban a gazdag vidéken szerezhető olcsó zsákmányért küzdenek.

Itália – a legfontosabb európai háborúk színtere a XVI. században – megtartotta korábbi széttagoltságát. Észak kereskedővárosai fénykorukat élték, dél mezőgazdasági területei számára meg éppen az északra irányuló gabona és gyapjúkereskedelem jövedelmezett jól. Középen a pápa őrködött önállóságán, nehogy valamely központosításra törekvő fejedelem azt veszélyeztesse. A félsziget éppen széttagoltságából származó védtelenségével vált az európai viszály Erisz almájává a központosításban elért sikereik miatt némi tekintélyre és ugyanekkor nagy önbizalomra szert tevő nyugati uralkodók számára. E viszályt pedig az adott államok további fejlődése, s nem utolsósorban a töröktől veszélyeztetett Kelet-Európa alaposan megsínylette.

A vetélkedés megindítója Franciaország volt. 1494-ben VIII. Károly haddal indult Itáliába, hogy – dinasztikus igény alapján – megszerezze Nápoly trónját.

A háború elhúzódott, mert nem alakulhattak ki tartós szövetségek. A francia király sikereitől korábbi szövetségesei (Genova, Milánó) megrémültek, s ellene fordultak, a szorongatott uralkodó (ill. utóda, XII. Lajos) pedig ellenfeleihez közeledett. Franciaország 1499-ben Velencével szövetkezett Milánó felosztására, 1500-ban a spanyolokkal a Nápolyi Királyság elfoglalására. 1504-ben XII. Lajos már a császár és a pápa szövetségese, terve Velence leverése; 1508-ban viszont éppen ő védi meg a köztársaságot a császárral szemben. Az ugyanezen év végén Velence ellen létrejött cambrayi liga (XII. Lajos, a császár, a pápa és Spanyolország szövetsége) ugyancsak nem bizonyult tartósnak, hiszen tagjai sorra elhagyták a franciákat, Velence mellé álltak, s az 1511-ben kötött szent ligában (Angliával és Svájccal kiegészülve) XII. Lajos seregeinek kiűzésére törekedtek. 1513-ban Franciaországot súlyos csapások érték. Csatát vesztett az itáliai fronton (Novaránál) és Flandriában (Guinegate-nél) az angoloktól, míg a svájciak Dijonig nyomultak előre. De a győzők egyetértése is bizonytalan: Velence újra Franciaország mellé állt, s az angolok is különbékét kötöttek vele, mert elégedetlenek voltak a császár segítségével (aki ugyancsak harcolt a flandriai fronton a franciák ellen). Egy-egy sikeres csata tehát nem egyszerűsítette, hanem tovább bonyolította a helyzetet, amennyiben a vesztes fél a katonai vereség nyomán szövetségest szerezhetett a győztesek táborából.

Az idők folyamán adódott egy olyan pillanat, amikor a török kérdés is szerepet kapott Európának e legfontosabb politikai színterén. A Balkán meghódítása közben II. Mohamed szultán megpróbálkozott a közelbe került Itália elleni támadással: 1480-ban hajóhada elfoglalta Otrantót.

A következő évben azonban a nápolyi háznak sikerült (a szövetséges-rokon Mátyás seregeinek segítségével) a várost visszafoglalni, s mivel a nagy oszmán előnyomulás ezután elakadt, az európai félelem is felengedett. A török hódítás veszélye a keresztény fejedelmek szótárában visszasüllyedt korábbi helyére: a frázisok közé.

Ez volt ugyanis az egyetlen szféra, ahol (függetlenül a valóságos politikai problémáktól) a „török kérdés" mindig és mindenhol jelen volt. A bonyolult szálakat szövögető európai diplomácia végül nélkülözhetetlen segédeszközzé fejlesztette ki a rá való hivatkozást: erkölcsi érvként alkalmazták, amivel a harcoló felek magukat igazolhatták. A korabeli nemzetközi szerződések elején visszatérő formulává vált a panasz a „török veszélyre", a keresztény egység szükségességének hangoztatásával együtt, s csak ezután következett a tényleges ellenfél megnevezése: a szerződő felek azt jelölték meg az egység akadályozójaként, így indokolták vele szemben indított háborújukat. Ez utóbbi harc feladatairól még olvashatunk a szerződésekben, a török elleni küzdelemről azonban sehol sem hallunk.

A „Szentföld felszabadítására" irányuló nagy keresztes hadjárat volt az erkölcsi háttere VIII. Károly francia király első itáliai hadjáratának (1494). A király az addig a pápa fogságában tartott Dsem herceget is magával vitte. A törökellenes hadjáratra nem került sor, s bár VIII. Károly felvette a „Jeruzsálem királya" cí-

met, megelégedett Nápoly elfoglalásával. Dsem herceg a francia táborban halt meg, a törökök nem is titkolták, hogy ők mérgezték meg a „frank és rum bég" (a francia király és a pápa) tudtával. A török elleni harcot jelölte meg céljának 1500-ban a francia és spanyol uralkodók granadai szerződése, amelynek valóságos indítéka a Nápolyi Királyság felosztása volt, a cambrayi liga, amely Velence ellen jött létre és a „szent liga" 1511-ben Franciaország ellen.

Miután az európai hatalmak az oszmánokkal való szembeszállást valójában már jó ideje nem tekintették fontosnak, hamarosan elérkeztek arra a pontra, hogy keresztény ellenfeleikkel szemben szövetségesként használják föl a szultánt. 1498-ban a milánói Lodovico Moro fordult a törökökhöz, hogy ellenfelét, Velencét lekössék. E lépésnek nem kis szerepe volt az 1499-ben megindult velencei–török háború kirobbantásában. 1500-ban a nápolyi Frigyes király fordult a szultánhoz segítségért, s ezzel utólag megtette azt a lépést, amivel a granadai szerződés már korábban vádolta. 1509-ben, a velenceieknek a cambrayi ligától elszenvedett nagy veresége után, egyszerre jártak Konstantinápolyban a Köztársaság, Franciaország és a császár követei, hogy a szultánt a maguk oldalára állítsák. A „szent liga" megalakulásáról tudomást szerezve pedig a francia király követei kerestek támogatást a szultánnál. E lépések a magas portát alaposan fölvilágosították az európai viszonyokról, a keresztény világ széttagoltságáról. Hiába sóhajtott föl a nagy humanista, Erazmus: „Mit érezhetnek a törökök, amikor hallják, hogy a keresztény fejedelmek ilyen veszett dühvel rontanak egymás ellen."

Jobb volt-e a helyzet azokban a kelet- és észak-európai országokban, amelyekre Bakócz felhatalmazása kiterjedt? Az ún. nagypolitikában ezek az államok nem játszottak szerepet. Belső zavaraik, egymás ellen viselt háborúik azonban számukra is lehetetlenné tettek bármiféle aktív segítségnyújtást. A skandináv országok nagyon messze voltak a töröktől, s hiába álltak valamennyien a dán korona fennhatósága alatt: János (1481–1513) és II. Keresztély (1513–1523) királyok fő gondja a svéd elszakadási kísérletek megakadályozása volt. Oroszországban az utolsó részfejedelemségek beolvasztása folyt: III. Ivánnak (1462–1505) a harmadfél százados tatár iga lerázása biztosította a sikert, s III. Vaszilij (1505–1533) már lengyel és tatár területek meghódításával is kísérletezgetett, 1512-től háborúban állt Lengyelországgal, majd a krími kánokkal. Ellenfeleit nem tudta megtörni, de egymás erőit kölcsönösen lekötötték.

Lengyelország Jagelló uralkodói semmivel sem voltak erősebbek mint Cseh- és Magyarország trónján ülő testvérük. IV. Kázmér (1447–1492) hiába próbált soknemzetiségű birodalmából központosított államot faragni: erős polgárság hiányában a nemesség visszaverte kísérleteit. S a győztes nemesség egyre jobban megerősítette pozícióit a királyi hatalommal szemben. Az országban semmiféle újítást nem lehetett megvalósítani az összes nemes, azaz az országgyűlés egyhangú beleegyezése nélkül. Megbuktatták az államháztartás újjászervezésének és az állandó hadsereg felállításának programját is. Nem segítettek az új uralkodó, I. Zsigmond (1506–1548) és felesége, Bona Sforza machiavellisztikus módszerei sem. A belső

bajokat a külpolitika is tetézte: János Albert uralkodása alatt a német lovagrend megszüntette a hűbéri adó fizetését, s az 1511-ben nagymesterré választott Brandenburgi (Hohenzollern) Albert a Habsburgok, a német fejedelmek és az orosz uralkodó segítségét kereste a lengyelek ellen. Közben a lengyelek súlyos vereséget szenvedtek a törököktől. Egy tatár sereget ugyan 1506-ban legyőztek, ez a győzelem azonban nem akadályozhatta meg az újabb portyákat az ukrajnai lengyel birtokok ellen. A török veszély számukra is megnőtt. 1512-ben a moldvai állam a szultán vazallusa lett, s így Kis-Lengyelország határai a török közvetlen szomszédságába kerültek, de a másutt is lekötött krakkói udvar beérte a puszta védekezéssel.

Csehországnak – Mátyás halála után – nem voltak külpolitikai konfliktusai. Belső helyzete azonban meglehetősen labilis volt, itt is meggyengült a királyi hatalom. Amikor a nemesek irányítása alatt álló ún. országos törvényszék 1493-ban visszautasította Ulászló egy rendeletét, egyúttal elvileg is megtagadta Csehország mindenkori királyaitól, hogy a nemesség jogait korlátozzák. Egy 1499-i törvény szerint az országos hivatalokba történő kinevezésekhez, a birtokok, ill. várak adományozásához, eladásához, elzálogosításához az uralkodónak meg kellett szereznie az ország (vagyis az országgyűlés) hozzájárulását. 1497-ben az uralkodó lemondott jogairól, amelyeket az egyenes vagy oldalági örökös nélkül meghalt urak birtokainak visszaháramlásakor élvezett. Nem csoda, ha a királyi jövedelmek is igen megcsappantak: Csehországból állítólag mindössze évi 5000 arany, Morvaországból viszont egy vas sem került Ulászló kincstárába. A nemesség a királyi hatalom elleni támadását a jobbágyság és a városok elleni sikeres rohammal tudta alátámasztani: az előzőt már 1487-ben igen erősen korlátozta szabad költözési jogában, az utóbbit 1500-ban kizárta az országgyűlésből. E társadalmi harcot vallási ellentétek is fokozták: Ulászló uralmának kezdetén a katolikus nemeseket támogatta a huszita kelyhesek pártjával szemben, míg végül, az 1485-i Kutna Hora-i országgyűlésen kénytelen volt szentesíteni a két fél 31 évre szóló egyezségét. A pápával azonban nem sikerült a kelyhesek jogait elfogadtatni, s ez a cseh nemesség jelentős részét szembeállította a királlyal és az egyházzal is.

Ilyen körülmények között Kelet-Európában sem volt időszerű a közös vállalkozás megindítása. X. Leó elhatározását tehát sem a török kérdés alakulása, sem a korabeli európai helyzet nem indokolta.

3. Az 1513. évi pápaválasztás

Egyetlen tényező maradt csak hátra vizsgálatunkban: a pápai udvar belső viszonyai, az ügyben érdekelt személyiségek politikai helyzete, egymáshoz való viszonya.

A bennünket ebből a szempontból érdeklő események a cambrayi liga megalakulásának idejére nyúlnak vissza. A liga Magyarországot is fölszólította, hogy mint Dalmácia elhódítása miatt Velencétől sérelmet szenvedett ország, lépjen be a szövetségbe. Mire a javaslat elfogadásáról a döntés létrejött, a pápa kilépett a ligából, s még 1511-ben, mielőtt a magyar hadak készülődni kezdtek volna, a Velencével jó viszonyt fenntartó országnagyoknak – élükön Bakócz Tamással – sikerült keresztülvinni, hogy a király a „szent ligához" csatlakozzék. A cserbenhagyott szövetségesek a franciák vezetésével elhatározták, megkísérlik a pápa letételét. A bíborosi testület hozzájuk hajló tagjaiból e célra összehívott pisai zsinatra – mint Szent Péter trónjára kiszemelt jelöltjüket – meghívták az esztergomi érseket is. Bakóczot ugyanakkor a másik táborból szintén azzal kecsegtették, hogy II. Julius halála esetén ő lehet a pápa.

A magyar prímás elérkezett élete legnagyobb pillanatához. Bakócz Tamás a korszak legnagyobb formátumú politikusa volt hazánkban, s tehetségét csodálatos pályafutása jellemezheti a legjobban. Közrendű embernek született, egy varga fiaként. Az egyházi pályán küzdötte fel magát a feudális társadalomban csak arisztokraták számára járható kapaszkodókon a lehető legmagasabb csúcsra, az esztergomi érseki méltóságig. Hosszú éveken át gyakorlatilag ő kormányozta az országot. A hanyatlást megállítani nem tudta, de ez nem csak az ő hibája volt. A hatalomért folytatott küzdelemben azonban Bakócz sem tudott felülemelkedni a pártok és egyének kicsinyes viszályain: voltaképpen megmaradt törtetőnek. De hát a küzdőtéren másként nehezen tudott volna megmaradni... Óriási ambíció fűtötte: ennek köszönhette sikereit, de ez vitte bele őt magát, s vele együtt hazánkat is nem egy súlyos bonyodalomba. Magyarországi pozíciója közismertté tette figuráját Európában, s a csodálatos életpálya sikereitől csak tovább növekedett becsvágya újabb tápot kapott a pápai trón ígéretének felvillantásával.

A két meghívás között választó érsek nem tekinthette magát magánembernek; személyi elhatározása egyben a magyar királyság politikai állásfoglalását is jelentette. Hiába tűnt csábítónak a pisaiak hívása – hiszen ott, a kisebb versenyben, könnyebben győzhetett volna –, nem feledkezhetett meg arról, hogy a távoli Franciaország szövetsége aligha kárpótolhatja Magyarországot a közeli Itália hatalmasságaival való szembekerülés esetén. Az általa legjobban ismert kincstári hiányok fedezésére hazánk csakis a pápától és Velencétől remélhetett anyagi támogatást. Rövid megfontolás után a pápa táborához csatlakozott, s az általa hirdetett lateráni zsinatra ment el.

Bakócz Tamás itáliai tartózkodása alatt a félszigeten súlyos harcok folytak. Az eleinte erőfölényben levő franciák kiszorultak, s kudarcuk nyomán a Pisában ülésezett zsinat csöndesen feloszlott. Az érsek utólag igazolva látta döntését, sőt hamarosan úgy vélhette, hogy reményei megvalósulásához is közelebb kerül. Az energikus II. Julius pápa megbetegedett, majd hosszú szenvedés után, 1513. február 20-án meghalt. A bíborosok testületére várt az új egyházfő megválasztása. Bakócz esélyeit óriási erőfeszítéssel igyekezett növelni, de az itáliai többségű

konklávé (a jelenlevő 25 bíborosból 18 volt a félsziget szülötte) nem engedte meg, hogy még egy idegen hatalom szerezzen befolyást területükön. A döntő szavazáson – 1513. március 11-én – Giovanni Medici bíborost választották meg, ő lett az a X. Leó pápa, akinek nevéhez a keresztes hadjárat terve fűződik.

Az esztergomi érsek a vereség után is tüntetően Rómában maradt, állítólag végleg ott kívánt letelepedni. Az új pápa politikájában azonnal feltűntek a törökellenesség megszokott jegyei. Az ő sugalmazásának tekinthetjük, hogy április 27-én az ünnepi misén Simon modrusi püspök szentbeszédében a török pusztítását ecsetelte. Már június elején köztudottá vált a keresztes hadjárat terve, majd július 15-én kihirdették Bakócz legatióját.

Máskor is előfordult, hogy az újonnan megválasztott pápa keresztes hadjáratot hirdetett: így történt ez a nándorfehérvári vállalkozás előtt is. Bonyolítja azonban az egyszerűnek látszó kérdést, hogy miért Bakóczot, az akkor már 70-es éveiben járó főpapot nevezte ki a pápa legátusának? A korábbi keresztes vállalkozások ismeretében egyáltalán nem tekinthetjük döntő érvnek, hogy ő volt a legközvetlenebbül érintett ország legmagasabb rangú papja. Egyik esztergomi érsek sem játszott még ilyen téren hasonló szerepet. Szinte önmagától adódik az a következtetés, hogy a kinevezés valamilyen módon Bakócznak a pápa megválasztásában játszott szerepével függött össze. Vagy úgy, hogy X. Leó a vereség után ezzel akarta kárpótolni legnagyobb ellenfelét, vagy úgy, hogy ürügyet keresett a legveszedelmesebb vetélytárs eltávolítására.

Ez utóbbi gondolat merésznek tűnik, mégis ebben kell keresnünk a döntés igazi okát. Bár a választás már megtörtént, és az ellen fellebbezni nem volt mód, tehát látszólag nem volt miért félni Bakócz jelenlététől, a zavaros nemzetközi viszonyok között a nagyon is elkötelezett firenzei pápa mégsem lehetett biztos trónjának szilárdságában. Hiszen csak az imént oszlott fel az a pisai zsinat, amelyik elődjét próbálta megfosztani méltóságától, s a vetélytárs annak résztvevői előtt is lehetséges ellenjelöltként szerepelt. Bakócz akkori bölcs taktikája lehetővé tette, hogy a hivatalos választáson is eséllyel induljon, s így a későbbiekben mindkét táborral jó viszonyban maradjon. Tegyük még hozzá, hogy II. Julius életének utolsó hónapjaiban megromlott a viszony Róma és Velence között, s bár a köztársaság még támogatta a Medicit, a továbbiakban súrlódásokra lehetett számítani.

Feltételezésünket nem tudjuk korabeli dokumentumokkal egyértelműen igazolni. A X. Leó–Bakócz viszonyra nincs olyan forrásunk, amely bevilágítana e két nagy koncepciójú, kitűnő diplomáciai érzékkel megáldott főpap gondolataiba. Mindketten nyíltan be nem vallott cél érdekében küzdöttek, melyet viszont éppen ellenfelük ismert a legjobban. Egymás leszerelésére irányuló lépéseik azonban oly színjátékhoz vezettek, mely sok mindenről árulkodik. A pápa június 23-án „meghatottan" hallgatta a bíboros panaszait a törökök dúlásáról, s igyekezett őt rávenni a hazatérésre, a hadjárat kihirdetésére. Bakócz, távozása fejében, mind több engedményt próbált kicsikarni a türelmetlen pápától.

A sorozat az esztergomi érsekség különböző kiváltságainak megerősítésével, il-

letve megújításával kezdődött, még a nyár folyamán. Ezután Bakócz megkapott két vagy három magyarországi püspökséget: Otocsácot és Zengget a horvát–dalmát vidéken, s a régóta csak névlegesen létező milkóit Moldovában. Magyarországon időközben egyre türelmetlenebbül várták, mit hoz az új helyzet? II. Ulászló Márton kalocsai őrkanonokot küldte követként Rómába, aki kifejezetten azt a feladatot kapta, hogy a harciasnak mutatkozó új szultán ellenében anyagi segítséget eszközöljön ki a pápától. Tudva, hogy X. Leó 40 000 aranyat ígért a szent hadjárat megkezdésére, azt várnánk, hogy Bakócz haladék nélkül útnak indul. Július elején valóban kér is egy utazókocsit Estei Hippolit érsektől, s augusztus közepétől Anconában egy velencei gálya várja, hogy az Adria túlsó partjára vihesse a hamarosan hazautazó főpapot, de annak valójában esze ágában sincs elhagyni Rómát. A pápaválasztást követően részt vesz azon a sorsoláson, amelyen a római kúria és a pápai állam főhivatalait szokás szerint felosztották. Meg is kapja – többek között – Bologna és Viterbo kormányzóságát. A velencei követ jelentése szerint Bakócz pontosan a töröknek a magyarok ellen folytatott hadikészülődései hírével indokolta maradását... Tartja magát a megtelepedési szándékáról szóló hír is. A napok pedig eseménytelenül telnek, az egyedüli fejlemény: augusztus 30-án ünnepi misét rendeznek Rómában a magyar fegyverek pogányok elleni küzdelméért.

Csak szeptember 3-án törik meg végre a furcsa csönd. Ezen a napon a pápa ünnepélyes bullában rendeli el azon országok számára a keresztes hadjáratot, amelyekre korábban Bakócznak legátusi jogkört adott.

Ez a teljes szövegében a kutatás előtt mindeddig ismeretlen oklevél igen széles jogkört biztosított az érseknek. Bevezetésében a pápa, Krisztus földi helytartója, elmondja: minthogy látja, hogy a keresztény országokat egyre jobban fenyegeti a hitetlen török előnyomulása, a magyar királyság ereje pedig fogytán van, fölszólít valamennyi keresztény uralkodót, hogy a nevezett országokba küldött legátusát lehetőségeikhez mérten támogassák. Teljes búcsút (bűnbocsánatot) engedélyez mindazon keresztény hívőknek, akik – legyenek bár nemesek avagy nemtelenek – személyesen vagy maguk helyett állított katonákkal, esetleg pénzadományokkal segítik a szent háborút. Ha valaki a hadjárat során meghal, még ha nem is csatában, sőt gyónás nélkül hagyja el az árnyékvilágot, lelke örök üdvösségre, a mennyek országába jut.

A lelki buzdításon túl világosan meghatározta a bulla Bakócz legátusi jogkörét is. A gyakorlati kivitelezés elősegítésére szükséges anyagiakat részben adományok és alamizsnák révén kellett ugyan előteremteni, de ugyanakkor rendelkezési jogot kapott Bakócz a legatio országainak következő esztendei (1514-i) tizede fölött is. Hatáskörébe tartozott egyházi javadalmak, méltóságok és címek adományozása, fölmentések, eskü alóli feloldozások engedélyezése, s a legfőbb egyházi bírói és felügyeleti jog gyakorlása. A gyakorlati szervezés elvégzésére maga mellé helyetteseket nevezhet ki, azok mellé pedig segítségül biztosokat fogadhat. Engedélyezte a pápa, hogy a keresztes táborokhoz ne csak fegyverviselők, hanem bármely szük-

séges mesterség vagy tudomány ismerői – a vargától a fegyverkovácsig, az orvostól a „tisztességes életű" markotányosnőig – csatlakozhassanak. Papok és szerzetesek is beállhatnak, bár harcolniok nem szabad. Az önkéntesek maguk választhatnak gyóntatót, s az – a legsúlyosabbaktól eltekintve – minden bűnük alól feloldozhatja őket. A számtalan apró részletre is kiterjedő, terjedelmes iratnak végül azt a rendelkezését kell kiemelnünk, amely a keresztes hadjárat akadályozóit eleve pártütőknek és hűtleneknek bélyegezte, akiket a legátusnak joga van kiközösíteni az egyházból.

A befejező mondatokból még arról is értesülhetünk, hogy mindez a fölhatalmazás tulajdonképpen ideiglenes, abban az egyébként teljesen illuzórikus értelemben, hogy amint erre ideje jut, maga a pápa fogja kezébe venni a keresztes háború ügyét.

Most már valóban azt várnánk, hogy Bakócz késedelem nélkül megindul legatiója kijelölt országaiba. Ennek ellenére nem történik semmi. Szeptember–októberben X. Leó széles körű diplomáciai levelezésbe kezd. Fölszólítja Zsigmond lengyel királyt és Vaszilij moszkvai nagyfejedelmet, kölcsönösen szüntessék be a harcot egymás ellen. Az érsek-legátusnak újabb megbízást ad, ezúttal arra, hogy mindenütt törekedjék a nemzetközi viszályok elsimítására, a „huszitizmusban tévelygő" cseheket vezesse vissza a római hitre, éppen azzal, hogy csak azok állhatnak be közülük keresztesnek, akik a megtérésre hajlandók.

Az esztergomi érsek készülődése még mindig nem ért véget. A velencés gálya végül dolgavégezetlenül hagyta el Anconát. A pápa már minden számba jöhető ösztönzést megadott, eredmény nélkül. Az érthetetlennek tűnő huzavona hátterébe egy kicsiny rés segíthet bepillantani. A megbízó és megbízott közötti erőpróba sejlik föl X. Leónak október 27-én Zsigmond lengyel királyhoz intézett levele néhány szavában. Ez az írás nyíltan kimondja: Bakócz, hajlott korára hivatkozva egyáltalában nem vágyott a megtisztelő felhatalmazásra, szerette volna azt visszautasítani. Ezt figyelembe véve mindaz, ami júliustól fogva a keresztes hadjárat ügyében történt, megerősíti feltevésünket, hogy a pápa minden erőfeszítése e vonakodás leszerelésére irányult. Pedig a színjáték legszebb jelenetei még hátra vannak.

Október 24-én a consistorium üléstermében X. Leó ünnepélyes búcsúztatást rendezett az útnak induló Bakócz tiszteletére, és átnyújtotta neki a legatio arany keresztjét. A szertartás végeztével Bakóczot bíborostársai (a hagyomány szerinti utolsó istenhozzád ceremóniáját követve) elkísérték a városkapuig. Ám a magyar prímás még november első hetében is Róma falai között tartózkodott!

November első hete végre mégis megérlelte a döntést. A velencei követ november 10-i jelentése szerint X. Leó pápa engedélyt adott a legátusnak, hogy a nagy vállalkozás megszervezése és beindítása után teljhatalmú helyettest nevezzen ki, ő maga pedig visszatérhessen Rómába. Az értesülést el kell fogadnunk hitelesnek, hiszen alig egy hónappal később a már úton levő érsek maga is ezt írta Estei Hippolitnak. Bakócz Tamás esztergomi érsek november 6-án végre elhagyta a várost, s – télvíz idején – hazaindult Magyarországra.

A hazatérés körülményeinek ismerete alig hagy kétséget afelől, hogy nem az események véletlen egymásutánjáról volt szó. Bakócz vonakodott elhagyni Rómát, s ebben az elhatározásában a keresztes had vezetésére kapott megbízatása sem tudta befolyásolni. Végső soron csak a pápa engedményei – amelyeket a visszatérés engedélyezése tetőzött be – bírták rá az általa ideiglenesnek tekintett távozásra. Vonakodásának megvolt a maga diplomáciai oka. A pápai hatalom politikai exponáltságáról, Bakócz reményeiről már szóltunk. Emellett kétségtelenül szubjektív előítéletei lehettek a keresztes hadjárat sikerével kapcsolatosan. A török ellen hirdetett balkáni keresztes hadjáratok sohasem hoztak dicsőséget szervezőiknek. Igaz, hogy az egyetlen kivételt – a nándorfehérvári diadalt – konkrétan is fejére olvasták. A magyar érsek azonban sokkal többet tudhatott az alig fél évszázaddal korábban zajlott eseményekről, mint azok, akik Hunyadi és Kapisztrán dicső tetteit állították példaképnek. Bakócz fiatal papként annak a Gabriele Rangoni erdélyi püspöknek a gyulafehérvári udvarában élt, aki ferences szerzetesként Kapisztrán egyik segítője volt az 1456-i hadjáratban. Tudta, hogy sem Európa nagyjaitól, sem Magyarország báróitól nem számíthat több támogatásra, mint egykor Kapisztrán. Olyan hadvezére sem volt, mint Hunyadi János. Az sem lehetett titok előtte, hogy a zömmel parasztokra épülő hadjáratnak megvoltak a maga külön veszedelmei, s 1456-ban is csak a szerencsés körülmények közömbösítették a problémákat. 1513-ban viszont evvel reálisan nem lehetett számolni. A sikertelenség pedig annyira megtépázta volna az érsek tekintélyét, hogy a politikában nem játszhatott volna többé döntő szerepet.

A pápa magatartásán is hamarosan lemérhető, hogy az egész hosszadalmas procedúrában a katonai vállalkozásnak volt számára a legkevesebb jelentősége. Bár a szeptemberi bullában a keresztes hadjárat céljaira felajánlotta az érintett országok tizedét, de ugyanezen országok annatáit (új püspökök hivatali idejének kezdetekor a pápának fizetendő adó) elzálogosította a Fuggereknek; Bakócz távozása után az addig középpontban álló keresztes had ügye lekerült a napirendről. X. Leó hónapokig nem mutatott érdeklődést a vállalkozás iránt. Legközelebb már csak a paraszthábor kitörésének hírére fordul oda igazi figyelemmel.

Végeredményben tehát a keresztes hadjárat eszméjének felújításában, Bakócz megbízatásában a legnagyobb szerepet a Medici pápa és Magyarország prímása között fennálló feszültségnek tulajdoníthatjuk. A háborút olyan időpontban hirdették meg, mikor annak politikai feltételei Európában nem voltak adottak. Megindítása, sőt sikere ugyanakkor sorsdöntő volt a hadjárat meghirdetésében tulajdonképpen vétlen érsek számára. Így alakult ki az a paradox helyzet, hogy a vállalkozás, amely mind a magyar fejlődés, mind Bakócz egyéni érdekei szempontjából idegen erők kezdeményezésére született, s hazánk történetében véletlennek minősül, az érsek-legátusnak minden korábbi húzódozása ellenére, kénytelenségből legszemélyesebb ügye lett. Bakócz elhagyva Itáliát, minden energiájával az ügy sikerén fáradozott.

4. Vita a királyi tanács ülésén

Bakócz Tamás hosszú és viszontagságos téli utazás után 1514 márciusának első napjaiban érkezett meg székhelyére, Esztergomba. Rövid pihenő után, legkésőbb március 23-án Budára ment, ahol a hadjárat arany keresztjével bevonuló főpapot nagy tiszteletadással fogadták. Az üdvözlő beszédet Szatmári György pécsi püspök, kancellár mondta, s jelen volt az akkor hétesztendős Lajos királyfi is. II. Ulászló, valószínűleg súlyos betegsége miatt, nem volt jelen az ünnepi aktusnál, ízületi fájdalmai és hidegrázása betegágyához kötötte, de az ügy fontosságára való tekintettel a lehető leggyorsabban összehívta a királyi tanácsot. E testületnek, mint a király tanácsadó szervének, kellett döntenie a tervezett vállalkozás sorsáról.

Az ülés március 23-án kezdődött, lefolyásáról forrásaink közül Istvánffy Miklós beszél a legrészletesebben, *A magyarok történetéből* című munkájában. Szerinte Bakócz beszámolt a tanácsnak útjáról, majd bemutatta a bullát. Előadta, hogy noha Rómától pénzsegélyt egyelőre nem várhatnak, s nem számíthatnak a nyugati fejedelmekre sem, mert egymás elleni harcaik lefoglalják őket, mégis kedvező az alkalom, mert az oszmán birodalom is belső zavarokkal küzd. Az ország anyagi helyzete nem engedi meg jelentős reguláris hadsereg felállítását, a pápai bullában biztosított feltételek nyomán azonban remélhetőleg nagy számban jelentkeznek majd önkéntesek a keresztes zászló alá. Éppen ezért javasolja a keresztes hadjárat kihirdetését.

A főurak nagy része támogatta az érsek tervét, de voltak néhányan, akik ellene nyilatkoztak. Ez utóbbiak között lett volna Istvánffy szerint Telegdi István kincstartó, akinek szájába a leírás szerzője humanista szokás szerint terjengős beszédet adott, melynek lényege, hogy a főúr látnoki módon előre megjósolja: az összegyűjtendő parasztok, ha erejük tudatára ébrednek, fegyvereiket uraik ellen fogják fordítani, s ezért ajánlatosabb lenne a keresztes próbálkozás helyett pénzt gyűjteni rendes hadjáratra.

A tanács és maga a király is megmaradt azonban korábbi véleményén, s Bakócz javaslatát elfogadták – folytatja Istvánffy. A végeredményt tekintve, szavában nem is kételkedhetünk. Az érsek egy május 2-i levelében a leghatározottabban hivatkozik a tanács beleegyezésére, sőt levelének egy formulaszerű részében felsorolja az ülés résztvevőit is. Utóbb pedig, a felkelés kezdetén, amikor a vállalkozás elfajulásáért felelősségre akarták vonni, a király és „az ország" hozzájárulásának igazolására pecsétes iratokra hivatkozott. Találunk bizonyítékot arra is, hogy a vélemények különböztek, s többen ellene voltak Bakócz tervének. Egy május 8-án Budán kelt levél beszámol arról, hogy sok főúr ellenezte a bulla kihirdetését, de az érsek nem engedett. Szemükbe vágta, hogy a bullát mindenképpen kihirdeti, ha kell egyedül, a többiek mellőzésével. Az ország nemességének általános ellenzéséről pedig a *Wunderzaichen* néven ismert, még 1514 nyarán megjelent német röpirat szintén igen friss beszámolója tudósít. S a nemesség hangja valamilyen

módon el kellett hogy jusson az udvarba. Marino Sanuto, aki ugyancsak fölsorolja a szerinte hosszan tartó, több napos tanácskozás résztvevőit, azt állítja, hogy a nádor, a vajda, a bán, Ujlaki herceg, több más főúrral együtt ellenezte a bulla kihirdetését, a tudósítás szerint főleg azért, mert nem akartak a háborúra költeni.

Az Istvánffy-féle leírás némely részeinek szavahihetősége mégis problematikus. Telegdi szerepeltetése kapcsán felmerül a gyanú, hogy historikusunk csak azért teszi meg éppen őt az ellenzék szószólójának, mert ezzel kívánja indokolni, miért végezték ki utóbb a felkelők e fogságba esett főurat. Istvánffyn kívül a dologról ugyanis csak az általa felhasznált Brutus János Mihály *Magyar históriája* tud. A körülmények tisztázásához az is hozzátartozik, hogy Telegdi 1514-ben már nem volt kincstartó, tisztét még 1512-ben Beriszló Péter vette át; az alkincstárnok pedig Pemflinger Márk deák volt. Igaz, Beriszló, aki a kincstári hivatallal egyidőben a veszprémi püspöki és a horvát–szlavón–dalmát báni méltóságot is betöltötte, idejének jelentős részét az udvartól távol töltötte, s így nem lehetetlen, hogy egyes ügyekben elődje kisegítette. Istvánffy tévedése tehát e tekintetben magyarázható. Telegdi különben a királyi tanácsban megtartotta helyét (az oklevelekben „consiliarius regius"-nak címezik), s a szóban forgó tanácskozás idején valóban Budán tartózkodott. Az is igazolható, hogy változatlanul fontos szerepet töltött be a királyi udvarban és az állampolitikában. A parasztfelkelés előtt és alatt követségben járt Lengyelországban, illetve a moldvai vajdánál. A tanács ülésén tehát bizonyosan részt vett, de ellenzéki szónoklatát kétellyel kell fogadnunk.

Még inkább vitatható az, amit a XVI. sz. végi jeles történetíró az ellenkezés okának tart. A Telegdi szájába adott beszéd humanista retorikai termék, melyet Istvánffy minden bizonnyal maga szerkesztett; az érvek jó része pedig nem más, mint a később bekövetkezett események jóslatszerű előrevetítése. Még leghihetőbb az érvek között a törökkel fennálló békére való hivatkozás, mivel tudjuk, hogy Brutus szerint Bakócz ezt az argumentumot úgy ütötte el, hogy kifejtette: keresztes háború esetén nem a király bontaná fel a szerződést, hanem ő, a pápai követ gyűjtene katonákat Magyarországon.

A ma nyakatekerten hangzó érv különben szépen beleillene a kor közjogi szemléletébe. Problémát csak az jelent, hogy az említett béke létezése nem bizonyítható. A már említett *Wunderzaichen* német röplap háromévi békéről tud, egy másik szöveg (a humanista Riccardus Bartholinusé) általában a törökkel megkötött békéről szól, sőt velencei híradások is többször említik a törökkel kötött fegyverszünetet vagy békét. Ennek megléte bekerült a modern történeti irodalomba is. A leghitelesebb források, a diplomáciai levelek azonban nem igazolják a béke vagy fegyverszünet létrejöttét. Megállapítható belőlük, hogy Ulászló valóban folytatott tárgyalásokat a portával, ahonnan egyik követe, Barlay Balázs éppen 1514 márciusában volt visszatérőben, míg egy másik magyar követség hasonló ügyben 1513-tól 1515-ig egyfolytában a töröknél rostokolt. II. Ulászló király cseh főkancellárja – akit éppen tiszte miatt kétségkívül a legjobban értesültnek kell elfogadnunk – egy április 13-án kelt levelében a leghatározottabban azt írja: a törökkel semmiféle

megegyezés nincsen, ellenben a szultán a télen rengeteg hadihajót készíttetett, és nyilvánvalóan háborúra készül, amiből a magyarok azt hiszik, hogy országukat akarja megtámadni. Egy beütés máris volt, ennek során a török portyázók olyan területre is eljutottak, ahol eddig még sohasem jártak, és 7000 foglyot vittek magukkal. A király követe Sztambulban van, és tárgyal a békéről – fejeződik be Sternberg főkancellár levele.

A velencei Signoria – Sanutónál fennmaradt anyagunk szerint – március elején ismeretlen forrásból arról értesült, hogy török követ tartózkodik Budán, de a köztársaságban tartózkodó magyar diplomaták 22-én csak annyit tudtak közölni: a békét (?) csakhamar meghosszabbítják.

Hitelt érdemlően csak a tárgyalások létét tudjuk bizonyítani, megegyezés azonban a jelek szerint nem jött létre. S a formális diplomáciai helyzettől függetlenül, akár létezett fegyverszünet, akár nem, Magyarország déli határain szünet nélkül dúlt a helyi háború.

1513 nyarán – körülbelül a Bakócz kinevezését tartalmazó első pápai bullával egyidőben – két jelentős összecsapás is lezajlott a határok mentén. Szapolyai János erdélyi vajda támadó portyát vezetett Havasalföld és Szerbia területére. Vállalkozását siker kísérte: bár Szendrő várát hiába ostromolta, nagy zsákmánnyal és sok fogollyal tért haza. A horvát bánságban pedig Beriszló Péter aratott Dubicánál fényes győzelmet egy betörő török sereg felett, s a menekülők java részét a Szávába szorította. Rómában augusztus 30-án valószínűleg e két győzelem valamelyikét ünnepelték Bakócz jelenlétében. A török azonban nem maradt tétlen: a boszniai basa a vereséget több dalmáciai és horvátországi vár elfoglalásával torolta meg. 1514 februárjában a Dalmácia szívében fekvő, kulcsfontosságú Knin vára állt ki erősebb ostromot. Láttuk, hogy a Konstantinápolyból érkező hírek tele voltak a hadikészülődés részleteivel, s azt még senki sem tudhatta, hogy azok nem Európának, hanem Perzsiának szólnak.

Magyarországon katonai előkészületekkel találkozunk már 1513 őszétől kezdve. II. Ulászló király november 11-én a végek veszélyeztetettsége miatt jószágvesztés terhe alatt rendelte el Bács megye nemesi hadának felkelését Báthori István temesi ispán, délvidéki főkapitány parancsnoksága alatt. November 23-án állítólag a szabad királyi városokat is felszólította egy általános hadjárat előkészületeire. Maga szándékozott a vállalkozás élére állni. 1513–1514 telén megkezdődött a déli határok megerősítése, intézkedések történtek a jó ideje állandóan Temesvárott állomásozó királyi udvari csapat („aulici regii") ellátásának biztosítására, az „ország hada" (?) pedig a szlavóniai végekre vonult, miközben a horvát–szlavón–dalmát bán (az előző évi győztes Beriszló Péter) katonasága felfrissítése céljából a főváros körül, s a Dunántúlon toborzott hadat, mivel úgy tudta, hogy a török Horvátországot készül megtámadni. A harcok föl is újultak 1514 elején: a már említett knini ostrom mellett a Nándorfehérvár és Szendrő őrségei közötti összeütközésekre hivatkozhatunk itt, melyek egyikén a parasztháború későbbi vezére híressé vált párbaját vívta a török portyázók parancsnokával.

1513 és 1514 elejének eseményei a hadiállapot szüneteltetéséről szóló állításokat tehát nem támasztják alá. Az új szultánról hamar bebizonyosodott, hogy harciasabb lesz apjánál, s mivel szemmel láthatóan készülő csapásának irányát előre nem lehetett kiszámítani, a magyar kormány háborús előkészületeit teljesen jogosultaknak kell mondanunk.

A királyi tanácsban tehát a béke kérdése úgy, ahogy Istvánffynál olvassuk, nem merülhetett fel. A keresztes had meghirdetésének problémája e várt vagy várható háború részeként volt kezelendő: még arról is meg vagyunk győződve, hogy pápai kihirdetése (1513. szeptember 3.) és a magyar katonai készületek első jelei (november elején) között szoros összefüggés állt fönn: Rómából körülbelül egy hónap alatt érhetett az esemény híre Magyarországra, azaz a készülődés kiváltó okai között szerepelhetett.

A vita ténye azonban nem tagadható. Hogy végül is milyen kérdések körül folyt, azt máshonnan kell kikövetkeztetnünk.

A keresztes hadjárat terve először is nyilvánvalóan katonai szempontból kerülhetett vizsgálat alá. Súlyos aggályok merülhettek föl mindjárt a tervezett hadsereg utánpótlásával és ellátásával kapcsolatban. A pápai bulla a szent háborúban való részvételért kilátásba helyezett bűnbocsánat elnyerése fejében ugyan saját költségen való hadviselést írt elő, de nyilvánvaló, hogy a legegyszerűbben, a legteljesebb önkéntesség alapján megszervezett had sem lehet meg olyan eszközök (fegyver, hadianyag, tartalék élelmiszer) nélkül, melyeket a keresztesek hosszabb távra már csak a szállítási gondok miatt is aligha szerezhettek volna be saját erejükből. E nehézségre persze a pápa is gondolt: a várható költségek fedezésére, az alamizsnák és váltságdíjak mellett, a Bakócz legátiója alá rendelt országok 1514. évi dézsmáját rendelte kisajátítani. Ez az összeg azonban csak a termés betakarítása után, tehát legfeljebb a nyáron, még inkább csak ősszel állt volna rendelkezésre.

A bűnbocsánati levelek kiállításáért kért pénzjuttatások összegyűjtése képezte volna a másik jövedelmi forrást, bár túl sok rossz emlék fűződött a hiába megindított gyűjtésekhez, és különösebb sikerre most sem igen számíthattak.

A gyakorlati kivitelezés problémái mellett azonban másra is tekintettel kellett lenniök a döntés meghozóinak. A török határon immár több évtizede állandósult harcok folytatásához a magyar államnak sok pénzre lett volna szüksége. Egyrészt a szakadatlanul nyugtalanított határ biztosítására ki kellett építeni egy összefüggő, néhány nagyobb várból és sok apró erődítményből (palánkból) álló védelmi sávot, az ún. végvári vonalat, s ezt állandóan ott állomásozó zsoldos katonákkal kellett megrakni; másrészt fenn kellett tartani bizonyos nagyságú mozgó, mezei hadat, hiszen a várak csak a védekezés legpasszívabb formáját tették lehetővé. Az ekkor legkorszerűbb zsoldos hadsereg esetében e kettős védelem fenntartása óriási pénzügyi erőfeszítést igényelt volna hazánktól. Egy közönséges gyalogos havi zsoldja 2, egy lovasé 3 aranyforint volt, a tiszteké ennek többszöröse. A XVII. századi, igaz, már hosszabb, és fejlettebb hadszervezet részeként működő magyarországi végvári vonalban 12–18 000 katona szolgált. Ha a XVI. század elején csak 5000

1. Bakócz Tamás

2. II. Ulászló

3. Szapolyai János. 1540 körül vert ún. hármas ezüstforint

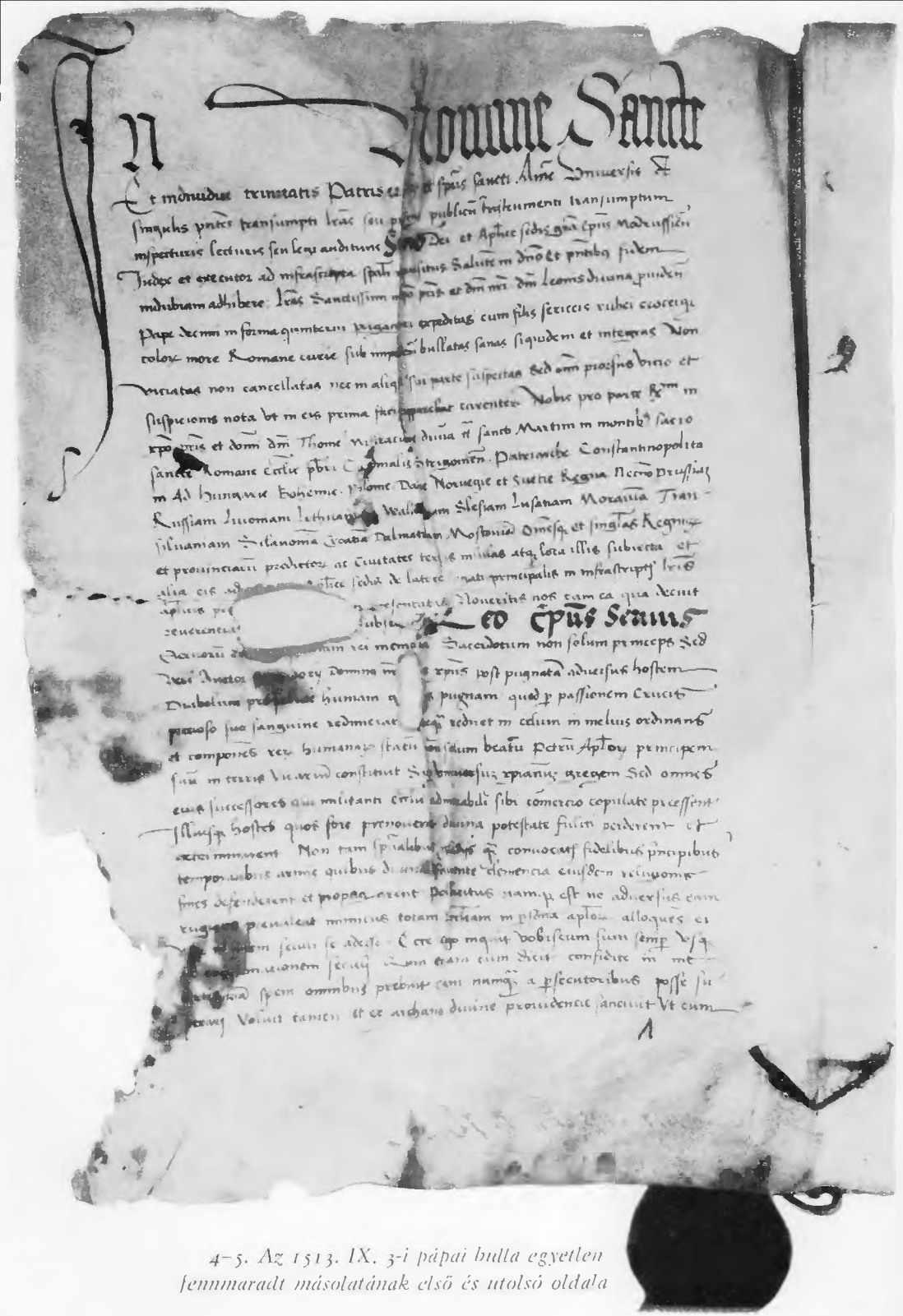

4–5. Az 1513. IX. 3-i pápai bulla egyetlen fennmaradt másolatának első és utolsó oldala

Ain groſz Wunderzaichen das do geſchehen iſt durch das Creüz\ das ain Cardinal hat auſsgeben inn dem gantzen Hungeriſchen Land wid die Turcken.

6. Keresztes harcos zászlóval

7. A parasztvezér emlékműve Dálnokon, az ún. Dózsa-telken

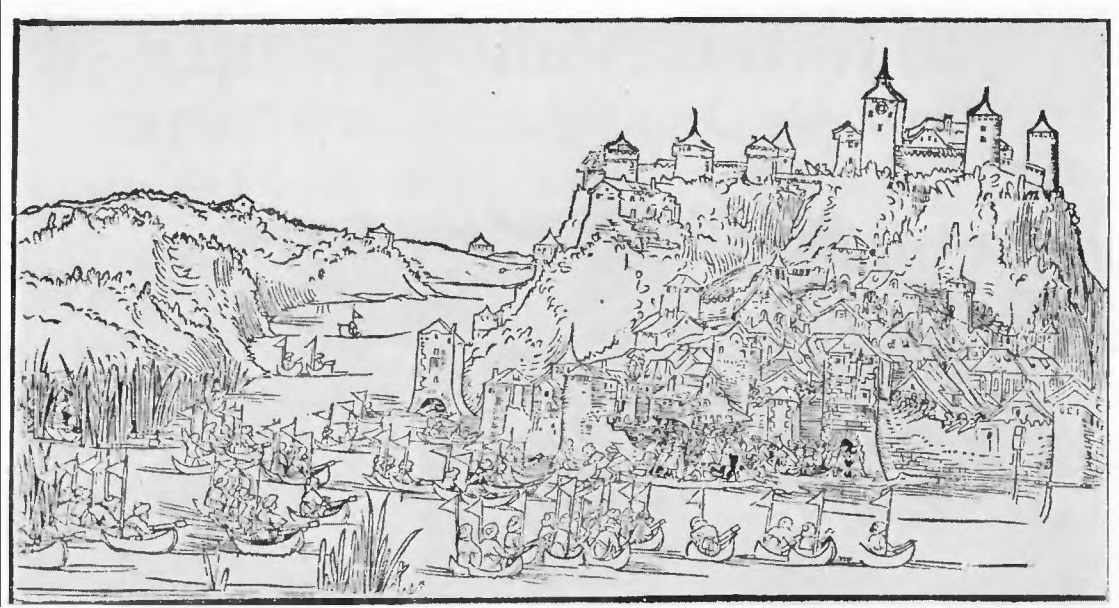

8. Nándorfehérvár

emberrel, és egy főre egy évben átlagosan 40 aranyforint zsolddal számolunk, akkor is évi 200 000 forintra tehetjük a kiadásokat. Tetemes összeget kellett fordítani a védővonal anyagi szükségleteire: karbantartásra, korszerűsítésre, fegyverekre stb. is. Emellett még mindig nem beszéltünk a mezei hadakról.

E számítgatás talán elvontnak tűnik, azért érdemes idézni néhány – sajnos, nagyon töredékes – adatot, amely az államkincstár katonai kiadásaira vet fényt. Egy 1504-ből származó költségvetésrészletből megtudhatjuk, hogy abban az esztendőben a végvári és a dunai hajóhad személyi kiadásaira 113 000 aranyforintnyi összeget költött a király. Ebben az összegben benne van ugyan az egyes uraknak hadállításra kifizetett pénz is, de bizonyos egységeknek – például a naszádosoknak – csak egyetlen havi zsoldja szerepel, s hiányzik belőle mindenféle dologi kiadás. 1523-ban a királyi hadakat tartó uraknak, a várak kapitányainak és a flottának 134 000 forintot fizetett ki a kincstár, s ez nem tartalmazta a végvári közkatonáknak fizetett hópénzt. Tegyük hozzá, hogy a királyi aulicusok fizetésére évente fordított 50–75 000 forint is erősen katonai jellegű kiadás volt, hiszen az udvarosok jó része szintén hadi szolgálatot látott el (l. a temesvári őrséget).

Magyarországnak a török elleni védekezés katonai kiadásaira évi 300–400 000 aranyforintot kellett volna biztosítania. Ilyen állandó tehertétellel egyetlen európai ország sem volt kénytelen szembenézni, ezért nem csodálkozhatunk, hogy hazánk képtelennek bizonyult ennek elviselésére. Igaz, Mátyás alatt egy időre úgy tűnt, hogy sikerül elegendő erőt összeszedni: a pillanat azonban elmúlt anélkül, hogy a nagy király művéből valami is fönnmaradt volna.

Érdemes kicsit részletesebben felidézni, milyen fordulat következett be Mátyás halála után a kincstári bevételek területén. Az erőskezű uralkodó életében a kamara haszna nevű adó után évi 45 000 Ft, az erdélyi sóbányákból évi 100 000 Ft, a harmincadnak nevezett vámokból 75 000 Ft jövedelem származott, ehhez járult még a rézbányák bevétele, a városok és a zsidók adója újabb 30 000 Ft-tal. Ezek az ún. regále-jövedelmek tehát önmagukban is elérték a negyedmilliót. A kincstárt gyarapították még a királyi család magánbirtokainak bevételei és a Mátyás alatt rendszeressé vált hadiadó, melyet a kb. 400 000 jobbágytelek nagyjából háromnegyedmilliónyi jobbágy-háztartásától hajtottak be, s amely évi egyforintos kulccsal számolva, kb. 400 000 aranyforintot hozhatott; és végül az arany- és ezüstbányászat bevételei. Mátyás királyi kincstárának évi rendes bevételeit megközelítően egymilliónyira is merik becsülni. Ebből a pénzből fedezte a „fekete sereg" s más katonai egységek, így pl. a végváriak zsoldját. Mátyás szüntelen háborúi és építkezései miatt azonban sokszor még ez az összeg sem bizonyult elegendőnek, s ha a hiányt a nyugati hódítások révén sem sikerült fedezni, az egyforintos hadiadó egy éven belül másodszori, néha harmadszori kivetésével próbálták meg eltüntetni. Az adóalapként szolgáló jobbágytelkek több mint egyharmada maradt pusztán a XV. század végére, mivel a jobbágygazdaságok nem bírták az adóprést. A gazdaságukat elhagyó jobbágyok helyett nem volt ki adózzon: az innen származó bevételek tehát alaposan megcsappantak. A Jagellók nem rendelkeztek oly

jelentős magánvagyonnal, mint a Hunyadiak, ezáltal talán százezres nagyságrendű tétel hiányzott a bevételek listájáról. A hiányok az államapparátus működését fékezték, aminek következtében tovább csökkent az állam jövedelme. A XVI. század első éveiben a sóbányák bevételei kevesebb mint felére estek vissza, a nemesés színesfémbányászat bérbeadása után azokból csak kb. 30 000 forint körüli hasznot látott a király, s hasonló okból igen megfogyott a vámok és harmincadok bevétele is. A regále-jövedelmek tehát 100 000 forint alá süllyedtek, a hadiadó összege nem érte el az évi 200 000-et, s ráadásul egyre fokozottabban a nagybirtokosok kezébe került. Az 1500-as évek elején, ezek szerint, a legjobb esetben évi negyedmillió aranyforintra rúgott a budai kincstár összes bevétele.

A Jagelló-korban tehát a király összes bevétele kevesebb volt annál, amennyit egyedül a déli határvédelem kiadásai igényeltek. Emellett más jellegű költségek is terhelték az udvart; csak a diplomácia évi 25 000-be került (s még azt sem mondhatjuk, hogy ez sok, hiszen a lengyelek is hasonló összeget áldoztak e célra), ezenkívül ott volt még a hivatali apparátus, a királyi háztartás stb. Ha mindezt számításba vesszük, rá kell döbbennünk: a szükséges kiadások messze meghaladták a lehetséges bevételeket. A magyar államkincstár már II. Ulászló alatt gyakorlatilag csődbe jutott, s csak a legváltozatosabb bűvészmutatványokkal volt képes fönntartani fizetőképességét. E mutatványokhoz tartozott, hogy minden néven nevezendő külföldi segélyt elfogadtak; hogy adott esetben a királyi konyha sem kapott egy fillért sem; s hogy a végvári vonal személyzete, a közkatonáktól a bánokig, sokszor hónapokig egy vasat sem látott megérdemelt zsoldjából.

A török betörések tehát lassan, de kérlelhetetlenül fölmorzsolták országunk katonai erejét. A védelem válságának első – bár csak közvetett – jele, hogy a „fekete sereg", Mátyás híres zsoldoshada pénzhiány miatt rabolni kényszerült, végül maga Kinizsi verte szét a szétzüllött hadat (Halászfalva, 1492). Az idejétmúlt banderiális hadszervezet, mely most újból az egyedüli mezei haderő maradt, a hatalmas igénybevételt nem bírhatta sokáig. A kormányzatnak ebben a helyzetben meg kellett ragadnia minden olyan eszközt, amely hasznosnak ígérkezett a déli végek helyzetének megerősítésére: a keresztes hadjárat körül kirobbant vitában ez az érv alighanem nagyobb súllyal esett latba, mint a szervezés átmenetinek tűnő nehézségei.

A királyi tanács ülésén azonban aligha csak katonai meggondolások irányították a résztvevők gondolatait. A keresztes had előre láthatóan elsősorban jobbágyokból szerveződött volna. A földművesek táborba szállása pedig csak azok számára nem tűnt súlyos gondnak, akik elegendő jobbággyal rendelkeztek; azaz a nagybirtokos arisztokrácia számára. A csak néhány jobbágycsalád felett uraskodó nemeseknél egyetlen felnőtt férfi távozása is tetemes veszteséggel járt. Bizonyosra vehetjük, hogy az uralkodó osztály alsóbb rétege nemtetszéssel fogadta a szervezést. A nemesség ellenkezése pedig az eredetileg katonai természetű nézeteltéréseket politikai síkra terelhette. Az arisztokrácia és a nemesség közötti ellentét ugyanis az

1514-et megelőző évtizedek egyik legnagyobb belpolitikai problémája volt. A Mátyás halálakor kiélesedett küzdelem egyben része annak a magyarázatnak is, amelyet a kincstári jövedelmek elapadásának miértjére adhatunk.

5. Belpolitikai viszonyok 1514 előtt

A középkori magyar állam irányítása évszázadokon keresztül az arisztokrácia kezében nyugodott: a király mellett, gyakran helyette is, tulajdonképpen ők kormányozták az országot. A XV. század derekától kezdve azonban megkezdődik a nemesség országos szintű politikai szereplése. A központosítási kísérletben Mátyás a több mint fél évszázada szinte kasztszerűen elzárkózó arisztokrácia hatalmi monopóliumának megtörésére ellensúlyként és eszközként a nemességre támaszkodott. A legfontosabb kormányhivatalokba több, személyes hívének számító kisnemest juttatott be, s szívós munkával elérte, hogy az uralkodó osztály „második vonala", megindulva a rendi szervezkedés útján, az ország életének hatékony, jelentékeny tényezője lett.

Mátyás halálával, 1490-ben, egyik napról a másikra minden visszájára fordult. Történetírásunk egyik leginkább közismert megállapítása, hogy II. Ulászló trónra juttatásával a főurak arattak teljes győzelmet. Megszereztek maguknak minden vezető hivatalt, kisajátították az állami bevételek jelentős részét. A királyt tehetetlen bábként tartották hatalmukban. E tények megállapításán túl azonban történeti irodalmunk egészen a közelmúltig többnyire beérte a központi hatalom e látványos és súlyos következményekkel járó bukásának azzal a magyarázatával, hogy a főurak – megelégelve az erőskezű kormányt, s engedve önző érdekeiknek – magukhoz ragadták a hatalmat. Azt pedig, hogy még a Mátyás által fölemelt új bárók, a Szapolyaiak, Kinizsi Pál, Ernuszth János (a király legszemélyesebb hívei), sőt maga Korvin János, Mátyás természetes fia és kijelölt utóda is a nagy király alkotásának megsemmisítésén munkálkodtak, még inkább a kor, illetve a magyar feudális birtokosok erkölcsi gyengeségével hozták összefüggésbe.

Kétségtelen, az urak magatartása nem szerepelhet a morális pozitívumok példatárában. A politika azonban a középkorban ritkán fért meg az erkölcsi kategóriákkal, s különösen nem – ezt egész Európa vonatkozásában láthattuk – a reneszánsz korában. Az erő szava döntött. A Mátyás-féle hatalmi rendszer bukása tehát elsősorban abból a szempontból érdekes, hogy miképpen kerülhetett a bárói csoport jóformán egyik napról a másikra olyan erőfölénybe, amely ilyen méretű győzelmét lehetővé tette.

Mátyás alatt mind a hivatali apparátus, mind a hadsereg átformálódott, csak a király akaratától vált függővé. Miért nem állt ellent a főúri rohamnak ez az államgépezet?

A központosítási kísérletet e téren két jelentős tehertétel kísérte végig. Egyrészt, hogy a törzsökös arisztokrácia politikai visszaszorításával párhuzamosan nem sikerült annak társadalmi súlyát csökkenteni, másrészt, hogy az államgépezet élére állított „homo novus"-okból maga Mátyás is nagybirtokost, bárót kreált. Ugyanis a feudális jövedelmek, s az azokból eredő társadalmi befolyás ellensúlyozására, illetve az arisztokrácia kormányzati és katonai funkcióinak átvételére erős polgárságra lett volna szükség, miként Nyugat-Európában. Ezért Mátyás alatt szükségképpen a régi képlet maradt életben: a feudális államban a hatalom a földbirtokhoz kötődik, konkrétabban: annak a néhány családnak az uralma valósul meg, amely az ország földjeinek és várainak nagy részét magáénak mondhatja. Mátyás királynak a Hunyadi család óriási magánvagyona és a királyi jövedelmek együttes birtoklása adta meg a centralizációs kísérlet megkezdéséhez szükséges erőt. Így az államapparátus élén, amely pedig valóban magában hordozta a centralizáció jeleit, változatlanul arisztokraták állottak, s ha valaki belépett szűk körükbe, származásától függetlenül lélekben is báróvá vált, mert azt kívánta meg tőle mind a társadalom szerkezete, mind saját érdeke. Mátyás centralizált államgépezete így a nagyúri hatalomátvételkor éppen a támadás bázisa volt.

A Mátyás-féle vívmányok másik potenciális védelmezője a nemesség lehetett volna. A nemességnek azok a rétegei, amelyeket a felemelkedés reménye, a hatalom megyei szintű gyakorlásába való beleszólás joga mindvégig megtartott Mátyás hívének (ők a „nemesi ellensúly"), miután vezetőik a főurak sorába léptek, irányítás nélkül maradtak. A többség szemében pedig a kisbirtokos nemesség megadóztatására tett kísérlet egyenesen gyűlöletessé tette az elhunyt király politikáját.

A központosítási kísérlet hatalmas anyagi erőfeszítéseket követelt az országtól. Mátyás részben külföldi hódításaival, részben a magyar gazdaság erején felüli megterhelésével teremtette elő a szükséges pénzt. A király halálakor a meghódított területek azonnal függetlenítették magukat, és az amúgy is túlterhelt ország képtelen volt az óriási adókat tovább fizetni. Az államgépezet nem rendelkezett többé a normális működés feltételeivel, a támadás megindulhatott. A módszerek adva voltak, hiszen Mátyás uralkodásának végén – éppen ez mutatja a válság mély gyökereit – csíraformában már léteztek. A természetében is erélytelen (többek között ezért is választották meg!) II. Ulászlót rövid úton megfosztották a hatalom gyakorlásának eszközeitől. Megkaparintották a legbiztosabb állami bevételeket: a vámokat, harmincadokat. Megpróbálták birtokaikba kebelezni a szintén dús hasznot ígérő szabad királyi városokat és a bányavárosokat. Ez utóbbi kísérlet ugyan nem járt sikerrel, de maradt más vadászterület elég. Mátyás híres egyforintos hadiadóját 1490-ben azonnal eltörölték, hogy azután 1493-ban megváltozott formában újítsák föl: a nagyurak saját birtokaikon maguk szedhették azt be, az összegyűlt pénzt nem kellett továbbadniuk, hanem annak fejében ők tartoztak katonákat állítani az országnak. Az új törvény szinte csábított a visszaélésre.

A feudális nagybirtokosok hatalomátvétele utáni helyzet sok tekintetben a XIV–XV. század fordulóján kialakult oligarcha-uralomra emlékeztet. A hasonlóság

azonban csak a felszínre érvényes. Múlt és jelen között három lényeges tartalmi eltérést tapasztalhatunk. Bármennyire törekedett is a főnemesség a hatalom mind teljesebb kisajátítására, egyéni és családi érdekei érvényre juttatására, már nyomát sem találjuk a hajdani liga-küzdelmekből ismert próbálkozásoknak tartományúri hatalom kiépítésére, egy-egy terület feletti korlátlan uralom megszerzésére. Az elmúlt időben jelentősen megerősödött az állami egység gondolata, a partikularizmus helyét az országért mint egészért folytatott harc vette át.

A korszak második, ezzel sokban összefüggő sajátossága, hogy míg a korábbi oligarchikus viszályokban többnyire egyes kiterjedt atyafiságok harcoltak egymással, addig Mátyás alatt az arisztokrácia köreibe bejuttatott új famíliák eleve nem rendelkezhettek olyan széles körű kapcsolatokkal, mint a régiek, s ha beépülésük a hagyományos kötelékekbe meg is indult, tartós szálak létrehozásához az idő még túl rövid volt. E tényező hatását a pártállások gyakori változtatásán lehet lemérni.

A nagyúri csoportok egyike sem tudott már kitörni a rendi formák kialakult keretei közül. Ugyanakkor, hogy azokon belül hathatósan cselekedhessék, támaszkodnia kellett az állam hivatali apparátusának tagjaira. Ez az apparátus nem nélkülözhető többé: az államigazgatás feladatai egyre bonyolultabbá váltak, azokat szakemberek nélkül elvégezni többé nem lehetett. Így lesz érthető, hogy a központi hatalom e mélypontján a hivatalszervezet nem gyöngül, hanem éppen erősödik. A kormányhivatalok funkciója persze alapvetően megváltozott: a központosítás eszközéből az oligarcha-hatalom akaratának végrehajtóivá lettek. S egyben a rendi ellentétek ütközőpontjaivá is.

Míg Mátyás idejében a nemesség a királyi hatalom eszköze, segítője az arisztokrácia elleni harcban, az uralkodó halála után gyors léptekkel indult meg önálló politikai arculatának kialakítása útján. Rendi eszmélése, majd ellentámadása nem sokáig váratott magára.

1493-ban nagyjából lezárult a II. Ulászló trónra lépését követő, főurak diktálta változások legdinamikusabb szakasza, s 1495-ben – elvben – már visszaállítják a köznemesség fórumait jelentő megyék közelmúltban elvett jogait, 1498-ban – ugyancsak elvben – eltörlik az örökös főispáni címet stb. A nemesi megye életképesnek bizonyult, túlélte a támadásokat. A másik nagy nemesi siker szintén a megyéhez fűződik, azonban már arra is fényt vet, hogy milyen irányban hatott a nemesség új rendi politikája. 1500-ban ugyanis elrendelte az országgyűlés, hogy az egyforintos hadiadó nem nagybirtokról származó részét se kelljen átadni a királyi kincstárnak, hanem maradjon a megye kezében, s az tartson fenn belőle saját (megyei) katonaságot. Fontos eredmény ez, hiszen akinek fegyvere van, az szavát is könnyebben hallathatja. Az állam szempontjából viszont ugyanez a lépés azt jelentette, hogy a nemesi rend is bekapcsolódott a központi hatalom vívmányainak lerombolásába, hiszen újabb csorbát ejtett a kormány és a kincstár amúgy is csekély tekintélyén.

1495-ben az országgyűlés, a nemesi szárny nyomására, olyan törvényt fogadtatott el a királlyal, mely szerint az ország dolgait gyakorlatilag eldöntő királyi ta-

nács ezentúl ne csak a főurak és főpapok részvételével ülésezzék, hanem hívjanak meg üléseire meghatározott számú nemesi ülnököt is. A cél: a hatalom sáncai mögé juttatni az uralkodó osztály alsó rétegének képviselőit. Az eredmény persze – több szempontból is – siralmas: a nemesi tanácsosok szerepe szinte a semmivel egyenlő, ugyanakkor az állandó változások, az új ülnökök jogos vagy jogtalan kifogásai erősen akadályozták a kormányszervek működését. A nemesség ráébredt, hogy önmagában nincs esélye e küzdelem sikeres folytatására.

A nehéz helyzetből kivezető út tulajdonképpen adva lett volna: felújítani a jelenlegi uralkodóval azt a szövetséget, amelyet egykor Mátyás kötött velük a bárók ellensúlyozására. A körülmények persze azóta megváltoztak: a király az ellenfél kezében volt, rá nem lehetett számítani. A szövetkezés lehetősége azonban most más oldalról kínálkozott.

Mátyás király kisnemesi sorból emelte a leghatalmasabb urak sorába a Szapolyai testvéreket, Imrét és Istvánt. A család a századfordulóra már vitathatatlanul az ország legnagyobb földbirtokosa, várainak száma vetekedett Hunyadi János egykori uradalmaiéval, s mindkét testvér elérte a nádori méltóságot.

A feudális társadalom törvényszerűségei, amelyek megkövetelték a nagybirtokostól, hogy származásától függetlenül arisztokrataként viselkedjék és politizáljon, egyúttal arra is ösztönöztek, hogy a főurak közül a leggazdagabbé legyen a vezető szerep az országban. Ez a vezető szerep a királyi címmel válhat csak teljessé... Szapolyai Istvánban, aki Mátyás halála idején a nádori tisztet betöltötte, s döntő szerepet játszott II. Ulászló királlyá választásában, ez a szándék még nem volt meg; de fiát, Jánost, már királynak neveltette.

Paradoxon, de éppen azok a törvényszerűségek, amelyek ez utóbbit a királyi trón elnyeréséért folytatott harcra ösztönözték, a többi főúrtól viszont azt követelték, hogy az ilyen szándéknak ellene szegüljenek. Ha ugyanis a legerősebb kerül közülük a királyi trónra, magánvagyona és a királyi jövedelmek együttesen erős központi hatalom megteremtésére nyújtanak neki lehetőséget. A Szapolyai családot törekvései tehát szembeállították saját osztályos társaival.

A nemesség és a trónra áhítozó família szövetsége hamar létrejött: az 1505-i országgyűlés határozatai, melyek az akkor még fiúutód nélküli II. Ulászló halála esetére kizárták bármely idegen sarj királlyá választásának lehetőségét, nyilvánvalóan Szapolyai János számára készítették elő a talajt. A helyzet a Hunyadiak korábbi hasonló politikájára emlékeztetne – egy lényeges különbséggel. Mátyás királyként támaszkodhatott a köznemesekre; azok tehát személyében a központi hatalmat segítették. Szapolyai és a köznemesség szövetsége viszont éppen az államhatalom birtokosai ellen irányult. A király személye és a kormányzás ügye a főurak markában volt, a központi hatalom megerősítése tehát – míg részüket abból meg nem szerzik – sem Szapolyainak, sem a köznemességnek nem volt érdeke. A követendő politikát mindkettőjük számára ez a körülmény szabta meg.

A két tábor – részben külső ismertetőjeleik alapján „köznemesi" vagy „nemzeti", illetve „főúri" vagy „udvari" pártnak nevezték el utólag őket – viszálykó-

dása az 1505-i rákosi végzés után is elsősorban a trónöröklés rendje körül csúcsosodott ki. A főurak biztosítani akarták a kialakult helyzet fennmaradását, ezért nem akarták, hogy a Jagelló-dinasztia kihalása esetén szóba jöhető új jelöltnek az országban számottevő birtoka legyen. Rávették tehát II. Ulászlót, fogadja el a magyar trónra régóta áhítozó Habsburg-ház ajánlatát örökösödési szerződés megkötésére.

A pártviszályok során az erőviszonyok állandóan változtak. 1506-ban, Lajos herceg születésekor mindkét tábor elcsendesedett kissé, s főleg a Habsburg-hívek száma fogyatkozott meg. 1508-ban viszont úgy látszott, ők aratnak teljes győzelmet. A trónörökös neveltetését olyan elkötelezett főurak kapják tisztül, mint Bornemisza János és a Hohenzollern-családból származó, német születésű Brandenburgi György őrgróf. II. Ulászló öccse, Zsigmond lengyel király régóta törekedett a vetélkedők összebékítésére, most azonban, félve a Jagellók számára könnyen veszélyessé váló Habsburg-befolyás túlzott növekedésétől, Szapolyaihoz közeledett. Fellépése akkor kapott igazi jelentőséget, amikor a magyar államnak a cambrayi liga, illetve a pápa „szent ligája" között kellett választania. A főúri csoport most megoszlott, egyes tagjait, így például Bakóczot, igen jó kapcsolatok fűzték Velencéhez. (Az érseket még azzal is vádolták, hogy a Köztársaság megvásárolta. Az igaz is volt, hogy fogadott el pénzt a velencésektől, viszont a kor diplomáciai szokásai egyáltalán nem kötelezték a „megvesztegetetteket" eredeti nézeteik feladására, s ilyesmit az érsek-kancellárról sem állíthatunk!) Mások, mint Bornemisza, határozottan ellenséges érzülettel viseltettek Velencével szemben Dalmácia elhódítása miatt. Bakócz, aki néhány évvel előbb még szinte a kormány fejének volt tekinthető, háttérbe szorult a hozzá hasonlóan alulról indult Szatmári György pécsi püspökkel szemben, aki a kancellária tényleges vezetését is kivette kezéből. Az esztergomi érsek Rómába távozása (talán éppen e vereség miatt keresett ott új érvényesülési lehetőséget?) annyiban egyszerűsítette ugyan a helyzetet, hogy az államgépezet vezetése ismét egy kézbe került, ugyanakkor azonban az ellenzéket is felbátorította. Egy 1513-ból származó budai lengyel követjelentés szerint Magyarországot Szatmári és Szapolyai János (ekkor már erdélyi vajda) kormányozták.

A XV–XVI. század fordulóján különös, egyelőre megmagyarázhatatlan jelenséget tapasztalhatunk Magyarországon. Több olyan nagybirtokos-arisztokrata család, amelyik egy-másfél évszázadon át vezető szerepet játszott a magyar államban, más – Mátyás-kreálta – famíliákkal együtt demográfiai válságba került: egész soruk (például a Garai, Kórógyi, Czudar, Thuróczy dinasztiák) férfiága kihalt. A kihulló főurak helyét az államigazgatásban egyre nehezebb volt betölteni a régi családok ivadékaival. Új nevek bukkannak fel a legelőkelőbb méltóságok között: a már korábban is szerepelt, de azóta lehanyatlott Balassák, az idegenből beköltözött Brandenburgiak, vagy az eddig szinte ismeretlen Podmaniczkyak, enyingi Törökök. A „homo novus"-ok többnyire házasságuk révén kerültek az arisztokrácia soraiba. A már Mátyás alatt meginduló atomizálódás erősödik, a családi kö-

telékek lazulásán túl, valamiféle minőségi romlás is megkezdődött. Nemcsak a tapasztalathiány okozta, ami minden nemzedékváltásra jellemző, hanem hogy a kiválasztás kizárólag rokoni-családi kapcsolatok alapján történt. Ennek hatása érvényesült a pártviszályokban is, egyrészt úgy, hogy a labilitás nemegyszer egy-egy főúr hosszabb-rövidebb ideig tartó szövetkezését eredményezte Szapolyaival, másrészt úgy, hogy hozzájárult a politikai tevékenység színvonalának csökkenéséhez. A feltörekvő új emberek felkészületlensége az ország sorsát befolyásoló döntéseknél semmiképpen sem bizonyult előnyösnek. S ilyen döntés volt 1514. március végén a királyi tanács határozata is . . .

A két alapvető – bár összetételében folyton változó – érdekcsoport ellentéte közvetlenül megnyilvánult a keresztes hadjárat terve körül folytatott vitában is. A résztvevők állásfoglalását a jelek szerint eleve meghatározta, hogy a vállalkozás terve az esztergomi érsektől indult ki. Bakócz az ún. „udvari párt" vezéralakjai közé tartozott, s így pusztán fellépésével kiválthatta az ellentábor tiltakozását. De ezen túl, az érsek azt is világosan értésére adta mindenkinek, hogy a hadjáratot személyes ügyének tekinti, s megindítását minden áron keresztülviszi. Nemcsak a már említett adatok tanúskodnak szándékáról, hanem az a tény is, hogy a keresztes háború hirdetése és szervezése céljára, a várható felajánlások gyűjtésére már Rómából jőve „sok jó legátust, püspököt és doktori fokozattal bíró papot" hozott magával, köztük Páviai Bernát pápai főjegyzőt, (prothonotariust), Petrus Nittel de Etpertito pápai titkárt, és találunk kíséretében több, a husziták megtérítésére szánt kiváló hitszónokot is. Ez a nagyszámú klerikus, külföldi lévén, eleve csak az érsek védőszárnyai alatt működhetett.

A „nemesi párt" gyanakvását – általános idegengyűlöletén túl – eleve fölkelthette, hogy Bakócz római tartózkodása alatt sem feledkezett meg ellenfeleiről: pl. még május elején elintézte a pápánál a szepesi prépost (a Szepesség a vajda törzsbirtoka volt!) jogainak megnyirbálását. Az ellenzék vonakodását korabeli dokumentumok alapján lehet szinte tényszerűen megállapítani. Április 3-án Simon modrusi püspök Bakócz kérésére hiteles másolatot készített a pápai bulláról. E másolat Várday Ferenc erdélyi (gyulafehérvári) püspök számára készült, akit három héttel később a legátus-érsek megbízott azzal, hogy nevében ő és emberei hirdessék Erdélyben a keresztes hadat. A dolgot több szempont is különösen érdekessé teszi számunkra.

Az országban egyedül Erdély jutott ahhoz a kiváltsághoz, hogy területén nem közvetlenül a bíboros emberei, hanem saját püspökének biztosai toborozhatták az önkénteseket. Az a három hét, ami a bullamásolat kiállítása és Várday felhatalmazása között eltelt, önmagában szinte megmagyarázhatatlannak tűnik. Az is különös, hogy Erdély nem vett részt a keresztes készülődésben ezután sem.

Ha minderre magyarázatot keresünk, óhatatlanul az erdélyi vajda, Szapolyai János személyére kell gondolnunk. A vajda aligha óhajtotta az ellenfelének tekintett Bakócz embereit a kormányzása alatt álló területre beengedni, s gyanakvással fogadott minden olyan kezdeményezést, amely az ellentáborból származott.

Hasonló összefüggésben lehet csak megérteni azt a nem kevésbé meglepő tényt is, hogy a kereszt meghirdetésével egy időben nem került sor a vállalkozás katonai vezetőjének kinevezésére sem.

*

A keresztes kísérlet kockázatával tisztában kellett hogy legyen a királyi tanács: a vita során mind a szervezés megoldatlan kérdései, mind a nemesség várható tiltakozása szóba kellett hogy kerüljön, ha másként nem, az ellenzék érvei között. Még azt is valószínűnek tartjuk, hogy voltak olyanok, akik II. Ulászló régi félelmét igyekeztek fölkelteni a török felesleges provokálásával szemben. A döntés megszületésében azonban alighanem mégis a pártviszonyok játszottak igen nagy szerepet: a hazatérő Bakócz még most is sokkal közelebb állott Szatmárihoz, mint Szapolyaihoz. A pécsi püspök amúgy is érdekelve volt a vállalkozás megindításában (hiszen akkor újra megszabadulhat Rómába vágyó tanítómesterétől, vetélytársától), így az „udvari párt" az esztergomi érsek mögött sorakozott fel. A személyesen érdekelt, óriási energiával működő Bakócz javaslatát tehát elfogadták.

Azok, akik felemelték szavukat a hadjárat tervezete mellett, vagy ellene, aligha sejthették, hogy milyen következményekkel jár majd a jobbágyság fegyverbe szólítása. A feudális viszonyok jellegzetessége, hogy az úr–jobbágy kapcsolatot természetesnek fogja föl. A jobbágyok csak a legritkább esetben jutnak el a nyílt szembefordulás gondolatáig vagy lehetőségéig. Az előző oldalakon elmondottuk, hogyan jött létre az a magyar történelem menete szempontjából véletlen esemény, amely végül is az 1514. évi törökellenes keresztes hadjárathoz vezetett. A következőkben már áttérhetünk második fő kérdésünkre: a magyar gazdasági-társadalmi fejlődés milyen sajátosságai játszottak közre abban, hogy e véletlen ilyen vihart támasztott? Továbbra is a történelmi esetlegesség maradt-e a döntő mozzanat, vagy pedig itt már a véletlennek csak másodlagos szerep jutott a törvényszerűen bekövetkező események láncolatában?

II. FEJEZET

A VÁLTOZÓ FEUDALIZMUS MAGYARORSZÁGA

1. A kelet-európai út

A közfelfogás a feudális korszak társadalmát, annak életét általában merevnek, csaknem mozdulatlannak véli, e termelési módban csak meglehetősen lassú fejlődést, mérsékelt változásokat tart lehetségesnek. Pedig e korszaknak is megvolt a maga belső mozgékonysága, dinamikája, s éppen a XV–XVI. század hozott benne több, a magyar történelem szempontjából is fontos változást.

A XV. század vége és a XVI. század eleje történetírásunkban kezdettől fogva a nagy kérdések korszakának számított. A mohácsi csata, az ország részekre szakadása, majd függetlenségének elvesztése már a kortársakat is keserves tépelődésre késztette: hogyan juthatott idáig Mátyás nemrégen még oly erős birodalma? A nagy király uralkodásának fényeit és a középkori magyar állam katasztrófáját alig fél évszázad választja csak el egymástól.

A marxista történettudomány a gazdasági alap kérdéseit vizsgálva, rámutatott arra, hogy Kelet-Európa országainak a XIX. század végére oly súlyos tehertételt jelentő elmaradása Nyugat fejlett kapitalista államai mögött abból ered, hogy ezek az országok a társadalmi fejlődésben azoktól eltérő útra léptek. Míg Nyugaton kialakultak a kapitalista fejlődés alapfeltételei, Keleten a robot ingyenmunkáján alapuló mezőgazdasági árutermelés jutott túlsúlyra. Ennek az eltérésnek kezdetét Magyarországon éppen a XVI. században keresik; ez pedig nem kevesebbet jelent, mint hogy az 1514. évi parasztháború éppen ezen folyamatok érlelődésének idején robbant ki.

Az eredendő különbség a kontinens két fele között a feudális Európa kialakulásának mikéntjével magyarázható: Nyugat a római birodalom maradványain nőtt föl, s már a VI–VII. századtól kezdve a korai feudalizmus korszakába lépett, a mediterrán civilizáció örökségeként pedig egész sor városi jellegű helység élt tovább benne. Keleten viszont csak a X. század körül jönnek létre új államok, csak ekkor kezdődik a korai feudalizmus sajátos válfaja, s hiányzik az igazi városi településforma.

Az Itália északi feléből vagy Flandriából származó áruk beáramlása egyenlőtlen

versenyre kényszerítette a Kelet polgárságát, amely végül alul is maradt a küzdelemben. A kelet-európai városfejlődés lelassult, majd gyakorlatilag meg is állt. Ezzel viszont az érintett országokban lehetetlenné vált éppen azon erő – a polgárság – megerősödése, amely a kapitalista fejlődés felé vezető úton elindította a Nyugatot. A következmény kettős. Egyrészt Keleten konzerválódik a feudális struktúra, a nemesség-jobbágyság társadalmi alapképlete és számszerű túlsúlya mögött a polgárság számban és tekintélyben egyaránt jelentéktelen maradt. Másrészt a kitáguló európai kereskedelem szerkezetében Kelet-Európa számára csaknem kizárólag a mezőgazdaság produktumainak kivitelére nyílt lehetőség, ami azonban – éppen a polgárság gyengesége miatt – a nemesi árutermelés különböző válfajainak létrejöttére vezetett, s ezzel újabb erősítést adott a nemesség helyzetének megszilárdulásához, a feudális struktúra megmerevedéséhez.

A hazánkéhoz leginkább hasonló fejlődésen keresztülment két terület, Lengyelország és Csehország története e változások világosan felismerhető jegyeit hordozzák. Bármennyire jelentős települések maradtak is a Jagellók jogara alatt, Lengyelország olyan városai mint Krakkó, Gdańsk, Toruń stb., sohasem jutottak addig, hogy a rendi országgyűlésekre követeket küldhessenek. Gazdasági tevékenységük ugyan felélénkült, mikor a XV. század közepétől megindult a Balti-tengeren át a nagyarányú gabonakivitel, de abban mindvégig a közvetítő kereskedők szerepét játszották. A gabonatermesztés Lengyelországban kezdettől az urak ügye volt: először a terményadóból származó feleslegeket, később pedig a kialakuló uradalmakon jobbágyi robotmunkával előállított, kifejezetten eladásra termelt árugabonát dobták piacra. Ha nem is kötötték kifejezetten röghöz a jobbágyokat, 1496-ban költözködési jogukat súlyosan korlátozták (piotrikówi statutumok), majd 1505-ben e törvényeket újra megerősítették. A XVI. század végére a lengyel agrárgazdaságban a nagyúri allódiumok váltak a jellemző faktorrá.

Csehország városait a huszita háborúk évtizedei alaposan tönkretették. A földesúri árutermelés valószínűleg éppen ezért tudott minden különösebb zökkenő nélkül diadalra jutni. Egyedi vonást itt legfeljebb abban találhatunk, hogy, mivel Csehországnak nem volt olyan kitűnő vízi közlekedési útja, mint Lengyelországnak a Visztula és a Balti-tenger, a bázist nem a gabonaföldek, hanem a halastavak adták. A jobbágyság költözését már 1487-ben megnehezítették, s a XVI. század második felére a cseh területen mindenütt kikristályosodott az az állapot, amit közhasználatú szóval második jobbágyságnak szoktunk nevezni.

Magyarország fejlődése sok tekintetben megegyezik azzal a sémával, amelyet eddig fölvázoltunk. Városaink a XIV. század végétől ugyan elég lendületesen fejlődtek, de ez a lendület a XV. század közepére – vagy a XV–XVI. század fordulója utáni évekre – megtört; s még e rövid fellendülés sem tudott változtatni azon a tényen, hogy hazánkban „igazi város" (szabad királyi város) alig két tucat volt, és ezek méretei is igen szerények.

Mégis, városaink a középkori gazdasági fejlődés nem egy fontos jegyét már magukon viselték. Lakosságuk egynegyede iparos, mesterember, s az ő termékeik

azok az áruk, melyekért a falu élelmiszert, nyersanyagot adott. A város mind a kézműipar, mind a mezőgazdasági árutermelés produktumaival való kereskedésnek egyik csomópontja volt, s mint ilyen, a kereskedelmi tőke gyűjtőhelye is.

Mindennek ellenére a XVI. század végére városaink már teljes mozdulatlanságba dermedtek, s a társadalmi-gazdasági fejlődés hangsúlyozottan a robotmunkán alapuló majorsági gazdálkodás felé fordult.

A városfejlődés megrekedésének okait keresve általánosságban nálunk is az eredendő lemaradásra és következményeire szokás hivatkozni, az időpont bizonytalansága azonban emellett egy másik történelmi mozgás szerepére is fölhívja a figyelmet. A XV–XVI. század fordulóján egész Európára jellemző folyamat volt, hogy a nemesi jövedelmek válságba jutottak: míg a bevételek csökkentek, a nemesi életforma fenntartásához szükséges kiadások állandóan növekedtek. A feudális uralkodó osztály mindenütt fokozódó gazdasági, majd társadalmi aktivitással reagált anyagi helyzete rosszabbodására. Ez a „nemesi ellentámadás" Nyugat-Európában nem tudott különösebb eredményt elérni, Keleten viszont a refeudalizációs folyamat fontos alkotóeleme lett.

Hazánk esetében a kutatások mai állapotában nehéz meghatározni, mi volt az uralkodó osztály akciójának jelentősége. Hiszen ha a „nemesi ellentámadás" már a XV. század végén hanyatló városokkal került szembe, a társadalmi fejlődés eltorzulásában meghatározó szerepe aligha lehetett. Ha azonban a XV. század végén elevenek voltak még a magyar fejlődésben a Nyugatéval rokon elemek, és a hanyatlás csak később következett be, a nemesi reakció maga is a hanyatlás egyik előidézőjeként tartható számon.

2. A magyar jobbágyság a XV. században

A XV–XVI. század fordulóján Magyarország legalább három és fél milliónyi lakosságának mintegy 90%-a jobbágyi sorban élt. A jobbágyparasztság tehát a magyar társadalom messze legnépesebb osztályát alkotta. (Mellette szinte elenyésző a polgárság és nemesség aránya: 2,5; ill. 4,5%.) Ez szükségszerűen következett a korabeli gazdálkodás alacsony színvonalából, amely megkövetelte, hogy a társadalom munkaerejének túlnyomó többsége a létfenntartáshoz szükséges termények előállításán, a mezőgazdaságban dolgozzék. A parasztság nemcsak saját szükségletét elégítette ki, hanem munkája nyomán lehetővé vált, hogy a társadalom más rétegei (a földbirtokos uralkodó osztály, valamint a gazdaságilag lassanlassan erősödő polgárság) függetlenítsék magukat a földművelő tevékenységtől.

Magyarország lakossága az Anjouk trónra lépése idején alig kétmillió fő volt, két évszázad alatt közel megkétszereződött. A népszaporulat bő másfél millió új fogyasztót jelentett a mezőgazdaság számára. Az így megnövekedett igények je-

lentős részét a legegyszerűbb módszerrel sikerült kielégíteni: a művelt földterület növelésével. Az országban óriási földtartalékok álltak rendelkezésre, amelyeket erdőirtással, vagy eddig parlagon hagyott határrészek feltörésével akár a faluhálózaton belül, akár annak kiterjesztésével különösebb nehézségek nélkül hasznosítani lehetett. Az így nyert többlet azonban nem volt elegendő, hiszen, mivel mindig a legjobb földeket fogják leghamarabb művelés alá, az új területek bevonása minőségben rosszabb föld használatát jelentette, és így alacsonyabb hozamokkal járt. Ezért egyre inkább szükségessé vált a mezőgazdasági technika javítása.

A középkori földműves elsősorban gabonaféléket termelt: búzát, árpát, zabot, rozsot és kölest. A szántóföld csak pihentetés közben, ugar állapotában, a legelésző állatok révén jutott némi trágyához. A kertekben azonban már megkezdték a talajjavítást. A XIV. század közepétől a korábbi legelőváltó gazdálkodás mellett Magyarországon is megkezdte lassú, de föltartóztathatatlan előnyomulását a két-, illetve háromnyomásos rendszer. Ezzel párhuzamosan a hagyományos faekén megszaporodtak a vasalkatrészek (csoroszlya, ekepapucs), és megjelent a kerekes eketaliga. A szántáshoz szükséges igaerőt eddig jobbára ökrök szolgáltatták, most helyenként a gyorsabb lóval szántottak. Fejlődnek a szállítóeszközök. A kocsi kétkerekű formái helyett inkább négykerekű, vasalt változatát használták. S ha egyelőre nem is a szántóföldön, hanem csak a kaszálókon dolgoztak vele, de a paraszti gazdaságok eszköztárában feltűnt a kasza: a csak lassúbb munkára alkalmas sarlót szorította ki.

A terméktöbblet lassan nemcsak a falu megszaporodott lakosságának szükségletét fedezi, hanem elidegeníthető felesleg is képződik. A földesúrnak járó szolgáltatások teljesítésén túl a jobbágyság egyre aktívabban kapcsolódott az áruforgalomba, egyre szélesíthette piacra vihető termékeinek körét.

A feudális uralkodó osztály viszont hatalmi helyzetét az államon belül s külső ellenségeivel szemben csak úgy tarthatta meg, ha alkalmazkodik a kor egyre fokozódó követelményeihez (várak, kastélyok építése, korszerű fegyverzet előteremtése, az országos és helyi hivatalok munkájának megszervezése), ehhez azonban mindenekelőtt pénzre, egyre több pénzre volt szüksége. A jobbágyi szolgáltatások hagyományos formái – amelyek eredeti célja a földesúr és famíliája (család és kíséret) élelemmel és használati cikkekkel való ellátása volt –, mivel terményben történő adózáson alapultak, pénz előteremtésére alig voltak alkalmasak. Ezért a XV. század elejétől egyre erősebbé vált a birtokosok törekvése a pénzszolgáltatás növelésére.

A jobbágyot tehát a lehetőség és a szükség egyaránt arra késztette, hogy terményfeleslegét pénzzé tegye. A gabona nálunk viszonylag kevéssé volt erre alkalmas. Szántóföldjeink e hagyományos növénye ugyanis szárazföldi úton csak nehezen szállítható, gazdaságosan eladni ekkor még csak közeli fogyasztóknak lehetett. A hazai piac korlátai – az iparos és kereskedő polgárság alacsony száma – eleve megakadályozták, hogy a mezőgazdaság legtöbb terméke iránt számottevő kereslet alakuljon ki. A távolabbi vásárhelyeken való értékesítésre viszont annál

inkább kínálta magát két termék: a szarvasmarha és a bor. Az előbbit, a rendkívül szívós magyar szarvasmarhát akár több száz kilométernyi távolságban élő fogyasztóhoz is saját lábán lehetett elhajtani; az utóbbit a szőlőtermelés éghajlati korlátai tették különösen értékessé. Nagy belföldi forgalma mellett e két áru lett a magyar gazdaság legfontosabb exporttermékei is, amellyel az ország az európai kereskedelem növekvő forgalmába bekapcsolódhatott.

A változások hatása továbbgyűrűzött a magyar társadalmi és gazdasági életben. A kialakuló mezőgazdasági árutermelés visszahatott a szolgáltatások rendjének további átformálódására is. A terményszolgáltatás még erősebben háttérbe szorult: a földesuraknak járó, természetben kiszabott kilenced átváltoztatása pénzszolgáltatásra a legjobb példa erre. A robot évi néhány nap ingyenmunka elvégzésére korlátozódott, de többnyire ezt is meg lehetett pénzben váltani.

A mindenáron való pénzszerzés kényszere azonban a jobbágygazdaságok egy része számára túlzott tehernek bizonyult. Az árutermelés kiszolgáltatta a termelőket a piac gazdasági törvényeinek, s a versenyben a gyengébbek szükségszerűen alulmaradtak. A paraszttársadalom törzsét kitevő telkes jobbágyok jelentős hányada (25–30%-a) gazdaságilag annyira meggyöngült, hogy termelőeszközeit elveszítve zsellérré, rosszabb esetben földönfutóvá vált. A többség állta ugyan a versenyt, de munkájával csak a létfenntartáshoz szükséges javakat tudta biztosítani. A telkes jobbágyság több mint 50%-a már csak fél telken ült, a fennmaradó rész nagyobb hányada pedig már ennyit sem művelt. Az egésztelkes vagy egyszerre több telekre is kiterjedő háztartások aránya 4–6%-ra esett vissza.

Ez az elszegényedés azonban, bár csak egyik oldala a differenciálódásnak, nem annyira egyértelmű folyamat, mint első pillantásra látszik. A zsellérek ijesztően nagy számarányát ugyanis valószínűleg mérsékli, hogy közéjük számolták a ténylegesen bérmunkára szorulók mellett a kézműveseket, s más, földműveléssel már nem foglalkozó rétegeket, így a falusi tanítókat, pásztorokat is. A töredék telkeseket sem azonosíthatjuk okvetlenül a szegénységgel, hiszen a pusztatelkekből igen sokat éppen ők béreltek mint szántót vagy marhanevelésre fogott legelőt.

Ha a magyar parasztság jelentős része elszegényedéssel fizetett is a változó feudalizmus teremtette új viszonyokért, egy másik rétege ugyanakkor jócskán kiaknázta a lehetőségeket. Kialakult a módos gazdák egy csoportja, olyan gazdáké, akik saját telkük mellett számos üresen maradt telket béreltek, s nagyszámú lábasjószágot neveltek eladásra. Bár e csoport tagjait megtalálhatjuk minden átlagos jobbágyfaluban, igazi gyűjtőhelyük mégis a XIV. századtól kialakuló új településtípus, a mezőváros (oppidum) volt.

A magyar társadalmi-gazdasági fejlődés e jellegzetes terméke átmenetet jelentett a falu és az „igazi" város között. Történeti kutatásunk legújabb eredményei a következőkben rögzítik lényeges ismertetőjegyeit: lakói jogilag jobbágynak számítottak, s földesuruknak éppúgy szolgáltatásokkal tartoztak, mint falun élő sorstársaik. E szolgáltatások már említett átalakulása azonban az ő esetükben jutott el legkifejlettebb fokára, a természetbeni juttatások és a robot itt tűntek el leg-

inkább, s helyettük a pénzjáradék vált szinte egyeduralkodóvá. A falu szűk körű önkormányzata a mezővárosi fejlődés során kiszélesedett, s a belső ügyekben a földesúri hatalomtól való bizonyos függetlenülés jött létre. Legfontosabb vívmányuk, hogy az eredetileg különböző formájú, más-más időpontban esedékes terheket a birtokossal történt megállapodás alapján egyszerre róhatták le, s azt a földesúr megbízottja helyett az oppidum bírája és esküdtje szedhette be – általuk megállapított kulcs alapján – a lakosságtól. Ezzel az engedménnyel a mezővárosi parasztpolgár tulajdonképpen kikerült a földesúr közvetlen ellenőrzése alól, s ha egyszer kötelezettségeinek maga választotta fölöttesei útján eleget tett, megmaradó értékeivel és energiájával szabad akarata szerint gazdálkodhatott.

E helyzeti előnyök erősen vonzották a jobbágyokat, különösen a parasztság vállalkozókedvű, vagyonosodó felső rétegét. A középkori magyar államban a szabad költözés joga a XV. század elejére már teljesen kikristályosodott, s megfelelő eljárás után bárki számára nyitva állt az út, hogy helyzete javulásának reményében lakóhelyet és gazdát változtasson. E jog birtokában egyre nagyobb tömegek jutottak el a mezővárosokba. A századfordulóra Magyarországon körülbelül 800 oppidumban háromnegyedmillió ember (azaz az össznépesség egyötöde) élt.

E helységek a feudalizmus változásának termékei, s annak valamennyi tünetét koncentráltan mutatják. A zselléresedés ott bizonyult a legerősebbnek, meghaladva a falvakban tapasztalt átlag szintjét, s ugyanakkor polgáraik közül kerültek ki a korszak leggazdagabb módos gazdái. Határukban maradt gazdátlanul a legtöbb jobbágytelek, de itt dívott leginkább az ilyen pusztatelkek bérbevétele is. A mezőgazdasági árutermelésben rejlő lehetőségeket – kivételezett helyzetük, nagyobb mozgásszabadságuk felhasználásával – igen előrehaladott fokon használták ki. A mezővárosok szállították az ország kivitelének kétharmadát kitevő szarvasmarha túlnyomó hányadát, s lakosaik. mint messze földre eljutó kereskedők (tőzsérek) maguk is élvezték annak hasznát. A mezővárosok kezében volt a szőlőtermelés és a borkivitel jelentős része is, s ők biztosították nem egy esetben az „igazi" városok gabonaszükségletét. Iparosok, kézművesek szívesen telepedtek meg bennük (lakosságuknak körülbelül ötöd részét alkották), s bár termékeik nem versenyezhettek a szabad városok céheinek termékeivel, saját szűkebb piackörzetüket ellátták. Az oppidumok parasztpolgárainak kezén jelentékeny, több száz, alkalmanként több ezer aranyforintot érő vagyon halmozódott föl.

A földbérleti rendszer elterjedése alapos rést ütött a feudális társadalom addigi rendszerén. A bérelt telkekért, lett légyen az szőlő, szántó, legelő vagy kert, már nem a szokásos jobbágyterheket rótták le a tulajdonosnak, hanem pusztán bérleti díjat fizettek. A pénzjáradék elterjedésével megindult a jobbágyi kötöttségek gyengülése, amihez az esetek többségében hozzájárult, hogy a földesúr bírói jogköre (az úriszék hatásköre) sem terjedt ki azokra a bérlőkre, akik más jobbágyai voltak.

A vázolt folyamat találkozott a feudális társadalom egy általában kevéssé hangsúlyozott jellegzetességével, azzal ti., hogy a jobbágy által megművelt, földesúri

tulajdonban levő földek egy része fölött a jobbágy bizonyos birtoklási joggal rendelkezett. Ide tartoztak az ún. szerzett földek: az irtással művelhetővé tett vagy vásárolt parcellák. A XV. században már az egész telken kívüli birtokállományra érvényesült ez a soha le nem írt, de annál erősebben ható szokásjog. Néhány jellemző példával mutatnánk be, miről is van szó:

1491-ben az óbudai apácák egyik mogyorósi jobbágyának özvegye eladja szőlőjét egy esztergomi polgárnak; Morócza Benedek csopaki jobbágy egyholdnyi szőlőjét 1503-ban adja el bakonyszentiványi jobbágyoknak. A bakonybéli apátság a század fordulóján jobbágyoktól szőlőt vesz, és ad el nekik. János csitári hospes leánya csitári irtványát továbbadja örökre András nyitrai polgárnak. Kiss Lőrinc Miskolc mezővárosban lakó jobbágy szuhai három hold irtásszántóját 1475-ben zálogba adja a szuhai jobbágyoknak. 1487-ben az elefánti pálosok egyik jobbágya a pálosoktól vett irtott rétjét újból eladja a pálosoknak. Bondor Lukács tolcsvai jobbágy a falujához tartozó műveletlen területen irtványt létesített, és ahhoz még egy másik darab földet is vett, 1506-ban ura mindkét területet örökjogon neki és utódainak adta, és egyúttal felmentette őket az utánuk járó mindenféle kilencedfizetés alól. 1509-ben Kerepeci János jobbágya: Pál deák a Gömör megyei Kerepec birtokon levő, irtásból eredő szántóját adja zálogba Kerepeci Bálint nemesnek oly feltétellel, hogy az tartozik utána a földesúrnak járó gabonakilencedet megadni.

A szántó mellett elidegeníthető a rét is. A váradi káptalan kispáli jobbágyai az őket örökjogon illető Péterkevölgy helységben fekvő kaszálójukat eladják a nagypáli jobbágyoknak. Németh János nagykörbői jobbágy 1449-ben egy megvásárolt rétjét lelki üdvéért az enyerei kolostornak adományozza örökjoggal, örökbirtoklásra. 1503-ban kisfaludi Cserna Balázs jobbágy egy fábiánfalvi rétjét eladja Hollauch János vidafalvi jobbágynak, örökjogon, örökbirtoklásra.

Egyéb jobbágyi haszonbevételek is áruba kerültek: Lósi Belid mester Miklós nevű vicai jobbágya 1414-ben a Rába folyón levő vicai malmát eladja két belidi hospesnek. 1475-ben Móróchelyi Pál jobbágy a Somogy megyei Pát birtokon levő malmát adja el szenterzsébeti Forster György nemesnek. Burkai András nemesnek György nevű falkosi jobbágya 1448-ban, miután Terebes mezővárosba költözött, a falkosi patak halászati jövedelmének harmadát urának adja továbbra is, és kötelezi magát, hogy a patakot csak falkosi lakosnak adja el. Tóth István szederkényi jobbágy vízjoga a Tiszából eredő Fok nevű patakra terjedt ki, amely a ládi pálosok halastavába ömlött; ezt a patakot 1489-ben lelki üdvéért és bizonyos pénzösszeg ellenében a pálosoknak adta.

Az ingatlanok adásvételének vagy elzálogosításának idézett írásos dokumentumai tartalmukon túl azért is érdekesek, mert megfogalmazásuk a nemesi birtokok átruházásánál szokásos formulákkal megegyezik, azaz a kiállítók akarva-akaratlan a jobbágy birtokjogának létezése mellett foglaltak állást. A jobbágybirtok e jellemző részeinek szabad forgalma tehát megszokott dolog. Amíg a jobbágyi föld

forgalma az urat a szolgáltatások terén nem károsította, addig annak nem volt érdeke, hogy korlátozza azt.

Határozott jelei vannak, hogy a jobbágy rendelkezési jogát telken kívüli jószágaira az államhatalom is kezdte elismerni. Nagy Péter szentmártoni királyi jobbágy, akinek a veszprémvölgyi apácák kenesei és sándori jobbágyai sok kárt okoztak, 1478-ban el akarta adni a feleségét örökjogon megillető sándori házát, kenesei és sándori szőlőit, azonban az apátnő ezt megtiltotta, és megtagadta az eladásról szóló oklevél kiállítását. A jobbágy a királyhoz fordult panaszával, aki meghagyta az apátnőnek, hogy a ház és a szőlők eladásához járuljon hozzá, és arról állítson ki pecsétes oklevelet, a jobbágynak okozott károkért pedig adjon elégtételt. E dolgokat annyira a jobbágy tulajdonának tekintették, (még ha földesúri szolgáltatásokkal tartozott is utána), hogy 1501-ben, amikor Borsod megye egy jobbágyot a szabályok megszegése miatt megbírságolt, a büntetés behajtásánál a nemeseknél alkalmazott eljárást követte: a megye kiküldötte lefoglalta a jobbágy örökös telkét.

Ez az állapot megmutatkozott az öröklést szabályozó szokások és törvények rendjében is. Ugyanúgy, mint a nemesi vagyon esetében, a jobbágyok hagyatékánál is két kategória szerint ítélték meg az örökséget. Az elsőbe sorolt öröklött (családi) vagyon átruházását szigorú szabályok kötötték, az a gyermekekre vagy azok nemlétében, az ági öröklés szabályai szerint, a legközelebbi hozzátartozókra szállt. A szerzett (vásárolt, irtott) földekről azonban az örökhagyó szabadon végrendelkezhetett, természetesen az urának járó megfelelő illeték rendezése után.

A jobbágyok tehát – felső rétegük vagyonosodó tagjai révén – olyan jogok birtokába jutottak, amelyek korábbi társadalmi helyzetüket megváltoztatták. Lazultak a jobbágyi lét más kötöttségei is. A fegyverképtelenség elvén jókora rést ütött a telekkatonaság rendszere. Zsigmond király 1397-ben elrendelte, hogy minden 20 jobbágytelek után a parasztok egy katonát – lovas íjászt – kötelesek kiállítani. A feudális hadszervezet válságának egyik jele ez: a parasztság részt kapott a honvédelem feladataiból.

A jobbágyság helyzetében bekövetkezett változások maguk után vonták a jobbágyi sorból való kiemelkedés útjainak kialakulását is. A paraszti szorgalom által e téren elérhető első lépcsőfokot a mezővárosok parasztpolgárságában jelölhetjük meg. A felemelkedés útjának kezdete, ha a jobbágycsalád, miután vagyont és tekintélyt szerzett, elhagyta faluját, s beköltözött a legközelebbi mezővárosba. Itt – ha bírta pénzzel és erővel – a vidékinél magasabb szintű gazdasági tevékenységet folytathatott. A beköltözés a XV. század folyamán általában nem okozott különösebb gondot: a szabad költözés joga ekkor érvényesült a legzavartalanabbul, s – most a módosabb családokról beszélünk – a törvény által megkövetelt szolgáltatások, illetékek lerovása sem jelentett elviselhetetlen terhet. Nem kellett messzire hurcolkodni, hiszen a 800 mezőváros sűrűn szövött háló szemeiként fedte be az országot: minden megyére átlag egy tucat jutott belőlük.

A feltörekvés vágyában azonban az oppidumba költözés nem lehetett végső

cél. A jobbágyi lét, bármilyen egyéni vagy kollektív kiváltságokkal is volt megkönnyítve, a társadalomban mégiscsak alárendelt állapotot jelentett, s a politikai vezető szerepet játszó nemesség mellett a gazdasági életben is olyan, lényegesen nagyobb előnyöket élvező versenytárs állt a mezővárosok útjában, mint a városi polgárság. A következő fokozatban tehát be kellett következnie az osztálykötelékek elhagyásának. Szemre úgy tűnik, hogy a polgársághoz való csatlakozás, a szabad királyi városokba vezető út könnyebb volt, mint a nemesi kiváltságok megszerzése.

Az elsődleges feltételt ez esetben is a költözés szabadsága biztosította. Ugyanazok a lehetőségek, amelyeket az imént fölsoroltunk, a szabad királyi városba költözés esetében is fönnálltak, tehát jogi akadályba a távozni vágyó nem ütközött.

A polgárság a szegényebb kézművesektől a leggazdagabb patríciusokig meglehetősen zárt közösséget alkotott. A gazdasági fejlődés által megkívánt munkaerőkereslet önmagában csak kevés lehetőséget nyújtott volna a betelepedésre. A középkori élet egyik demográfiai törvényszerűsége azonban – mi okból, ma még nem tudjuk – azt eredményezte, hogy a városlakó családok átlagosan három generáció lepergése után kihaltak. A kihalt famíliák helyének betöltésére a betelepülő nemesek mellett legmegfelelőbbnek a mezővárosok parasztsága mutatkozott. Ilyen átköltözések megtörténtét számos adattal tudjuk igazolni. Példa gyanánt hadd hivatkozzunk az ország egyik legfontosabb városegyüttesének, Budának és Pestnek néhány felemelkedett családjára: a Szegedről elszármazott szegedi Bodó família István nevű tagja az 1480-as években pesti városbíró, a századfordulón élt ugyanonnan jött birtoküzér, Szegedi Pál szintén bírói tisztet viselt; a Tatán született tatai Pesti György deák leszármazottai ugyancsak bekerültek új lakóhelyük vezető társadalmi rétegébe.

A mezővárosok feljebb lépni vágyó lakói tehát megtalálhatták a módját, hogy átkerüljenek a polgári rendbe. Nemegyszer nemesi családokkal való összeházasodás vagy a nemesség más módon való megszerzése tette föl a koronát a több generációs erőfeszítéseikre.

Hasonlóképpen nyitva állt az út a nemességbe való közvetlen beolvadás előtt is. Az emelkedésnek ez a módja talán még könnyebb is volt az előzőknél, hiszen a nemesi levél megszerzéséhez a kérelmezőnek nem kellett lakóhelyet változtatnia.

A tulajdonjogi viszonyok alakulása jelentős hatással volt a jobbágyok társadalmi helyzetének változására is. A birtokforgalom a birtokképességet nem kötötte a kiváltságos társadalmi osztályhoz, s a jobbágyi állapotúak birtokolhatási joga sem korlátozódott kizárólag olyan földekre, amelyek után szolgáltatásokkal tartoztak, hanem kiterjedt nemesi (szolgáltatásoktól mentes) birtokok megszerzésének lehetőségére is. Állításunkat néhány példával kívánjuk alátámasztani.

Somlyói Báthori János 1403-ban jobbágyának, Egyed fia Jakabnak és utódainak ad birtokrészt, örökáron, védelmet ígérve mindenféle háborgatás ellen. 1438-ban a szepességi Petrócon zsigrai Szabó Péter jobbágy zálogba veszi egy nemesi föld

bizonyos darabját, amelybe a megye szabályszerűen be is iktatja. 1455-ben a nemes Karmacsi Mihály Szántai László jobbágynak, mivel az őt mindenben testvérileg és barátilag segítette, sőt a törökök fogságából is kiváltotta, a Zala megyei Egyházaskarmacson levő négy nemesi telkének harmadát adja örökre. Az adományt anélkül, hogy nemesítés történt volna, mint a nemesekre történő birtokátruházások esetében szokásos, a király a jobbágy érdemei fejében megerősíti, és felruházza használóját a birtokban rejlő királyi joggal is. Szántai László ezenkívül még egyéb birtokkal is rendelkezett, s ezen a réven végül megszűnt jobbágyi állapota. 1458-ban, amikor ő és gyermekei visszaadják a kétségtelenül nemes csabi Bazsó Jánosnak addig zálogban tartott három nagykörbői jobbágytelkét, nevük előtt már nem szerepel a jobbágyot jelző providus kitétel, sem Bazsóé előtt az egregius vagy nobilis szó, azaz a két ügyfelet ekkor már egyenrangúnak tekintették.

A nemesi föld birtoklása az esetek egy részében tehát azt eredményezte, hogy az illető jobbágyot környezete – minden királyi kegy nélkül – nemesnek kezdte tekinteni, s végül a megye nemessége is befogadta soraiba. Az útnak ezt a végső, legnehezebb szakaszát azonban meg lehetett könnyíteni oly módon, hogy az illető jobbágy beházasodott valamely nemesi családba. Olyan vidékeken, ahol nagyobb számban éltek kisnemesek, az ilyen házasságok igen gyakoriak voltak.

Ha a nemesi teleknek volt bizonyos nemesítő ereje, sokkal inkább rendelkezett azzal a nemes feleség vagy a nemes anya. A magyar örökösödési jog kikötötte, ha a nemes lány nem nemeshez megy férjhez, az őt megillető leánynegyedet akkor is ki kell adni, sőt, ha férje birtoktalan, akkor a leánynegyed nem váltható meg pénzen vagy más módon. A házasság révén félnemessé vált férj, aki már nem jobbágy, de még nem is nemes („agilis" volt az ilyenek címe), részben felesége nemessége következtében, részben a nemesi telek birtoklásának folyamatossága révén hamarosan teljes jogú nemessé minősült. A királyi kegyet ez esetben is teljes érvénnyel pótolta a család és a közösség befogadási hajlandósága. A legszebb példa erre az egyébként már ismert folyamatra egy olyan eset, mikor valakit kifejezett akarata ellenére nyilvánítottak az uralkodó osztály tagjává: Bogáti Arnold fiának, Salamonnak bethleni Nagy András leányától, Katalintól származó leánya, Erzsébet, 1408-ban az erdélyi vajdák ítélőszéke előtt természetben követelte nemes anyja leánynegyedét azzal, hogy apja, Salamon nemtelen és birtoktalan ember volt, és ennek bizonyítására bemutatta az erdélyi káptalan 1352-i oklevelét, mely szerint Kornélházai János Kornélháza nevű birtokának egy részét eladta a fenti Arnoldnak és utódainak. Mire az ítélőszék tagjai, az erdélyi megyék szolgabírái és esküdtjei, azzal az indokolással, miszerint Arnold és fia Salamon birtoklásának az elévülési határidő alatt és azt követően senki nem mondott ellent, Salamont és a hozzá hasonló birtokszerzőket nemeseknek nyilvánították.

A beházasodás, mint a társadalmi előrejutás eszköze a jobbágyság szinte minden mozgékonyabb egyede számára járható út volt, de éppen, mert jobbára csak a nemesség legalsó rétegeibe vezetett, magasra törő igények kielégítésére kevéssé

volt alkalmas. A gazdagabb mezővárosi kereskedők, szőlősgazdák stb. könnyebben vállalkozhattak a társadalmi választóvonal áttörésére. Ismét csak egy példával tudjuk ezt legjobban megvilágítani.

Valahonnan a horvát–szlavón részekből, Goricáról származott át a Máramaros megyei Husztra Barilovics Miklós. Új lakóhelyén hamarosan a mezővárosi polgárság legtehetősebb tagja lett, s a máramarosi sókereskedelemben rejlő lehetőségek kihasználásával megindult fölfelé a társadalmi ranglétrán. Pályája jelentős állomása, mikor 1495-ben Huszton és Nagybányán egy-egy házat kap a királytól, s még ugyanez évben fölmentik a sókamarának fizetendő adó, s minden más szolgáltatás alól. A kamarai ispánokkal való jó viszony gyümölcsözőnek bizonyult. 1503-ban Anna királyné prédiális nemessé emeli, kivonja az oppidum bírájának jogköre alól, s megerősíti összes ingatlan javai (telkek, puszták, malmok) birtokában. 1512-ben külön engedélyt kap II. Ulászlótól arra, hogy Huszton raktárt építsen, 1514-ben már sokadik malmát építtetheti föl Farnaspatakon, 1515-ben hatalmas szőlőiről hallunk, 1522-ben pedig újabb malom tulajdonosa lesz, ezúttal Técső mezővárosban. Pályája vége átnyúlik a Mohácsot követő évekre: az 1530-as években Ludovicus Gritti és Nádasdy Tamás kincstartósága idején már Máramaros megye és a sókamara alispánja. Barilovics tehát nemcsak, hogy bejutott a nemesség soraiba, hanem vagyonával azon belül is jelentős tekintélyt és hatalmat szerzett.

A jobbágyságból a nemesi rendbe átkerülés itt vázolt útjai hosszú időt vettek igénybe. Ezek mellett létezett a hagyományos út is, a királyi kegy elérésével való nemesítés, ez azonban többnyire valamilyen személyi szolgálathoz kapcsolódott, s így csak kevesek számára volt járható.

Végül meg kell említenünk az egyéni kiemelkedés legkönnyebb módját, a papi rendbe való belépést, ami azonban csak ritkán eredményezte a család kiemelkedését.

Összegezve: a jobbágyi osztályt a XV. század folyamán még nem választották el áthághatatlan akadályok sem a polgárságtól, sem a nemességtől. A felsorolt lehetőségek azonban a jobbágyság felső rétegei számára voltak adottak, a szegényebbek – s számra ezek voltak túlsúlyban – változatlanul a létminimumot alig megszerezve élték életüket. A jobbágyság összességének helyzete aligha változott. Általánosságban sem az osztály elnyomorodásáról, sem gazdagodásáról nem beszélhetünk: csak a meglevő értékek elosztásában ment végbe jelentős polarizáció. A jobbágyság osztálytudatának kialakulása szempontjából viszont az a lényeges, hogy éppen azok az elemek váltak ki a jobbágyságból, akiknek tehetségük és törekvésük révén a gyakorlatban és ideológiai síkon egyaránt vezetniük kellett volna közösségüket. A társadalmi mobilitás lehetősége éppen a feszültségek levezetésének egyik módja lett.

A feudalizmus belső mozgása által kitermelt vagyonilag erős, társadalmilag mozgékony, új paraszti réteg mint jelenség semmiképpen sem tekinthető a kelet-európai út szokásos velejárójának. Árutermelő, sőt kereskedő parasztság léte a

nemesi árutermelés tendenciájának pontosan ellenkezője, s a jobbágyi vagyonszerzés ismertetett válfajai már kifelé mutatnak a klasszikus feudalizmus rendjéből. A legvagyonosabb jobbágyoknak a polgári rendbe való beépülési lehetősége a társadalom hagyományos berendezésén ütött rést, s a földbérlet akkor kialakult változata (melyben a polgár vagy a parasztpolgár kizárólag bérleti díjért, minden feudális tehertől mentesen hasznosította az illető parcellákat) a nyugati fejlődésben döntő fontosságúnak bizonyult szabad bérleti rendszer hazai megfelelője.

E jellegzetességek, valamint a XV. század első felének erőteljes városi fejlődése elfogadottá tette azt a nézetet, hogy hazánk ekkor jutott legközelebb a fejlődésben előtte járó Nyugathoz. E közelítés vizsgálatában különleges figyelmet érdemelnek a mezővárosok.

Történettudományunknak eddig nem sikerült egységes állásfoglalást kialakítani a mezővárosok és a szabad királyi városok viszonyának és kölcsönhatásának értékelésében.

Az egyik álláspont a mezővárosban az igazi városfejlődés akadályát véli fölismerni, abban az értelemben, hogy szaporodó oppidumaink a XV. században elszívták az igazi városok elől a gazdasági potenciál jelentős részét, s szétforgácsolták azt több száz helység között. Az érvelésben mindenképpen van megfontolandó elem, hiszen ha igaz, hogy Magyarországon minden ötödik jobbágy mezővárosban élt, továbbá, hogy minden ötödik parasztpolgár már iparral, vagy azzal is foglalkozott, akkor 800 mezővárosunkban legkevesebb 20–25 000 kézműves család élhetett. Lényegében nagyobb tömeg ez (120–140 000 ember) mint összes szabad királyi városunk egész lakossága!

A másik felfogás szerint a mezőváros önmagában a magyar gazdasági-társadalmi struktúra torzulásának jele, átmenet az igazi városi fejlődés felé vezető úton, annak egy különös, de a társadalmi munkamegosztás, az árucsere és az árutermelés előmozdítása miatt mégsem teljesen haszontalan változata.

A harmadik vélemény oppidumainkban a városi fejlődés tartalékát, az igazi városok kialakulását megelőző koncentrációs folyamat fontos elemét látja (munkaerő, pénz, termelőeszközök, kulturális javak vonatkozásában). Ebben az értelemben a mezőváros megjelenése a késve induló magyar városfejlődés útjának kezdeti szakasza, egyben egyedi változata.

A magunk részéről e harmadik nézőpontot érezzük a legmegalapozottabbnak. Mezővárosaink negatív megítélésénél arra szokás hivatkozni, hogy közülük csak elvétve és nagyon későn, a XVII–XVIII. században sikerült néhánynak szabad királyi város rangjára emelkedni. Nem vagyunk azonban bizonyosak abban, hogy ez a fejlődőképesség hiányának a jele: a török hódítás és az ország hadszíntérré válása súlyosan fékezte a fejlődést; kizárólag eredendő, belső negatívumokból levezetni mezővárosaink stagnálását az eddiginél legalábbis alaposabb bizonyítást kívánna. Azt sem mernénk minden további nélkül elfogadni, hogy akkor, amikor hazánkban az igazi városok száma a két tucatot sem érte el (azok egy része is aprócska bányaváros), s hálózatuk az ország területének hatalmas darabjait – így

a Nagyalföldet is – üresen hagyta, azok a mezővárosok, melyek az árutermelés, a munkamegosztás, a földbérlet elterjedése, a feudális személyi kötöttségek lazítása révén a polgári fejlődés megannyi elemét sűrítették magukba, s éppen az „üres pontokon" fejlődtek a legdinamikusabban, az egészséges fejlődés által megkövetelt kereteken eleve kívülrekedt képződmények lettek volna.

Az elmondottak alapján: a magyar társadalmi-gazdasági fejlődés a kelet-európai út zsákutcába vezető főirányán belül erősen egyedi vonásokkal rendelkezett (mezővárosokról hazánkon kívül csak Lengyelország keleti felében tudunk, de azok korántsem töltöttek be a mieinkhez hasonló funkciót). Azt sem mernénk állítani, hogy ezek az egyedi vonások a Nyugat fejlődési modelljéhez tudták volna valóban közelíteni Magyarországot. Azt azonban bizonyosnak látjuk, hogy a kelet-európai útra jellemző agrár árutermelésnek egy különleges válfaja, a paraszti árutermelés (sőt árukereskedelem) lehetőségeit hordozták magukban. Ez pedig a fejlődés lehetőségének ígérete.

3. A jobbágysors változásai a XV—XVI. század fordulóján

Az agrár árutermelés sajátos magyar változatának fejlődése csak a XV. század derekáig volt zavartalan, az 1400-as évek utolsó harmadában már akadályokba ütközött.

Az első nehézségeket feltehetően még akaratlanul Mátyás államhatalma idézte elő. Az egyforintos subsidium – a korábbi állapotokhoz képest – ötszörös adót jelentett. Az, hogy a kincstár a termelékenyebb mezőgazdaságtól a korábbinál nagyobb terhek viselését kívánta, önmagában logikus lenne; a tehernövekedés ilyen aránya azonban túlzott. A tehetősebb, több száz vagy több ezer aranyforintos vagyonnal rendelkező háztartások ugyan különösebb nehézség nélkül eleget tehettek a megnövekedett követelményeknek, a közérzet alakulásáról azonban nem lehetnek illúzióink. A jobbágyság gerincét alkotó féltelkesek, s a még szegényebbek számára a megélhetés vált kérdésessé. Az ekkoriban fölerősödő pusztásodási folyamat közvetlenül összefüggött a növekvő adókkal: a túlterhelt parasztok elköltöztek vagy megszöktek telkeikről.

A második, immár tudatos támadás a jobbágyság felemelkedése ellen Mátyás király halálát követően indult meg. E támadást a nemesség kezdeményezte, méghozzá kifejezetten gazdasági okokból. A mezővárosok jobb életfeltételei, meglazult kötöttségei számos jobbágyot csaltak el a falvakból, s mivel ez a mozgás elsősorban a kevés jobbágy fölött rendelkező, mezővárosokat nem birtokló nemességnek volt kárára, kísérletet tettek az oppidumok által nyújtott legnagyobb előny, a terhek

könnyebbségének megszüntetésére. Alig két éve uralkodott még csak II. Ulászló, mikor 1492-ben az országgyűlés törvényt hozott a terménykilenced országosan kötelező visszaállításáról (47–49. tc.). A végzést a következő években ismételten megújították (1498. évi 41. tc., 1500. évi 27. tc.).

A főurak számára kellemetlennek tűnő újítás törvényerőre emelése a bárói uralom idején mindenképpen magyarázatot kíván. A terményadózás felújításával egyidőben a pénzjáradék különböző formái továbbra is érvényben maradtak, s a visszafelé lépésnek a nagyurak számára alighanem más értelme volt. Az 1498. évi 35. törvénycikk kimondta a nemesek teljes vámmentességét azon áruk után, melyeket saját szükségletükre bárhová szállítanak. A kegyes érvelés – mely szerint igaztalan dolog lenne, ha az ország nemesei, „akiknek elődei ezt az országot vérük ontásával szerezték és megvédték", kereskedésük után vámot fizetnének, mikor számos polgárnak mentessége van alóla – elárulja az igazi célt: a kereskedelmi tevékenység az utolsó évszázad folyamán hallatlanul jövedelmezővé vált, s az urak maguk is szerettek volna e jövedelmekből részesülni. Árujuk eddig nem volt, hiszen maguk nem gazdálkodtak, s jobbágyaiktól elsősorban pénzt kaptak. (1514 előtt hazánkban egyetlen kísérletet találunk az új típusú árutermelő nagyüzem – allódium – kiépítésére, Brandenburgi György őrgróf gyulai uradalmában. Ezt azonban inkább az idegenből származó birtokos egyéni kezdeményezésének tulajdoníthatjuk, mint a belső fejlődés szükségszerű velejárójának. Mikor 1526 után az uradalom gazdát cserélt, a kezdeményezés is elakadt.) A kilenced felújítása azonban ezt a helyzetet megváltoztatta: gabonából, borból és élő állatból újra szolgáltatást kapott a földesúr, volt már mit piacra vinnie.

A két törvény együttesen tehát a mezővárosok számára a földesúri árukereskedelem, mint versenytárs megjelenését jelzi, méghozzá olyan versenytársét, aki a gazdaságon kívüli kényszer eszközeit alkalmazhatta. Hiszen a kilenced kötelező beszedése a törvény szövege szerint is elsősorban a mezővárosok ellen irányult, éppen azon felesleg egy részét vonva el tőlük, amelyen kereskedelmi tevékenységük alapult; a vámmentesség pedig a piacon biztosított előnyöket a kiváltságosoknak.

A harmadik támadás megint csak a kis és középbirtokokkal rendelkező nemességtől indult ki, indítékai is ugyanazok voltak, következményeit azonban a jobbágyság elsősorban társadalmi pozíciójában érezte meg. A földművelők elvándorlását az előző közvetett próbálkozás mellett adminisztratív beavatkozással is megkísérelték megakadályozni. Nem lévén a hatalom közvetlen birtokában, a nemesség ez irányú törekvései csak részben érvényesülhettek. 1492-ben a költözni vágyó jobbágyok sérelmeit a megyei bíróságok elé utalták (93. és 94. tc.); 1495-ben megszigorították azokat a feltételeket, melyek mellett a régi földesurat el lehetett hagyni, (18. és 22. tc.); 1504-ben pedig törvénybe iktatták, hogy mindenféle költözési ügy kizárólag a vármegyék szolgabíráinak közreműködésével bonyolítható le.

A vármegye beleszólási jogának megnövelése egyértelmű volt a nemességnek a

költözködési jogba való beavatkozásával, hiszen a megye volt a köznemesi rend legerősebb bástyája. S ez a beavatkozás semmi esetre sem könnyítette meg a költözni vágyó parasztok helyzetét. Alkalmi tilalommal is találkozhatunk: 1493-ban a délvidéken Kinizsi Pál tiltotta meg a költözést.

A parasztság elleni támadás újabb csapása már kizárólag társadalmi síkon mozgott, s a rendiség kereteinek megszilárdulásával függött össze. Jelentkezését megint csak a törvényeken keresztül figyelhetjük meg. A feudális jog hosszú időn keresztül nem zárta ki a nemes és a jobbágy között (természetesen a földesúrnak más földesúr jobbágyával) lefolytatott perek lehetőségét. Most, az 1486. évi 14. törvénycikk kimondta, hogy nemteleneket, még ha birtokosok lennének is, nemessel szemben tanúként elfogadni nem lehet. Az 1498. évi törvény 4. tc. 3. § megtiltotta, hogy „paraszti" származású ember foglalhassa el a királyi bíróságok rendszerében oly fontos helyet betöltő ítélőmesteri hivatalokat.

Werbőczi István, ekkor a nemesi rend – s egyben az egész ország – legképzettebb jogásza, a rendi ideológia hazai rendszerezője a római jogra hivatkozva éles határvonalat igyekezett húzni úr és jobbágy közé. Ő kezdi érvényre juttatni azt az elvet, hogy az igazi nemesség előfeltétele a nemesi származás. Az egy és oszthatatlan nemesség gondolatának kialakításával a köznemességet a főuraktól elválasztó szakadékot kívánta áthidalni, de ehhez szükséges volt a nemességbe „alulról" folyamatosan beáramló jobbágysarjak előtt bezárni a kapukat. A nemességen belül a már egyszer kialakult rendi határok zárttá tételének, a mobilitás felszámolásának igénye azért jelentkezhetett ilyen erőszakosan, mert a felfelé vezető út ez idő tájt előttük is bezárult. Számukra a jobbágysággal való keveredés most már a társadalmi süllyedés, az alávetettekkel való összeolvadás rémképét idézhette föl. (Ne feledjük, Mátyás király már megkezdte a kisnemesek megadóztatását!)

A több irányból közel egyszerre meginduló támadás következményein lehet vitatkozni. Szinte bizonyos, hogy a gazdasági jellegű intézkedések végrehajtása korántsem volt általános (maguknak a törvényeknek a megismétlése is erről tanúskodik). Kétséges, mennyi változást hozott a tényleges állapotokban a költözési jog megnyirbálása: a nagyúri erőszak ellen a megyei hatóságok nem védhették meg sem a jobbágyot, sem a kisnemest. A közvetett hatás azonban nyilvánvaló. A mezővárosok vagyonosodó civisei fenyegetve érezhették magukat mind alapvető gazdasági tevékenységükben, mind helyzetüket biztosító kiváltságaikban: a szabad költözés lehetőségétől, melytől eddigi és ezutáni fölemelkedésük is elsősorban függött, az adózás terén kivívott előnyökig.

A parasztpolgárság anyagi érdekei ellen irányult támadás fokozta ugyan a társadalmi feszültséget, de igazán csak azért vált veszedelmes robbanóanyaggá, mert párhuzamosan haladt a szegényebb jobbágyok létalapjának megrendülésével; az állami, majd földesúri követelések megnövekedése, túlhajtása ugyanabban a történelmi pillanatban idézett elő elégedetlenséget az ő soraikban, mint az előző mozzanatok a gazdagabb rétegekben. Ennek következtében a paraszti társadalom-

ban a differenciálódás után törvényszerűen fellépő belső ellentétek veszítettek jelentőségükből: helyettük az összetartozás szálai kerültek előtérbe.

Még súlyosabb következményekkel járt a társadalmi téren megindított nemesi akciósorozat. Ennek hatása ugyanis igen gyorsan megmutatkozott. A nemesség rendi tudatában az elzárkózás igénye igen hamar és teljes erővel jelentkezett. E változást újból példával tudjuk legegyszerűbben bemutatni.

Perényi Gábor, az egyik leghatalmasabb magyar főúri család sarja, Ugocsa megye örökös főispánja, még valamikor az 1500-as évek elején nyalábvári várnagyát, Nagy Albertet tette meg ugocsai alispánná. Nagy jobbágyszármazású volt, felesége viszont nemesnek született, tehát ő maga félnemesnek számított. Évek múltak el anélkül, hogy a dolog ellen bárki is kifogást emelt volna. Csak 1513-ban tettek panaszt a megyei nemesek – élükön sásvári Veres Gergellyel – a király előtt, hogy az alispán paraszt, tehát érdemtelen tisztére. A király a személynöki ítélőmestert (Bellyényi Albertet) és csebi Pogány Zsigmondot küldte ki az ügy kivizsgálására, akik megállapították, hogy Nagy nem mondható parasztnak, maga a megye is elfogadta őt alispánjának, sőt időközben a királytól címeres nemeslevelet is kapott. A panaszt tehát elutasították. Ugocsa megye nemesi közönsége azonban nem nyugodott bele a döntésbe, és föllebbezett. A per folytatására már 1514-ben került volna sor, de nem a végeredmény az, ami számunkra érdekes, hanem az, hogy egy nemesi közösség, amely eddig minden további nélkül befogadta az alulról jövő „homo novus"-t, most egy politikai célzatú akcióban (mert hisz nyilván erről van szó) alispánját annak paraszti származására hivatkozva veti ki magából.

Azok a szelepek tehát, amelyeken a feudális társadalom alapvető osztályellentéteinek feszültsége eddig levezetődött, kezdtek bezáródni. A jobbágyság vezető elemeinek elsősorban már nem arra kellett gondolniuk, hogy hogyan juthatnak tovább fölfelé, hanem arra, hogyan maradhatnak meg addig elért helyzetükben.

A paraszti életformához tartozó jogok és lehetőségek korábbi kiteljesedése, majd gyors beszűkülése egy társadalmilag és vagyonilag mélyen tagolt jobbágyi tömeget érintett. Ez a jobbágyság azonban minden differenciáltsága mellett is egységet alkotott és össze is tartott. A falu életét ezernyi láthatatlan szállal irányították a hagyomány és a szokás erői, melyek a földközösség és a faluközösség ősi formáiban testet öltve továbbra is jelentékeny hatást gyakoroltak parasztságunk életére.

A jobbágyközösség minden állami vagy egyéb hatalom befolyásától függetlenül jött létre. A belső irányítási munkát a közösség önkormányzata végezte: a többnyire saját akaratából választott bíró, s ha kellett, a melléje állított esküdtek. A saját belátáson alapuló döntések elé a szokásjogból kikristályosodó szóbeli, sőt később már írásba is foglalt falutörvény állította a szükséges korlátokat.

De a falvak lakóinak nap mint nap, számtalan formában kellett érzékelni az úri hatalom jelenlétét is. A jobbágyok átlagosan terményeik harmadrészét szolgáltatták be az úrnak és az államnak; munkaidejükből alkalmanként jelentős időt vett el az ingyenes robotmunka. A fontosabbnak minősített peres ügyekben választott bíráik helyett a földesúr ítéletére kellett bízniuk magukat. Mindez olyan egységes

teherrendszert jelentett, amelyben a falu lakossága élesen elvált az uralkodó osztálytól. Ez az elkülönülés, a mindenkire egyformán érvényes kötelezettségek rendje akkor is a kizsákmányoltak összetartozás-tudatán munkált volna, ha nem lett volna más olyan tényező, mely a falu lakosságát egésszé formálja.

A jobbágyság mint osztály azonban eddig még nem tudott saját ideológiát teremteni. Igaz, a XV. század első harmadában az 1437. évi érdélyi parasztfölkelők követeléseiben (az első kolozsmonostori egyezség szövegében) elég határozottan fölismerhetők a jobbágyi rend létrehozására irányuló törekvések, a folytatás azonban elmaradt, s hasonló kísérletre többé nem kerül sor sem itt, sem az ország más részeiben.

Az öntudatra ébredést valószínűleg a közvetlen anyagi érdekek védelme sugallta. Tanulságos olvasgatni azokat az okleveleket, amelyekben a parasztok maguk sürgetik földesurukat, hogy a terményjáradék helyett térjen át a pénzszolgáltatásra. Jelentős szerepet tölthetett be a XV. század húszas-harmincas éveiben az emberek egyenlőségét hirdető huszita eretnekség is, tartós hatását azonban ennek sem lehet adatszerűen igazolni.

A többnyire jobbágysorból kikerült falusi, mezővárosi világi papok közösségük és környezetük lelki gondozói voltak, ismerték híveik minden gondját, baját. Ők és a szerzetesek, bár képzettségük esetenként alacsony fokon állt, alkották annak a rétegnek egyik legjelentősebb csoportját, amelyet mai szóval a „jobbágyszármazású értelmiség"-nek nevezhetnénk.

Az öntudat ébresztői között tarthatjuk számon a mezővárosi kereskedőket. A cívis tőzsérek üzleti útjaikon az egész országot bejárták, sőt külföldre is eljutottak. Utazásaik során kétségtelenül gazdag tapasztalatokat szereztek, miközben foglalkozásukból következőleg nyitott szemmel járták a világot.

A paraszti öntudat kialakításában a legnagyobb szerep kétségkívül a deákságnak jutott. Deáknak (literátus) számított az az ember, aki valamely iskolát végzett. Ilyen személy meglepően sok akadt a mezővárosiak között. A XV. század második felében még a bécsi és krakkói egyetemre beiratkozott magyar hallgatók jelentős hányada (25%-a) is az oppidumokból származott. Ez a tömegében is számottevő értelmiség csak részben helyezkedett el tanítóként, íródeákként, uradalmi tisztviselőként, sok közülük visszatért a „nem literátus" foglalkozásokhoz (gazda, kereskedő, helyi elöljáró, bíró stb.).

Mégis a társadalom szerkezetével szembeni elégedetlenség nyomait közvetlenül 1514-et megelőzően csak a ferences szerzetesek szigorúbb regulák szerint élő, megreformált (ún. obszerváns) ága néhány irodalmi megnyilvánulásaiban ismerjük föl. Ez volt akkor az egyetlen igazán életerős, állandóan gyarapodó szerzet Magyarországon, 70 rendházát jórészt falusi vagy mezővárosi születésű barátok lakták. A nép között élő, de az uralkodó osztály által is kedvelt szegény obszervánsok lettek a születőfélben levő magyar nyelvű kolostori irodalom megteremtői, s közülük került ki az a Temesvári Pelbárt, aki már Mátyás idején bírálni merte a társadalom visszásságait, s az a Laskai Osvát, aki a XV. század utolsó éveiben

prédikációgyűjteményeiben az urak harácsolásáról, erőszakoskodásáról, az elnyomott szegények védekezésének jogosságáról írt. Gondolatai majd csak a XVI. század közepi népi reformáció erőteljes mezővárosi szellemében jutnak diadalra. A népszerű barátok beszédeit ugyan sokan hallgatták, de a visszhangról írott emlékünk nem maradt.

A társadalmi feszültségek jelentkezése tagadhatatlan, az alakulóban levő paraszti öntudat azonban nem találta még meg az uralkodó osztállyal való szembenállását kifejezésre juttató formákat. Talán éppen ezzel magyarázhatjuk azt az óvatlanságot, amellyel 1514-ben az uralkodó osztály számításon kívül hagyta a felgyülemlett jobbágyi elégedetlenséget.

III. FEJEZET

A FORDULAT

1. A keresztes had toborzása

A magyar királyi tanács tehát a nehézségek és tiltakozások ellenére a keresztes hadjárat megindítása mellett döntött. A nagyurakat valószínűleg nem érte meglepetésként, hogy a pápai bullában megnevezett országok között egyedül maradtak elhatározásukkal. A skandináv földek bevonása eleve illuzórikus terv volt, a szintén II. Ulászlót uraló Csehországból azonban már várhattak volna némi mozgást. Azonban a pápa a toborzási utasítást a husziták megtérítésének kísérletével kötötte össze, s ez leküzdhetetlen akadálynak bizonyult. A cseh rendek a Husz vallásához ragaszkodó parasztokkal egyetemben elsősorban e feltételt vették észre a bullában, s mivel nem volt szándékukban megtérni, az egész ügyet szépen félretették. Zsigmond lengyel király pedig a magyar rendekhez intézett levelében nyíltan kimondta: a török ellen tervezett egyetemes keresztény hadjáratot nem látja időszerűnek. Bakócz mind a maga, mind királya nevében 1514 elején Giaccomo Piso királyi titkárt követségbe küldte Krakkóba, hogy az oroszokkal és a lovagrenddel folytatott háború békés megoldását előmozdítsa. A lengyel hadak gyülekezése azonban tovább folyt, s júniusban Szmolenszknél kiújultak a harcok. Bakócz Porosz- és Oroszországban, sőt a Havasalföldön is ki akarta hirdettetni a bullát, de gyakorlati eredményt nem ért el.

A moszkvai fejedelmet a lengyelekkel folytatott küzdelem foglalta le, de amúgy sem volt valószínű, hogy segédkezet nyújt a pápának gyanúja szerint az ő megtérítését is célzó hadjárathoz. Miksa német császár levélben biztatta Bakóczot a bulla kihirdetésére a birodalomban, sőt egy római híradás szerint azt is megengedte, hogy azt Ausztria területén is nyilvánosságra hozzák. Velence viszont ismételten nemtetszését fejezte ki az egész vállalkozással szemben, ami – tekintve, hogy a köztársaság békét kötött a törökkel – saját szempontjából érthető. Ráadásul a Signoria tudomása szerint a keresztes hadjárat Dalmáciába irányult volna, ami még gyanakvóbbá tette Velencét. Bakócz tevékenysége tehát nem terjedt túl Magyarország határain.

A királyi tanács beleegyező döntését követően rövid idő múlva sor került az

ünnepélyes kihirdetésre. Az esemény időpontját illetően több, egymásnak ellentmondó adatunk is van. Istvánffy mindjárt a döntést követő napról beszél, másutt húsvét vasárnapját, április 16-át emlegetik. A legvalószínűbb azonban, hogy ez az alkalom ünnepélyességének megfelelően virágvasárnap, április 9-én zajlott le, mint azt egy bécsi híradás tudatja. (Bakócz maga utóbb csak annyit írt le, hogy a kihirdetés a nagyböjt idejére esett, az pedig 1514-ben február 28-tól április 15-ig tartott.) A színhely Buda volt, Szt. Zsigmond temploma, illetőleg a Szt. György tér, ahol egy magasabb méltóságú pap – lehet, hogy Páviai Bernát – előbb latinul olvasta föl a pápai okmányt, majd Dézsi Balázs budai ferences rendfőnök magyarul tolmácsolta annak szövegét, hangsúlyozva, hogy örök kárhozatra jutnak mindazok, legközelebbi hozzátartozóikkal együtt, akik valakit a hadból bármilyen ürüggyel visszatartani merészelnek.

A királyi székvárosban megrendezett ünnepi kihirdetés után megkezdődött a toborzás mindazon területeken, amelyekre Bakócz a kormány beleegyezését megszerezte: valójában tehát az egész országban, Erdély kivételével. A pápai bulla előírásai úgy hangzottak, hogy ahová a legátus maga nem képes elvinni az igét, helyetteseket küldhet, s azok maguk helyett megint csak megbízottakat állíthatnak. Bakócz személyesen csak Budán és Pesten hirdette meg a keresztet. Másutt a ferences szerzeteseket, azok közül is az obszervánsokat bízta meg a feladattal. A franciskánus barátok valóban megkezdték szervező, toborzó munkájukat, ezt igazolják a bíboros-legátus írásos megemlékezései, Dézsi Balázs fráter említett budai tevékenysége, s a nagyváradi ferences gvárdián (rendházfőnök) esete, aki buzgóságában odáig ment, hogy az érsek rendelkezéseit és a vajda parancsát megszegve, Erdélybe is elküldte a toborzásra felhatalmazó iratokat.

A főleg egyháziak közül kijelölt toborzó biztosok természetesen a vallás igéivel mozgósították a tömegeket. A pogány elleni szent háború gondolata a töröktől közvetlenül fenyegetett vidéken az otthon, a család védelmének elemi érzésével kapcsolódott egybe, távolabb pedig egyes jelek szerint egy, a paraszti közösségtudatba valószínűleg a literátus réteg és a ferencesek révén újonnan bekerült elemet olvasztott magába: azt ti., hogy az ország (regnum) megoltalmazása a jobbágyok számára is erkölcsi kötelesség.

A gyülekezés központja a Pest alatt létrejött tábor lett. A keresztesek toborzása kezdettől fogva kiterjedt az ország területének igen nagy részére. Istvánffy szerint Várad, Fehérvár, Kalocsa és Bács mellett is nagyobb tömegek gyűltek össze. A későbbi események fényében egészen bizonyosnak tűnik, hogy a Pesttől északkeletre fekvő területeken – Pest, Nógrád, Hont és Heves megyében – közvetlenül a hadjárat meghirdetése után szintén nagy méreteket öltött az önkéntesek áramlása. Kassa környékének lakossága is fölbolydult, alig pár hét múlva több keresztes csapat jelentkezett a város szomszédságában. A Bihar megyében május közepétől kezdődő súlyos összetűzések arra utalnak, hogy e vidéken is igen hamar fölvehette a lakosság a keresztet. Hasonló okból kell föltételeznünk, hogy Békés megye és környéke – közelebbről Túr (a mai Mezőtúr) és Gyula – szintén a legelsők

között adott kereszteseket. A déli területekről is elképzelhető, hogy a nyáron ott harcoló parasztseregek tagjai Kalocsán és Bácson kívül más kisebb helységekben is gyülekeztek. Egyetlen feltűnő hiány térképünkön: Temesköz. Igaz, az e területre vonatkozó emlékanyagunk rendkívüli módon megcsonkult a következő véres évszázadokban, mégis meglepő, hogy sem a kortársak, sem a humanista történetírók nem emlékeznek meg itteni kezdeményezésekről. Ezt a negatív bizonyítékot kiegészíthetjük azzal, hogy Báthori István temesi ispán és királyi főkapitány május 20-át követő hadműveletei elképzelhetetlenek lennének, ha a háta mögött keresztes osztagokat hagyott volna.

A kezdeti lelkesedés annyira elragadta az ország lakosságát, hogy a hivatalos formákon nem egy esetben túltette magát. Hiába bízta Bakócz a szervezést és a toborzást kizárólag a ferencesekre, abban mások – főleg világi papok – is közreműködtek. Illés tolcsvai plébános még május közepén is az érsek nevében hirdeti a keresztet, a prímás megbízottjának nevezi magát, sőt Kassára maga helyett egy sacai (Abaúj m.) polgárt, bizonyos Szűr (Zywr) Lőrincet küld, s neki ad megbízólevelet: kiközösítés terhe mellett hagyja meg, hogy kellő tisztelettel fogadják. Bakóczra – és a királyra – hivatkozik a bulla terjesztésekor ugyanezen időben Kecskés Tamás aszalói és Mészáros Lőrinc megyaszói keresztes vezető is. (A két község Abaúj és Zemplén megye határán van.) Nemcsak abból sejthetjük, hogy ez a tevékenység a valóságban nem mindig az érsek, illetve a megbízott ferencesek tudtával történt, hogy a bíboros éppen a nevével való visszaélésre, az engedély nélküli toborzásra hivatkozva próbált később gátat vetni a mozgalom terjedésének, hanem egy konkrét esetből is. Már a zavargások kitörése után Szikszó plébánosát a legátus hivatali úton vonta felelősségre a kereszt jogtalan terjesztése miatt. Kezdetben azonban a jelek szerint még szemet hunyt az ilyen önkényes tevékenység felett.

A születő keresztes sereg összetétele a lehető legvegyesebb volt: nemesek, polgárok, jobbágyparasztok és mezővárosi polgárok, a marhapásztorok közül ekkoriban már önálló réteget alkotó hajdúk, papok, szerzetesek és diákok találkoztak a táborhelyeken. Az igazi tömeget e tarka gyülekezetben a jobbágysorsúak adták: a parasztok és parasztpolgárok, többnyire papjaikkal, vezetőikkel együtt. Olyan értesüléseink is vannak, hogy külföldiek is érkeztek Bakócz seregéhez. Több népből álló sereget nem egy félig-meddig kortársnak számító író is emleget, de csak a klasszikus irodalmi példák tökéletesebb utánzása kedvéért. Egy 1514-ből származó olasz levél németországi forrásokra hivatkozva elmondja, hogy a Magyarországgal határos részeken a német és cseh köznép megmozdult, és csatlakozott a magyar parasztokhoz, s valamennyien „mellükön kereszttel, újjonnan választott királyuk vezetésével" üldözik a nemeseket. Ezt a híradást megerősíteni látszik egy csehországi értesülés, amely szerint Bakócz külföldön is meghirdette a keresztet, és az ott összegyűltek tízezerszámban csatlakoztak volna a magyar parasztokhoz. Sajnos, a valóságban, mint arról fentebb már szóltunk, Magyarországon kívül sehol sem került sor a kereszt meghirdetésére. A spontán csatlakozások lehetőségét

pedig meg kell kérdőjeleznünk, mert az országnak éppen az érintett határvidékei (Nyugat-Dunántúl, a Felvidék nyugati része) a mozgalom során gyakorlatilag érintetlenek maradtak. Tehát csak kis számban jöhettek külföldről önkéntesek, s legfeljebb a toborzás kezdetén érkezhettek hazánkba. Az 1514. évi keresztes háború – az 1456-ihoz hasonlóan – magyarországi ügy maradt.

A gyülekezés ütemére vonatkozóan megbízható adatok sajnos nem állnak rendelkezésünkre. Valószínű, hogy áprilisban még csak igen kis létszámú csoportok alakultak. A pesti táborban április 25-e körül állítólag még csak 300 fő gyűlt összse. Május elejére azonban itt már elérte a sereg létszáma a 15 000 főt, s a csapatok összlétszáma valószínűleg megfelel annak a 40 000 fős állománynak, amelyet Istvánffy a pesti tábor létszámának tart.

A hadba szállás lassúságát a hírközlés és a közlekedés viszonyai magyarázzák. Arról sincs tudomásunk, hogy egyáltalán volt-e valamiféle határidő kitűzve. Gyűlések, táborok szervezése dolgában egyébként az országgyűlések meghívóinak adataira érdemes hivatkoznunk. II. Ulászló az 1492. évi, gyertyaszentelő napjára (február 2) hirdetett diétára már 1491. november 30-án; az 1505. évi Szent Mihály-napira (szeptember 29) már július 23-án; az 1508. évi Szent György-napira (április 24) már március 12-én kiadatta a meghívókat. Összevetésünk persze csak nagyon korlátozottan érvényes, hiszen az országgyűlési előkészületek jellege más, de annyira talán mégis felhasználható, hogy bármiféle országos szervezkedés minimális időtartamának legkevesebb egy-két hónapot tekintsünk.

2. Székely Dózsa György

A keresztes hadnak április 24-ig, Szent György napjáig még nem volt vezére. Ezen a napon, a középkor lovagjainak és vitézeinek ünnepén, fényes külsőségek között beiktatták tisztébe a keresztesek vezérét, egy Székely Györgynek nevezett lovastisztet, és másnap Bakócz végre-valahára elrendelte a pápai bulla kihirdetését Erdélyben is, azzal, hogy ott helyette, illetve a nevében agitáló ferencesek helyett az erdélyi püspök és megbízottai végezzék a toborzást.

Így lépett be történetünkbe – s egyúttal a magyar nép történetébe is – az az ember, akinek neve Dózsa György formában az utókor szemében szimbólumává vált mindannak, ami 1514-ben történt. Ki volt ő, és hogyan került e végzettel terhelt megbízatás birtokába?

A kereszteshad vezérét összes egykorú okleveleink és leveleink, a krónikák, a költői és történetírói alkotások többsége, az 1514. évi megtorló törvények és Werbőczi *Tripartituma* kizárólag Székely György néven ismerik. Sőt, ezt a nevet használja ő maga is egyetlen ránk maradt írásában. Istvánffy Miklós később keletkezett történeti munkája további adatot tartalmaz; a gyakorisága miatt nem sokat

mondó Székely családnéven túl egy helyen megemlíti, hogy a vezér családi neve Dózsa és a székelyföldi Dálnok mezővárosból való. Ennek az adatnak az alapján a XIX. századtól nemcsak elterjedt a Székely helyett a Dózsa név használata, hanem lassan kizárólagossá is vált.

A dunántúli Istvánffyval szemben azonban, erdélyi dolgokról lévén szó, indokolt némi bizalmatlanság. El kell ugyan ismernünk, hogy nevek esetében Istvánffy ritkán téved, de gyanúnkat fokozza, hogy még Márki Sándor sem tudott óriási anyaggyűjtés alapján összeállított Dózsa-monográfiája (1883, ill. 1913) számára perdöntő bizonyítékot találni: a legrégibb dokumentum, amelyet föl tudott mutatni, egy 1571-ig terjedő brassói évkönyv, melynek adata szerint 1514-ben a parasztság „duce Georgio Doscha Siculo", azaz Székely Dózsa György vezetésével kelt föl.

A hiányos bizonyosság megszerzéséhez két, Márki által nem ismert, illetve figyelembe nem vett forrás segíthet hozzá. Mindszenti Gábornak, Szapolyai János titkárának naplója (keletkezett 1540 körül) szerint maga Szapolyai „paraszt Dózsa uram" néven emlékezett hajdani ellenfeléről.

Körülbelül ezzel egyidősek Pelei Tamás gyulafehérvári kanonok széljegyzetei Erazmus *Adagia* című munkájához. A XVI. század első felében élt, a parasztháborút már végignéző, nyughatatlan, összeférhetetlen, becsvágyó klerikus a tulajdonában levő könyvet saját püspökét és más kortársait gyalázó széljegyzetekkel látta el, és ezek során háromszor is Dózsa György néven nevezte a Temesvár alatt kivégzett keresztes vezért.

A gyulafehérvári kanonok névadásának igazi jelentőségét akkor tudjuk lemérni, ha ismerjük a kor névhasználati szokásait. A XVI. század elején a társadalom nem nemesi tagjainál még nem léteztek megszilárdult családnevek. Különösen gyakori a névváltoztatás, ha az egyén kikerült az őt ismerő, s többé-kevésbé állandó névvel illető természetes közösségből. Új környezete származási helyéről (falujáról, városáról) vagy „nemzetéről" nevezte el a jövevényt.

Ennyit jelenthet számunkra a Székely családnév is, amelyet a genst elhagyó György kapott, s maga is használt. Jellemző, hogy éppen az erdélyi források találták kevésnek a Székely elnevezést, s hivatkoznak a vezér eredeti családi nevére. Pelei Tamást erdélyi származása és erdélyi kononoksága, Szapolyait oda kapcsolódó méltósága szavahihető forrássá teszik a keresztes had vezérének családnevét illetően. Az 1571-i brassói feljegyzés ugyancsak a helyi (erdélyi) hagyományok ismeretében használhatja azt a nevet, amely Magyarországon csak később vált ismertté. Istvánffy adata tehát a Dózsa névre vonatkozóan igazoltnak tekinthető.

Székely Dózsa György eredetével és családjával sokáig nem törődött a történeti irodalom. Az egyes szerzők megelégedtek székely származásával és a Székely meg a Dózsa névvel, míg azután Kőváry László 1854-ben megjelent munkájában a vezért – minden bővebb bizonyítást mellőzve – felvette a marosszéki makfalvi Dózsa család tagjai közé. A besorolás minden valószínűség szerint a Szilágyi Sándor által utóbb, 1876-ban, a nagyszebeni szász universitas levéltárából közölt iraton alapult, mely egy bizonyos, a Marosszékből, Makfalváról való Székely Dózsa

Györgyöt említ. Az 1507-ben kelt oklevél szerint Szeben városa panaszt tett Barlabássy Lénárt erdélyi alvajda előtt, mert az egyik medgyesi vásárra menet polgárai közül többet kifosztottak és megöltek. A tett elkövetésével az alvajda a marosszéki Makfalvára való Dózsa Györgyöt gyanúsította, s azt tanácsolta a városnak, írjon át Lázár Andráshoz, a nagy tekintélyű primorhoz, az előző évi agyagfalvi székely nemzeti gyűlés elnökéhez, és a székelység többi előkelőjéhez, hogy ne tűrjék meg maguk között Erdélyországnak e „nyilvános rablóját", hanem bűne súlyossága szerint büntessék meg. Márki Sándor monográfiájában a feltevésből bizonyosságot csinálva, az itt szereplő makfalvi Dózsa Györgyöt már azonosította a keresztes vezérrel. Sőt, hogy Istvánffyval szemben – aki a háromszéki Dálnokról származtatja hősünket – a szülőhelynél mutatkozó ellentmondást kiküszöbölje, azt az állítást is megkockáztatta a makfalvi Dózsa családról, hogy az a XV. század végén átköltözött a marosszéki Makfalváról Dálnokra, majd idővel onnan ismét visszatért Makfalvára. E hipotézist azonban csak a makfalvi Dózsák körében élő szájhagyományokkal tudta alátámasztani. De a szájhagyománynak nem tulajdoníthatunk bizonyító erőt, s ha az történetileg mégis felhasználható, akkor is csak keletkezési idejét tekintve lehet kortörténeti adalék. Vagyis, mivel különös jelenség, hogy a nemesi hagyományban sokáig gyűlöletes parasztvezért valaki ősei közé merte iktatni, bizonyosra vehetjük, hogy e család csak valamely késői, liberálisabb korban – esetleg már csak a XIX. században – sajátította ki magának a székely vitéz múltba veszett emlékét. Ennek ellenére a dálnoki és makfalvi Dózsák azonosságának lehetőségét nem szabad teljesen kizárnunk, mert a székely társadalom viszonyai magyarázatot adhatnak ugyanazon család tagjainak többféle előnévvel történő felruházására is.

A XVI. század elején a kollektív kiváltságokat (nemességet) élvező székelységet a vérségi köteléken alapuló nemek és ágak szerinti tagozódás jellemezte. Ezeken belül aztán a birtokok, az ún. székelyörökség nagysága határozta meg, hogy az egyes szemlék, „lustrák" alkalmával a három rend – primor, lófő, gyalogos – melyikébe írták be az egyes családokat, illetve milyen katonai terheket róttak ki rájuk. (A székely kiváltságok alapját képező kötelező katonai szolgálat még érvényes ekkor.) S a rendi beosztás vagyoni megkülönböztetéssel volt egyenértékű, a székelyörökség nagyságának változása gyakran azzal járt, hogy ugyanazon családot egyszer a lófők, másszor a gyalogosok közé sorolták. A székelyörökség birtokteste – változékonysága ellenére – ugyanakkor sokkal kötöttebb, mint az egyéni nemesi birtok. A székelybirtokra érvényesült a közösség vérségi és elővételi joga, és az megszakadás esetén sem hárult vissza a királyra. Fiú utódok nem létekor leány is örökölhette a székelybirtokot – ez a „fiúlányság" intézménye – azzal a feltétellel, hogy a férj köteles volt vállalni az örökséggel járó katonai terheket. A mi szempontunkból ez azt jelenti: nem elképzelhetetlen, hogy a makfalvi Dózsák egyike elvett egy Dálnokra való „fiúlányt", s mivel az azzal járó székely örökség nagyobb lehetett, mint saját birtoka, átköltözött felesége birtokára.

A homályt fokozza, hogy magát Dálnokról nevező Dózsa családot történeti iro-

dalmunknak nem sikerült felkutatnia. De ez még nem jelenti feltétlenül azt, hogy Istvánffy adata hibás. Az 1514. évi törvények ugyan csak a vezetők kivégzését rendelték el, Szapolyai vajda június 19-i parancsa azonban a felbújtók mellett a lázadó szándékot mutatókat is halállal bünteti – harmadíziglen. Könnyen elképzelhető, hogy a dálnoki székely Dózsa családot a király vagy a vajda kiirtatta.

Hogy az 1507-ben szereplő „közismert rabló" azonos lehetett a parasztháború vezérével, kizárni nem tudjuk. A lehetőség azonban még nem bizonyosság. A két személy azonosságát semmiféle pozitív érv nem támasztja alá, sőt, még csak nem is teszi valószínűvé. A keresztes Dózsa György életéről, személyéről, a valószínű származási helyet (Dálnok) leszámítva, egyetlen biztos adatot ismerünk: azt, hogy a kinevezését közvetlenül megelőző időben Nándorfehérvárott szolgált, mint a lovasság egyik hadnagya. Ha ragaszkodunk a realitásokhoz, György vitéz származását és élettörténetét illetően ma sem tudunk többet mondani, mint a XVI. század történetírói. Az újabb kutatás a kép bővítéséhez legfeljebb néhány lehetőséget tud hozzáadni, de ezeket igazolni nem képes. Minden bizonnyal igaza volt II. Ulászló királynak, amikor hősünket a paraszti állapothoz közelebb állónak mondta, hiszen a székelyek kollektív nemessége csak a közösség kereteiben hatott, ennek elhagyásával az azzal biztosított jogok is elvesztek, a távozó Magyarország más vidékein nem számított nemesnek.

Székely György személye tehát igazában akkor bukkan föl az ismeretlenségből, amikor Nándorfehérvár őrségének lovastisztjeként egy párviadalban kitünteti magát. A XVI. századi történetírók ezt az eseményt – ha kisebb-nagyobb eltérésekkel is – nagyjából egybehangzóan rögzítik. A végvári szolgálathoz tartozó egyik portyázó útja során Székely György osztaga szendrői török katonákkal akadt össze, akiknek vezére párbajra hívta Györgyöt. A kortárs Tubero, humanista szokás szerint, elég részletesen írja le az esetet:

„Történt, hogy egy török lovascsapat Szendrőből prédára indult, és Nándorfehérvár vidékére tört: mindkét hely a Duna mellett fekszik, egymástól mintegy húszezer lépésnyire: egyik a török végvára, másik a magyaré. A köztük levő föld pusztaság, művelői nincsenek. Nándorfehérvár magyar őrvitézei neszét vették a töröknek, nyomban lóra pattantak, s elébük mentek; nagyon szerették volna elnyerni a törökök ruháját, lovát. Midőn egymással könnyű csatározásba kezdenének, egyik török, aki előkelőbb és vitézebb volt a többinél, és pompás lovon ült, kevéssel társai elébe ugrott, név szerint előkiáltotta a magyar csapat kapitányát, és így szólt:

– Miért hadakoznánk egymással hiába, mikor semmi haszna az egésznek? Hiszen földetek puszta, a folytonos háborúság elnéptelenítette, nem maradt itt semmi zsákmányolni való! A kipusztult helyen ne keressünk nyereséget; keressük inkább a hadi virtus dicsőségét! Ezért hát, magyarok, ha van köztetek, aki érdemet akar szerezni, és bízik bátorságában, álljon ki középre, és mérkőzzék meg velem páros viadalban!

A török beszéde felbosszantotta Szittya Györgyöt, és mivelhogy a magyarok

nem könnyen tűrik az idegeneknek hetykeségét, meg szemet is vetett a kötekedőnek lovára: meg akarta azt szerezni. Megsarkantyúzta lovát, és lándzsát szögezve a serényen szembeforduló töröknek rontott; a pajzson keresztül átdöfte a mohamedán páncélos mellét, majd lándzsáját a sebből kirántva, kezével lelökte a halódót, hogy elvegye lovát. Míg azonban a földön heverőt fosztogatta, a török lova elnyargalt Fehérvár felé. A magyarok elfogták a lovat, s a várkapitányhoz vitték. A győztes Szittya követelte, hogy adják neki vissza megölt ellensége lovát, ahogy illik; aztán, mert háromszáz aranyat kapott a várkapitánytól, nála hagyta a lovat."

Verancsics magyar krónikása a párbaj pontos dátumát is megadja: farsang utóján, húshagyó kedden (február 28) történt. Az ellenfelet ugyanő Erdőd bégnek, Istvánffy pedig az Epiroszba való Alinak nevezi. Más források a magyar lovastisztet több – négy – párviadal győztesének teszik meg, de ez már csak humanista költői túlzás.

Nehéz volna megmondani, mi volt – illetve volt-e egyáltalán? – e szép fegyverténynek katonai jelentősége. Csak annyi bizonyos, hogy vele indult el a véletlenek és a politikai kombinációk azon láncolata, amely végül az egyszerű tisztet a keresztesek seregének parancsnokává tette. György – a krónikások tanúsága szerint – jutalmat remélt vitézségéért, s kapitánya engedelmével Budára ment, hogy azt megkaphassa.

Egy akkoriban gyakori párviadal-győzelem miatt azonban aligha futott valaki egyenest a királyhoz. Elképzelhetőnek tartjuk, hogy hősünk tudott a készülő keresztes hadjáratról, s budai útját a csatlakozás szándéka sugallta. A jutalmat illető híradásokat azért nem kell kétségbe vonnunk: II. Ulászló, hogy a készülő hadjárat által keltett hangulatot még jobban szítsa, az ünnepelt vitézzel szemben könnyen rászánhatta magát bőkezű gesztusra. Egyes értesülések szerint a jutalom egy 40 jobbágycsaládot számláló falu lett volna valahol Temesvár vidékén. Istvánffy (Tuberót követve) ehhez még hozzáteszi, hogy kétszeres zsoldot, aranyláncot, kivarrott bíbor ruhát, kardot és sarkantyút is kapott György, valamint egy címert, amely kardot tartó levágott kezet ábrázol. Mindez együtt a nemes lovagoknak járó díszek sora: jeles történetírónk híradásának hitelét alátámasztja, hogy Dózsa később a lovagokat megillető „strenuus miles" címet használta.

Egy másik forráscsoport ezzel szemben olyan hagyományt örökített ránk, miszerint II. Ulászló pénzt – a különböző szerzők szerint 200 aranyforinttól vagy dukáttól 400 aranyig – adott volna a nála jelentkező végvári tisztnek. Elbeszélésükben e motívumnak nagyon fontos szerep jut: a történetet úgy folytatják, hogy a jutalom kifizetését az urak tanácsából Csáky Miklós csanádi püspök – más változat szerint Telegdi István kincstartó – megtagadta. A felháborodott hadnagy Bakócz érsekhez ment panaszra, aki válaszként kezébe adta a keresztes sereg főparancsnokságát. Felesleges itt részletesebben kitérni arra, hogy Csáky püspöknek a kincstárhoz nem volt semmi köze, azaz a korabeli történetírók csak azért „haragítják" rá György vezért, hogy legyen mivel megindokolni későbbi erőszakos halálát. Hasonló gyanú terheli Telegdi szerepeltetését is. Tudjuk viszont, hogy a ki-

rályi kincstár ekkor már évtizedek óta csőddel küszködött, s nemegyszer előfordult, hogy lényeges ügyekben is fizetésképtelennek bizonyult. Alig három héttel később, május 15-én zálogosította el a király a budai harmincadot 1450 aranyforint értékű posztóért. A pénzügyeket intéző Várday Pált az alkincstartói tisztségben éppen ez idő tájt váltja föl Pemflinger Márk. Elképzelhető tehát, hogy egyszerűen nem volt miből megadni a vitéz pénzét, de az is lehet, hogy éppen ezért szó sem volt pénzjuttatásról.

A véletlen, amelynek szerepét Székely Dózsa György budai tartózkodásának döntő eseményénél annyira szívesen hangsúlyozza a kinevezésről szóló hagyomány, kétségkívül beleszólt ekkor az ország sorsába. Szerepe azonban valószínűleg nem ott és nem úgy érvényesült, ahogy azt a kortárs elbeszélők elképzelték. A döntés, amely egy nagyszabású katonai vállalkozás vezetésére vonatkozott, elsősorban hatalmi kérdés volt, s mint ilyen nemcsak Bakócz, hanem a kormány ügye is. Feltétlenül volt összefüggés a keresztes vezér kinevezése és Várday püspök erdélyi toborzási megbízatása között. Hiszen ezek voltak azok a részletek, amelyek révén a Szapolyai-pártnak módjában állt az érsek által keresztülerőszakolt terv végrehajtását lassítani, megnehezíteni.

Azt ellenben nehéz megállapítani, hogy az április végi események kompromisszum alapján jöttek-e létre, vagy az érsek túltette magát Szapolyaiék vonakodásán. Egyik lépés sem bizonyítja ugyanis, hogy Bakócz győzelmet aratott volna.

A háborús készülődés során, mint már utaltunk rá, nemcsak a keresztes had megindításáról határoztak, hanem az ország hadseregének megerősítéséről és a déli határokra irányításáról is. A ránk maradt oklevelek egyértelműen bizonyítják, hogy az önkéntes sereg sorsának végleges elrendezésével egyidejűleg az utóbbi határozat végrehajtása is megkezdődött: pontosan a nevezetes április 24-i napon a király levélben figyelmeztette Beriszló Péter horvát bánt, hogy a szlavón végekre igyekvő katonaság – „certa pars gentium huius ipsius regni", az ország hadseregének egy része – átvonulása során a lakosságot zaklatja, fosztogatja, a bán intézkedjék e kilengések megszüntetésére. A címzett közben maga is hadat gyűjtött, zsoldosokat fogadott, és készült a határra. Katonáit ő is a király, a haza és az egész kereszténység védelmére szánta.

Az ország másik részén pedig gyülekeztek azok az erdélyi csapatok, melyek Szapolyai vajda vezetésével májusban „Bolgárföld"-re, a Moravától keletre eső török területre törtek. Báthori István temesi ispán, a délvidéki főkapitány haderejét a királyi familiárisok osztaga is növelte, vezéri zászlót kapott, azaz szintén tevékenyen készült a török ellen. A keresztesek parancsnokának kinevezését e tények ismeretében kell megpróbálnunk magyarázni.

Történetírásunkban újabban nemegyszer felbukkan az a vélemény, hogy azért kellett az ismeretlenség homályából kiemelt vezért állítani a keresztes had élére, mert az ország vezetői alkalmatlanok voltak ilyen feladatra, s ha akadt volna is megfelelő vezér köztük, akkor sem vállalta a kényes tisztséget. Valóban nem volt sok számba jöhető jelölt a főurak között, de néhány megfelelő katonai vezető azért

akadt. Beriszló, Szapolyai és Báthori nevével már találkoztunk, s mellettük meg kell említenünk még Frangepán Kristófot, aki ez idő tájt Miksa császár szolgálatában éppen Velence ellen hadakozott.

Itt kell szólnunk azonban az uralkodó osztályon belüli ellentétekről.

Szapolyai kezdettől fogva pártpolitikai szempontból szemlélte a Bakócz által kezdeményezett ügyet. Szembenállása az ő vezérségét eleve kizárta. Beriszló, amennyire meg lehet állapítani, ekkor az udvari párt vezetői közé tartozott. Tehát elképzelhető, hogy a horvát bán kinevezését Szapolyaiék vétózták meg. A pártviszályok a két legmegfelelőbb személyt zárták ki a jelöltek közül. Báthori mellőzését viszont még hipotetikusan sem tudjuk megokolni.

Az udvar, illetve Bakócz végül beletörődött egy közvetítő megoldásba. Sértődöttség is vezethette, hisz a makacs ellenkezés kétségessé tette a vállalkozás megindítását. Mindenesetre a frissen kinevezett keresztes vezér olyan ember volt, akit mindkét fél elfogadhatott. György vitéz, miután kinevezését a bíborosnak köszönhette, az ő lekötelezettjének számított; ugyanakkor mint újdonsült nemes s erdélyi származék a vajda rokonszenvét is remélhette. (Egyébként Szendrő előző évi ostrománál Szapolyai személyesen is megismerhette a szomszédos magyar végvár tisztjét.) Tegyük még hozzá, hogy a pogány ellen készülő tömeg valószínűleg kegyeibe fogadta az éppen jó pillanatban felbukkanó törökverő hőst, tehát az érsek döntése határozottan népszerű lehetett.

Egy lényeges dolgot azonban meg kell említenünk. Székely Dózsa György a jelek szerint egyáltalában nem kapott oly széles hatáskört, mint azt általában hiszik. Egészen bizonyos, hogy a rendes katonaság, a királyi csapatok, illetve a bandériumok nem voltak alája rendelve, hanem megmaradtak saját méltóságuk jogán tevékenykedő főúri parancsnokaik, Beriszló Péter bán, Szapolyai János vajda, Báthori István temesi ispán kezében. A toborzást sem Dózsa irányította, abban változatlanul Bakócz intézkedett. Még az is kétséges, hogy György vitéz a pesti táboron kívül más keresztes hadaknak parancsolt-e. Igaz, hogy híres kiáltványában a keresztesek vezérének és főkapitánynak (princeps et supremus capitaneus) nevezi magát; s mint fölötteséről szól róla Nagy Antal bácskai keresztes vezető is, de mint látni fogjuk, ezek már a hadjárat parasztháborúra fordulása utáni mozzanatok. Ezzel szemben egyetlen 1514 májusából való hiteles adatunk sem említi Székely Dózsa György nevét: sem az a május 8-án kelt budai híradás, melyről szólni fogunk, sem a május 15-én és 24-én leírt királyi és érseki parancsok, sem a május végi első hadi események értesüléseit magukba foglaló levelek. A toborzás idejéből ránk maradt vidéki keresztes iratok is kizárólag csak a pápára, a királyra és a legátusra hivatkoznak. Székely Dózsa György tehát a készülő hadjárat egyik vezetője a sok közül, s közvetlen hatásköre valószínűleg csak a pesti keresztes táborra terjedt ki.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy a kinevezés jelentőségét alábecsüljük. A pesti tábor, éppen helyénél fogva, a legfontosabb az országban, s mint később látni fogjuk, az egész Alföld önkénteseinek gyűjtőhelye. E sereg vezérére mindenképpen

fontos szerepet várt a készülő vállalkozásban, s elméletileg egy szintre került a többi hadoszlop úri parancsnokaival.

E kinevezéssel tehát az egyszerű székely tisztnek a sors különös játéka a legváratlanabb pillanatban adta meg azt, amire minden sorstársa áhítozott: a lehetőséget a felemelkedésre. Bármi történjék is a későbbiekben, a legnehezebb lépést megtette: magas tisztséget kapott, ami után törvényszerűen kellett következnie a társadalmi előbbrejutásnak. Az a gondolat, hogy hibázhat, aligha fordult meg fejében – s örömét nyilván nem csökkentette, hogy éppen a török ellen kell majd harcolnia.

Nagyszerű érzés lehetett, mikor a Szent Zsigmond-templomban, ugyanott, ahol korábban a pápai bullát kihirdették, az ország prímása ünnepi misét celebrálva, a keresztet fölvett önkéntesek vezérévé szentelte Székely Dózsa Györgyöt. Ruhájára nagy, vörös keresztet varrtak, s az érsektől kapott zászlóval a Szent György-kápolna előtt, ahol Bakócz az összegyűlt sokaságnak bemutatta, maga is hívta a népet seregébe. Az ünnepi órák után Székely Dózsa György átkelt a Dunán, bevonult a Pest melletti táborba, ahol kitörő örömmel immáron saját serege fogadta.

3. A keresztes had elindulása és a toborzás leállítása

Május első napjaiban a toborzás nagy lendülettel folyt, s az egyéb katonai előkészületek is előrehaladtak. A magyar hadvezetés, úgy látszik, mindjárt a kedvező idő beköszöntésekor meg akarta kezdeni a harcot. Talán arra számítottak, hogy így jelentős előnyhöz juthatnak a rendszerint nehezebben mozgósítható török főerőkkel szemben. A pesti keresztes tábor már májusban fölkerekedett, s a hónap végén átlépte a Maros vonalát.

A Pest alóli indulás az 1514. évi események kulcspontja, s így további vizsgálódásainkat e mozzanat körülményeinek lehető legpontosabb tisztázásával kell kezdenünk.

A pesti táborbontásról korabeli híradás vagy hiteles dokumentum nem maradt ránk, a legkorábbi arra vonatkozó értesüléseket a XVI. századi történetírók munkáiból szerezhetjük. Ezek nagy többsége meglehetősen határozott, s egymástól csak kevéssé eltérő véleményt tartalmaz. A leggyakrabban fölhasznált Istvánffy elbeszélésében azt olvashatjuk, hogy a király megparancsolta Dózsának: induljon seregével a dalmát vidék felé, a töröktől ostromolt Knin várának fölmentésére. A vezér nem akart ilyen hosszú útra vállalkozni, serege pedig zúgolódni kezdett. II. Ulászló erre elrendelte a további toborzás beszüntetését, a keresztesek ekkor fegyvereiket a nemesség ellen fordították, s Dózsa maga is – eddig titkolt vá-

gyainak engedve – engedélyt adott az urak üldözésére. Mindez még Pesten történt – így Istvánffy –, ezután György a sereggel útra kelt.

Az eseménysor megközelítően hasonlóan olvasható Tuberónál, Brutusnál, Panormitanusnál is.

Az egybehangzó véleményeket figyelembe véve, Márki Sándor egészen logikusan arra a következtetésre jutott, hogy György a letiltó paranccsal szembeszegülve kerekedett föl a fősereggel, azaz a parasztfelkelés már a pesti táborbontás pillanatában elkezdődött. Még az időpontot is tisztázni próbálta az összefüggések alapján, hiszen ránk maradt Bakócz Tamásnak az az utasítása, melyben a legátus a toborzás beszüntetését elrendeli. Mivel ez az irat május 15-én kelt Esztergomban, s vele egyidőben készülhetett az Istvánffy által említett párhuzamos királyi parancs is, Márki e dátumot fogadta el.

Van azonban néhány olyan szempont, amely erősen labilissá teszi a következtetést. Kezdjük azzal, hogy Istvánffy és Brutus egyaránt támaszkodott Tubero munkájára, s így e három humanista historikus véleményének egybecsengése további következtetések alapja nem lehet. A Panormitanusnál található, önállónak látszó híradásról viszont azt kell tudnunk, hogy az a *Wunderzaichen* röpiratot követve rekonstruálta az eseményeket. Ez a röpirat viszont jóval későbbi, május végi eseményekkel foglalkozik, a fősereg elindulásával kapcsolatban tehát ugyancsak nem forrásértékű. Erősödő kételyeinket végül határozott tagadássá fokozza Szerémi György emlékiratainak előadása. Ő semmit sem tud arról, hogy a seregben már Pest alatt zavarok keletkeztek volna, s határozottan állítja, hogy Bakócz parancsa a toborzás leállításáról útközben Békés mezővárosban érte utól a keresztes hadat. Szerémi meglehetősen egyéni történeteit, zűrzavarosan megírt, felületes emlékekből táplálkozó kombinációit nem sorolják a legszavahihetőbb történelmi források közé. Éppen ezért különös, hogy a tiszántúli eseményeket mennyire részletesen, logikailag alig kifogásolható módon örökítette meg. Joggal feltételezhetjük, hogy az emlékiratszerző vagy maga is e környéken élte át a felkelés eseményeit, vagy első kézből kapott értesülések alapján dolgozta fel azokat. A Tubero-, Istvánffy-, illetve Panormitanus-féle, vitatható hitelű megállapításokkal szemben – ez esetben – Szerémi állításait legalábbis egyenértékű híradásként kell kezelnünk.

Más, korabeli dokumentumok alapján fiktív kombinációnak kell ugyanis minősítenünk az Istvánffy által a köztudatba plántált okot, mely szerint a május 15-i királyi intézkedés okozta a robbanást.

Annyit mindenesetre tudunk, hogy 1514 legelején – februárban – a törökök megostromolták Knin várát; de már március közepén híre járt a közeli Velencében, hogy a támadók elvonultak. A következő ide vonatkozó híradás Bakócznak Antonio Suriano budai velencei követ előtt április elején tett nyilatkozata, mely szerint ő, mint legátus, Dalmáciába *is* akar kereszteseket küldeni. Ebből azonban éppen az következik, hogy a keresztes sereg eredeti célja nem Dalmácia volt.

Mivel kizárt, hogy az Adrián minden katonai változásban érdekelt Velence dip-

lomáciája valamiképpen ne reagált volna egy Knin elleni újabb támadásra, a leghatározottabban merjük állítani: 1514 májusában, Székely Dózsa György végzetes útjának kezdetén Knin felmentéséről nem kellett gondoskodni.

Más fogódzót kell keresnünk tehát, ha problémáinkra az eddig említett, egymásnak ellentmondó adatoknál szilárdabb kiindulópontról akarunk választ kapni. Ilyen kiindulópont viszont csak egy területen kínálkozik: meg kell kísérelnünk, hogy a paraszti fősereg mozdulatairól rendelkezésre álló híradások alapján következtessünk vissza az indulás idejére. Sajnos, e híradások az első csapatmozdulatok idejére is nagyon hézagosak. Csak a Székely Dózsa György által követett útvonal vázolható föl meglehetős biztonsággal: Pest–Szentfalva–(Cegléd?)–Tiszavarsány–Kengyel–Nagytúr (Mezőtúr)–Hegye (Ege?)–Békés–Gyula–Apátfalva, illetve Nagylak. Az első biztos dátum, a Nagylaknál lezajlott csata napja: május 24-e. Az útvonal tehát ismert, a megtett távolság könnyen kiszámítható: Pest–Cegléd–Tiszavarsány kb. 100 km, a Tiszától Túrig 33 km, Túr–Egepuszta–Békés kb. 30 km, Békés–Gyula 19 km, onnan Nagylak 67 km, illetve Apátfalva 80 km. Az Apátfalváig, ill. Nagylakig megtett út összesen tehát kb. 280 km. (Mindenütt légvonalban számoltunk, holott pl. a Nagytúr–Ege szakaszon a Körösök ágai nagy kitérőket tesznek szükségessé.) Mennyi időre volt szüksége a kereszteseknek ez útvonal megtételére? Az egyes ismert állomások közötti távolságból nem lehet kiszámítani a napi menetteljesítményt, az eltérések túl nagyok. A Békés–Gyula szakasz 19 km-ét (Szerémi közlését elfogadva) egy napnak véve, nehéz elképzelnünk – mint azt Márki is tette –, hogy a Pest–Cegléd utat két nap alatt végig tudták volna rohanni, sőt a 30 km fölötti távolságok önmagukban is kérdésessé válnak.

Némi segítséget nyújthat számunkra, hogy időben ugyan jóval későbbi, de még mindig hasonló viszonyok között a XVII. század közepén a gyalogoscsapatok átlagos napi menetteljesítménye 20 km körül mozgott.

A XVI. század elejéről talán érdemes felhasználnunk az 1526-i hadjárat adatait: II. Lajos király dél felé vonulva, a Paks–Tolna közötti, mintegy 30 km-t 2 nap alatt, a Szekszárd–Báta közötti kb. 35 km-t pedig 3 nap alatt tette meg. Ha a magyar király az erősítésekre várva, szándékosan haladt is ilyen lassan, a törökről mindez már aligha mondható el. Nos, a szultán, akinek hada a Konstantinápolytól Nándorfehérvárig menő út mintegy 1000 km-ét – hazai földön – majdnem 80 nap alatt járta végig, a mohácsi csatát követően 12 napos menettel ért el a körülbelül 200 km-re levő Budára.

A feltűnően alacsony teljesítményeket kiegészíthetjük a parasztháború idejéből vett példával: Szapolyai János vajda serege a kimerülőben levő Temesvár felmentésére, erőltetett menettel a Déva–Temesvár 120 km-nyi távolságot 4, esetleg 5 nap alatt száguldotta végig.

Az elmondottak alapján úgy véljük, hogy a XVI. században nagyobb seregtestek hosszabb távú mozgásánál a legreálisabb a maximális 20 km napi átlagteljesítménnyel számolni.

Kérdés persze, mennyire használható fel ez a jobbára rendes katonaságra kiszámított teljesítmény a felkelő hadak esetében? Az önkéntesek a szokottnál jóval könnyebben voltak felfegyverezve és felszerelve. Tüzérség híján, valamint élelmiszertartalékok nélkül „trén"-jük nem szorult annyira rá a kor jellegzetes szállítóeszközére, a nehéz mozgású ökörfogatokra. Viszont éppen az élelmezési gondok arra kényszerítették a menetoszlopot, hogy utánpótlásról vásárlással, rekvirálással vagy éppenséggel rablással útközben maga gondoskodjék, ami mindenképpen időveszteséget okozott. Tegyük még hozzá, hogy a katonailag képzetlen tömegek – amelyek közé állandóan újabb és újabb csatlakozókat kellett fölvenni, beosztani – menetelésének irányítása és megszervezése sem lehetett egyszerű feladat, különösen akkor nem, mikor az udvarházak elleni támadások valóban rendszeressé váltak. Hogy ez mennyire így volt, azt világosan megállapíthatjuk a nagylaki csatát követő hadmozdulatokból: Lippa elfoglalása után Dózsa seregének zöme a vezérrel együtt már június 9-én elindult Temesvár felé, a vár ostroma azonban csak június 13-án kezdődött el, azaz ennek az 50 km-nél alig nagyobb távolságnak a megtételéhez teljes 4 napra volt szükség.

Rövid kitérőnket elegendőnek tartjuk ahhoz, hogy nyugodt lélekkel kijelentsük: a Pest alól Apátfalváig menetelő parasztsereg napi teljesítménye a legjobb esetben sem haladhatta meg a napi 20 km-t, azaz a 280 km-es út legalább 14 napot igényelt. A május 24-i nagylaki csatát ugyan legalább egy nappal meg kellett hogy előzze az apátfalvi ütközet, de mivel azt az elővéd vívta, a derékhad utolsó menetnapjának május 23-át vehetjük. Ebből visszaszámolva, a Pestről való indulás lehetséges legkésőbbi dátuma május 10-e lesz. Mivel pedig a már említett május 8-i levél, amely részletesen beszámol a keresztesek gyülekezéséről Pest alatt, még nem tesz említést az útra kelésről, végső következtetésként megállapíthatjuk: a pesti táborbontás május 9-én vagy 10-én történt.

Mindebből az következik, hogy az elindulás ténye, sőt az útvonal kiválasztása is az eddigiektől eltérő értelmezést kíván. Amennyiben ragaszkodnánk elődeink álláspontjához, nem tudnánk magyarázatot találni arra, miért nem fordult a parasztsereg a szinte védtelen budai vár ellen. S az is eléggé feltűnő, hogy Bakócz már említett, május 15-i oklevele, amely eléggé részletesen fölsorolja a gyülekezés során elkövetett kilengéseket, meg sem említi a táborbontás körülményeit. Márpedig ha ott parancsmegtagadás történt volna, arról alighanem szólna a legátus!

Ezek szerint okvetlenül számolnunk kell annak valószínűségével, hogy a május elején észlelhető hadmozdulatok mögött valamiféle központilag meghatározott haditerv állott. A rendelkezésünkre álló egyéb adatok nem cáfolják feltevésünket. A hónap elején még Veszprémben levő Beriszló 20-a körül Siklóson bukkan fel Perényi nádor társaságában; továbbá éppen a kérdéses napokban kezdődött meg Szapolyai vajda már említett hadjárata. Emlékezzünk: a király több hónapja folyamatosan igyekezett megerősíteni a bácskai és temesközi haderőt. Az a gyanúnk támad, hogy a végső cél a rendes katonaság és a keresztes had közösen végrehaj-

tandó hadművelete lett volna az al-dunai határszakaszon. Olyan vállalkozás előkészületei sejthetők, mint amilyet 1502-ben vezettek a magyarok a török ellen.

E feltevés számunkra tetszetős voltát még az is fokozza, hogy Székely Dózsa György katonai tapasztalatait éppen e vidéken szerezte, így újabb mozzanattal juthatunk közelebb vezéri kinevezése rejtélyének megoldásához; s egyben magyarázatot kaphatunk arra is, miért hitte a magyar közvélemény, hogy Bakócz címzetes konstantinápolyi pátriárkaságát kívánva realizálni, egyenest Sztambul meghódítására szánta a kereszteseket.

Ha az eddig elmondottaknak van valami köze az igazsághoz, akkor az alföldi nagy felvonulás eseményeit is más szemszögből kell néznünk. Kezdjük mindjárt azzal a mozzanattal, mely szerint Dózsa nem a teljes sereget vitte magával, hanem egy Saleresius („Száleresi"? Schaller?) Ambrus nevű pesti polgár parancsnoksága alatt utóvédet hagyott hátra, azonkívül egy alvezért a Bácska felé, egyet pedig Eger felé indított. Az ő feladatuk volt bizonyára – hiszen a toborzás a fentiek értelmében még javában folyt –, hogy az utólag érkező, illetve a kisebb vidéki táborokban összegyűlt kereszteseket György vezér hadoszlopa után vezessék. Magának a főseregnek az útvonala pedig valószínűleg azért tartott nagy ívben, az Alföld szívén át a török végek felé, hogy egyrészt a népes mezővárosok önkénteseit Dózsa menet közben besorolhassa, másrészt, hogy az oppidumokból élelmiszertartalékra tehessen szert.

Székely Dózsa György tehát a körülményekhez képest rendezetten kezdte meg hadinépének elvonultatását a királyi székváros közeléből. Feltehetőleg Cegléd érintésével közelítették meg a Tiszát. A vezetők kezdetben katonáik alapkiképzésével voltak kénytelenek törődni, a menetelés folyamán azután újabb munka várt a vezérkarra. Míg eddig csak az állandó táborhelyen fogadták be az újonnan érkező csoportokat, most a mozgásban levő menetoszlopba kellett az egyre nagyobb tömegekben jelentkező önkénteseket beosztani. A keresztes had a tavaszi hónapokban rendszerint bővizű Tiszán Tiszavárkony és Tiszavarsány között jutott át. Nagyon valószínű, hogy a környékbeli halászok segítették őket, hiszen, Szerémi híradása nyomán – akitől az útvonal leírását vesszük –, csak Várkonyban 600 ember, fele lovas, fele gyalogos csatlakozott Dózsához. A túlsó parton a közeli Kengyel mezőváros lakossága egységesen fölvette a keresztet, majd Nagytúron (a mai Mezőtúron) újabb 800 önkéntes állt a zászlók alá. Menet közben tovább folytatódott a kiképzés – önmagában is becsülendő teljesítmény! –, s Nagytúron már síposokat, dobosokat rendeltek a csapatok mellé.

Székely Dózsa György ugyanitt kezdte meg a sereg vezetéséhez szükséges parancsnoki apparátus kiépítését. Megint csak Szerémi számol be arról, hogy Túrkevei Ambrus dévaványai pap, a krakkói egyetemen huszonegynehány évvel azelőtt tanult baccalaureus, „dühös természetű" ember, „mégis tele minden tudománnyal, amint Székely Györgyhöz érkezett, beajánlotta magát. Mivel Székely Györgynek nem volt jegyzője, megörült neki", s maga mellé vette.

A nagytúri állomás mégsem a szervezési eredményekről nevezetes. Egy Bécs-

ben talált, közel egykorú feljegyzés (a továbbiakban Bécsi Névtelennek fogjuk nevezni) szerint itt, a Békés megyei Túr mezővárosban „bizonyos keresztesek gyűltek össze, akiket a helyi tisztségviselők és a nemesek fegyverrel kezdtek zaklatni, s hogy nevetségessé tegyék őket, egy szamár farkára keresztet kötöttek, amellett pedig maguk is fölkeltek ellenük. Hasonlóképpen a parasztok is ellenük indultak, zsákmányolni kezdtek, és mindenféle latorságokat követtek el, közülük azonban néhány főbbet elfogtak, és bilincsekben Budára küldtek, ahol a király és a nagyurak parancsára mindnyájukat kegyetlenül karóba húzták. Így minden baj Túr mezővárosban kezdődött." Az epizód tehát még a kezdet kezdetén történhetett – időben talán nem sokkal Dózsa hadának érkezése előtt. Meg kell vallanunk, az elfogottak Budára juttatásának mikéntjét nem tudjuk tisztázni. Mindenesetre az oppidumban izzó hangulat fogadta a kereszteseket. S itt adjuk át a szót ismét Szeréminek.

„Közben talált (Nagytúron) Székely György egy adószedőt, és öt márka volt nála készpénzben. Őt megölte, és a pénzt elvette."

Valószínűleg ugyanerre az eseményre vonatkozik a humanista Bartholinusnak az az erősen torzult (még a vezéri kinevezés bonyodalmaihoz kapcsolt) híre, hogy György vezér haragjában megölt egy adószedőt, s a nála talált 3000 dukátot (!?) elvette tőle.

Székely Dózsa György talán vezéri hatalmával élt, mikor a tisztviselő életét kioltotta. Meglehet, a kereszteseken elkövetett méltánytalanságért, azok megcsúfolásáért akart bosszút állni. Vagy talán csak valami helyi összetűzés volt ez az egész? Nehéz lenne tisztázni. Az azonban bizonyos, hogy a nagytúri események vésszel terhes feszültségről tudósítanak bennünket. S e feszültség létezésével ezután mindenképpen számolnunk kell.

Szerémi elbeszélése szerint Békésre való megérkezésekor György vezér levéllel fordult Bakócz érsekhez, s abban fölszólította a legátust, csatlakozzon kereszteseihez, s jöjjön velük Konstantinápoly bevételére. Az érsek azonban hiába kérte a királyt és az urakat, hogy jöjjenek vele a török ellen, „. . . .de semmiképpen sem akartak ők menni, mert már elszoktak a háborúskodástól. A legátus, látva haszontalan tétlenségüket, elhallgatott, s levelet írt Székely Györgynek, hogy ő is álljon el a háborútól, hagyja abba a toborzást, mert a mágnások nem akarják." S ez a levél Békésen érte utol a sereget.

Kétségtelen, hogy a primitív logikájú elbeszélés nem felelhet meg minden részletében a valóságnak. Az udvari tanácskozás vagy a vállalkozás tulajdonképpeni céljának megítélésénél láthatóan egyfajta népies hagyományra támaszkodik, s hasonló magyarázata lehet az urak elleni – az előzmények ismeretében indokolatlan – vádaknak meg a nyilvánvaló időbeli zavarnak is. Ez a megállapítás azonban nem csorbítja azon részek hitelességét, amelyekben nem ilyen, a szerzőtől térben és időben távoli dolgokról szólnak.

Nem férhet kétség hozzá, hogy az az érseki parancs, melynek Békésre érkezéséről Szerémi beszél, a május 15-i rendelkezéssel azonos. Az a fél mondata, mely-

ben az egész hadjáratnak már ekkori leállításáról szól, nyilvánvaló tollhiba, hiszen alig pár oldallal később maga is ír e második oklevél keletkezéséről és Dózsához érkezésének körülményeiről. S a fősereg vonulásáról szerzett eddigi ismereteink alapján minden okunk megvan arra, hogy elhiggyük Szeréminek: a május 15-i okirat Békésen érte utol Dózsát. A mezőváros eléréséhez a kereszteseknek kb. 180 kilométer utat kellett megjárni, azaz május 9–10-i indulással számolva, a kilencedik napon, 18-a körül érkezhettek oda. A május 15-én induló futár ugyanezt az utat körülbelül három nap alatt tehette meg, amiből megint csak május 18-i dátumot kapunk.

4. A toborzás betiltásának okai

Miről is szólt ez a már eddig is oly sokat emlegetett írás? A szöveg világos és egyértelmű. Bakócz érsek-legátus anélkül, hogy egy szót is szólna a hadjárat leállításáról, a további toborzást mind Magyarország, mind Erdély területén megtiltotta. Indokai nagyjából a következők: a törvényesen felhatalmazott ferenceseken, illetve a gyulafehérvári püspök megbízottain kívül sokan illetéktelenek is hirdetik a keresztet, sőt ezt az alkalmat arra használják föl, hogy „... szándékaink és az apostoli bulla ellen való keresztes hadat hirdessenek, csoportosulásokat hozzanak létre; hogy különböző rendű – nemesekből, nemtelenekből, egyháziakból, parasztokból és földművesekből álló – sokaságot hívjanak és gyűjtsenek össze; hogy a rendes adót, mellyel a világi uraknak, valamint a dicát, mellyel a királyi fölségnek, továbbá a fölöttük állóknak tartoznak, a többi törvényes és szokásos teherrel együtt, megtagadják és másokkal is megtagadtassák, azokat megtagadandóknak és megtagadottnak mondják és állítsák. Azokra pedig, akik az említett rendes adókat és a királyi dicát behajtani vagy kérni merészelték, halált követelnek, s aki ezekre az adó- és dicaszedőkre követ ... hajít ... (hamisan azt állítják) száznapi búcsúban részesül. Egyszóval azt akarják, és arra törekszenek, hogy a keresztet terjesztve, nemesek és nemtelenek között lázadást, széthúzást és egyenetlenséget támasszanak, és minden módot és eszközt megpróbálva, a hű népet ... elcsábítsák és megrontsák. A kiátkozás és kiközösítés, mely vár reájuk, nem rendíti meg őket, ... lelki üdvük súlyos veszélyén iparkodnak, és arra törekednek a legbűnösebb módon. És ezek a – mint láttuk – hamisan, hitehagyók és kiközösítendők által, a mi akaratunk és a pápa őszentsége akarata ellenére kereszttel megjelöltek, s ami még rosszabb, önmaguktól és saját akaratukból, s nem a mi biztosaink révén összegyülekezettek vakmerően és szentségtörően megrohanják a nemesek kúriáit, a becsületes emberek házait és otthonait, dolgaikat és javaikat fölprédálják, házi eszközeiket összetörik, még az épületeket is földúlják, gyújtogatnak és gyilkolnak, s más szörnyűségeknek sincs se vége se hossza ..."

Ennek az oklevélnek az állításai ellentmondani látszanak annak az eseménysornak, amelyet az imént – forrásaink állításainak összevetése, elemzése után – Dózsa seregének vonulásáról megállapítottunk. Istvánffy állítását, hogy e hadban is voltak már nagyobb kilengések, a fentiek után nem tudjuk elhinni. A mezőtúri közjáték pedig, amelyről forrásunk maga is állítja, hogy „minden baj" azzal kezdődött, s amelyben pl. az adószedő megölése pontosan egybecseng az érseki parancs vádjaival, nem szerepelhet annak kiváltó okai között, hiszen – mivel Mezőtúr az út 120. kilométere körül van – legfeljebb május 15-én vagy 16-án, azaz az okmány keletkezésével egyidőben játszódhatott le.

A május 15-i rendelkezés tehát nem a főserege cselekedetei miatt született meg. Az okokat másutt kell keresnünk: vissza kell kanyarodnunk a szervezés nehézségeihez.

A keresztes hadjáratot születése pillanatától kezdve két súlyos probléma terhelte: az anyagi fedezet megoldatlansága és a kisbirtokos nemesség ellenérzése.

Az utánpótlást és az ellátást a jelek szerint a toborzás és az útra kelés idejére sem sikerült biztosítani. A pápa saját költségén, saját eszközökkel való katonáskodást rendelt el: az önkéntesek azonban otthonról legfeljebb kézifegyvereket (fokos, kard, tőr, a legritkábban puska) hozhattak magukkal, a többi felszerelésről a szervezőknek kellett volna gondoskodni. Annak pedig egészen kicsi a valószínűsége, hogy a hadra keltek megfelelő élelmiszer-tartalékokkal érkeztek volna a táborba. Nem mintha a parasztok képtelenek lettek volna azt előteremteni – bár a szegényebbjénél tavaszra a termés már fogytán volt –, hanem egyszerűen azért, mert fizikailag lehetetlen, hogy valaki több hétre, sőt több hónapra való élelmiszert hurcoljon magával.

A hiányt vásárlással lehetett volna pótolni, például a mezővárosokból érkezők valóban hozhattak magukkal elegendő pénzt. A tömeg egészét tekintve azonban ez aligha volt így. A pápa az azévi tizedet, illetve az alamizsnákból és a bulláért befolyó összegeket szánta a kiadások fedezésére. A tized viszont csak ősszel volt esedékes. Nem sok nyoma van annak sem, hogy az egyéb bevételek, melyek beszedésére X. Leó kiterjedt adminisztráció létrehozását engedélyezte, kezdtek volna befolyni. A bullamásolatok árusítására csak két, igen feltételes adatunk van. Alamizsna-gyűjtésről nincsen tudomásunk, s még az apparátus tényleges megszervezését sem tudjuk bizonyítani. (Egyedül Szeréminél található egy idevágónak tűnő adat: Bakócz 100 aranyat ad a hadba induló Dózsának.)

A gyülekező keresztesek tehát alighanem szűkében voltak a pénznek, és a táborhelyek környéke sem volt felkészülve arra, hogy több ezres, esetleg tízezrest is meghaladó nagyságrendű seregeket heteken keresztül minden szükségessel ellásson. (Legfeljebb az országgyűlési hagyományok miatt tapasztaltabb Buda és Pest jelenthetett kivételt.)

Az ellátási bajok pedig szükségképpen vezettek a katonaélet nehézségeihez aligha szokott keresztesek önkényes akcióiig. A táborok vezetőinek becsületére válik, hogy – mint egyik hiteles forrásunkban olvashatjuk – szigorú rendszabályokkal

igyekeztek elejét venni a rablásnak, fosztogatásnak. A hiányzó élelmet azonban a fegyelem nem helyettesíthette: az élelemszerzésre kiküldött osztagok előbb vagy utóbb rákényszerültek az erőszakra. Valószínűleg ez lehetett az egyik – de nem egyedüli – oka annak, hogy sorozatos támadások érték a vámhelyeket: ellentétben 1456-tal, mikor a közvetlen veszély tudata fékezte az urakat, most a tisztviselők megpróbálták a keresztesek tartalékait is megvámolni, s feltehető, hogy a pénzhiány rávitte az embereket az amúgy is gyűlölt hivatalok elleni akciókra.

Önmagában ez még mind kevés lett volna a helyzet elmérgesedéséhez. A rekvirálás, rablás a kor feudális hadseregeinél általános gyakorlat volt, s a magyar királyi csapatok, vagy a bandériumok is sokszor végigdúlták hadba menet, vagy onnan jövet az országot. Jellemző, hogy külön törvényeket kellett hozni a kilengések megakadályozására! De a mostani felvonulás során nemcsak a jobbágyok, hanem a nemesek is a szenvedő alanyok közé kerültek, s ez bizony semmiképpen sem segített a nemesség hangulatának megváltoztatásában.

Utólag, a következmények ismeretében érthetetlen könnyelműségnek tűnik a szervezők viselkedése: nem gondolták volna át, hogy utánpótlásra és ellátásra már a táborokban szükség lesz? Véleményünk megformálásában egy dolgot mindenképpen megfontolandónak tartunk. Bakócznak életbe vágóan fontos volt a hadjárat minél gyorsabb elindítása. Ez lehet a magyarázata, hogy ilyen korán, a hadviselésre alkalmas idő elérkezése előtt összegyűjtötte kereszteseit, s szinte azonnal útnak indította őket a török határ felé. Valószínűnek tartjuk, hogy eredetileg sem volt szándékában huzamosabb ideig Pesten tartani katonáit: ő még tudhatott arról, hogy a hasonlóképpen túl korán összeszedett önkénteseket 1456-ban is haza kellett küldeni.

Számításaiba azért csúszott hiba, mert a gyülekezők létszáma jóval nagyobb lett a vártnál. 1512–13-ban Európa kisebb piaci válságot élt át, s ez idő alatt megnehezedett mindenféle áru eladása. Miután a magyar gazdaság a réz mellett elsősorban a szarvasmarha-export révén volt érdekelve a nyugati piacokon, munkanélküliség keletkezhetett azoknak az embereknek a soraiban, akik a lábasjószág gondozásából, illetve hajtásából éltek. Így kerülhetett a táborok lakói közé az a rengeteg hajdú, kóbor marhapásztor, akikről minden forrás szól, s akik – hiszen nem a meggyőződésük, lelkesedésük vitte őket a török ellen – a rendbontásban élen járhattak.

A szervezők tehát a vártnál nagyobb sereg gondjaival voltak kénytelenek szembenézni. Az ebből származó bajok viszont tovább bőszítették a szegényebb nemeseket.

A keresztes szervezkedés másik eredendő problémája ugyanis éppen a nemesség magatartása volt. A kisbirtokosoknak nem sok okuk volt, hogy örüljenek az 1514-es év tavaszának.

Magyarország gazdasági struktúrája nem nélkülözhette több tízezer javakorbeli férfi munkaerejét éppen áprilisban és májusban, a legsürgősebb tavaszi munkák idején. Ha elfogadjuk korábbi értékelésünket a táborok összlétszámáról, s megmaradunk a legreálisabbnak tűnő 40 000-es adatnál, meghökkentő következteté-

sekre juthatunk. A 40 000 keresztes ugyan az ország lakosságának 1%-a volt csupán, de a munkabíró férfiak legalább 5–6%-át tette ki, s mivel sem Erdély, sem a Temesköz, sem a Felvidék, sem pedig a Dunántúl nem mozdult, az érintett megyéket tekintve alighanem elérte a 12%-ot. Ami pedig egy megyében átlag 12%, az a megyén belül, egy-egy birtokon, főleg a csak néhány jobbágycsaládd al rendelkező kis- és középnemesek jószágán könnyen felment ennek többszörösére, extrém esetben akár 100%-ra is. Megpróbáltak úgy segíteni a bajon, ahogy azt hétköznapibb időben általában tették: erőszakkal. Forrásainkban olvashatjuk, hogy az egymás között is hatalmaskodáshoz szokott nemesek az őket odahagyó jobbágyokkal szemben félretettek minden megértést és óvatosságot. A parasztokat otthonfogták, sőt a táborokból hazalátogatókat sem engedték vissza. Aki ellenszegült, kegyetlenül megbüntették: elrettentő példaként egyeseket kivégeztettek.

A kezdeti lelkesedés után tehát az országban megromlott a hangulat. Halmozódott a gyűlölet: a táborba szállt parasztok a nemesek oktalannak vélt támadásain bőszültek föl, a birtokosok pedig a munkaerőt féltették, s a nélkülöző önkéntesek rekvirálásai miatt dühöngtek. Ha a fősereg körül, mint elmondtuk, egyelőre nem észlelhetők zavarok, az ország egyéb részeiben annál inkább fokozódott a feszültség.

Békés megyében már május első napjaiban összetűzésekre került sor, s a módosabb családok félelmükben Gyula várába menekültek.

A gyülekezés e zűrzavarossá váló időszakában történhetett, hogy Heteley Mihály tokaji várnagy a környéket járó keresztesek közül többet elfogatott, sőt egykettőt ki is végeztetett.

Jellegénél, de helyzeténél fogva is jelentősebb volt ezeknél a székváros körüli megyék nemességének megmozdulása. Mint azt éppen saját levelük bizonysága szerint tudjuk, Hont, Nógrád, Heves és Pest megyék nemessége már április utolsó napjaiban fegyverre kelt a gyülekező parasztok ellen. Pontosan arról a jelenségről van szó, amelyről eddig beszéltünk: nem valami nagybirtokos vezette a megmozdulást (arról az idézett levél biztosan említést tenne), hanem a megyei közösség maga. S a megye önmagában is a kisnemesség bázisa; az érintett környéken pedig az átlagosnál több kisnemes élt.

Minden jel arra mutat, hogy a magyar feudális állam kormányzatát a keresztes had körül keletkezett veszedelmes feszültség készületlenül érte. A legátus parancsával egyidőben Budán II. Ulászló király arról állít ki oklevelet, hogy mivel az alsó-magyarországi bányavárosok (Körmöc, Selmec, Beszterce- és Breznó-bánya stb.) és Dóczy Ferenc közötti évtizedes, s most különösen kiéleződött viszály elintézésére rendelt vizsgáló bizottság (tagjai Herendi Miklós volt kincstartó, Hencelffy István királyi jogügyi igazgató, Bellyéni Albert királyi személynöki –, illetve Werbőczi István országbírói ítélőmesterek, valamint gyáli Kenderesi Mihály lettek volna) „magunk és az ország egyéb fontos dolgainak közbenjötte miatt" a kitűzött határidőre (május 13) a helyszínre utazni nem tudott, az ügy elrendezésére újabb határnapot, június 11-et jelöl ki.

Ugyancsak május 15-én kelt útra Telegdi István királyi tanácsos a moldvai vajdához: üzenetet vitt a magyar királytól. A követség céljáról adataink nincsenek, de valószínű, hogy a tervezett hadjárattal volt kapcsolatban. A megbízatás időpontja mellett ezt bizonyítja az a tény is, hogy Telegdi végül nem ment el Moldvába. Útközben érte a hadjárat parasztháborúvá fajulásának híre.

A legfontosabb méltóságok viselői közben elhagyták Budát. A nádor, Perényi Imre, és a kincstartó, Beriszló Péter Siklósra utazott, az erdélyi vajda már az Al-Dunánál járt, Báthori István temesi ispán állomáshelyén tartózkodott, az erdélyi püspök, Várday Ferenc Tasnádon ünnepelte nővére mennyegzőjét, s maga az esztergomi érsek, az egész mozgalom elindítója is székhelyére távozott.

Az érsek döntése valamiféle kompromisszumot sejtet: mivel az ellenállás megerősödése elsősorban a környékbeli kisnemesség műve volt, tehát Bakócz Szapolyai tiltakozásának továbbvitelét is láthatta benne. Az igen hamar jelentkező nehézségek előtt azonban mégsem hunyhatott szemet, a megyék nyílt fellépése az önkéntesek ellen, s annak várható következményei mindenképpen óvatosságra intették. A további összetűzések megelőzésére tehát a kereszthirdetést ugyan eltiltotta a bíboros érsek, de a hadjárat megkezdéséhez változatlanul ragaszkodott, egyéni érdekein túl valószínűleg már csak azért is, mert sem ő, sem pedig a Budán maradt király nem mert nagyobb horderejű határozatot hozni a távollevő főméltóságok megkérdezése nélkül. A május 15-i rendelet azonban célját nem érhette el: a feszültséget ilyen módon már nem lehetett megszüntetni.

5. A békési fordulattól a nagylaki vesztőhelyig

A mezőtúri adószedő megölése – még akkor is, ha valójában nem sajátkezűleg végzett vele Székely Dózsa György, hanem csak parancsára történt az eset – világosan mutatja, hogy a keresztes főserég sem volt mentes a feszültség légkörétől. De ennek a folyamatnak ez a kétségkívül erélyes kézzel vezetett, s valószínűleg a többinél éppen fontossága miatt jobban szervezett sereg még csak az elején tartott. A vezér nem érezhette felelősnek magát a másutt történtekért, saját hada pedig semmi olyasmit nem követett el eddig, ami a kor felfogásában rendkívülinek minősült volna. A Békésen kapott parancs tehát igencsak meglephette.

A volt székely vitéz, újdonsült nemes, akármennyire is egy privilegizált csoport tagja volt, úgy érezhette, oktalanul arcul ütötték. Az ő szerencséje, élete nagy lehetősége ez a hadjárat volt, s a most kapott utasítás annak kilátásait bizony alaposan lerontotta.

„Nem vagyok én gyermek, nem vagyok én őrült, hogy kijátsszatok! Istenemre és a Szent Keresztre, megfenyítelek benneteket" – kiáltott föl, Szerémi emlékezései szerint, Dózsa, mikor a levelet Ambrus pap fölolvasta neki. Könnyen elhihetjük, hogy a parancsnokot elöntötte az indulat. S legalább ilyen jellemző, ahogy az

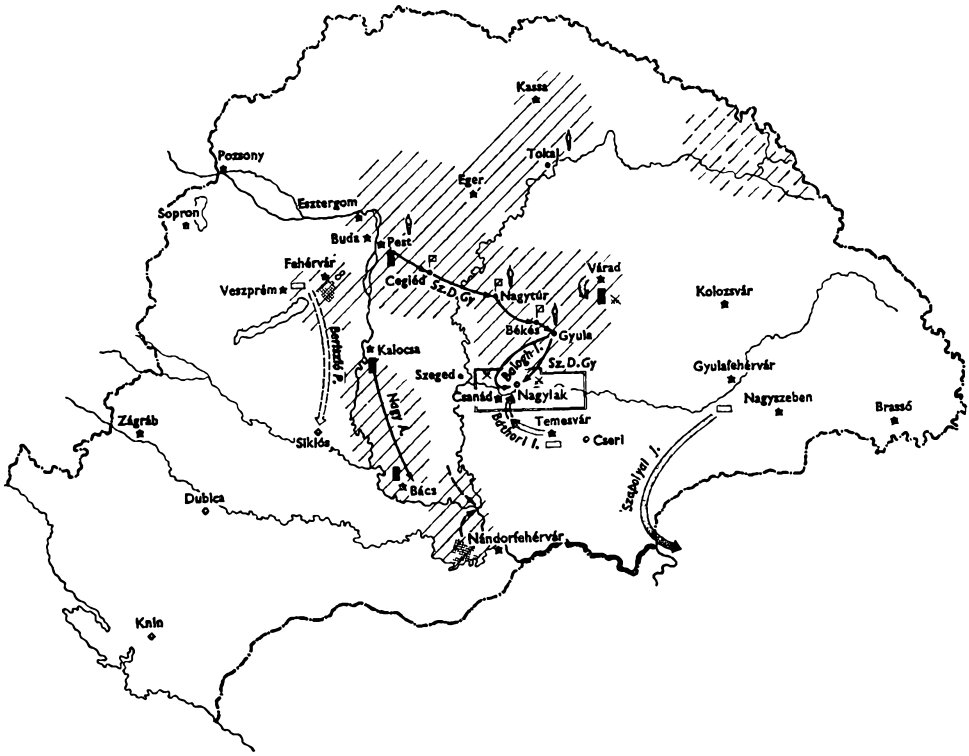

Jelmagyarázat

- A mozgalom által érintett vidékek
- A mozgalom által feltehetően érintett vidékek
- Feltehető gyülekezőhelyek
- Keresztes táborok
- Úri táborok
- A keresztes seregek útjai
- A keresztes seregek feltehető útjai
- Úri seregek útjai
- Úri seregek feltehető útjai
- Csatlakozó helységek
- Sikeres ostrom
- Sikertelen ostrom
- Keresztesek győztes csatái
- Keresztesek vesztes csatái
- Első zavarok színhelyei
- Parasztháború által érintett területek
- Parasztháborúval egyidejű más megmozdulások helyszínei
- Erődített város
- Helység (város, mezőváros, falu)
- Vár

A FORDULAT

V. 10–28.

események leírását folytatja Szerémi: „És az az Ambrus pap és jegyző megadta magának a felhatalmazást megszentelni a népet a szent keresztre." A keresztes had vezetői tehát túltették magukat a kapott parancson, és saját nevükben, önhatalmúlag tovább folytatták az önkéntesek felszentelését. Volt is kit fölszentelni: míg a sereg továbbvonult Gyula felé, egy Lőrinc nevű pap 2000, Balogh István deák 300 emberrel csatlakozott zászlajához. Bárhogyan is volt, megtörtént az első lépés a hatalommal való szembeszegülés útján, s ezt a tényt többé nem lehetett figyelmen kívül hagyni. S nem hagyhatjuk figyelmen kívül mi sem.

Dózsa György serege, mint mondottuk, Békésről Gyulára vonult. Elérve az akkor Brandenburgi György őrgróf kezén levő várat – a nép itt is május eleji zavargások elbeszélésével fogadhatta – immár 30 000 fő körüli seregével hirtelen irányt változtatott, s délnyugatnak (Csanád felé) fordulva indult tovább. Érdemes kicsit elgondolkodni azon, mit jelenthetett a korábbi, illetve ez az újabb útvonal.

A Pesttől Gyuláig megtett út majdnem szabályos egyenes, ha meghosszabbítjuk, a Fehér-Körös völgyén keresztül az Erdélyi Érchegységbe vezet. Mégis valószínűtlen, hogy valóban Erdély lett volna az úticél: a felvonulás Bakócz parancsának megérkeztéig nagyjából tervszerűen folyt, s a tervek, mint láttuk, e tartományról teljesen külön intézkedtek. A követett irány persze nem feltétlenül mutatott nyílegyenesen a kijelölt célpont felé, kijelölésének miértjéről feljebb már szóltunk. Ha ezt figyelembe véve próbáljuk megállapítani a lehetséges további útvonalat, úgy tűnik, nem marad más választásunk, mint hogy azt Aradon és Lugoson keresztül a Szörényi-bánságba, illetve az Al-Dunához vezessük. Ez a környék pedig Szapolyai vajda hadműveleteinek színtere volt: könnyen elképzelhetőnek tartjuk, hogy a keresztes fősereg nagyalföldi menetelésével az erdélyi hadakhoz igyekezett. Bárhogy is volt, a Gyulától kezdve követett új irány derékszögben eltért mind az eddigi valóságos, mind a feltehető tervezett útvonaltól, s ha amögött a Szörényi-bánságot kerestük, a mostani céljaként inkább Nándorfehérvár képe látszik kibontakozni. Megváltozott volna az eredeti haditerv? Valószínűbb, hogy Dózsa, mint a toborzás eltiltásának esetében, itt is önállósította magát. Törökellenes szándékairól minden jel szerint még most sem mondott le, de hadait – talán, mert maga ott volt igazán járatos, vagy ott látott lehetőséget önálló akciókra – a végvidék központja felé vezette.

A tiszai átkelés óta módszeresen szervezett sereg most már szabályos hadmenettel vonult tovább: az élővédet egynapi járóföldre maga előtt küldte. A békési és gyulai közjáték azonban nem múlt el nyomtalanul. Egy itáliai közvetítéssel ránk maradt értesülés szerint a Csanád felé tartó sereg menet közben „nagy gazságokat" követett el, a kezükbe került urakat karóba húzták, asszonyaikat, lányaikat megbecstelenítették; aranyukat, ékszereiket elrabolták. Istvánffy szintén arról ír (igaz, ő Szegedre vezeti Pestről Dózsát), hogy a parasztok mindent felprédáltak, az útjukba eső falvakat, udvarházakat felgyújtották. A két híradás ugyan csak nagy óvatossággal kezelhető, s valószínű, hogy a későbbi események tükörképévé színezi előadását, azt azonban elhihetjük, hogy most már a főseregből is egyre sű-

rűbben csaptak rá a szomszédos nemesi lakokra kisebb-nagyobb portyázó alakulatok.

Balogh István deák, aki kétezer emberével a zöm elé került, tehát egy forrongó tömeg elővédjeként szállta meg az apátfalvi révet, a Maros kiszemelt átkelőhelyét. Az előőrs azonban nem tudta biztosítani a derék átkelését. A folyó bal partján levő csanádi várban Csáky Miklós csanádi püspök, Báthori István temesi ispán és több környékbeli birtokos bandériuma állomásozott, s ezek az úri hadak rátámadtak Balogh parasztjaira. Az alföldi felvonulás újabb, legjelentősebb fordulatának kezdete, a Maros menti ütközetek előjátéka ez. Mindössze pár napra terjedő eseménysor, de éppen fontossága miatt a lehető legrészletesebben kell szólnunk róla.

A Maros menti csatákat a XVI. század történetírói közül majdnem mind ismerte, sőt nem egy azok lefolyását és a velük kapcsolatos többi eseményt részleteiben is leírta. Általában három csatáról beszélnek, az apátfalviról, a nagylakiról és a csanádiról, de egyikük sem említi mind a hármat, hanem váltakozó párosítással mindig csak kettő szerepel leírásaikban. (Istvánffy egyedül a csanádiról emlékezik meg.) Így azután érthető, hogy oly fontos részleteket, mint a foglyul ejtett urak kivégzése, hol az egyik, hol a másik ütközethez kapcsolják műveikben, s a Maroson való átkelés nehézségeinek és jelentőségének figyelmen kívül hagyásával egyszer a jobb, egyszer a bal parton csatáztatják az ellenfeleket. A keletkezett zűrzavar egyrészt megnehezíti, hogy az események térbeli és időrendi elhelyezkedését tisztázzuk, másrészt viszont a közölt információk szembetűnő hibái elősegítik e források megbízhatóságának megítélését.

A tévedésekből kitűnik, hogy a nem hazai származású historikusok általában oly rossz topográfiai ismeretekkel rendelkeznek, melyek eleve kizárták, hogy a dolgok lefolyásáról a valósághoz hűen tudjanak írni. Marad tehát a magyar kortársak tollából származó két leírás: Szerémié és a Verancsics gyűjteményében fennmaradt magyar nyelvű töredéké. Ezeket kell kiegészítenünk az egyetlen olyan dokumentumunkkal, amely az események résztvevőjétől származik, és az itt történtekről – röviden ugyan – de megemlékezik: Künisch káplán feljegyzésével. E három tudósítás közül az első kettő Apátfalvát nevezi meg az első összecsapás színhelyének, s bár a Verancsics-féle kézirat azt állítja, hogy már ezt a csatát is a parasztok nverték, Szerémi szerint itt még Báthoriék maradtak fölül, csak Nagylaknál győztek a keresztesek. Értesülésének helyességét kétségtelenné teszi Künisch, aki ugyancsak azt mondja, hogy a nemesi sereget Nagylaknál verték meg. Az állítólagos csanádi ütközetről egyikük sem tud, az arról szóló valószínűleg téves híradásokra másutt térünk ki.

Apátfalvánál került sor először nyílt harcra György vezér seregének egy osztaga és az úri hadak között. Balogh deáknak sikerült ugyan átkelnie a Maroson, de nem tudta állását megtartani. Csáky és Báthori katonái megtámadták az elővédet, kétszeri rohammal elfoglalták táborát, s nagy öldöklés után – a menekülők egy része a folyóba fulladt – ki is fosztották azt. Az életben maradt kereszteseket a túlsó partra szorították vissza, üldözés közben maguk is átkeltek a Maroson, s

végül a Jaksicsok közeli várába, Nagylakra mentek, ahol örömükben nagy vigasságot csaptak, citerások és síposok zenéjére reggelig mulattak. A győztesek könnyelműségükért súlyosan megfizettek: György vezér csapatai éjszaka a város alá értek, s hajnalban megrohamozták a harcoktól és a mulatozástól kifáradt nemeseket. A nagylaki házakról leszedett tetőzsindelyekkel csakhamar megtöltötték a várárkot, s a gyúlékony anyagra lángot vetve, a várat felgyújtották. A védők ellenállása csakhamar megtört, mindenki futott, amerre látott. A vezérek sem tudták rendbeszedni szétzüllő bandériumaikat, maguk is kénytelenek voltak menekülni. Sorsuk különösen érdekelte a kortársakat, ezért arról a krónikákban sok színes részletet olvashatunk. Báthori István állítólag a környéken rejtőzött el – egy pincében, más változat szerint egy mocsárban, harmadik szerint kunyhóban – s elfogott kóbor lovon átúsztatta a folyót (Szerémi szerint Lőrinc nevű káplánja szerzett neki lovat), s meg sem állt Temesvárig. A valóságban azonban sokkal kevésbé romantikusan történtek a dolgok: a temesi ispán a csata után, melyben elvesztette a király által neki mint a délvidék főkapitányának adott aranyos zászlót, kelet felé menekült a Maros jobb partján, s csak miután három napot töltött Solymos várában, ment Temesvárra, hogy a további harcot megszervezze.

A parasztsereg győzelme a tapasztalt úri katonaság felett jó időre megszabta az események menetét. Az európai parasztháborúkban ritkán fordult elő, hogy pórhad feudális haderőt megfutamítson. Minek tulajdoníthatjuk Dózsa népének ezt a nagyon is jelentős fegyvertényét?

A számbeli túlsúly önmagában még nem döntő tényező, Báthorinak és vezértársainak könnyelműsége, elbizakodottsága már inkább számításba vehető. Kétségtelen, hogy Nagylakon meglepetésszerű támadás érte a csanádi és temesvári bandériumokat.

Egészen bizonyos, hogy Báthori nem gondoskodott a felderítésről Csanádpalota irányában, ahol pedig ekkor már György vezér derékhada állt. Balogh osztagát nem lehetett összetéveszteni azzal, hisz országszerte tudták, hogy a keresztes derékhad több tízezer emberből áll. Inkább arra kell gondolnunk, hogy a temesi ispán nem értesült arról, hogy Dózsa serege Gyulánál irányt változtatott, s ezért annak érkezését a Maroshoz valahova Arad környékére várta. Az úri bandériumok menetiránya, majd Báthori menekülése félreérthetetlenül bizonyítják, hogy a nagylaki tábort szabályszerűen hátba támadták. Nos, bármennyire is rossz hadvezérnek tartjuk a délvidéki főkapitányt, azt – éppen tisztjei tapasztaltsága miatt – mégsem hihetjük el róla, hogy tudomása volt a Csanádpalota felől fenyegető veszedelemről, s mégis, hátát fedezetlenül hagyva, érthetetlenül Nagylakra vonult. Nem. Báthori felderítői valahol kelet-északkeleti irányban kereshették Dózsát.

Elképzelhető-e az, hogy e tévedés mögött a keresztes vezér által előre kitervelt, tudatos megtévesztés lappangott? Az eddigiek értelmében azt nem állíthatjuk, hogy a fővezér készült volna az urakkal való összecsapásra, azt azonban láttuk, hogy Békés után már önállóan döntött mozdulatairól, s ez esetben azok leplezése – már csak elővigyázatosságból is – érthető lenne.

De azt is feltételezhetjük, hogy az urak a toborzás letiltását tartalmazó, mint láttuk, igen kemény hangú parancsra hagyatkozva, azt meglehetősen önállóan értelmezve, igyekeztek megakadályozni minden további keresztes mozgolódást. Dózsa hada körül nyilván több kisebb csapat rajzott, élelemszerzésre kiküldött hajdúk, a most már törvénytelen agitációt folytató, toborzó csapatok és így tovább. A csanádi püspök és a temesi ispán véleményünk szerint a keresztes főseregmellé akart kerülni, hogy megfékezhesse annak pusztító osztagait, gátat vessen a további toborzásnak, s kikísérje azt az ország határára.

Bárhogyan is volt, Nagylaknál a keresztesek szétvertek egy úri hadsereget. A folytatás pedig még annál is szörnyűbb volt, legalábbis a feudális uralkodó osztály szemében. A csatában több nemes úr vett részt, azonban csak egynehánynak volt olyan szerencséje, mint Báthorinak. Csáky püspök és egy Ravazdy Péter nevű környékbeli birtokos nemes – megint csak Szerémi előadása szerint – Csanád felé próbált menekülni, de a parasztok elfogták, és megkötözve Székely Dózsa György elé vitték őket. Az elbeszélésnek ezúttal is van olyan részlete, amely megnöveli hitelét szemünkben. A püspök, mert a nagy zűrzavarban nem volt ideje tájékozódni, hátrafelé igyekezett, s mivel nem tudta, hogy az ellenség onnan érkezik, pontosan annak karjaiba futott.

A közismert történet folytatása szerint a vezér nem ismert kíméletet: a püspö-

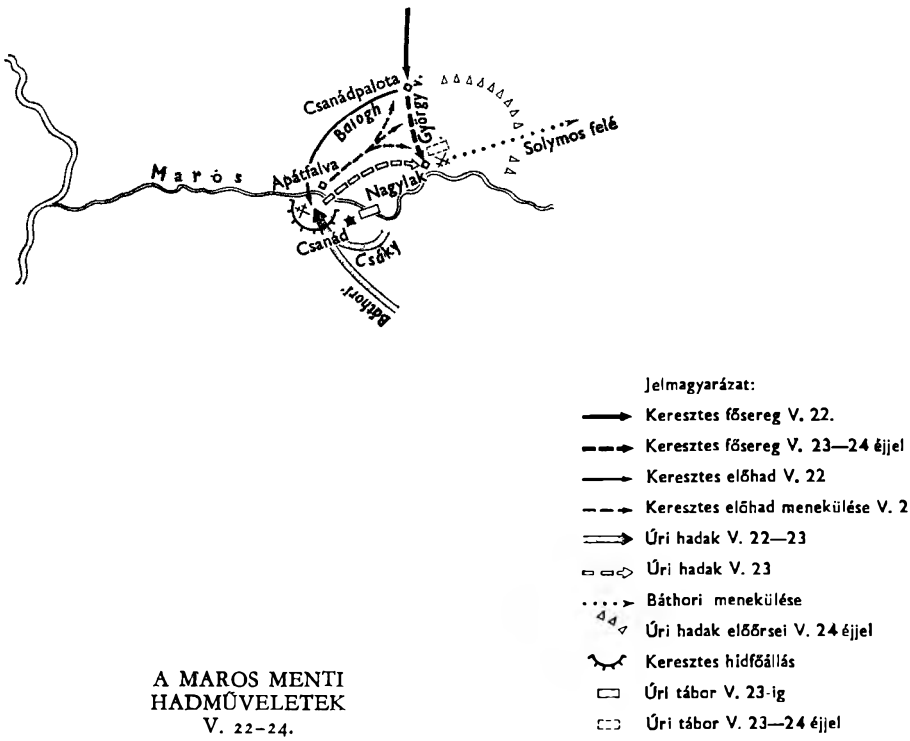

A MAROS MENTI HADMŰVELETEK V. 22–24.

köt és a földesurat karóba húzatta, s hasonló módon, karóval, kereszttel kivégeztetett még jó néhány más foglyul ejtett nemest. Név szerint ezek közül Orros Andrást, Dóczy Györgyöt, Thornallyai Miklóst és egy bizonyos Lukácsot ismerjük. (Thornallyai halálának időpontját eddig inkább valamivel korábbra tették, kiindulva Istvánffy szövegéből, aki úgy tudta, hogy a Váradról Budára tartó urat közvetlen a pesti táborból való indulás után fogták el, megcsúfolva és kigúnyolva Dózsa elé vitték, s az rögvest megölette. Thuróczy Miklós erdélyi alvajdának a nagylaki csata után két héttel írt levele azonban nem hagy kétséget afelől, hogy ez a kivégzés is Nagylak után történt, s hogy a nevezettet itt fogták el: e levelében az alvajda ugyanis közli Szeben városával, hogy Csáky püspök testvére, akiről az a hír terjedt el, hogy bátyjával együtt karóba húzták, állítólag él, az azonban egészen bizonyos, hogy Szapolyai János vajda udvarmesterének, Thornallyai Jánosnak a fiát, aki Báthori István szolgálatában állott, a püspök kivégzésekor keresztre feszítették.)

A kegyetlen megtorlás indokait keresve, könnyűnek látszik az elfogottak egyéniségéből, a keresztes haddal vagy egyszerűen csak jobbágyaikkal szemben tanúsított magatartásából kiindulni. Csákyról Szerémi azt mondja, hogy mikor Székely György elé vitték, az szemrehányást tett neki a nándorfehérvári hőstettért megígért jutalom megtagadása miatt; majd meghagyta a közvetlen szolgálatára rendelt hajdúknak, a „gulyások"-nak: „korpázd ez bestyét". Szerémi elbeszélésének esetleg hitelt adhatunk a kivégzés más részleteit illetően, azonban azt már a korábbiakban tisztáztuk, hogy a püspöknek nem sok köze lehetett a királyi kincstár ügyeihez.

Ha mindenképpen személyes indokot keresünk, már inkább hihető az a többek által is megerősített vád, hogy Csáky Miklós, püspök létére, közbeszéd tárgya volt paráznasága miatt. Így arról is hallhattunk, hogy egy csanádi kalmár feleségét, annak akarata ellenére ágyasává tette, s mivel utóbb a kalmárt a király elfogatta és kibeleztette, elképzelhetjük, hogy a férj vádjaival okozója lehetett a főpap halálának.

Ravazdy Péter esetében is találhatunk személyes indokokat. Ravazdy környékbeli, Zaránd megyei földesúr, Kassán tanuló fia érdekében a városhoz írt 1514. február 15-i levelét Temesvárott keltezte, amiből arra kell következtetnünk, hogy az apátfalvi és nagylaki csatákban talán Báthori szolgálatában vett részt. Kivégzésének körülményeit az örökösei és Brandenburgi György között folyt per ránk maradt iratanyagából részletesen is megismerhetjük. Igen keménykezű földesúr volt Ravazdy Péter, s vagyona védelmében élt mindazon erőszakos eszközzel, amit a kor viszonyai megengedtek a hatalmasoknak; egy ilyen akció során ütközött össze az őrgróffal is.

Ravazdy özvegyének állítása szerint 1514-ben Brandenburgi György bánhegyesi tisztjei az akkor még élő földesúr battonyai birtokán lakó Kis testvéreket (Gergely, Domonkos, Bálint, István és Lőrinc), jobbágyait, erőszakkal Bánhegyesre költöztették. A jobbágyokat a sértett törvényesen visszaperelte és vissza is vitette előbbi

lakhelyükre, azonban azok a paraszthábor zűrzavarai után ismét visszaszöktek az őrgróf birtokára. Az őrgróf ügyvédje ugyanakkor azt állította, hogy mikor a nevezett jobbágyok a keresztes háború első napjaiban a gyulai várba készültek oltalmat keresni, Ravazdy Péter őket bánhegyesi házuknál megrohanta, összes javaikat: pénzt, ezüstneműket stb. összesen 400 aranyforint értékben (!) felprédálta, magukat a jobbágyokat pedig Battonyán levő nemesi házához hurcoltatta, s ott megbilincselve fogságban tartotta egészen addig, míg – már Ravazdy halála után – az özvegy 200 forint váltságdíj ellenében meg nem engedte hazatérésüket. A per többi részletét mellőzve, számunkra itt az a figyelemre méltó, hogy a Kis család ezen események során mélységesen meggyűlölte Ravazdyt, s mikor az a parasztsereg fogságába esett, maga Kis Gergely húzta őt karóba néhány társa segítségével. (Az esetről Kis vallomásából értesülünk!)

A többi kivégzettről – Orros (Orosz), Dóczy, Thornallyai, Lukács – adatok híján nem tudjuk megmondani, volt-e hasonló motívuma kegyetlen haláluknak. Thornallyairól feltehetjük, hogy ha valóban „Váradról jött", akkor talán ott a május 22-i csatában már harcolt a parasztok ellen, s ezért fizetett most életével. De nem is ez a lényeges. Az elmondottak alapján bizonyosak vagyunk abban, hogy a keresztes had az apátfalvi és nagylaki csaták idején már többé-kevésbé rendezett, fegyelmezett sereggé alakult, győzelmük is szervezettségre vall, s így eleve el kell vetnünk Márki véleményét, aki lincselésnek, a vak düh hirtelen rohamának állítja be a kivégzéseket. Ha adatainkat alaposabban megvizsgáljuk, véleményünk még jobban megerősödik.

A Maros menti véres események forrásai közül kettő közöl pontos napot. Künisch Mátyás, Brandenburgi György papja és személyes megbízottja, vallomásában elmondja, hogy magyarországi utazgatása során azon a napon érkezett Lippára, amikor Nagylakon a kivégzések történtek, s ezt követően nyolc napig, pontosan pünkösdig a városban maradt. Pünkösd abban az évben június 4-re esett, a kivégzések dátuma tehát május 28.

A másik fontos időrendi adat egy május 31-én Budán kelt, cseh nyelven íródott levél, amelyik egyértelműen kijelenti, hogy az a csata, melyben a keresztesek fogságába esett egy püspök és Ravazdy Péter; Báthori ispán pedig csak alig menekült meg, bár még nem tudni, hova lett – tehát ez a csata előző csütörtökön, május 24-én zajlott le.

A két eseményt tehát négynapos időköz választja el egymástól: a vezérnek jócskán volt ideje meggondolni, mit tegyen foglyaival. Dózsának tudnia kellett, hogy egy püspök és több földesúr csúfos halála kihívás az uralkodó osztály egészével szemben. Csáky kivégeztetésének jelentőségét mi sem mutatja jobban, mint hogy az ő sorsára valamennyi korabeli forrás vagy történetírói mű kitér, akármilyen kurtán emlékezik is meg 1514 eseményeiről.

A magyarázat megint csak az események különös sorrendjében van. Mintha az egymással összefonódó véletlenek törvényszerűvé váló láncolata sohasem akarna megszakadni: Szerémi emlékirataiból kiolvashatjuk, hogy éppen a csata és a ki-

végzések között eltelt időben újabb futár érte utól a keresztes hadat: ezúttal már a király és az érsek végleg lefújta, illetve meghatározatlan időre elhalasztotta a vállalkozást, és elrendelte a hadrakeltek azonnali hazatérését. Szerémi időrendje megint állja a kritikát: Bakócz nevezett rendelkezése május 24-én kelt, a királyé pedig pár nappal korábban, de ugyanezen a napon megismételték. A küldönc, aki ezeket az iratokat továbbította, a Nagylakig vivő kettőszázegynehány kilométeres utat négy nap alatt tehette meg, tehát az első királyi rendelkezés 25–26-a körül, az érseki parancs pedig 27-én vagy 28-án érkezhetett.

Dózsa magatartását ez a pillanat szabhatta meg. A keresztes hadjárat leállításával élete nagy lehetősége foszlott semmivé. s abban is biztos lehetett, hogy a kudarcért elsősorban rá, a vezérre fog hárulni a felelősség. Felgyülemlett benne a keserűség, úgy érezhette, hogy méltánytalanul bántak vele, hiszen ő, ha a maga módján is, mindenben a pápai bulla szellemében járt el. Cselekedeteiben a szent cél által megkövetelt intézkedések vezették, s az egész ügyet életrehívó államhatalomnak, ha nem is támogatnia, de legalább eltűrnie kellett volna intézkedéseit. A lelki átalakulás folyamata, amely a végvári vitézben valahol Békés körül kezdődött, ahol először kellett tapasztalnia, hogy az uralkodó osztály és állama menynyire más szempontból ítéli meg működését, most érkezett fordulópontjához: Székely Dózsa György felégette maga mögött a hidakat, és sorsát rábízta az általános sérelmek és pillanatnyi szenvedések miatt felkelő parasztok fegyvereire.

A vezér tettének indítékait tehát e körülményekből érthetjük meg. De milyen erők feszítették a közkatonákat és az altiszteket, azokat, akiket nem az egyéni feltörekvés, hanem a lelkesedés hozott a szent kereszttel megjelölt zászlók alá?

A keresztesek elleni akciókat megkezdő nemesség két, nagyon is fontos tényezővel nem számolt. Az egyik az, hogy a pápai bulla világosan és egyértelműen kimondta: mindazok, akik akadályozzák a keresztes háború megszervezését, kiközösítés alá esnek. Bakócz, mikor Magyarországra hozta az iratot, nem érezte szükségét annak, hogy ezt az általános rendelkezést magyarázza, végrehajtását szabályozza. Ez a mulasztás súlyos következményekkel járt: a táborba szállt parasztok a pápa szavait a rájuk támadó nemesekre vonatkoztatták, s pártütőknek, a kereszténység ellenségének ítélték azokat. S még csak azt sem lehet mondani, hogy pusztán vak indulattól vezérelve, egyes személyek dolgaiból következtettek volna az egész osztály álláspontjára. Most szülte meg keserű gyümölcseit az a döntés, amely a keresztes hadakat mechanikusan elválasztotta a rendes (királyi és banderiális zsoldos) katonaságtól. Az osztálykülönbséget ezzel tulajdonképpen átvetítették olyan területre, ahol annak a keresztény vallás szellemében már nem volt helye.

Méltán született meg a hiedelem, hogy az uralkodó osztály már a lelki üdvösség elnyerésében is akadályozza a fegyvert fogott hívőket.

6. A hadjárat leállításának közvetlen előzményei

Akárcsak a megelőző, békési fordulatnál, most is abban a helyzetben vagyunk, hogy az események kapcsolódása igen világos – de az egyik legdöntőbb mozzanatot, a végleges visszavonulási parancsot, a főseregcselekedeteivel nem lehet magyarázni. Hiszen a május 24-ét megelőző napokban legfeljebb ha a mezőtúri incidens híre juthatott el a székvárosba, az utána következő Békés megyei zavarok már a paranccsal egyidősek. A továbbiakban tehát a kormány elhatározását kiváltó okokat kell tisztázni.

Az első támpontot maga az esztergomi érsek által kibocsátott parancs adhatná. Ennek a szövege azonban, legalábbis ami az indokokat illeti, alig-alig különbözik a május 15-i iratétól. Elmondja, hogyan került sor a bulla kihirdetésére, és bejelenti, hogy „... e hadjáratot más, alkalmasabb időpontig felfüggesztjük, és a jelen irat erejével elhalasztjuk...", szinte szóról szóra megismétli a toborzást eltiltó utasításnak a rendellenességekről szóló mondatait, azután pedig már a visszavonás gyakorlati végrehajtásáról szóló rendelkezések következnek: „Amiért is nektek egyenként és külön-külön... a szent engedelmesség értelmében, kiközösítés terhe alatt megparancsoljuk, hogy... amit nektek és közületek bárkinek most ez írásban, majd... három nap múlva kánoni intéssel megüzenünk, s csak azt, amit előírunk, hatékonyan teljesítsétek. Amint tehát a jelen dolgokról tudomást szereztek, és ott és amikor ezzel benneteket elérnek, vagy valamely társatok kap értesítést, mindenkinek, egyháziaknak és világiaknak, bármiféle állapotú, rangú vagy rendű papi vagy világi személynek mind a székesegyházakban, templomokban és plébániákban, mind a kolostorokban az ünnepi misék vagy a prédikációk alatt, vagy bárhol és bármikor ha arra alkalom kínálkozik a tömegek előtt hirdessétek, közzétegyétek, és terjesszétek, és ennek a hadjáratnak, illetve kereszteshadnak általunk történt jelenlegi felfüggesztéséről és alkalmasabb időre halasztásáról beszéljetek. Felhatalmazásunkkal, jobban mondva az apostoli szék felhatalmazásával figyelmeztessetek és intsetek – a mondott kiközösítés, felfüggesztés és kiátkozás büntetésének terhe alatt... – minden keresztényt, szerzetest, papot és világi embert, és különösen azokat, akik annak a keresztes hadjáratnak neve és színe alatt keltek fel, és a Buda és Pest városaiban működő, csak kisszámú biztosaink vagy más, hamisan és vakmerően, tudtunk nélkül, hitehagyott szerzetesek, papok és világiak által (akik már ki is vannak közösítve) a keresztet fölvették: ezután ne merészeljék a mi nevünkben és a király nevében a keresztes hadat hirdetni, közzétenni vagy terjeszteni... Azt akarjuk, hogy bárki közületek ha a jelen iratot megkapja, tartalmának végrehajtása után azt azonnal legközelebbi szomszédjának továbbküldje."

Második forrásunk II. Ulászló szintén május 24-én, Budán kelt okirata. Ebben a király közhírré tétette: tudomására jutott, hogy a keresztesek félnek a táborokból hazamenni, mivel uraik elnyomással, büntetésekkel („oppressio" és „punitio")

várják őket. Ezért meghagyja, hogy minden keresztes a király védelme és gondoskodása alatt nyugodtan térjen haza, az uraknak pedig a leghatározottabban – fejvesztés terhe alatt! – megtiltja bármilyen megtorlás alkalmazását.

A királyi irat egy mondatában világosan utal arra, hogy maga Ulászló korábban elrendelte a vállalkozás félbeszakítását, s ugyanerre a királyi oklevélre hivatkozás történik Bakócz iménti parancsának bevezetésében is. A végleges döntés tehát nem a legátustól, hanem a kormánytól indult ki.

Emlékezzünk rá, Bakócz teljes személyi tekintélye latbavetésével érte el annak idején, hogy javaslatát elfogadják, sőt még a hónap közepén is elég erős volt ahhoz, hogy bár korlátozva, de továbbengedje a hadjáratot. Ahhoz, hogy alig tíz nap alatt rábírják mostani, számára súlyos, sőt helyrehozhatatlan vereséget jelentő elhatározására, a királyi tanács erős többségének kellett ellene fordulnia.

A korábban inkább csak a köznemességet érintő pánikhangulat továbbgyűrűzött a mágnások között is: Sanuto határozottan állítja, hogy a prímást a nagyurak kényszerítették a bulla visszavonására. Megint csak azt kérdezhetjük tehát: mi történt az országban vagy külföldön, hogy az uralkodó osztály ilyen kapkodó intézkedések meghozatalára kényszerült. A választ részben a török helyzet változása, részben pedig a többi, kisebb keresztes tábor helyzetének áttekintése alapján adhatjuk meg.

Május hó derekára a Balkán felől már kétségtelenül befutottak azok a kémjelentések, melyek a Sztambulban összegyűlt oszmán ármádia Perzsia ellen vonulásáról szóltak (a szultáni hadak hagyományosan áprilisban indultak hadjárataikra), s talán már elért Budára a velencei magyar követ jelentése is, amely a magyar pénzbeli segélykérés május 12-én történt, de már előre sejthető határozott elutasításáról szólt. Bekövetkezett tehát, amitől sokan már eleve féltek: a hadjárat nem a török támadásának fölfogására, hanem annak kiprovokálására irányuló vállalkozássá változott – méghozzá a legcsekélyebb külföldi támogatás nélkül. Ez már önmagában elriaszthatott sok tanácsurat.

Az országban összegyűlt keresztes hadakról már bővebben kell szólnunk.

A Duna–Tisza mente és a két folyó közötti terület déli része, mint olyan vidék, amely legtöbbet szenvedett az utóbbi időkben egyre sűrűbben ismétlődő török becsapásoktól (no meg a rosszul ellátott királyi hadak és a végváriak felvonulásaitól), valószínűleg nagy tömegeket adott a parasztseregekbe. A későbbiekben legalább négy felkelő had mozgott erre felé. Ennek ellenére csak egy hadoszlop májusi mozdulatairól tudunk képet adni, s azt is csak hipotetikusan, logikai úton kikövetkeztetve tehetjük. Egy, Verancsicsnál fennmaradt magyar nyelvű krónikaféle ugyanis leírja, hogy „Ötödik keresztes hadnagy támada Nagy Antal, ki mind az egész Bodrog vármegyét, Bács megyét feldúlá, ígeté, valahol nemes háza vala, sok vitézlő népet ölete, karóra vonata nagy sok nemes embereket... E Nagy Antal vala sárközi nemes ember. Ennett támadott először. Ezt kejátatá táborában: hogy senki úr Magyarországban nincsen, hanem csak László király, az ő fia Lajos és Székely György, azután ő, Nagy Antal."

Ha Nagy Antal sárközi nemesember volt, s onnan is támadott először, akkor – mint azt Tubero állítja is – alighanem a kalocsai táborban csatlakozott a zászlóhoz (ekkor még a Duna bal partja is a Sárközhöz, ti. Fejér megyéhez tartozott közigazgatásilag). Nagy Antal serege, útjának ez első szakaszától eltekintve, soha többé nem járt Bodrog megyében, így – hacsak nem egyszerű általánosítás a kézirat vonatkozó kitétele –, ha pusztításait már itt elkezdte, akkor az csak ezekben az első napokban történhetett. A bizonytalanságban ezúttal is okleveles forrásaink segítenek ki bennünket. Künisch káplán már említett vallomásában arról is beszámol, hogy Lippára a baranyai Siklósról indult, de útját ismételten meg kellett szakítania a környéket ellepő keresztesek miatt, s végül csak úgy sikerült elvergődnie céljáig, hogy maga is felvarrta jelvényüket ruhájára. Márpedig ha Künisch május 28-án ért Lippára, akkor valamikor május derekán, vagy még korábban járhatott a Duna–Tisza közében. Nagy Antal hadai tehát ekkor már mindenképpen mozgásban voltak, s mint Künisch viszontagságai mutatják, ez a mozgás itt is kilépett a törvényes keretek közül.

Ugyanakkor azt is meg kell állapítanunk, hogy a menetirány alapján ez a hadmozdulat is szervezettnek tűnik, s mint e korai szakaszban minden nemesi vagy keresztes felvonulás, délnek mutat, azaz alighanem része volt a tervezett összehangolt műveleteknek.

Az eddigiektől eltérően viszonylag nagyszámú adat áll a kutatás rendelkezésére a Nagyalföld északi pereme – a Pesttől Kassáig terjedő területet értjük ezalatt – kereszteseinek viselt dolgairól. Abaúj megyében a helyzet ugyancsak erősen kiéleződött, az itteni kereszthirdetés már említett eseményei is ezt igazolják. A szikszói plébános – a felhatalmazás nélküli kereszthirdetők egyike – a környék népét, főleg a parasztságot maga köré gyűjtve összejöveteleket, gyűléseket szervezett, melyek után a feltüzelt egyszerű emberek „a legkülönbözőbb gaztetteket és szörnyűségeket követték el", s tevékenységük nyomán szinte az egész megye föllázadt. Bakócz a hadjárat betiltásának napján külön levélben szólította föl a „kihágásokért" elsősorban felelősnek tekintett papot, hogy kiközösítés terhe alatt nyilvánosan vonja vissza az általa hirdetett eszméket; kijelentéseit, melyeket a keresztes tömegek előtt tett, érvénytelenítse; az általa osztogatott keresztet pedig vegye vissza mindenkitől; az összegyűlt népet oszlassa fel, és gondoskodjék arról, hogy mindenki térjen haza hajlékába; figyelmeztesse az embereket az ő (mármint a bíboros) és az apostoli Szentszék nevében, hogy engedetlenség esetén kiátkozás vár rájuk: maradjanak tehát otthonaikban mindaddig, míg a királytól és az érsektől újabb utasítást nem kapnak. Maga a plébános pedig, e dolgokat elintézve, szintén kiközösítés terhe alatt azonnal jelentkezzen Bakócznál, hogy előtte vakmerő tetteiről számot adjon.

A toborzás leállítása zűrzavart idézett elő. Két Kassa környékén működő keresztes kapitány (principes cruciferorum), az említett, magát Megyaszóról nevező Mészáros Lőrinc, illetve aszalói Kecskés Tamás egy kiáltványfélét terjesztett a nép között. A pápa, a király és az esztergomi érsek említésével, de nem az ő, hanem

saját nevükben tudatták a kereszteseknek adott bűnbocsánatot, folytatva azzal a fenyegetéssel, hogy aki bármiben is akadályozná a szent vállalkozást, kiközösítés büntetése alá esik. Kifejtik: senkinek sem engedhető meg, hogy a keresztesnek álló vagy azokat anyagiakkal segítő szegényektől adót szedjen, vagy hogy a sereg után élelmiszert és felszerelést szállító embereket megvámolja. Aki ilyet merészelne tenni, az ellen keljen fel az egész nép, s még ha el is emészti a tetteseket, bántódása senkinek se essen. Egyben azt is elrendelték: a kereszteseknek mindent méltányos áron kell venniük, ők nem rabolhatnak.

Május 18-án egy környékbeli faluban, Enyickén bukkantak fel keresztesek, Illés tolcsvai pap, az esztergomi bíboros-érsek ügynöke vezetésével, s arra kérték a helybeli plébánost, Pált, hogy készítsen másolatot a saját biztonságuk érdekében magukkal hozott iratokról. A szóban forgó irat Illés pap nevében hírül adja, hogy (Szűr?) (Zywr) Lőrinc sacai (Abaúj megye) polgárt megbízta, hogy a török elleni háború céljára önkénteseket toborozzon; s ezért őt mindenütt étellel-itallal, kellő tisztelettel kell fogadni. A keresztes vezetők itt még szemmel láthatóan nem tudtak a május 15-i rendeletről, Pál pap azonban már vagy hallott arról valamit – három nap elméletileg elég arra, hogy a hír e vidékre is eljusson –, vagy pedig más úton sejtette meg, hogy nincs minden rendben. A bulla rendelkezéseinek értelmében neki ugyanis kötelessége lett volna a sereggyűjtés sikerét minden eszközzel előmozdítani, ő azonban ehelyett azzal a bizonytalan megjegyzéssel továbbította a tolcsvai pap iratát Kassára, hogy ha azt a város vezetőinek felmutatják, azok belátásuk szerint cselekedjenek.

Már nem Abaújban ugyan, de közvetlen szomszédságában, Sárospatakon is állomásozott egy keresztes csapat. Parancsnokuk, aki magát egyszerűen „keresztes harcosnak" („belliger cruciferorum") nevezte, felháborodott levélben fordult Heteley Mihály tokaji várnagyhoz, aki, mint korábban említettük, elfogatott, sőt ki is végeztetett önkénteseket. A levélküldő megint csak arra hivatkozik, hogy a várnagy a keresztény hit ellen vétkezett cselekedetével, hiszen önbíráskodás helyett, ha az elfogottak valóban bűnösök voltak is, törvényes ítélettel kellett volna sorsukról határozni. Ezért, folytatja az írás, várják meg Tokajban, míg a pataki vezér fog övéi felől ítélkezni, ellenkező esetben, „ha a foglyokat elveszejtenék, Isten és a szent kereszt segítségével – melynek diadalmas jelét mellünkön viseljük, s amitől el nem válunk – testvéreinket, amíg csak egy is él közülünk, el nem hagyjuk, hanem szenvedéseiket megbosszuljuk, s birtokaidat (ti. Heteleyét) és javaidat elpusztítjuk és tövig leromboljuk".

A Bakóczra való hivatkozás, a pápai bulla vonatkozó részeinek kiemelése, a keresztes jelleg hangsúlyozása még a vállalkozás eredeti szellemét idézi, az erőszakra erőszakkal való fenyegetés azonban már azt az időt jelzi, mikor az önkéntesek, elsősorban saját védelmükre, önnön szájuk íze szerint kezdték értelmezni a szent vállalkozás szabályait.

A környékbeli zavaroknak, a parasztcsapatok tevékenységének híre szükségszerűen eljutott Kassára. Mészáros és Kecskés írása a város levéltárában maradt

ránk, az enyickei pap által továbbított papírokat már mindjárt másnap, május 19-én bemutatta a kassai városi tanács előtt – két kassai pap: János mester plébános és Henrik mester prédikátor jelenlétében – Péter sebesi (Sáros megye) és Benedek gersei (Abaúj megye) plébános. A város láthatta tehát, hogy az önkéntesek és vezetőik vagy nem tudnak, vagy nem is akarnak tudni a toborzást leállító érseki intézkedésről, s ugyanakkor az egész környéket megmozgató agitációjuk – pontosan olyan módon, ahogy azt Bakócz 15-i mandátumában írta – kezd veszedelmes összeütközések előidézőjévé válni. A helyzet még semmiképpen sem lehetett súlyos – a szikszói plébános szemére vetett bűnlajstrom csak általánosságokat tartalmaz –, mert a polgárok egyelőre megelégedtek annyival, hogy a számukra áttekinthetetlenné vált bonyodalmak elintézését elősegítendő, kérdést intéztek Szatmári György püspökhöz: világosítsa fel őket, hogyan is áll a keresztes hadjárat ügye?

Zemplénben és Abaújban csak általánosságban beszélhettünk a feszültség növekedéséről, de a fősereg Pest alatt visszamaradt utóvédje már valóban megkezdte a nemesek üldözését, gyilkolását. Ez a hadtest kezdetben nem volt nagy, de a változatlanul szép számmal jelentkező önkéntesek befogadásával alig több, mint egy héttel György vezér seregének elvonulása után már ismét 5000 főt számlált. A tömeg érezte erejét, s már szembe mert fordulni a testvéreit sanyargató nemességgel. Valamikor a május 25-ét megelőző héten (az esetről író *Wunderzaichen* a bulla visszavonásának másnapján, tehát 25-én Budán kelt levélre támaszkodik, s szövege szerint a dolog a múlt héten történt), talán egy élelemszerző körút során, Vácnál elfogtak és karóba húztak egy földbirtokost, majd a mondott 25-ét megelőző szombaton (20-án) Budától öt mérföldnyire (kb. 40 kilométer) egy nemesi kúriát rohantak meg. Ez utóbbi összecsapás igen véresen végződött: az ostrom alá vett udvarházat mintegy húsz ember védte, s rajtuk kívül ott volt egy Kuppy (más változat szerint Ruppy) nevű kereskedő is, testvéreivel. A keresztesek az épületet felgyújtották, s mikor a tűz a védekezőket a házból kikényszerítette, az ostromlók mind a huszonkét embert – s mivel Kuppyt is nemesnek nézték, őt is – lekaszabolták.

Mindez azonban még mindig nem a legélesebb konfliktus az országban. A Tiszántúl kereszteseinek gyülekezési pontja Várad volt. Istvánffy is említi mint táborhelyet. Mit tettek, vagy mit nem tettek az itt fegyverbe álló jobbágyok, nem tudjuk, sejteni azonban sejthetünk egyet s mást. A Mezőtúron és Gyulán keletkezett feszültség jellemző lehetett a váradi keresztesek helyzetére is. Tény, hogy a bihari nemesség szervezkedni kezdett ellenük, s e szervezkedés nem maradt meg azon a fokon, mint a Pest környéki négy megyéé. A *Wunderzaichen* írja: „Éppen a múlt hétfőn történt, Váradtól két mérföldnyire. Fölkerekedtek nemesek szolgáikkal, mintegy ezren, hogy a keresztesek ellen vonuljanak. A keresztesek ötszázukat agyonverték, míg közülük még ötvenen sem vesztek oda. El sem mondhatom nektek, milyen csodálatos, hogy ez a furcsaság megeshetett a nemesekkel: nagy részük ide, Buda felé menekült."

A nehezen érthető német szöveg erősen zavarja a pontos értelmezést. Márki például, talán a helynevek írásában valóban megfigyelhető zavarosságból kiindulva Váradot (Wardein) eltorzított alaknak vélte, s az egészet egyszerűen a Kuppy-ügy epizódjának minősítette. De a „Wardein" szó olvasása félreérthetetlen, s időben sem kapcsolható egymáshoz a két mozzanat: a váci eset szombaton (május 20), a váradi hétfőn (május 22) történt, s Panormitanus változata – mely szerint Kuppyék három napig harcoltak az ostromlókkal – sem lehet ellenérv, hiszen az olasz szerző pontosan a német röplapot használta forrásként, s éppen a mi általunk is boncolgatott probléma feloldását kísérelte meg ezzel az átalakítással. Ugyancsak nem lehet ellenérv Buda említése: hírünk nem azt állítja, hogy oda, hanem csak hogy felé menekültek a legyőzöttek. Május 22-től 25-ig a hír nyugodtan elérhette a fővárost, mint ahogy a jelek szerint el is érte: alighanem ugyanez az esemény került bele Stek János budai orgonista május 26-án apjának írt, Budán keltezett levelébe is, olyformán, hogy a parasztok az Alföldön vagy száz nemest levágtak.

Magyarország különböző vidékein parázslott már urak és parasztok gyűlölsége, a kisebb összetűzések sorát azonban itt, Váradnál szakította meg először igazi harci zaj: a május 22-i ütközet az egész parasztháború legelső csatája.

Már a fenti idézetből is nyilvánvaló, hogy a katasztrófához vezető legfontosabb lépést itt is az uralkodó osztály tette meg, s a szöveg elég világos abban a tekintetben, hogy – akárcsak a Maros mentén –Váradon is helyi kezdeményezésről volt szó. Úgy gondoljuk, hogy Szerémi nehány mondata, amely véleményünk szerint erre az első nagyváradi csatára vonatkozik, igazolhatja ezt: „Váradról ismét megindult Pöstyéni Gergely tiszttartó és nemesekkel meg nem nemesekkel maga futott Lőrinc pap ellen. Megtudta ezt Lőrinc pap, hamar ellene fordította táborát, megütközött velük, és egészen Váradig kergette őket, a földön sok holttetemet számláltak össze." Pöstyéni Gergely az éppen megüresedett váradi püspökség ügyeinek intézésével megbízott nemesúr volt, tehát pillanatnyilag Bihar megye leghatalmasabb embereinek egyike, ezért akciója a pánikhangulat terjedésének legékesebb bizonyítéka.

Az ország sok részében előforduló incidensek, majd fegyveres összecsapások önmagukban tulajdonképpen nem mondhatók súlyosaknak, illetve az általunk ismert leghevesebb, a váradi ütközet, éppen egyidőben folyhatott a döntéssel küszködő királyi tanács ülésével. Az is igen valószínű, hogy nem minden nemes fordult szembe a keresztesekkel (különben a toborzás igen hamar elakadt volna), s emezek sem válogatás nélkül pusztították a nemeseket. De az a tény, hogy a keresztes hadak az ország minden részében egyidőben és egyaránt kezdték áttörni az osztálykülönbségek „szent és sérthetetlen" korlátait, elrettentő hatást gyakorolhatott. Úgy gondoljuk, a kormányt az ebből levont következtetések kényszerítették arra, hogy Bakóczcal visszavonassa a hadjáratot. A hírek, hogy a parasztseregek a vállalkozás során különböző ürügyekkel fenyegetni merészelik, sőt egyes esetekben ténylegesen is pusztítják a nemességet, azt mutatták, hogy az egész ügy kezd ki-

csúszni a hatalom ellenőrzése alól. A Budára érkezett hírek beszédesen bizonyították, hogy az uralkodó osztály már a döntés kicsikarása előtt, nem törődve azzal, mi a kormány szándéka, fegyverkezéssel válaszolt. A két szemben álló fél összecsapását mindenképpen meg kellett előzni valahogy, hiszen az ország belsejében szinte egyáltalán nem volt katonaság. Az ideális megoldás az lett volna, ha mindkét felet megnyugtatva, tovább folytatják a megkezdett hadműveleteket. A király és főemberei azonban állami funkciójukban éppen a feudális uralkodó osztály, benne a magyar nemesség akaratát képviselték, s ez a nemesség most a parasztok megfékezését követelte. A király és tanácsosai azért hoztak döntést a hadjárat elhalasztásáról, félbehagyásáról, hogy a jobbágyok hazaküldésével kerüljék el a belső háborút. A határozat azonban éppen ellenkező eredményt hozott: megadta a végső lökést ahhoz, hogy a keresztes hadjárat parasztfelkeléssé alakuljon át.

IV. FEJEZET

A ROBBANÁS

1. A paraszthábor megindulása a Marosnál

Az apátfalvi és nagylaki csata, a feloszlatási parancs kézhezvétele, a foglyul ejtett urak kivégeztetése a keresztes fősereg számára azt jelentette: az eredeti cél, amelyért fegyvert fogtak, megszűnt, új feladat lépett helyébe: elnyomóikat kellett megbüntetniök.

Az említett, május 31-én Budán íródott, cseh nyelvű levél az első viszonylag elfogulatlan forrásunk, amely a felkelők pusztításairól megemlékezik. (Eddig az időpontig ugyanis csak a királyi és érseki iratok, valamint az eseményeket jóval később megörökítő humanista történetírók róttak föl ilyesmit a paraszthadnak.) E híradás szerint a parasztsereg városról városra, faluról falura vonul, mindenütt gyújtogat, rabol, a lakosságot gyilkolja. Az urakkal megvívott egyik csata után a városban és egy környékbeli kolostorban 300 000 ezüstpénzt zsákmányoltak. Királyt, püspököt, prépostot választottak, és a többi országos tisztséget is kiosztották maguk között.

Kétségtelen, hogy e közlés is sok tekintetben eltúlozza a tényeket. A május 28-át követő hadmozdulatok azonban valóban azt bizonyítják, hogy György vezér seregei megkezdték a nemesek elleni fegyveres harcot. Eddig az útirány még módosulása után is délnek mutatott, de Nagylakról a hadak többé nem a török határ felé igyekeztek, hanem a szélrózsa minden irányába. Mint valami robbanás középpontjából, nyugatra, délkeletre és északkeletre indult el egy-egy hadoszlop, amelyeket hamarosan egy negyedik, majd valamivel később két újabb, ezúttal már északnyugatnak tartó csapat kiválása követett. E kirajzás egyik ága sem mutatott már dél felé: ez a tény önmagában is felhívja a figyelmet a Maros menti események döntő fontosságára.

A Székely Dózsa György közvetlen parancsnoksága alatt maradt sereg kétfelé osztva, a Maros mindkét partján kelet felé indult. A folyón átkelő szárnynak hidat kellett építeni: történetíróink színes és mozgalmas leírást adnak e derekas műszaki teljesítmény végrehajtásáról. Állítólag a közeli épületekből hordatott faanyagot Dózsa a partra, hordókat köttetett össze, a hordókra szálfákat, zsindelyt raka-

9. Siklós vára – a gótikus kápolna

10. II. László menlevele a hazatérni akaró keresztesek számára

11. XVI. századi kézi fegyverek

12. Szakállas puskák

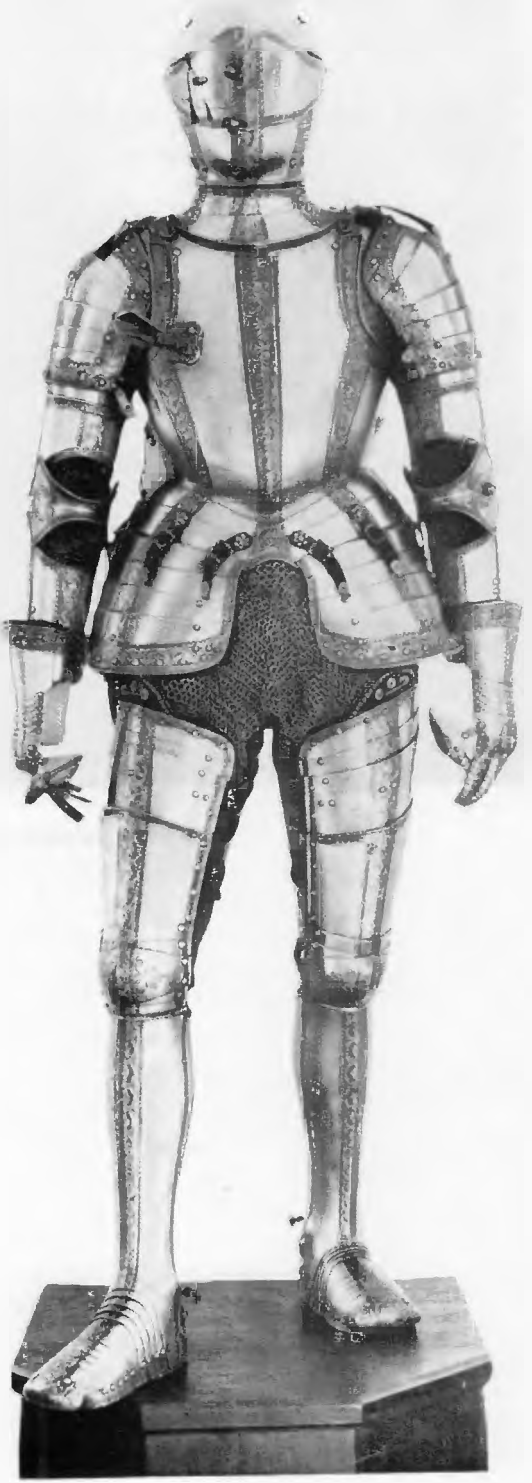

13. XVI. századi lovagi páncél.
II. Lajos gyermekkori páncélja

14. Solymos várának romjai

15. *Solymos romjai – az udvari homlokzat*

16. Nagyvárad

tott s az egészet befedette földdel. Az így elkészült alkalmatosság olyan erősnek bizonyult, hogy a környékbeli várakból, kastélyokból összeszedett ágyúkat, s málhás szekereket nehézség nélkül át lehetett rajta vinni. Forrásaink ugyan ezt az átkelést, kis bizonytalankodással, időpontot, pontos színhelyt nem megjelölve, a Tiszához teszik, de éppen a várakból zsákmányolt tüzérségi felszerelés említése miatt sokkal valószínűbb, hogy csak most került rá sor.

A kettéválás után a jobb parti oszlop először Csála (Csálya) várába ütközött. A vár ura, Haraszti Ferenc, korábban szörényi bán és aradi főispán, nem volt jelen, s a védelemmel megbízott három nemes familiáris, Györki Zsigmond, ivánházai Vámos Gergely és németi Baroch (?) György meg sem kísérelte az ellenállást, sőt csatlakozott a várat átvevő György vezérhez. A következő állomás Arad mezőváros volt, a Maros mentének legjelentősebb települése, társaskáptalani székhely.

A város maga, úgy látszik, különösebb ellenállás nélkül meghódolt a kereszteseknek. Talán e győzelem emléke alapján nevezi egy későbbi oklevél Székely Györgyöt aradi kapitánynak. A káptalan azonban megkockáztatta az ellenszegülést. Dózsa nem akarta az időt feleslegesen itt tölteni, s ezért maga helyett Kun Lukácsot nevezte ki Arad kapitányának, aki a keresztesekkel, nyilván egy hátrahagyott kisebb seregrésszel, körülvette az épületet, s annak megvételére még ágyúkat is felállított. Az ostrom alighanem hosszabb ideig tartott, vagy a védők nem voltak élelmiszerrel ellátva: a káptalan tagjait és a többi bentszorultat az ostromlók kiéheztették. Forrásaink nem tudósítanak egyértelműen az ostrom kimeneteléről, de a támadók a jelek szerint megtörték a védők ellenállását. Máskülönben elképzelhetetlen, hogy a parasztok hozzájutottak volna a káptalan által őrzött okmányokhoz, sőt annak hivatalos pecsétjéhez. Az ostrom során a védők közül többen a felkelők fogságába kerültek, s szabadon bocsátásuk fejében Kun kicsikarta a papoktól azt a 300 aranyforintot, amelyet korábban Dénes mester őrkanonok megbízásából sáfárja, Lukács pap tett le a conservatoriumban, Tamás esztergomi érsek számára.

A jobb parti sereg ezután kétfelé vált. Zömét Székely Dózsa György átvitte a túlsó partra, s a már valamivel előbbre járó bal parti hadtest után sietett. Az innenső parton maradt hadinép északkeletnek fordult. Bevette Világosvárat, s azután valószínűleg újra kettéoszlott: csakis ebből szakadhattak ki azok a keresztes portyák, amelyek már június legelején benyomultak az erdélyi hegyek közé, s a Zaránd megyei (később Hunyadhoz tartozó) Körösbánya vidékét nyugtalanították. E sereg java azonban nem erre tartott, hanem most már északnyugati menetiránnyal tulajdonképpen visszatért arra a területre, ahol korábban, a végső robbanás előtt, a főosereg már áthaladt. Zaránd megye (már Világosvár is ide tartozott) birtokosai nehéz napokat éltek át. Simándon Brandenburgi György őrgróf jobbágyai csatlakoztak az átvonuló keresztesekhez, s egy pocsaji Radák Mihály nevű nemes vagyonát segítettek felprédálni, majd elfogták bethlenfalvi Thurzó Gáspárnak Szilágyi András nevű szolgáját, súlyosan megsebesítették, s a nála levő értékeket (többek között 13 aranyforintot) eltulajdonították. A Brandenburgi-uradalom meg-

szenvedte a felkelők ittjártát: a birtok szinte teljesen tönkrement. A Simánddal szomszédos Alatka faluban Nadaby István a keresztesek kezéből csak hű jobbágyai, Kardos Gergely és Kardos Albert segítségével tudott megmenekülni.

A következő állomás – Gyula vára – már Békésben feküdt. Emlékezhetünk rá, Székely György csapatai már erre is jártak, s éppen itt játszódott le az alföldi felvonulás egyik fontos eseménye: az útirány megváltoztatása. A vár ostromáról egy oklevél tudósít bennünket, amely elmondja, hogy a keresztesek kemény ostroma idején Ispán Gál várnagy „mikor a parasztok és a köznép a keresztes hadjárat ürügyén a nemesség ellen fölkelt, ő maga saját személyét és vagyonát nem kímélve, vérének ontásával és javai roppant kárával urának állhatatosan segítségére volt". Eléggé valószínűtlen, hogy ez az ostrom még György vezér hadainak első ittjártakor folyt volna le, mint ezt Márki gondolta. A főserég vonulásának nagyon is szoros időrendjébe akkor sehogy sem fért volna bele a Gyula alatti táborozás, de ezen túl a környék eseményeit viszonylagos hitelességgel leíró Szerémi sem tud arról, hogy Dózsa áthaladtában megtámadta volna a várat. Az akcióra tehát minden bizonnyal csak a most ideért kisebb csapattest vállalkozott. A támadás fölkavarta a környéket. A közeli Kamuton még két egytelkes nemes, Varsányi Gergely és Nagy Demeter is beállt a felkelők közé. Az ostrom azonban sikertelenül végződött, részben a támadók ereje bizonyult csekélynek, részben tovább kellett vonulniuk a Tisza felé. Június derekán, 14-e körül ugyanis nagyobb keresztes had lépi át az Alföld legnagyobb folyóját, s indul északnyugat felé. A főserég működési területe felől jöttek, s annak Gyula alatti szárnya feltűnően közel járt a Tiszavarsánynál jelzett átkelési ponthoz. Úgy véljük, a két hadoszlop azonos lehetett: a vár ostromát félbehagyva, az említett paraszthad indult visszafelé ugyanazon az útvonalon, amelyen nem sokkal előbb György vezérrel idáig érkezett.

Térjünk most vissza a nagylaki táborhoz. A Dózsa vezetése alatt keletre indult többség mellett, ahogy azt már az előbb elmondottuk, több kisebb csapat rajzott ki a Maros menti táborból. A közvetlen környéken, Csanád megyében több ponton is észlelhető a keresztesek jelenléte. Különösen sok kár érte a nagylucsei Dóczy családot: Donáttornyán élő jobbágyaik csatlakoztak a felkelőkhöz, egy másik uradalmukban levő kastélyukat pedig – valószínűleg Szárafalváról van szó, mivel más Dóczy-kastélyról nem tudunk a megyében – a várnagy az ott levő jobbágyokkal egyetértésben minden ellenállás nélkül feladta, s a paraszthad az ott talált összes értéket elhurcolta vagy elpusztította. Itt is akadt olyan nemes, aki csatlakozott a keresztesekhez: szentmiklósi Nyakazó Balázst legalábbis ilyen indokkal fosztotta meg a király (a felkelés után) birtokaitól. Telegdi Gábornak, akinek a megyében 17 faluja volt, mindenét úgy elpusztították, hogy csakhamar kénytelen volt Fejéregyházát 40 forintért eladni a budai káptalannak. A csanádi káptalan birtokán levő jobbágyok is a keresztesekhez álltak, s magának a káptalannak okoztak súlyos károkat.

A megye területén a legjelentősebb eredményt a felkelők egyik nagyobb csapattestük működése révén érték el. Bizonyos jelek ugyanis arra vallanak, hogy egy

önálló parasztegység haladt át e vidéken, Nagylaktól – valószínűleg Apátfalván át – Csanád, majd onnan valamivel később Szeged felé. Számunkra itt most elsősorban a csanádi események érdekesek. A város elfoglalása szép sikernek nevezhető: mint püspöki és káptalani székhely, országos hiteleshely, a környék legjelentősebb helységei közé tartozott, s már jó fél évszázada – mezőváros létére – erős falakkal vétette körül Hangácsi Albert püspök. Humanista történetíróink és egy – sajnos egymagában álló – korabeli oklevelünk egymástól meglehetősen eltérően beszélik el azokat az eseményeket, melyek során Csanád a keresztesek kezére jutott. Az említett oklevél II. Lajos királynak Csaholyi Ferenc püspök, a Nagylaknál kivégeztetett Csáky Miklós utóda panaszára kiadott parancslevele. Az eseményekről annyit mond el, hogy 1514-ben „a nép és a parasztok, akik keresztes név alatt felségünk ellen és csaknem az egész nemesség pusztulására felkeltek, és zavarogni kezdtek, sok szörnyű és hallatlan gaztettet követve el", Szentháromság ünnepe (június 11) körül „többek között a nevezett Csanád városába is bevonultak". A „bevonulás" kifejezése egyáltalán nem fedi azt az elképzelést, hogy a megerősített várost ostrommal vették volna be. Hasonló megjelenítést sugall a szöveg folytatása is, ahol arról olvashatunk, hogy a káptalan név szerint felsorolt vezető tagjai „az említett zavarok és lázadás idején" a csanádi püspökség birtokaira vonatkozó összes okiratot elvitték a városból. A felkelők általában előszeretettel vadásztak az uralkodó osztály hatalmának jelképeként tekintett oklevelekre, s azokat lehetőleg megsemmisítették. Megtették ezt Csanádon is: az Erdélybe való martonfalvi Cseh család panaszolta később, hogy birtokjogi iratait, amelyeket éppen a nagyobb biztonság kedvéért helyezett el a püspöki székhelyen (kétségkívül a hiteleshelyi, ilyen célokra sokszor igénybevett levéltárban), a parasztok elégették. Az, hogy a nevezett papoknak mégis sikerült a számukra fontos oklevelek egy részét megmenti, mindenesetre arra vall, hogy vagy a város elfoglalásakor a pusztítás nem kezdődött el azonnal, vagy pedig a nevezett egyházférfiak jó előre elmenekültek a vihar elől. Az első esetben megint csak az – inkább békés – bevonulás látszik valószínűnek, a másodikban pedig az, hogy nem sokan maradhattak a városban azok közül, akik az ellenállást szorgalmazhatták volna.

Mindezek után kétellyel kell fogadnunk historikusaink többször is visszatérő állítását, hogy Csanádot Székely György serege vette volna be. Brutus és Jovius például meglehetős részletességgel meséli el a lejátszódott ütközetet: Dózsa a közeli erdőből hozott fával és szalmával rakatta körül a Csáky által védett várost, majd az egészet felgyújtotta. A fából épült házak lángra kaptak, s az egész település leégett, lakosai vagy bennpusztultak, vagy a kijáratokat őrző felkelők végeztek velük. Istvánffy ezt a történetet azzal toldja meg, hogy Csáky püspök a város eleste után egy ideig még tovább védekezett a püspöki várban. A históriát mindhárman azzal fejezik be, hogy ezután került sor Csáky menekülésére, elfogatására és kínhalálára. Az egész ostrommal szemben táplált gyanúnk éppen ezen a ponton erősödik meg. Csanád elestének időpontja, mint említettük, június 11-e körül keresendő, ugyanakkor bizonyosan tudjuk, hogy a püspököt a nagylaki csata

után, május 28-án húzatta karóba György vezér. Tegyük hozzá, hogy a Csanád ostroma mellett valló valamennyi szerző Dózsa György személyéhez köti a győzelmet, akiről pedig – mint látni fogjuk – bizonyosan tudjuk, hogy június első napjaitól kezdve éppen ellenkező irányba, Lippa és Solymos felé menetelt. A támadás részletei – főleg a város felgyújtása – igen emlékeztetnek Nagylak bevételének történetére, amiről viszont mindazok, akik a csanádi harcokról írtak, semmit sem tudnak.

Összefoglalva az elmondottakat, arra a véleményre kell jutnunk, hogy a csanádi csata, illetve Csanád ostroma – nem létezett. Azok a történetírók, akik róla írtak, csak homályos információk alapján próbálták rendszerbe szedni az eseményeket, méghozzá úgy, hogy a helyszínről nem sok fogalmuk volt (különben nem menekítenék Csákyt a „közeli" hegyek felé arról a Csanádról, amely vagy 60–70 kilométerre van az aradi domboktól). A Maros mentén történtekből számukra – s ez magától értetődik – a püspök kivégeztetése volt a legfontosabb, legérdekesebb momentum. A pontatlanul ismert eseményeket tehát e sarokpont köré tömörítették, a részleteket összemosva minden lényegesebb dolgot Csáky székhelyével, Csanáddal hoztak kapcsolatba, s „csanádi csata" címen beszélték el a valóságban Nagylaknál megvívott csatát. Pedig Csanád alá nem Dózsa, hanem csupán valamelyik hadnagya érkezett meg, a főseregből kivált nagyobb egység élén. (Azt azért mégsem hihetjük, hogy a fontos város néhány portyázó szegénylegény előtt kapitulált volna, hódoltatásához legalábbis egy kisebb hadtest kellett.) A mezőváros lakosai minden különösebb összetűzés nélkül kezükre játszották otthonukat. A káptalan tagjai – feltételezhetően legfontosabb értékeikkel, irataikkal – még idejében elmenekültek, míg levéltáruk őrizetlenül hátrahagyott darabjait a felkelők nehézség nélkül megtalálták és megsemmisítették. (A Csanádról nyugat felé továbbhaladó seregrész ezutáni tettei már a felkelés következő időszakába tartoznak, azokról másutt fogunk beszélni.)

Hátra van most még a főseregi általunk ismert utolsó oszlopa hadműveleteinek ismertetése. György vezér a nagylaki győzelem után azonnal – mint láttuk – erős hadat küldött át a Maroson, hogy a hídfőt, amit Balogh István apátfalvi vereségével elvesztett, ismét biztosítsa. A főseregi részekre válása után ez az előőrs is elmozdult helyéről, s ha következtetésünk helyes, a Maros folyásával szemben, fölfelé indult el a folyó mellett. Az mindenesetre tény, hogy a folyó bal partján Nagylak és Lippa között majdnem pontosan félúton levő Zádorlak mezőváros várkastélyát (szintén a nagylucsei Dóczy család birtoka volt) ostrommal elfoglalták. Az ostromot itt is követte a megszokott kép: a jobbágyhad kapitánya (nevét sajnos az iratok nem őrizték meg) két környékbeli nemes, simándi Hajnal István és harmati Sós Benedek segítségével Fábián várnagy házából előkerítette a Dóczyak okleveleit, azokat átvitte egy Oláh Mihály nevű személy házába, s ott a pecséteket leszaggatva, az iratokat elégettette.

Zádorlak bevétele csak állomás volt, a csapat folytatta útját keletnek. A célpont Lippa volt, gazdag és népes mezőváros, várával a környék legfontosabb hely-

ségeinek egyike. Vele szemben, a Maros túlpartján, meredek domb tetején őrködött Solymos vára. A két erősség együtt katonailag a Maros-vidék kulcspontjának számított: aki megszerzi őket, ura lehet a környéknek. A parasztsereg előőrsei már június első napjaiban megjelentek Lippa falai előtt, s röviddel rá megkezdődött a város ostroma.

A Maros menti két vár Brandenburgi György őrgróf tulajdonában volt, aki Korvin János özvegyének nőül vételével jutott hozzájuk. Lippát, akárcsak Csanádot, mezővárosi mivolta ellenére falakkal erősítették meg, középen helyezkedett el a földesúr vára, melyben már két éve Bodó Miklós várnagy parancsolt. Solymost az őrgróf nevében egy magyarul sem tudó német tiszt, Georg Prantner alvárnagy kormányozta. A két vár őrsége Lippán 45–50, Solymosban a tisztekkel együtt tán ha 17 emberből állt.

A Marostól délre tevékenykedő keresztes sereg valamikor június első napjaiban ért Lippa közelébe, s kezdte nyugtalanítani a környéket. A következő néhány nap zűrzavaros eseményeiről rendkívül részletes beszámolók állnak rendelkezésünkre, olyanok, melyek kétséget kizáróan hitelesek, s ez lehetővé teszi számunkra, hogy hosszabban időzzünk azok elbeszélésénél. Szándékunkban csak megerősíthet, hogy a parasztháború egész történetéből erről az egyetlen mozzanatról maradt fenn szemtanúk és az események résztvevői által készített részletes tudósítás. (E lehetőséggel különben már Márki is élt, a solymosi események leírását nála is olvashatjuk.) Egyedül itt tudjuk a történteket szinte óráról órára rekonstruálni.

2. Lippa és Solymos bevétele

Az említett beszámolók Prantner solymosi alvárnagy és az őrgróf egyik bizalmasa, Künisch Mátyás tollából származnak. Az utóbbi érdekes figura: magyarországi születésű (erre írásában utal), de nevéből következtetve német származású világi pap, aki a győri keresztelő Szent János egyház jövedelmeit élvezte. Nem tudjuk, hogyan került Brandenburgi környezetébe, de tény, hogy – mint annak udvari káplánja – fontos megbízatást kapott urától. Az őrgróf, aki a kritikus időszakban Aachenbe indult zarándokútra, utasította Künischt, hozza el halott felesége kincseit Vajdahunyad várából. A töröktől féltette volna azokat? Lehet. Márki magyarázata, hogy a felkelésnek Erdélyre való kiterjedése miatti ijedelmében intézkedett volna így, alig hihető, hiszen a káplánnak, hosszas utazgatásait figyelembe véve, megbízását még kétségkívül a keresztes hadjárat felkeléssé alakulása előtt kellett megkapnia.

Künisch legelőször Budára ment, ahol Schwarz Mendel bankárral, a magyarországi zsidók főkapitányával, valamint Bakócz érsekkel tárgyalt. Miután intézkedett, hogy egy Königsfeld nevű ember hajóval várja visszatértét, újra elhagyta a

fővárost. Útvonalát és viselt dolgait itt eléggé szűkszavúan írja le, s csak annyit tudunk megállapítani, hogy végül Siklós (Soklós) várában kötött ki, ahol ezúttal Siklós urával, Perényi Imre nádorral és a kincstartóval, Beriszló Péterrel folytatott bizalmas megbeszéléseket. Ezek végeztével Budára akart utazni, de az utakat elzárta a keresztesek nagy tömege. Künisch rövid habozás után irányt változtatott, s keletre, Lippa felé indult. A keresztes hadak nagy déli felvonulása még javában tartott, s a derék páter pontosan karjaik közé futott. Saját állítása szerint tizenhatszor tartóztatták fel, s végül csak úgy sikerült céljához eljutni, hogy maga is keresztet varrt ruhájára. Mint elmondtuk, aznap ért Lippára, amikor Nagylaknál Dózsa felkaróztatta nevesebb foglyait.

Nyolc teljes napig élvezte Künisch Bodó Miklós vendégszeretetét, de amint a helyzet melegre fordult – Zádorlak felől megérkezett a paraszti elővéd –, jobbnak látta átmenni a biztosabb Solymosra. Még átköltözése napján, június 4-én (pünkösd vasárnapja) az ebéd utáni órákban, igen megrettenve, Bodó várnagy is átlátogatott Solymosra. Elmondta: fél, hogy nem tudja Lippát megtartani. György vezér felszólította, adja át önként a várat, ha nem, minden áron megveszi az erősséget. A keresztesek és a velük egyetértő polgárok megfenyegették: fejét veszik. A várnagy tanácsot kért, mitévő legyen, amire Prantner és a káplán azt felelték, hogy a solymosi őrség saját vára megvédésére is kevés, ha tehát ő úgy véli, Lippát megtartani nem tudja, jöjjön át katonáival a lakott helyektől távolabb eső, s a természettől is jobban védhető Solymosra, úgyis az az őrgróf uradalmi központja. Bodó erre Künisch-hez fordult, hogy az a tőle Lippán átvett 100 forintot adja meg. Abból akarja embereit a legszükségesebbekkel ellátni, hiszen annyira nincs pénze, hogy már ruháit zálogosítja el, s a pénzváltótól próbált száz forintot ura nevében kölcsönkérni. Künisch dühbe gurult, s hű szolgához, jámbor emberhez méltatlan viselkedésnek minősítette Bodó kérését és terveit, majd – bár a nála levő pénzről nagy bölcsen hallgatott – fenyegetőzni kezdett: az őrgrófot sértette meg a várnagy az ő személyében, ezért jogában állna akár le is váltani tisztségéből. A magyar beszédet nem értő Prantner végül közbeszólt, ne vitatkozzanak, várják meg, míg a vész elmúlik, s Brandenburgi elé terjeszthetik az ügyet. Sikerült is a veszekedést lecsillapítani, mert Bodó azzal távozott, hogy hadinépe egy részét átküldi Solymosra, majd pedig, ha helyzete odaát végleg tarthatatlanná válik, jó lovával maga is átúsztat a Maroson, s csatlakozik Prantnerékhoz.

Eltelt az egész nap, s az emberek csak nem jöttek. Másnap, 5-én reggel újra megjelent Bodó, egy lippai tolmács társaságában, s annak közvetítésével elmondotta Prantnernak, hogy mivel tudomása szerint Solymos nincs felkészülve a védelemre, abból a száz forintból, amelyet tényleg sikerült kölcsönkapnia, ötvenet ezennel átad vásárlásra, és a legénység zsoldjának kifizetésére. Egyben figyelmeztette a német tiszteket: többször már nem tud átjönni, mert az ostromló keresztesek egy pillanat nyugtot nem hagynak neki.

A várnagy utolsó állításában jó adag túlzás lehetett, mert az ostromlott Lippáról meglehetősen könnyű volt kijutni, majd oda visszatérni. Hiszen rajta kívül

nyugodtan útra kelhetett az a küldönc is, akit a tanácstalan lippai polgárok, illetve Vad Tamás bíró (Bodó tudtával) Szapolyai Jánoshoz indított, hogy a főúrtól segítséget kérjen. A válasz azonban késett, helyette egy radnai „szegény ember" érkezett Lippára, s mikor végre Bodó elé került, mindenki füle hallatára közölte vele, őt Székely György egyik szolgája, Végh István azon okból küldte a várnagyhoz, küldené ki őhozzá édestestvérét, Végh Lajost. Bodó dühösen förmedt az emberre, miért mondja mindezt neki nyilvános helyen, még azt hiszik, csalárdságon töri a fejét. A radnai erre azt felelte, neki nem mondták, hogy titkolózzon. Mindenesetre megkapta az engedélyt, hogy Végh Lajost magával vigye. A távozó testvére, István még aznap este megjelent Lippán, s a várnagyhoz ment, akivel egész éjjel tárgyalt (mint forrásunk írja: ettek, ittak), majd Bodó még napkelte előtt összeszedte katonáit – 40 lovast –, s titokban kiszökött a várból. Mindössze öt szolga maradt a helyén, Fóris porkoláb (vagy alvárnagy) vezetésével. Az ott maradtak reggel ijedten vették észre, hogy rútul cserbenhagyták őket, de mielőtt még bármit is tehettek volna, befutott a Szapolyaihoz menesztett küldönc, egyszerre két hírrel. Az egyik úgy szólt, hogy útközben Székely György testvérével, Gergellyel találkozott (amin nyilván azt kell értenünk: a követet a keresztesek elcsípték, s vezetőjük elé vitték), akinek ő őszintén bevallotta, hogy miért és hova siet. Mire a nyilvánvalóan félelmében valló futárt Székely Dózsa Gergely megnyugtatta, hogy nincs értelme továbbmennie, ugyanis a vajda és a keresztesek vezére között teljes az egyetértés, ő – mármint Gergely – éppen Szapolyaitól jön, s azt az üzenetet hozza György vezérnek, hogy mit se tartson tőle, csak hajtsa végre, amit reá bíztak, nem fogja akadályozni tevékenységében. A derék lippai sietett is vissza a meglepő hírrel, útközben azonban – ezúttal valóban véletlenül – éppen a menekülő Bodó karjaiba futott, aki kifaggatta, majd megtoldotta Dózsa Gergely üzenetét azzal az utasítással, hogy Fóris porkoláb Lippát György vezér emberei közül egyedül Végh Istvánnak adhatja át. Végh a futárral együtt be is jutott a városba, Fóris azonban, lelkiismeretes ember lévén, Bodó parancsának azonnali teljesítése helyett átküldött Solymosra segítségért: ha cserbenhagyják, valóban megadja magát.

A felháborodott és megdöbbent Prantner azonnal át akart lovagolni, Künisch azonban nem engedte. Ha Bodó már úgyis megszökött, az ő (Prantner) fogságba esése vagy halála esetén az ellenség mindkét várat könnyen megkapná. Javasolta, hogy az egyik altisztet, Csucsi (a szövegben Tschutschy) vajdát, a gyalogság parancsnokát küldjék. Prantner engedett, s miután Csucsit megfelelően felvilágosították, s ellátták felhatalmazással, elindították a szemközti partra. Az itthon maradt két vezető ezután megvitatta a helyzetet, s abbeli félelmükben, hogy Bodó az őrség maga mellé állítása céljából feljön Solymosra, s a katonák szokás szerint beeresztik, elhatározták, hogy újra felesketik embereiket az őrgrófra, méghozzá úgy, hogy az esküből a várnagy neve kimaradjon. Az őrség az esküt le is tette.

Röviddel később visszaérkezett Csucsi. Rossz hírt hozott: Fóris egy bizonyos János diákkal levelet íratott Székely Györgynek, hogy kész átadni Lippa várát,

ha biztosítják a bent levők életét és javait. Úgy tűnik, Fóris a lippai polgárokkal egyetértésben cselekedett, mert küldöncével a városi tanács egyúttal egy kocsirakomány ruhát és más, a vezér személyének szánt ajándékokat küldött az ostromlókhoz. Az ügy fenyegetően komolyra fordult. Prantner sürgette Künischt: intézkedjen a vár élelemmel való ellátására. A káplán rendeletére másnap felhajtottak néhány ökröt, egyet le is vágtak belőlük.

Míg itt Csucsi beszámolóját hallgatták, Lippa sorsa végleg eldőlt. Alig két órával azután, hogy Fóris küldötte elindult, megérkezett a parasztsereg. György vezér állt személyesen az élükön (ekkor érhette utol a derékhaddal Aradról a bal parti seregrészt), s átgázolva a Lippát védő vizek gázlóin, a várost és a várat meghódoltatta. Június 6-a, kedd volt. Másnap Dózsa katonáinak szabad rablást engedélyezett a várban (nem a városban!); csütörtökön, 8-án pedig néhány hordó bort vitetett a piactérre, hogy abból mindenki tetszése szerint igyék. Ezzel be is fejeződött az újabb győzelem megünneplése. Délben a felkelő sereg Solymos alá vonult.

A jó helyen levő erősség ostroma sok fáradságot ígért, ezért Székely György kísérletet tett, hátha itt is sikerül harc nélkül bevenni a várat. Levelét, hogy az őrség bizalmatlanságát fel ne keltse, egy gyerekkel küldte át, az azonban nem tudott bejutni a várba, csak kívülről kiabált be az őrségnek: írást hozott Mátyás papnak. Künisch ki akart küldeni néhány embert, hogy vegyék át a levelet, Prantner viszont gyanakodott, s megtiltotta, hogy katonái kitegyék a lábukat a kapun. Végül a káplán akarata győzött, s a legények elindultak, az alvárnagy azonban biztonságból puskával felfegyverkezve utánuk ment. A katonák, miután egy öregasszony azzal rémítgette őket, hogy a közeli házban nagy csapat keresztes les rájuk, dolguk végezetlen visszafutottak a várba. (Nem tudni, hogy György valóban cselt vetett-e a várbelieknek – mint Márki véli –, vagy alaptalanul rémültek meg a vitézek.)

Az őrség nem adta meg magát, a harc elkezdődött. A csütörtökön átkelt gyalogság rohamra indult, de a védők ágyútűzzel fogadták őket. Utólag Prantner azzal dicsekedett, hogy ekkor 500 (!) parasztot öltek meg, ami kétségtelenül erős nagyzolás, de tény, hogy az előkészítetlen támadás összeomlott. A felkelők azonban nem csüggedtek. A két magyar mérföldnyire levő (kb. 15 km) főtáborhelyről Dózsa Solymos alá küldte legnagyobb ágyúit – a sok elfoglalt várból már jelentékeny tüzérséget szedett össze –, s még az éjjel lőállásba állította azokat, továbbá árokkal is körülvétette a várat. Miután reggel (9-én) az őrség ismét elutasította a megadást, a parasztok tüzet zúdítottak a várra. A seregben tanult pattantyúsok lehettek, mert még aznap sikerült az erőd épületét felgyújtaniuk, többek között a védők nagy rémületére azt a tornyot is, ahol a puskaport tárolták. Az erős falakon ugyan nem sikerült rést ütni, de a tűz megtette a magáét. Mikor Prantner elrendelte, hogy a gyúlékony zsindelytetőt minden épületről hányják le, egyszerűen nem akadt ember, aki a parancsot végrehajtotta volna. Csak éjjel jutott hozzá a húsz főnél is kisebb számú védőcsapat néhány tagja, hogy a tetőket leverje, ezt az időt

viszont az ostromlók is zavartalanul kihasználhatták: ágyúikat még közelebb hozták a falakhoz.

A legénység 10-én reggel már zúgolódni kezdett. Benedek porkoláb és a már említett Csucsi állt az elégedetlenek élére. A zavart tetézte, hogy a vár alatt megjelent János lippai diák (Prantner szerint Szaniszlónak hívták), aki a kapitány nevében békét és biztonságot ajánlott, ha az őrség a várat feladja. Még azt is állította, hogy nem kötelezi őket többé esküjük, mivel az őrgróf nem ura már a várnak és a hozzá tartozó uradalomnak: a király akaratából valamennyit Székely György kapta meg. Ha pedig mégis ellenállnának, Lippán elfogott feleségeiket és gyermekeiket az ágyúk elé kötik. Prantner egy szót sem értett az egészből, Mátyás káplán viszont kiküldte Benedeket, beszéljen a deákkal. A porkoláb megerősítette mindazt, amit a katonák saját fülükkel is hallhattak. Két szolga kivételével mindenki a harc beszüntetését követelte. Az alvárnagy, mikor Künisch végre felvilágosította, elkeseredetten tiltakozott, hiába közölte vele a pap, hogy ő bizony már meg is ígérte a deáknak a vár feladását. Vitájukat Benedek érkezése szakította félbe, aki elismételte tapasztalatait. Prantner tovább makacskodott: – előbb Magyarországot hódítsa meg Székely György, ha Solymost el akarja foglalni.

A veszekedés az ebédnél folytatódott. A káplán most azzal a tervvel állt elő, hogy levelet ír György vezérnek, majd az így nyert idő alatt kimegy a várból, és segítséget hoz az őrgróftól. Az alvárnagy viszont arra gyanakodott, hogy a derék pap menteni akarja a bőrét. Kurtán kijelentette, nem egyezik bele, s esze ágában sincs egyedül maradni a legénységgel, melynek nyelvét nem érti. A heves vita közben Csucsi vajda titokzatosan kihívta Künischt a szobából, aki visszatérve igen leverten lépett Prantnerhez: az altiszt közölte a katonák elhatározását: nem hajlandók tovább védeni a várat. Künischt most már csak nagy nehezen lehetett rávenni, hogy ne hagyja cserben társát, de minden igyekezet kárbeveszett fáradságnak bizonyult, mikor a keresztesek küldönce, János deák újból megjelent a falak alatt. Az ostromlók azt üzenték: még egy alkalmat adnak a békés megadásra, de utána rohammal fogják bevenni a várat.

Az alvárnagy kérésére a káplán lelkesítő beszéddel próbálta a legénység hangulatát megfordítani, de már az első mondatoknál közbeszólt Csucsi: ő ugyan nem védi tovább Solymost, védje, aki akarja. A pap ismételt könyörgésére egy vitéz – Kis János nevezetű – végre hajlandó lett volna a tisztek mellé állni, de társai „keresetlen szavakkal" figyelmeztették, ha makacskodik, agyonverik.

– Szívesebben halok meg idebenn becsülettel, mint odakint gyalázatban – fakadt ki Prantner, Künisch viszont ráförmedt:

– Mi az ördögöt akar? Csak nem hiszi, hogy egy szál maga megtarthatja a várat? Hallhatja, mit mondanak a legények! – A káplánnak semmi kedve sem volt nyakát kockáztatni ura érdekeiért, s még az őrgróf kincseinek kimentését sem vállalta. A felkelők állításába kapaszkodott: ha a király egyszer Dózsának adta a várat, s azt az ő nevében követelik tőlük, akkor nyugodtan föladhatják, mert az ő-

gróf is a királytól kapta, s ahogy most elveszi tőle őfelsége, később éppúgy vissza is adhatja neki. Az alvárnagy megtört:

– Isten irgalmazzon a tisztelendő úrnak! De nekem ne legyen semmi részem a vár elvesztésében!

Künisch tehát szabad kezet kapott. János deáknak megmondta, másnap harmadmagával jöjjön fel ismét, ő is vesz majd maga mellé két embert, s közösen szépen eligazítják a dolgot. S június 11-én végre sor került Solymos feladására. János deák két keresztes hadnaggyal tért vissza, s Mátyás pap Prantner tudta nélkül megnyittatta előttük a kaput. A megbeszélés eredménye nem lehetett kétséges: a védők személyük és javaik sértetlensége fejében feladták az erősséget. Prantnert már alig érdekelték a részletek. Minden felelősséget ismételten a káplánra hárított, s mikor az vállrándítva azzal nyugtatgatta:

– Bízza csak rám! A felelősséget vállalom, hisz a katonák nem akarnak harcolni, sőt azt is mondták, minket is levágnak, ha a védelem folytatását erőltetjük – csak annyit felelt:

– Bár halott volnék, hogy ne lássam, milyen szégyenletesen adják fel a várat.

Az őrség felesküdött Székely Györgyre, s annak emberei kezdtek berendezkedni a várban. Künischt és Prantnert elfogták, kifosztották, még halállal is megfenyegették, de a káplánnak sikerült futárt küldeni György vezérhez, kérve, tartassa tiszteletben embereivel a megadási feltételeket. Mielőtt Dózsa válasza megjött volna, a foglyokat Lippára kísérték, hogy onnan tovább, a főseregbe küldhessék őket, de négynapi raboskodás után a fővezér üzenetére, mely az adott szó szentségére figyelmeztette hadnagyait, mindkettőjüket szabadon engedték.

A történetből itt utólag annyit kell még kiemelnünk, hogy a két ostromban – a jelek szerint – nem, vagy csak rövid ideig vett részt a felkelők derékhada. Láttuk, Lippa alá csak a megadás hírére érkezett meg Dózsa, s bár néhány napig észlelhető személyes jelenléte a városban, Solymos ostromát megint csak a két mérföldnyire levő táborból irányítja, s mire az befejeződik, már oly messze jár, hogy a foglyok segélykérésére adott válasza csak napok múlva érkezik a helyszínre. A második győzelmet ezek szerint már csak egy kisebb csapattest vívta ki. A főseregvalószínűleg június 9-e körül elindult, ezúttal délnyugatra: megkezdődött a felvonulás Temesvár ostromához, ahol június 13-án dördültek el az első lövések. A Nagylak óta bekövetkezett események értékeléséhez azonban még mindig nem foghatunk hozzá: hátra van a mellékhadszínterek történetének vizsgálata.

3. Harcok a déli megyékben

Az a tűz, amely a keresztes hadjárat betiltása és a Maros menti csaták után lángba borította az ország délkeleti sarkát, természetesen nem maradhatott elszigetelt, helyi jelenség. A helyzet a keresztes táborok többségénél eleve hasonlóképpen alakult, mint György vezér seregénél, a következmények sem térhettek el sokban az ottaniaktól. A legtisztábban mutatja ezt a Délvidéken – a Bácskában és a Szerémségben – gyülekező paraszthadak története.

E környék eseményeiről részletesebb tudósítások sajnos nem állnak rendelkezésünkre, az a néhány történetíró pedig, aki mégis említi őket, egymásnak többnyire ellentmondó híradásokat nyújt számunkra. Az események vázát legvilágosabban a Verancsicsnál fennmaradt magyar krónikából hámozhatjuk ki, az időrendre vonatkozóan azonban nála sincs semmilyen támpont, így azt a többi forrás megbízhatóbb részleteinek elszórt utalásai alapján kell kiderítenünk. A kevés számú ránk maradt oklevéllel mindezt legfeljebb konkrétabbá tudjuk tenni.

Figyelemre méltó irat egy ismeretlen keletkezési helyű levél, melyet egy önmagát meg nem nevező nemes – valószínűleg Országh János szerémi püspök egyik familiárisa, mivel azt „nagyságos urunknak" tiszteli – írt apjának. A levél július 9-én érkezett meg a címzetthez, ami azt jelenti, hogy körülbelül e hónap legelején (esetleg június végén) kelt, s így minden valószínűség szerint a június közepi események híreit tartalmazza. Becslésünket alátámasztja, hogy szerzője nem szól június második felének legjelentősebb hadműveletéről, Temesvár ostromáról, noha az azt közvetlenül megelőző dolgokról megemlékezik.

Mi is áll tehát ebben a levélben? Két egyformán érdekes értesülés. Az első, amely felsorolja, hogy „közhír szerint" milyen várakat foglalt el Székely György „rabló népe, hada". (Ezek: Dombó, Bánmonostor, Cserőd (Csörög?), Futak, Titel, Becsőkereke, Zeble (Zsebely?), Pétervárad ja, Karom, Zalánkemén, Lippa, Solymos, Világosvár, Székelyhíd.) A felsorolásból azonnal megállapíthatjuk, hogy György vezér neve csak általánosításból kerülhetett e tettek mellé, hiszen a felsorolt győzelmek közül csak Solymos, Lippa és Világos bevétele tekinthető a főserég művének, s még ezekből is kizárt dolog, hogy pl. Világos ostrománál jelen lett volna. A többi erősség az ország más részein feküdt, elfoglalásukat más keresztes seregek vitték végbe. A bihari Székelyhíd kivételével valamennyi a Délvidéken található. Bánmonostor és Dombó Szerém megyében volt, közel a Dunához, ekkor éppen a szerémi püspök birtokában. Cserőd ugyanitt, Futak pedig a túlparton, Bácsban, ezek ura ekkor a nándorfehérvári kapitány, enyingi Török Imre, Török Bálint apja. Titel Bács megyei vára, a Duna és Tisza találkozásánál, a bácsi prépostot uralta. Becsőkereke (a későbbi Nagybecskerek) a Tisza bal partján Torontál megyéhez tartozott. Zalánkemén Titellel pontosan szemben, a szerémi oldalon épült királyi vár volt, és Nándorfehérvártól (tehát szintén Török Imrétől) függött. Ugyancsak a Szerémségben volt Pétervárad, a kalocsai érsek,

Frangepán Gergely tulajdona, s végül a Báthori István birtokában levő Karom is. Ha jól megnézzük, Bács és Szerém megyék valamennyi valamirevaló erőssége a felkelők kezére jutott!

Nem meglepő tehát, ha a levél folytatásában meg arról olvashatunk, hogy Országh szerémi püspök szolgáit (famulusait) és a szerémi kanonokok közül néhányat – a káptalani székhely ugyanis éppen az elfoglalt Bánmonostor volt – a keresztesek elfogtak, és karóba húzással vagy más kegyetlen halálnemmel kivégeztek, csak kevesen tudták életüket futással megmenteni. A püspök, a kanonokok és az egyházak kincseit a győzők felprédálták, elpusztították.

A sok erősség elfoglalása mindenképpen arra vall, hogy a délvidéki harcokban jelentékeny erőt képviselő, szervezett parasztcsapatok vettek részt. Ez pedig azt jelenti, hogy a jó helyismerete miatt amúgy is megbízhatónak mondható Verancsics-szöveg elbeszélését – az ezen a területen működő nagyobb keresztes seregekről – még inkább hitelesnek tekinthetjük.

E területen június közepén a három első tábor közül a jelek szerint a legjelentősebb tetteket Nagy Antalé vitte véghez. Nagy serege, mint az előző fejezetben elmondtuk, körülbelül Bács vára környékén járhatott, mikor a két döntő hír – Nagylaké és a hadjárat visszavonásáé – utolérte. Az urak iránti tisztelettel és béketűréssel már korábban is hadilábon álló parasztkatonák itt is az engedelmesség megtagadásával feleltek. Nagy Antal, bár nem jobbágy, hanem kisnemes volt, úgy látszik értelmi és érzelmi beállítottságban közel állt a fővezérhez, s a fordulat után megmaradt immár felkelő serege élén. Forrásunk a következőt mondja tetteiről: „... sok dúlás, fosztogatás után jöve Futakra, Terek Imre lakóhelyére, ki minden lakóhelit elpusztítá. Onnat szálla alá Kamanc elleniben Baksafalvára táborával, ki sok nemes embereket vonata karóba, egyéb kegyetlenségeket cselekede..." A folytatásból kiderül, hogy valamivel később maga Kamanc is a keresztesekhez állott, azaz a sereg átjutott a Dunán. (Kamancról azért nem szólunk, mert átállása – mivel a fenti levél nem tud róla – csak később, június végén vagy július elején történhetett.) Márpedig az átkelés két szempontból sem lehetett könnyű feladat: egyrészt, mert a folyó itt már oly tekintélyes, hogy egy ilyen művelet sok szállító járművet és jó szervezést igényel; másrészt, mert a környék vizein a Péterváradon állomásozó királyi sajkások korlátlan urak voltak.

Verancsicsnál ugyanakkor nincs szó arról, hogy Nagy Antal serege vette volna be Péterváradot, de a többi csapat hadműveletei során sem említ ostromot a várral kapcsolatban. Mindez valószínűleg azt jelenti, hogy a naszádosok a várral együtt maguk csatlakoztak a felkelőkhöz (ha nem most, később erre bizonyosan sor került), s ők segítették azokat a Szerémség megszerzésében. Szolgálhatott az átkelésnél az a néhány naszád is, amellyel a király valamikor június elején 400 zsoldoskatonát küldött a veszélyeztetett vidékre, de a katonák fellázadtak, tisztjüket megölték, s átálltak a felkelőkhöz. E harcok során eshetett el a Futakkal éppen szemben levő Cserőd és Bánmonostor, a Kamonchoz nagyon közel fekvő Dombó és Karom.

Míg Nagy Antal serege a Dunához vonult, s annak mindkét partját uralma alá hajtotta, a háta mögött hagyott Bács várát egy másik felkelő hadnagy fogta ostrom alá. „Harmadik keresztes hadnagy Jámada Pogán Benedek, ki Bács várában beszorítá Gergely érseket sok urakkal." Hogy pontosan mikor folyt le ez az ostrom, tulajdonképpen nem tudjuk, csak logikai úton tételezhetjük fel, hogy ebben az időszakban került rá sor.

Bácsot forrásaink az első keresztes gyülekezőhelyek között említik, így falai alatt mindjárt kezdettől nagy paraszttömegeknek kellett gyülekezniük. E tábor további sorsát nem ismerjük ugyan, de könnyen elképzelhető, hogy azonos Pogány Benedek hadával.

A másik lehetőséget éppen Nagy Antal átvonulása szolgáltatja: Kalocsáról Futakra menet vagy közvetlenül a vár alatt, vagy hozzá közel kellett áthaladnia. Pogány ez esetben lehet az ő alvezéreinek egyike, akit a fontos vár bevételével megbízott. A feladat, mely erre a seregrészre várt, mindenesetre nagyon nehéz volt. Az érseki vár kitűnő helyen feküdt a Mosztonga nevű kis patak hatalmas kanyarulatában, s megerősítésével talán éppen ekkoriban lett kész a törökverő Váradi érsek utóda. Maga Frangepán az ország leggazdagabb főurai közé tartozott, és serege a hozzá menekült nemesekkel együtt sokkal jelentősebb erőt képviselt mint például a teljesen magára hagyott Solymos tanácstalan őrsége.

A harmadik felkelő sereg Nagy Radoszláv, nevéből ítélve valószínűleg délszláv származású hadnagy vezetése alatt harcolt a háború e szakasza alatt. Róla mondja Verancsics: „Hatodik keresztes hadnagy vót Magyarországban a Nagy Radoszáw, ki mind Szalonkeménig alá jütt vala. Onnatt Titelre mene. Onnatt Temesvár alá Székely Gyergyhez." Elképzelhetőnek tartjuk, hogy Nagy Radoszláv csapatának első menetelése „lefelé", azaz a Bácskából a Dunán át Zalánkeménig, még a háborúra készülődés első szakaszában, május derekán történhetett, mivel a déli útirány az első keresztes hadak törökellenes felvonulását idézi. Mindenesetre az ő nevéhez kapcsolhatjuk Zalánkeménnek a felkelők kezére jutását, ugyanazzal a feltétellel, amit Pétervárad esetében is el kellett mondanunk: tudniillik, hogy a dunai sajkások itt is hozzá szegődtek. Érthetetlen volna ugyanis, hogy e másik nagy naszádos központ – ha még esetleg előbb jóhiszeműen is hozta a déli partra Radoszláv népét – most megengedje, hogy az ellenséges sereg nyugodtan visszatérjen a túlsó partra, sőt ott a harmadik sajkás erődöt, Titelt is elfoglalja. A hajósnép segítségét nem nélkülözhették a következő hadmozdulatoknál sem: a felkelők immár harmadszor szánták el magukat az átkelésre, ezúttal a Tisza folyón, s megindultak északkeletnek, Temesvár felé. Becskerek vára útjukba esett, ezért annak bevételét Nagy Radoszláv seregének kellett végrehajtania. Ez adja meg egyébként a hadműveletek kronológiáját: e vár elestéről a sokszor citált június közepi hírek már megemlékeznek, így azt körülbelül a temesvári ostrom kezdetével egyidőben, június 10-e utánra kell tennünk.

Bács, Szerém és Torontál is Arad, Zaránd és Csanád sorsára jutott. Legalább hat sűrűn lakott, az ország gazdasági életében fontos megye került szinte egy csa-

pásra a felkelő parasztok uralma alá. A két irányból Temesvár felé induló hadak révén a főserég és a déli keresztesek által ellenőrzött terület hamarosan összeért. A Dráva dunai torkolatától a Maros középső szakaszáig bő 200 kilométeres körben a keresztesek voltak az urak. És nem ez volt az egyetlen terület Magyarországon, mely erre a sorsra jutott. A harc szerte az országban megindult.

4. A bihari tűzfészek és Lőrinc pap

A parasztháború első valódi ütközete Nagyvárad közelében zajlott le, s a nemesek vereségével végződött. A keresztesek ereje nyilván már a csata előtt sem volt csekély – hiszen győztek –, utána pedig valósággal megsokszorozódott. Jelenlétüket Bihar megyében és közvetlen környékén egész sor város és falu, kastély és vár érezte. Az eseményekről hírt adó oklevelek ugyan nem segítenek annak megállapításában, hogy a parasztháború melyik szakaszában került sor egy-egy helység felkelésére, elfoglalására, a történetírói adatokkal összevetve őket mégis mód nyílik egy, ha nem is biztos, de legalább valószínű időrend felállítására.

A hatalmas megye déli vidékein Kölesér vált a megmozdulások egyik központjává. A váradi püspökség birtokában levő, vámmal is rendelkező, virágzó kis mezőváros lakossága „a király és a Szent Korona iránti hűségről megfeledkezve, Székely Györgyhöz állt, a király és az ország nyilvános ellenségéhez, aki a keresztesek kapitányának nevezi magát, és ezen György nevében sok istentelen rosszat, öldöklést, rablást s más gonoszságokat mívelt". Vezetőjük e királyi oklevél szerint Mihály nevű papjuk volt.

A közeli Szalontán is történhetett egy s más, mert ősi birtokosai, az Arany János által halhatatlanná tett Toldiak a következő esztendőben kénytelenek voltak új adományleveleket kérni a falujukra. Az eredetik tehát elpusztultak, s 1514-ben ez általában a keresztesek ottjártáról tanúskodott.

A bihari keresztesek másik gyülekezőhelye Körösszeg (Keresszeg, Keresztszeg) vára és a hozzá tartozó Szentkatalin nevű mezőváros volt, mindkettő részben a csanádi püspökség, tehát Csáky Miklós tulajdona. A Nagyváradtól majdnem pontosan nyugatra található helységben nagyjából hasonlóan indultak a dolgok, mint Köleséren, azzal a különbséggel, hogy itt a bíró és a helybeli tanító, bizonyos Miklós deák állt a felkelők élére. A lázadásukról megemlékező királyi okirat is szinte szóról szóra megismétli a köleséri eseményeket felelevenítő oklevél szavait. A folytatás azonban már másként alakult, mint amott. A helyi felkelőkhöz máshonnan érkezett önkéntesek is csatlakoztak, s a tömeg megtámadta a várat. Körösszeg öreg vár volt, tulajdonképpen egyetlen régi lakótorony és a köré vont falak alkották, s már akkor is elavultnak számított, az eseménynek mégis híre ment, s az ostrom bekerült Szerémi emlékiratába is. „És Jeromos kántor nagyon könyör-

gött neki, s Lőrinc pap a saját akaratából csatlakozott hozzá, Váradról Keresztszegre sietve. Ott a nemeseket és bárókat megfenyítette, s nagy pusztítást vitt véghez, s Keresztszeg várát ostromolta." A most elmondott események időpontjára meglehetősen pontos fogódzót ad az az oklevél, melyben a körösszegi parasztpolgárok részvételéről olvashatunk. Nem más az, mint a király kegyelemlevele a lázadásban részt vett lakosok számára, s ez a kegyelemlevél még a temesvári csata előtt kelt (Dózsáról még mint élő személyről van szó benne). Az ostrom ezek szerint körülbelül június első napjaiban eshetett meg. Az öreg vár állta a sarat. A támadók vagy nem voltak kellőképpen felkészülve a várvívásra, vagy a védelem volt túl erős. A nagyváradi csata után, több mint valószínű, hogy a megye nemessége a várakba – így ide is – menekült be.

Továbbhaladva északnak, egyre újabb és újabb helyeken akadunk a zavarok nyomaira. Bajonban (Biharnagybajom), a Bajoni család uradalmi központjában a felkelő parasztok az udvarházban őrzött okleveleket megszerezve, amire csak az udvarház elfoglalása után kerülhetett sor, azokat „részint elégették, részint szétszaggatták, többi részét pedig maguk között szétosztották, szétszórták". A paraszthábor leverése után a Budán tartózkodó Bajoni János levélben érdeklődött Bajoni Benedektől, hogy ne vásároljon-e tálakat és tányérokat a háztartás részére, tehát feltételezte, hogy azokat is széthordták. Beszámol arról is, hogy a hivatalos fórumok a lázadás során elvesztett értékek ügyében – itt már az okleveleken kívül aranygyűrűkről és ezüstneműről is szó van – milyen intézkedéseket tettek. A kúria kifosztását tehát tényként kell elkönyvelnünk. E levélből ezenkívül az is kiderül, hogy a támadásban a szomszédos Udvari (ma: Sárrétudvari) falu jobbágyai is részt vettek.

Nem messze innen, Pocsajon még súlyosabb összecsapásra került sor. A község három megerősített udvarházának birtokosai közül Pályi Lászlót otthon érte a vihar, s a jobbágyok megölték.

A Biharban dúló harcok egyik csúcspontját jelentette Székelyhíd várának már említett bevétele. Az erről szóló hír június végén szerte az országban elterjedt, így magát az ostromot június elejére kell helyeznünk. Az előző század második felében épített vár Bihar megye északi részének fontos erődítménye volt, ahonnan az egész környéket ellenőrizni lehetett. A vár birtokosai, a Zólyomi testvérek mindannyian odavesztek a paraszthábor forgatagában, s könnyen lehet, hogy végzetük éppen Székelyhídon érte utol őket. Ez esetben a vár pusztulásával is számolnunk kell, hiszen a Zólyomiakról szóló történet szerint „Lőrinc pap ... zsákmányolás céljából szerteszéguldva (népével), a jeles és ősrégi nemes Zólyomi Miklóst három testvérével otthon találván, a házat reá gyújtotta, s családjával és minden drágaságaival egyetemben, miket a parasztok nem rabolhattak el, megégette." A Zólyomiak tragédiája persze bekövetkezhetett másik váruk, a valamivel később elesett Sólyomkő védelmében is, a most citált históriát azonban másvalami teszi érdekessé számunkra. A fenti idézet Istvánffy könyvéből való, de Tubero elbeszéléséből is az derül ki, hogy a szerző az újabb nemesgyilkosságot

Lőrincnek tulajdonítja. Ezzel immár harmadik és negyedik forrásunk nevezi meg a híres pap-kapitányt már a korai Bihar megyei harcoknál is az egyik legfőbb vezérnek. (Az előbbiek: Brutus, a váradi csatánál; Szerémi, Körösszeg ostrománál.)

Márki Sándor, aki Lőrinc pappal kapcsolatban Istvánffyt tartotta a leghasználhatóbb forrásnak, s így azt már a pesti táborban Dózsa mellett szerepeltette, Szerémi esetében azzal érvelt, hogy az emlékiratszerző összezavarja a kezdeti és a végső bihari harcok eseményeit. Ez a négyszeres egybeesés azonban több mint elgondolkoztató: munkahipotézisként annyit mindenesetre kötelesek vagyunk elhinni belőle, hogy a bihari harcokban kezdettől fogva egy Lőrinc nevű papi személy parancsnokolt, aki semmiképpen nem lehet azonos az Istvánffy által Pesten szerepeltetett ceglédi plébános Lőrinccel.

A parasztháború e legöntudatosabb, legelszántabb vezéregyéniségének személye még rejtélyesebb, mint a többi parasztvezéré.

Kezdjük mindjárt állítólagos családi nevével. Hazai historikusaink s a fennmaradt levelezés csak keresztnevét ismerik: Laurentius, Lőrinc, Lorenzo; „Nagybotú" ragadványneve is elég késői. A „Mészáros" családnevet Eötvös József alkalmazta rá először, akinek *Magyarország 1514-ben* című regényében Lőrinc pap így mutatkozik be Dózsának: „Mészáros Lőrinc ceglédi plébános vagyok". Eötvös nem regényírói fantáziájából merített, hanem széles körű forrásismeretére támaszkodott a névalkotásban. Ismerte ugyanis aszalói Kecskés Tamás és megyaszói Mészáros Lőrinc Abaúj megyei keresztes hadnagyok Kassa város levéltárában fennmaradt levelét, amelyet teljes szövegében Fraknói Vilmos csak negyedszázaddal később, 1872-ben tett közzé. Eötvös regényének történeti hitelét növelte azzal, hogy egyik hősének, az eszmei mondanivaló megfogalmazójának oklevéllel igazolt, hiteles, egykorú nevet adott. A regényíró korfestő szuggesztivitásának hatása alatt a történetíró Márki a két személyt azonosnak tekintve, megalkotta belőlük „megyaszói Mészáros Lőrinc ceglédi plébános, keresztes hadnagy" személyét. A tények azonban ellentmondanak az alaposan végig nem gondolt következtetésnek.

Amit a keresztes főhad vezetői között számon tartott Lőrinc papról tudunk, csak annyi, hogy ceglédi papként lépett – híveitől követve – a gyülekező seregbe. Ugyanakkor az említett iratból ismert két falu, Aszaló és Megyaszó egymással határos, a Hernád folyó által elválasztott Abaúj, illetve Zemplén megyei községek, amiből, minthogy ily nevű és előnevű nemesi családokat e korból egyik megyéből sem ismerünk, valószínű, hogy itt a népük élére állt két papkapitányról, vagyis Kecskés Tamás aszalói és Mészáros Lőrinc megyaszói papokról van szó, akiknek a felkelés további folyamatában betöltött szerepére nincsenek adataink. Lehetne-e a két pap: Mészáros Lőrinc megyaszói és Lőrinc ceglédi plébános azonos személy? Bár ebben a korban mindenki annyi prebendát, kanoniát és más, helyben tartózkodáshoz nem kötött egyházi javadalmat harácsolhatott össze, amennyit kapzsisága megkívánt és a lehetőségek megengedtek, a XVI. század elején érvényben volt egy olyan pápai rendelkezés, mely szerint egyházi személyek helybeli tartózkodáshoz kötött javadalmat csak egyet tölthettek be. A plébánosság

pedig állandó helyben tartózkodáshoz kötött javadalom volt, így tehát egy személy két plébániát, hozzá még különböző egyházmegyékben fekvő, egymástól annyira távol eső kettőt, mint az egri egyházmegyei megyaszói és a váci egyházmegyei ceglédi, semmi esetre sem bírhatott. Mindez kizárja Mészáros Lőrincnek és Lőrinc papnak az azonosságát.

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a korabeli iratok, sőt a humanista historikusok egy csoportja is nem egyszerűen papnak, hanem szerzetesnek mondja a parasztvezért. Márpedig Megyaszó és Cegléd világi plébániák voltak, ott barát nem paposkodhatott . . .

Gyöngyösi Gergely pálos rendi szerzetesnek rendjéről írott művében pedig azt olvashatjuk, hogy a Váradhoz tartozó Kápolnán élt egy ugyancsak Lőrinc nevezetű, szent életű pálos barát, akit jámborsága iránti tiszteletből Lőrinc pap, a keresztes kapitány, is gyakran meglátogatott. E látogatások ugyan nyilvánvalóan még a parasztháború előtt történtek, de ennek ellenére valószínűtlen, hogy akár Ceglédről, akár Megyaszóról a távoli Biharba oly „gyakran" ellátogatott volna az ottani pap.

A Lőrinc papról szóló kevés adatunk tehát tele van ellentmondásokkal. A feloldást, véleményünk szerint, csak úgy érhetjük el, ha a legendás hős figuráját több személyre bontjuk. Mészáros Lőrinc megyaszói pap (?) eleve leválasztandó, s minden jel szerint a váradi–bihari felkelők vezetője sem lehet azonos Istvánffy ceglédi, már Pesten az elégedetlenkedők élén álló Lőrinc papjával. Sőt: míg ez utóbbinak a létezéséről csak Istvánffynál olvashatunk, s még az a gyanú is fölmerülhet, hogy csak a jeles humanistának köszönheti „létét", a bihari Lőrinc papról szóló híradások sokrétűsége egyenesen azt sugallja, hogy az igazi Lőrinc, akiből a legenda csinált ily sokarcú, mindenütt jelenlevő héroszt, inkább ez utóbbi személy lehetett.

Mindenesetre az ő alakját sejthetjük a bihari keresztesek legjelentősebb vállalkozásának, Várad megtámadásának hátterében. Szerémi elbeszélésében a váradi csata és Körösszeg ostroma után azt találhatjuk, hogy Lőrinc pap serege beszorította Pösztyéni Gergelyt Váradra. A támadás bizonyos jelek szerint sikerrel járt. A pálos krónika még jóval később is szent borzadállyal emlékezett arra, hogy a rend egyik, a szentjobbi apátsághoz tartozó szerzetesét a felkelő parasztok elfogták, és Várad közepén lefejezték. Ez még csak azt jelentené, hogy a város a támadók kezére jutott. Más források azonban eléggé egyértelműen beszélnek magának a várnak az elestéről is. Egy környékbeli nemesasszony fiát, Solymosi Pétert a felkelés idején elfogták, és a váradi várba zárták, ahonnan az anya csak nehezen szerzett kölcsönpénzzel tudta kiváltani. A szöveg ugyan nem teljesen egyértelmű (nem mondja meg, vajon ki tartotta fogságban Solymosit), de tegyük hozzá, hogy Itáliában is Várad elestéről szóló hírek keringtek, méghozzá azzal az előző adatunkkal nagyon is egybecsengő túlzott hozzápótlással, hogy annak bevétele után az ott lakók közül Lőrinc pap mindenkit kivégeztetett, aki nem volt hajlandó be-

állni seregébe. Verancsics pedig tömören annyit ír: „Lőrinc pap . . . Váradot megígéttetvín, nagy erős dúlást teve."

Ezen adatok összességét, és különböző eredetét figyelembe véve bizonyosnak érezzük, hogy a fontos püspöki székhelyen – ha talán csak rövid ideig is – a keresztesek voltak az urak. Még a kapituláció hozzávetőleges idejére is tudunk következtetni. Július 4-én Prágában már értesültek Várad elestéről, azaz, számolva a távolsággal, az események legkésőbb június közepén már megtörténtek.

Maga a vár egyébként a legerősebbek közé tartozott Magyarországon. Az 1474-i török ostrom után roppant falakkal, tornyokkal tették – a kortársak szemében – szinte bevehetetlenné. Mint püspöki székhely, rendes őrséggel volt ellátva, s a védők számát növelte Pöstyéni Gergely vert hada, a környék menekülő nemessége. Annál inkább értékelnünk kell a keresztesek itt kivívott sikerét. (Azt viszont nem tudjuk, próbálták-e egyáltalán védeni a várat a bennszorultak, hiszen harcról végül egyetlen emlékünk sem ír.)

A megye központja tehát elesett, s vidéken is többnyire a parasztok maradtak fölül. Ha térképre vetítjük a felsorolt helységneveket, megállapíthatjuk, hogy ezidáig a felkelés elsősorban a megye nyugati, északnyugati területein terjedt. Most még csak mint érdekességet jegyezzük meg, hogy az érintett táj Bihar sík vidéke, alföldi fele; a hegyvidék csendesnek mutatkozott. Később ez az érdekesség fontos következtetéseink alapjául szolgálhat.

5. A Pest alatti tábor leszerelése

Az országban tevékenykedő hadak között különleges helyet foglalt el, s a többihez képest némileg másként is viselkedett az a seregrész, melyet Dózsa Pest alatt hagyott, utóvédként, a további jelentkezők bevárására. „Száleresi" hadát a nemesség elleni kisebb-nagyobb támadások közepette láttuk utoljára. Nézzük meg, hogy alakult azóta helyzete?

A május 15-i intézkedések után e tábor funkciója – eredeti értelmében – megszűnt. A rendelet kézhezvétele után történt események félreérthetetlenül jelzik, hogy az átalakulási folyamat itt is megindult. Láttuk azt is, milyen hatást gyakorolt az itteni keresztesek viselkedése – a vidéki hírekkel együtt – a május 24-én kiadott parancsok megszületésére. Tény, hogy ez a sereg semmi hajlandóságot nem mutatott arra, hogy helyét elhagyva megkezdje az elvonulást a déli végekre. A kortársak kifejezetten úgy vélekedtek, hogy Száleresi feladata a Budán működő kormány ellenőrzése volt. Ezekre a napokra ez a megállapítás mégis túlzottnak tűnik: május végéig a fősereg még nagyjából előírás szerint mozog, az apátfalvi úri támadás híre még nem érhetett Budára, még kevésbé Dózsa urak ellen fordulásának mindent eldöntő újsága. A feloszlatási parancsig nézetünk szerint sok-

kal inkább valami tehetetlenségi erő tartotta egy helyben a pesti kereszteseket. Azt megérezték, hogy a fokozódó bonyodalmak között felesleges volna az eredeti terveknek megfelelően viselkedniök; György vezér távolléte, továbbá a kor viszonyai között meglehetősen lassan befutó információk ugyanakkor valószínűtlenné teszik, hogy valamilyen központi terv szerint végrehajtott döntést feltételezzünk helyben maradásukban. Nem tagadjuk persze annak lehetőségét, hogy a helyzet változásával a parasztok itteni vezetői maguktól rájöttek a főváros mellett fekvő táboruk pozíciójának jelentőségére, mégis az a valószínűbb, hogy ez a felismerés azokban született meg legelőször, akiket félelmük kényszerített a veszély minden lehetőségének figyelemmel kísérésére: a budai urakban.

A *Wunderzaichen* a május végi események idején az egész országban fegyverben álló önkéntesek létszámát már 50 000 főre becsüli, s nincs okunk rá, hogy adatában különösebben kételkedjünk. A királyi tanács a feloszlatási parancs kihirdetésekor nyilván számolt azzal, hogy a paraszttömeg leszerelése nem mehet végbe problémák nélkül, ahhoz azonban, hogy az országban már meglevő és várható zavarokkal szembe tudjon nézni, szabad kézre lett volna szüksége. Addig viszont, amíg Pest alatt keresztes tábor állt, nem hogy szabad kézzel nem rendelkezett, hanem saját magát sem tudhatta biztonságban. A tanácsurak ténylegesen úgy érezhették, hogy a túlpartról minden lépésüket ellenőrzik, a számukra fonák helyzet megszüntetését ezért legsürgősebb feladataik közé számíthatták.

Erőszakot alkalmazni jócskán kockázatosnak tűnt, hiszen míg a királynak úgyszólván csak személyes testőrsége volt jelen, a keresztes had a május eleje óta folyamatosan érkező újabb önkéntesekkel elérte az ötezres létszámot. Az érseklegátus utasításai viszont önmagukban hatástalanok maradtak, noha Bakócz újra meg újra megparancsolta a hazatérést.

„... Többször meghagyta és kihirdettette, hogy a Pesttől egy mérföldnyire táborozó ötezer embert eltérítse a keresztes hadtól, hogy menjenek megint haza" írja a *Wunderzaichen*. Ez a röplap, mely egy Budán kelt levél alapján készült rendkívül fontos információkat nyújt a főváros közelében történt eseményekről. Élő, színes jelenetei mögött világosan felismerhetők a dráma kibontakozásának egyes fázisai. Bár a szövegben különválasztva találjuk, nyilvánvalóan az első feloszlatási kísérlet lefolyását meséli el a következő részlet: „Most a kardinális parancsára két magyar klastromnak kell járnia és hirdetnie, hogy a keresztes hadat visszavonták, és hogy akik ennek ellenére viselik és le nem teszik a keresztet, azokat irgalom és a bűntől való oldozás nélkül agyon kell verni; akik ezt teszik, ugyanolyan kegyelemben részesülnek, mint amit korábban azoknak adtak, akik fölvették a keresztet.

Elment tehát a köznép ebbe a két budai klastromba: Szent János mezítlábasaihoz (a kereszthirdetéssel előzőleg megbízott ferencesek) és a prédikátor rendbeli (domonkos rendű) Szent Miklósról elnevezettbe, és a barátokra támadtak. Mondták nekik: – Meddig fegyverkeznek még az urak és a nemesek? Bizony már húsz esztendeje! Gazság az egész! Senki se merészeljen a keresztesek ellen menni! Ha

megtudjuk, hogy valaki ezt akarná, magunk verjük agyon. És amit ti, fráterek és papok beszéltek, az mind hazugság! Nem hisszük többé prédikációtokat, énekeiteket, nem megyünk többé templomba!

Némelyek levették tarisznyájukat, és a szerzetesekre hajigálták. A két barát elmenekült a szószékről: ha nem teszik, bizony szenteket csináltak volna belőlük.

A magyar király is kihirdette ezt (ti. a kereszt visszavonását) Buda városában, de senki sem akar ellenük menni, csak a nemesek nem tartanak a keresztesekkel."

A zárómondat állítását – a király külön parancsáról – egy másik, május 26-án Budán kelt levél is megerősíti. Eszerint a nemesek Buda város bírósági termében kihirdették, hogy ha a keresztesek vonakodnának hazamenni, bárkinek joga legyen őket elfogni, akár megölni, anélkül, hogy a gyilkosság bűnébe esne, sőt búcsúban részesül, és feloldozást kap bűnei alól. Nem nehéz a május 24-e előtti királyi utasítás, illetve Bakócz fentebb idézett oklevelének nyomait felismerni mindebben.

A tumultuózus jelenetek röpiratunk keletkezésének napján történtek, s mivel a bevezetőben azt olvashatjuk, hogy mindez másnap íródott, ahogy Bakócz visszavonta a keresztet, ezt a napot május 25-re rögzíthetjük. A kormány helyzetét rendelete végrehajtásában az is nehezítette, hogy éppen egy jelentős vallási ünnep, Úrnapja (május 25) körül kezdte meg az ellenagitációt, amikor a tömegek vallásos lelkesedése – s így keresztes hajlandósága – éppen felfrissülhetett. A királyi tanácsot a súlyos helyzet kényszeríthette a nyilvánvalóan kedvezőtlen időzítésre, mert az ünnep jelentőségével tisztában volt.

A május 24-ét követő zaklatott napokban, nyilván a szerzetesi beszédek, a rábeszélés sikertelensége láttán „lélektani eszközökkel", a hit eszközeit igénybevéve próbáltak a vallásos jelszavakkal összegyűjtött tömegre hatni, s elérni a pesti keresztesek leszerelését. Az úrnapi körmenetek zászlói alatt hirdették a tömegnek: aki a táborban akar maradni, álljon az egyik kitűzött zászló alá, aki haza akar menni, a másik alá. A hivatalos szervek által kezdeményezett esemény azonban visszájára fordult. „Most sokkal többen voltak a hazakívánkozók, mint a többiek. Mikor a két zászlónál így álltak, a (hazatérők) zászlójáról a feszület arccal a földre esett. Ismét föltették és erősen a rúdra kötözték, de másodszor is arcul esett. Így hát, akik haza igyekeztek, tétovázni kezdtek. Együtt maradtak életre-halálra, s egyebet sem kívántak, csak hadd mehessenek, ahogyan kihirdették a keresztes hadat".

Különös véletlen vagy (Eötvös és Márki is gyanította) ügyes szemfényvesztés? Lehetetlen megállapítani. Az érsek és a király közös erőfeszítései mindenesetre mind a templomokban, mind a táborban kudarcot vallottak, a mozgalom békés lecsendesítése reménytelenné vált. De ugyanilyen reménytelen maradt egyelőre az erőszakos megoldás is, amellyel ugyancsak megpróbálkoztak. Talán éppen e békés kísérletek előtt történt (május 25-i forrásunk szerint „néhány napja", tehát minden valószínűség szerint a 24-i rendelkezések előtt, azaz ezek kiváltó okaihoz tartozik), hogy a király amennyi fegyverest csak össze tudott szedni Budán, Bornemisza János várnagy alatt átküldte a túlsó partra. „Néhány napja a király egész udvari

népét mozgósította a keresztesek ellen. Úgy ezren lehettek, Bornemisza volt a kapitányuk. Eljutottak Pestig, azután megint visszatértek Budára. A keresztesek hívogatták őket: jöjjenek csak, kiállnak velük! Baljóslatú dolog volt. A király szívből retteg tőlük, és nagy gondban van, mi módon tétethetné le velük a keresztet." Bornemisza nem merte megkockáztatni a támadást az ötszörös túlerőben levő s (három különböző forrás szerint is) szekérvártól védett táborból őt ingerlő parasztthad ellen.

Az érseki és királyi okiratok idézett szövegei sokkal mérsékeltebb hangúak, mint a szószékről is hangoztatott felszólítás: aki nem engedelmeskedik, agyon kell verni! A barátokat alaposan megzavarhatta az új utasítás, s azt a kelleténél vulgárisabban értelmezték. A hazatérési paranccsal és a szerzetesek túl erőteljesre sikerült felszólításaival felingerelt, s most az úri katonaság visszavonulásától felbátorított felkelők szabadon jártak-keltek Pesten és Budán. Erejük tudatában nem tisztelték sem a törvényt, sem a városi rendet, most már a falakon belül is zavargásokra, erőszakosságokra került sor. Május utolsó napjaiban nem volt tanácsos Buda utcáin járkálni. „Száleresi" állítólag parancsot adott, hogy terveikről, szándékaikról senki se merje a királyt vagy bármely nemest tájékoztatni, s hogy biztonságban legyen a váratlan támadásoktól, táborhelyét többször (naponta!?) változtatta. Mindenütt erős őrség vigyázott.

A helyzet így a királyi székvárosban, az ország központjában egyre vészterhesebbé vált. A király és tanácsosai már csak ezért is kényszerítve voltak, hogy megkezdjék a szervezkedést, a felkészülést a harcra. Eközben pedig lassan szállingózni kezdtek a parasztháború kitöréséről szóló hírek szerte az országból. Kassa Szatmári püspökhöz intézett kérdése még a legkevésbé volt izgató ezek közül, hiszen csak a toborzás letiltása utáni általános bizonytalanságot tükrözte. De a *Wunderzaichen* május 25-i budai tudósítása és a május 26-i polgárlevél már a váradi csatáról is tud, s túlzott számadatai kétségtelenül jelzik, hogy milyen rémületet keltett a nemesi vereség. A következő napokban aztán a rémhírek helyébe hiteles értesülések lépnek. A május 31-én, szintén Budán kelt, cseh nyelvű levél már részleteket is tud a csanádi püspök haláláról.

A szorongató veszedelem rákényszerítette a királyt, hogy a közben sürgősen összehívott, s megszakítás nélkül ülésező királyi tanács védelmére (hiszen ott épp a parasztok leverésének módozatait tárgyalták meg) ismét megpróbálkozzon a pesti keresztesek megtörésével. Humanista történetíróink közül többen is úgy mesélik el a történteket, hogy a várban nagy tanácskozás folyt, mi légyen a teendő (ebben megint csak a már többször is említett tanácsülések emléke maradt fenn, míg végül Bornemisza bejelentette: összegyűjtendő hadával és a városok (Pest és Buda?) csapatainak segítségével kész megtámadni a felkelőket. Javaslatát mindenki örömmel fogadta, s a várnagy át is kelt a Dunán, majd a jobbágyhadat – részben szép szóval – leszerelte, a maradékot pedig fegyverei erejével szétverte.

A következő fejezetben majd részletesen elmondjuk, az adatok milyen összemosódása idézte elő, hogy Száleresi táborának felszámolását június 21-ére tette

eddigi történetírásunk. Most csak annyit tartunk lényegesnek, hogy forrásainkból egyértelműen megállapítható: a Budát fenyegető veszély már június első napjaiban megszűnt. Hadd hivatkozzunk legelőször a négy Pest környéki megye már többször említett leveleire, melyek június 16-án a leghatározottabban kijelentik, hogy a megelőző napokban az érintett területet, tehát Hont, Nógrád, Heves és Pest megyéket sikerült lecsendesíteni. A király különböző, a következőkben tárgyalandó hadba hívó levelei alapján pedig már június első napjaiban is nyugalom sejthető Budán és Pesten. Június 1-én II. Ulászló Sáros megye hadait Báthori, a temesi ispán megsegítésére rendeli, s a 4-i megismételt parancs szerint is csak akkor kell a megye bandériumának a pesti gyülekezőhelyre jönnie, ha Báthori esetleg nem gyűjtene sereget. Ha a májusvégi helyzet változatlanul fennállna még, akkor miért a messzi Temesközben szervező főkapitányhoz utasítják a megyei nemeseket, s nem a szintén veszélyeztetett, és Sároshoz lényegesen közelebb fekvő székváros segítségére hívják őket? A második (június 4-i) utasítás esetleges pesti gyülekezője sem oldja föl az ellentmondást, hiszen míg Szászeresi tábora állt, aligha szerveződhetett a közelben úri tábor, akkor inkább Buda lett volna a gyülekezőhely.

A legfeltűnőbb adatot hagytuk utolsónak: a valamikor június első hetében a király által Budáról a keresztesek ellen harcoló délvidéki seregek megerősítésére indított 400 zsoldost. Ezekre a katonákra tehát akkor nem volt szükség a főváros környékén.

Habár mindez nem szolgálhat abszolút értékű bizonyítéknak, figyelembevételével – a korábbi véleménnyel szemben – még mindig valószínűbbnek látszik az a feltevés, hogy a pesti keresztes tábor felszámolása már június elseje körül bekövetkezett. (Május 31-én, egy akkor kelt budai levél szerint, még tartott a félelem a székvárosban.)

A későbbiekben azt is részletezzük majd, mikor és hogyan került sor harcra Pest falai alatt, s azt is megindokoljuk, hogy miért nem tekinthetjük a május végi epizódot tényleges ütközetnek. Azt azonban elmondhatjuk, hogy míg a parasztháború valamennyi nevezetesebb csatájáról maradt fönn valami okleveles említés, addig a május végi pesti eseményekre soha semmiféle irat sem tér ki. Katonai eszközökkel kivívott győzelemről tehát aligha lehetett szó.

Összegezve az elmondottakat: 1514 június elseje körül a budai helyőrség és a királyi testőrség csapatai megközelítették a pesti keresztes tábort, s fölszólították azt önmaga feloszlatására. Az önkéntesek némi huzavona után engedtek is a felszólításnak, különösen, mert mint azt Istvánffy állítja, maga a vezér, Saleresius („Szászeresi") is ezt tanácsolta nekik. A pesti keresztes sereg a jelek szerint ellenállás nélkül behódolt az uraknak.

A történtek ismeretében különösen érdekes lenne tudni valamit a meglehetősen különös szerepet játszott Saleresiusról („Szászeresi"), aki Úrnapján még a „csodajel" értelmi szerzői közé kellett hogy tartozzon, de pár nappal később – talán a nagylaki hírek hatása alatt? – a megalkuvás hirdetője lett. Sajnos, megint csak tehetetlenek vagyunk: a latinizált névalak valószínűleg Schaller, Seiler vagy hasonló

hangzású német családnevet takar (a „Száleresi" változat kevéssé valószínű), s bár hasonlóan nevezett polgárcsaládok éltek ekkor Pesten és Budán, Ambrus nevű tagjukról ez években nincs tudomásunk.

6. A kormányzat első ellenlépései

A közvetlen veszedelem Buda felől tehát elmúlt, a királyi tanács most már biztonságban folytathatta a parasztok elleni háború szervezését. A tárgyalások eredményét, a hozott intézkedéseket jobbára megismerhetjük a május végén és június elején kiadott királyi mandátumok, továbbá a Budáról elküldött, részben diplomáciai levelek szövegéből.

Az első teendő – a feudális állam életére oly jellemző módon – a jogszolgáltatás, a királyi bíróságok működésének a zavarok idejére elrendelt felfüggesztése volt. A központi bíróságok – mivel tagjaik éppúgy, mint ügyfeleik, többnyire az uralkodó osztály vezető rétegéből kerültek ki – általában minden nagyobb esemény, különösen háború esetében felfüggesztették működésüket, és sok esetben követték példájukat az alsóbb fokú igazságszolgáltató fórumok is. Május 27-én a király Körmöc, Selmecbánya és más bányavárosok egyszer már elhalasztott ügyében írt az érintetteknek: a városok hatóságainak és a velük perben álló földesuraknak, Nagylucsei Damjánnak és Lászlónak, valamint nagylucsei Dóczy Ferencnek és Gergelynek. Az oklevelek mindkét felet értesítették, hogy a Szentháromság napjára (június 11) kitűzött tárgyalásra ígért ítélőmesterek és döntőbírók, mivel a királyság és a királyi felség súlyos bajaival kénytelenek foglalkozni, nem tudnak elindulni, ezért az ügy kivizsgálását és elrendezését alkalmasabb időpontra kell halasztani. A peres felek addig is kötelesek egymással békében élni. Másnap, 28-án Vayai Ferenc értesíti megbízóját (rokonát) Vayai Imre váradi kanonokat, hogy a reá bízott peres ügyet „a jelen zűrzavar és az egész ország lázadása miatt" kénytelen volt elhalasztani Szent Mihály napjáig (szeptember 29-re).

Az alsófokú bírói szervekre most nem terjedt ki a felfüggesztés. Esetükben éppen arra volt szükség, hogy a törvényt mind teljesebben képviseljék az elnyomottak elleni küzdelemben. Az úriszék intézménye hangsúlyozott jelentőséget kapott a parasztháborúban: II. Ulászló egy május 28-án kelt oklevelében megengedi csáktornyai Ernuszth Jánosnak és fiának, Ferencnek, hogy az ország bármely részén fekvő birtokaikban mindenütt kalodákat, kerekeket, karókat és más kínzóeszközöket állíttassanak föl, s a hatalmukba került bűnösöket felakasszák, kerékbe törjék, lefejezzék, karóba húzzák, vagy bármilyen más méltó büntetéssel kivégezzék.

Június 6-án újra előkerültek a bányavárosok ügyének aktái: a polgárok és bányászok panaszára a király figyelmeztette a Dóczyakat: ne folytassák a városok elnyomását, a polgárok letartóztatását (ketten már meghaltak a börtönben), hiszen

ebben az időben, mikor az országban dühöngenek a felkelt parasztok, nagyon veszélyes bármi jogtalanságot elkövetni. A zavarok megelőzése érdekében Ulászló még a foglyok szabadon bocsátását is elrendelte.

A készülődés nem merült ki a jogi helyzet rendezésében, hanem megindult a katonai szervezkedés is. Május 29-én a király Valkó (Valpó) megye (Eszéktől délkeletre fekvő terület) hatóságaihoz, továbbá összes birtokos és egytelkes nemeséhez fordult levelében: „Közismert, hogy a parasztok és a nép, a keresztesek neve alatt mily vakmerő és bűnös tettekre vetemednek csaknem egész országunkban, hogy a rosszindulat mily indulatával lázadva, a nemesek házát felverik és felgyújtják, javaikat elrabolják, őket magukat, ahol csak tudják, nyomorultul meggyilkolják." Az uralkodó ezért elrendeli, hogy a megye valamennyi nemese fejenként (személyesen) keljen hadra, s mennél nagyobb haddal gyülekezzenek ott, ahol azt nekik Perényi Imre nádor megparancsolja, s a továbbiakban vessék alá magukat az ő rendelkezéseinek. A Valkó megyéhez intézett parancs nyilvánvalóan csak egy darabja annak a rendelkezéssorozatnak, melyben a király az ország nemességét megyénként szólította fel a hadba szállásra. E sorozat másik ránk maradt darabja – amelyre korábban utaltunk – június elsejéről származik, és Sáros megyéhez szól. Szövege annyiban tér el az előzőtől, hogy ezúttal nem a nádor, hanem Báthori István temesi ispán parancsnoksága alá rendeli a megye erőit. Ezt az utasítást egyébként három nappal később, 4-én megismételte a király, részletesebben is megmagyarázva a címzetteknek saját szándékát: „... Mi ugyanis minden hazai és külföldi erőnket úgy kívánjuk összegyűjteni, hogy azok egyesülve egymással, oda vonulhassanak, ahol az leginkább szükségesnek látszik; ezért kívánjuk a ti mozgósításotokat is, hogy az ilyen gonosztevők ellen támadni, azokat szétszórni és kiirtani módunk legyen." Mint tudjuk, egy módosítás is történt a kijelölt feladatban: ha Báthori nem gyűjtene sereget, illetve erre vonatkozó utasítása Sárosba nem érkezik meg, akkor ne hozzá, hanem Pestre siessenek. A király abban az esetben is elvárja a megye hadainak érkezését, ha közben saját jobbágyaik is felkelnének, mert „... tanácsosabbnak tűnik számunkra, hogy ott keljünk a nevezett gonosztevők ellen, ahol azok legnagyobb számban gyűltek össze, s ha Isten segélyével ezeket egyszer szétszórtuk, vagy még inkább megvertük, maradékaikat már könnyen kiirthatjuk". Június 6-án Kassa városának küldött felszólítást, amelyben – miután a polgárok tudomására hozza, hogy immár az ország összes báróját és nemesét a zászlók alá hívták a felkelők ellen, s híre jött, hogy Bebek János nagyságos úr is fegyvert fogott ellenük – megparancsolja, hogy a nevezett úrnak küldjenek 200 gyalogost, vagy amennyit csak tudnak, s velük a lehető legtöbb hadieszközt, ágyút. Másnap ugyanez a parancs elment Bártfára is: Pemflinger Márk alkincstartó Pál deákot bízta meg továbbításával, s még előszóban is küldött üzenetet, mivel a levél végén külön kéri a címzetteket, hogy a levélvivőnek mindenben higyjenek. Tudomásunk szerint (bár az eredeti iratok nem maradtak ránk) Abaúj és Vas megye is kapott ekkor oly felszólítást, hogy Báthori István, illetve a nádor keze alá hadat küldjenek.

Néhány napos szünet következett. Valószínű, hogy a királyi tanács ülése véget ért, az urak befejezettnek vélték tennivalójukat. A helyzet azonban nem engedett pihenőt: 11-étől kezdve újabb intézkedéssorozat születik, melynek során először a „Dóczyak contra bányavárosok" ügy került újra elő. A maga nemében egészen egyedülálló szigorral próbálták a fontos ércbányák nyugalmát helyreállítani. A királyi utasítás, felsorolva a bányászok által a nagyuraktól elszenvedett sérelmeket, a két fogoly halálát, s azt, hogy az emiatt feldühödött bányászok a munkát abbahagyva fel akarnak lázadni (egyike az első sztrájkoknak Magyarországon!) „amiből, ha a munkát abbahagyják, nekünk magunknak és országunknak nem kevés kára, sőt, ha a parasztokkal és a nép embereivel, akik az egész nemesség kiirtására keltek föl (szövetkeznek), nagy veszedelme származhatik" – elrendeli a rabok szabadon bocsájtását. Ennek elintézésére kiküldi Várday Pál deákot, a volt alkincstartót, s egyben felhatalmazza arra is, hogy ellenszegülés esetén a Dóczyak birtokait lefoglalja: mint lázadás szításában vétkesekét, azt el fogják adományozni.

E napon Eperjes részére is elkészült egy hadba hívó parancs, amely a már szinte formulává váló hivatkozással a fellázadt parasztok által elkövetett rémtettekre, s utalva arra, hogy már elrendelték a környék (a „fölső területek") összes főurának és megyéjének a fejenkénti felkelést amazok ellen, tudatja, hogy az ellenállás megszervezésével Perényi István királyi kamarást bízták meg. A befejező bekezdésben ezt olvashatjuk: „A legszigorúbban meghagyjuk, hogy ti azokat az urakat és nemeseket minden alkalmas módon és eszközzel segítsétek, e népség elnyomásában vegyetek részt, a nemeseknek szétszórásukhoz hadiszereket és ágyúkat adjatok, és végül a nevezett urakkal és nemesekkel együtt, a parasztok leverése után, hadaitokat hozzánk elküldjétek." Ugyanez a szöveg ment két nappal később Kassára és Bártfára, szintén Perényi személyének kiemelésével.

Magyarország uralkodó osztályának mozgósítása tehát megtörtént, a kormány minden lehető eszközt megragadott, hogy úrrá tudjon lenni a válságon. Teljesen logikusan kapcsolódik e lépésekhez, hogy nem hagyták figyelmen kívül a külföldi segítség lehetőségét sem. A Sárosnak küldött második levél ilyen irányú hivatkozása nem volt puszta frázis. II. Ulászló nemcsak magyar, hanem cseh király, s egyben Szilézia ura is volt. A királyi tanács külső segítség után nézve, természetesen arra a gondolatra jutott, hogy e területekről kaphatna a legkönnyebben segítséget. Levelet küldtek tehát Bertalan münsterbergi hercegnek, Szilézia egyik leghatalmasabb főurának, Ulászló csehországi helytartójának – akinek egyébként is voltak magyar kapcsolatai, hiszen pár éve, 1507 körül az övé volt a szép baranyai vár, Siklós – méghozzá, különös módon, a saját nevükben (persze írásuk valamilyen királyi kérés mellékleteként futott), Ulászlóról csak a legszükségesebb mértékben ejtve szót.

„Magyarország főpapjai és bárói, más nemesei és előkelői, kik most ő királyi felségénél összegyűltünk ... Bertalan münsterbergi herceghez, Comora urához ... A mi Magyarországunkban a parasztok sokasága minden értelem és várakozás ellenére igen váratlanul fellázadt, olyannyira, hogy sem legkegyelmesebb urunk és

királyunk, sem mi magunk semmiképpen sem tudunk nekik idejében ellenállni. Oly veszett dühvel támadnak, hogy ahhoz hasonlót a történelemben még soha sem lehetett hallani vagy olvasni, hiszen az egész nemességet az összes urakkal együtt eltörölni és teljesen kiirtani igyekeznek. Mivel mi egy fejedelem és egy úr szolgálatában állunk, s mindig is kölcsönös barátsággal és jóakarattal viseltettünk egymás iránt, s még azt is hallottuk, hogy uraságodnak harcra készen áll hadinépe, arra kérünk, hogy a királyi felségnek és ennek az országnak ezen végső szükségében ezzel a hadinéppel segedelmet és alkalmas oltalmat nyújtani méltóztassál. A baj olyan végső, annyira veszedelmes, borzasztó és mindenki számára félelmetes, hogy mi ugyan, amennyire csak tudjuk, a királyi fölséggel együtt hadra kélünk, de mivel akkora tömegnek a királyi fölséggel együtt ilyen hamar meg nem felelhetünk, arra kérjük nagyságodat, ő felségének és hazánknak ebben az időben méltóztasson segítségére jönni. Ha később egyszer bekövetkezne, hogy uraságod is segélyre szorul, mi viszont uraságodnak adunk majd segítséget . . ."

Bármilyen nagy lendülettel folyt a szervezkedés, készülődés, annak eredményére még várni kellett. A veszély viszont, különösen a déli megyékben, nagyon fenyegetővé vált. Ez lehet a magyarázata annak, hogy a kormány a legnagyobb hadikészülődés közepette is szükségesnek tartotta kapcsolatba lépni a felkelők vezetőivel. Mi volt a célja? Talán azt remélte, hogy valamilyen engedménnyel ráveheti őket a harc beszüntetésére? Esetleg tárgyalásokkal akart időt nyerni? Nem tudjuk. Ami biztos, csak annyi, hogy II. Ulászló király június 3-án nyílt parancsot adott ki az ország összes hatóságaihoz, s ebben tudtukra adta, hogy Mykolas (talán egy cseh udvaronc) nevű udvari emberét „az ellenünk és országunk ellen fellázadt Székely Györgyhöz küldte", s egyben elrendelte, hogy azt útjában mindenben támogassák.

A királyi tanács nagy fontosságú ülésének lefolyásáról az okleveleken kívül némelyik történetírónk is szolgáltat adatokat. Taurinus elmondja, hogy Bakócz érsekkel hajón érkezett meg Esztergomból Budára. A király szerinte nagy beszédben kérte az egybegyűlt urakat, törjék le a parasztok felkelését. A beszéd szövege nyilvánvalóan nem hiteles (Taurinus különben is versben mondja el), de a szófukar királyról különben is nehezen képzeljük el, hogy szépen cirkalmazott humanista dikcióval fogadta volna tanácsadóit. Az már viszont hihető, hogy az első ülés a késő éjszakába nyúlt. Márki a továbbiakban e tanácskozás folytatásához kapcsolja Bakócz egyik szintén a *Stauromachia* (Taurinus műve) által közvetített beszédét, melyben egységre, a pártviszályok elsimítására szólította fel a jelenlevőket. Ha szövegében nem, de tartalmában ez a részlet már inkább elfogadható. Ide vonatkoztatható Istvánffy művének az a részlete, melyben arról beszél, hogy a magyar urak hosszan tanácskoztak, ki legyen a lázadók ellen indítandó hadjárat vezére. A legtöbben Perényi Imre nádort javasolták, s egyenesen azt kérték, kapjon teljhatalmat a küzdelem idejére. Az öreg és beteg nádor köszvénye miatt mozogni is alig tudott, sokszor hordszéken közlekedett, így jelölését végül elejtették. Erre felállt Bornemisza, s miután hosszan ecsetelte, milyen szörnyű állapotba jutott az

ország – Budáról és Pestről úgy beszélt, mint a menekülők egyik gyülekezőhelyéről –, végül azt terjesztette elő, hogy mivel a keresztesek valószínűleg Erdély felé akarnak előretörni, a legésszerűbb volna, ha Szapolyai János tartománya hadaival szétverné a támadókat. (Hasonló értelemben írt Brutus is.)

Érthető, hogy a tanácskozás folyamán elkeseredett vita robbant ki a tennivalókról, s különösen arról, kik irányítsák a nemesi hadműveleteket. Az oklevelekben négy kijelölt katonai vezetőt is említenek (Báthori, Bebek és a két Perényi), de a vajdáról egyetlenegyszer sem esik szó. Az sem bizonyítható, hogy a hadműveletek központi irányítás alá helyezése szóba került-e a viták során. A kiadott rendelkezések első pillanatra fejetlen kapkodásnak tűnnek, s ha – közelebbi vizsgálattal – találhatunk is némi rendszerességet bennük, még mindig elmondhatjuk róluk, távol álltak a kezdeményezés megragadásától. Perényi nádor vezérségének felmerülése arra lenne visszavezethető, hogy az érintett déli megyékben (mint amilyen Valkó is volt) nagy birtokokkal rendelkezett, s a bajok kezdetekor éppen a környéken tartózkodott: utoljára Siklóson találkoztunk vele. Nem tudjuk viszont megmagyarázni azt a különös jelenséget, hogy a korábban vele együtt levő Beriszló – tudomásunk szerint – teljesen kimaradt a parasztellenes hadműveletekből. Egyetlen adatunk háború alatti viselt dolgaira, hogy június 22-én Varasdon tartózkodott: azaz messze eltávolodott mind a belső, mind a törökellenes hadműveletek színteréről. Sáros megyét először a leginkább fenyegetettnek vélt Báthori keze alá rendelték (őt a hivatalos okmányok még mindig az „alsó részek főkapitányának" tisztelik), majd alig pár nap múlva – teljesen nyilvánvalóan akkor, mikor híre jött, hogy az ispán is részes volt a nagylaki vereségben, s napokra eltűnt szem elől – a kormány jobb híján úgy utasítja a megyét, ha Báthori nem tudna cselekedni, akkor legalább Pestre jöjjenek el. A legjellemzőbb példa a kapkodásra Bebek esete. Ő is a saját szakállára és saját erejéből kezdte meg a szervezkedést, mint például Báthori, s a király kizárólag azért bízta meg „néhány megye" bandériumának vezetésével, mert aktivitásának híre valahogy eljutott Budára. A dicsőség azonban csak rövid ideig tartott. A király hamarosan tapasztalta, hogy Bebek nem tudja megvalósítani szándékait, s így anélkül, hogy a neki adott megbízatást visszavonta volna, egy másik környékbeli főúrra, az ifjabb Perényire ruházta át az ellenállás szervezését. A „kettős szereposztásnak" azután meg is lettek a maga káros következményei . . .

Ha visszaemlékszünk arra, milyen nehézségek árán sikerült csak kierőszakolni a keresztes hadjárat tervének elfogadtatását, s figyelembe vesszük, milyen nehézkesen dolgozott a magyar kormányzat apparátusa más, sokkal egyszerűbb problémák megoldásánál is, akkor nem csodálkozhatunk a most megnyilvánuló határozatlanságon és kapkodáson sem. A münsterbergi hercegnek küldött levél keserű beismerése „. . . mivel ekkora tömegnek . . . meg nem felelhetünk . . ." minden, a segítségkérésekre általában jellemző túlzás ellenére is sok igazságot tartalmazott. Az államnak állandó hadserege nem volt, hacsak nem számítjuk a déli végek őrségét, azokat azonban onnan hosszabb időre elvonni semmiképpen sem lett volna

ajánlatos, arról nem is beszélve, hogy ezek a katonák maguk is igen rosszul voltak fizetve, ami az adott körülmények között könnyen megbosszulhatta volna magát. Amilyen más katonaságot a király össze tudott szedni, azt már a télen – mint láttuk – a déli határszélre irányította. További zsoldosok fogadása az állandó pénzzavar miatt eleve lehetetlen volt. Nem maradt más hátra, mint az uralkodó osztály saját erejét állítani szembe a felkelőkkel. A nemesség viszont szerte az országban el volt foglalva személyének, családjának és javainak mentésével, birtokaikról kimozdítani őket igen nehéz vállalkozás lett volna. Az anarchiába hajló főúri kormányzás hibái a kritikus helyzetben hangsúlyozottan érvényesültek.

A pártszempontok már korábban is döntő módon szóltak bele a keresztes hadjárat eseményeibe, s a fordulat az ilyen jellegű ellentéteket aligha tompította. Az újra fölülkerekedett Bakócz a vállalkozásnak a feudális állam szempontjából katasztrófális következményeit felmérve, tekintélyét tovább nem tarthatta fenn. Mikor kénytelen volt a bullát visszavonni, balfogását önmaga is nyilvánosan elismerte. Nagyon jellemző helyzetére és lelkiállapotára az a megjegyzés, mely egy neki címzett irat hátán olvasható: a papír nem juthatott az érsek kezébe, „mivel az a keresztesek által elkövetett bűnök és gyilkosságok, különösen a karóba húzott csanádi püspök, és más előkelő nemesek halála miatt nagyon fel volt indulva". Ezzel szemben ellenfeleinek hangja megerősödött. Döntő fölénybe azonban ők sem kerülhettek, hiszen vezérük, a vajda messze járt.

A kormány tehát kapkodva próbálta követni az eseményeket, s tehetetlenségében képtelen volt elősegíteni, hogy a vidéken magától fegyverre kelő nemesség szervezetten fogjon a feudális állam létét fenyegető veszedelem felszámolásához. Ez a körülmény döntően befolyásolta az események menetét.

7. Események Honttól Zemplénig

Az 1514-i parasztfelkelés történetét legrészletesebben a Honttól Zemplénig terjedő területsávon ismerjük, hála elsősorban a nagyjából épen maradt kassai levéltári anyagnak. Bár ez a környék mindig is mellékhadszíntér volt, az adatok viszonylagos bősége lehetővé teszi, hogy az átlagosnál részletesebb képet tudjunk felvázolni itt a nemesi ellenállás kibontakozásáról.

A Nagyalföld északi peremén, a hegyek lábánál fekvő megyék korai megmozdulásairól a maga helyén eleget beszéltünk, itt csak összefoglalásképpen emlékeztetnénk arra, hogy Kassa környéke a keresztes mozgalom legaktívabb központjai közé számított, s egyszerre több parasztcsapat jelenlétét is észlelhettük ott: Mészáros és Kecskés népéét, a Sárospatakon táborozó keresztes „harcos", Illés tolcsvai plébános, s a szikszói pap részben már magukban is osztódó csapatáét. E különböző csoportok további sorsáról emlékeink nem tájékoztatnak bennünket, nyom-

talanul azonban aligha enyészhettek el. A táborok feloszlatásának parancsa, mint korábban a toborzás letiltásáról szóló rendelet, nagyon lassan jutott csak az érintettek tudomására: lehet, hogy egyszerűen nem kívánták azt tudomásul venni. Igaz, május 30-án a szikszói plébános bemutatta Kassán az érsek dorgáló és számon kérő levelét, ezzel jelét adta, hogy hajlandó engedelmeskedni feletteseinek, de már a következő napon, május 31-én Göncről egy újabb keresztes hadnagy, Bagoly Ferenc jelentkezik levelével a város bírájánál, Kakukk Ferencnél. Úgy látszik, ez utóbbi kötelességének érezte a kereszteseket figyelmeztetni, mi is történt május 24-én, mert Bagoly levele valami ilyesmire adott válasznak tűnik. A köteles tisztelettel írt bevezetés után ezt olvashatjuk: „Bizonyos megbízható emberek jelentéséből értesültem róla, hogy fenyegettek engem. Bizony nem tudom, miért jelentenek nekem fenyegetésről, mikor semmit sem követtem el ellenetek. Tudni szeretném tehát uraságotoktól, miért fenyegetőztök ellenem és keresztes barátaim ellen, akik az egész ország, a pápa őszentsége valamint a főtisztelendő Tamás esztergomi érsek úr akaratából gyűltünk össze. Nem kényszerítene engem a halogatás itt barátaimmal együtt föl-alá járkálni (hogy igazán mondjam) futkosni, ha nem ezt rendelte volna el a főtisztelendő érsek úr, és én az ő parancsait semmiképpen sem akarom megszegni, hanem azoknak minden törekvésemmel eleget tenni és megfelelni akarok. Tehát jobban szeretném, hogy ha nem fenyegetnétek ilyenképpen, és a szent kereszt hű szolgái ellen nem üzennétek fenyegetéseket; sokkal illőbb és becsületesebb volna, ha ti is minden erőtökkel fölkelnétek a keresztény vérre szomjazó hitetlenek ellen, és ezt az országot védelmeznétek. Ezen felül szeretném megtudni, vajon nagyságotok ezt az országot segíteni akarják-e, vagy ellene lázadnak; s vajon a pápa őszentségének engedelmeskedni, vagy ellenszegülni akartok? Bizony inkább az lenne rendben, hogy azok, akik kiváló és szabad városokban laknak, ez ország megvédésére törekedjenek, s nem pusztulásán örvendezzenek. Egyébként ha a szabad városokban az én kereszteseimmel és barátaimmal (barátságban) lesztek, bizonyosak lehettek, s ezt a jelen sorokkal tanúsítom, hogy azokat minden törekvésemmel segíteni fogom és akarom, és ezt az országot is minden hűségemmel védelmezni akarom. Göncről, az Úr mennybemenetele előtti negyedik hétköznapon, az Úr 1514. esztendejében. Bago(ly) Ferenc, keresztes harcos".

Kassa városa sietett válaszolni a korábbiakhoz képest mérsékelt hangú, valóban tanácstalanságot elárúló levélre. Még ugyanazon a napon, 31-én kelt irata, Bagolynak címezve:

„Azt írod, hogy mi fenyegetünk téged és társaidat. Tudjátok hát meg, mi nem fenyegetünk sem téged, sem senki mást; mi eddig sem tettünk, s ezután sem fogunk tenni semmi olyat, ami ellene lenne az apostoli és királyi parancsolatok iránti engedelmességnek. Nekünk azonban más bullát vagy levelet is hoztak, mint az, amelynek értelmében ebben az ügyben tudtunk szerint ti eljártatok. Ugyanis a leghatározottabban tudjuk, s a főtisztelendő Tamás esztergomi érsek úrnak két levelét is vettük és láttuk, amelyekben az egyházak plébánosainak, s azok helyette-

seinek kiközösítés terhe alatt meghagyja, hogy az országnak e fölső és más részein is, a Buda és Pest városokban kihirdetett keresztes hadjáratot vonják vissza és nyilvánítsák semmisnek; azokat pedig, kik a figyelmeztetéseknek és parancsoknak nem engedelmeskednek, és az ilyenféle csoportosulásokkal és gyülekezéssel föl nem hagynak, templomaikban nyilvánosan közösítsék ki, sőt ha szükséges, ellenük világi hatalom erejét is alkalmazzák. Mi tehát bizalmasan azt tanácsoljuk nektek, hogy békében és csöndben oszoljatok szét, térjetek haza elfoglaltságaitokhoz, otthonaitokba, nehogy életeteket veszedelemnek, javaitokat elkobzásnak tegyétek ki. Mivel pedig te és társaid azt írjátok, készek vagytok az országot és a szabad királyi városokat megvédeni, tudd meg, hogy mi mindenkor hívebbnek bizonyultunk az ország és a Szent Korona iránt, mint te és követőid voltatok. Bizony nem úgy kell az országot és a szabad királyi városokat megvédeni és biztosítani, mint ahogy ezt te gondolod. Most már ismered (tehát) véleményünket. Bölcsen és jól jársz el, ha társaiddal együtt tanácsunkban megnyugszol, mert nem titkoljuk el, hogy az országnak, s különösen ezen környéknek mágnásai ellenetek hadjáratot akarnak indítani, s fegyvert akarnak emelni rátok. Ha mégis ti, akiket a keresztes had vezetésére és a kereszt kiosztására föl nem hatalmazott papok és szerzetesek rossz útra vezettek és csábítottak, most félve uraitoktól, falvaitokba visszatérni nem mernétek, ha tanácsunkat megfogadjátok, mi megtaláljuk az utat és módot, hogy azt (ti. a visszatérést) akadálytalanul megtehessétek."

Hogy ez a város biztonságának féltésével, tényleges jóindulattal, s ugyanakkor nem kevés polgárgőggel megírt levél nem érte el teljesen a kívánt eredményt, azt a későbbiek igazolhatják. A kassaiaknak azonban elég tapasztalatuk volt ahhoz, hogy előre lássák a feloszlatási rendelet kihirdetése utáni nehézségeket. A tanácsért hozzájuk forduló Bártfának a Bagolynak írt levéllel egyidőben azt válaszolták, hogy a nemesekkel szemben, akik a keresztesek lázadása elől menekültek, úgy jártak el, hogy azokat feleségestül, gyerekestül falaik mögé befogadták, más segítség dolgában viszont a királyhoz fordultak, de tőle ez ideig válasz nem érkezett.

Ítéletük helyességéről a kassai polgárok hamarosan meggyőződhettek. A következő napokban meg kellett kapniok Bebek János értesítését, melyet az május 28-án írt a borsod megyei Szendrő várából, és amelyben a keresztesek elleni harchoz a város segítségét kérte. Nem sokkal később pedig megérkezett Szatmári püspök válasza korábbi kérdéseikre:

„Tudjátok meg, hogy a keresztes had visszavonatott és felfüggesztetett, amint ezt a főtisztelendő esztergomi bíbornok és apostoli követ úr leveléből (megérthetitek) ... Ennélfogva azok, akik a keresztes hadjárat reményében és nevében annyi, s oly sokféle bajt okoztak, támasz- és jogvesztetten cselekszenek, s nem tudni, mely gonosz lélek sugallatára bitorolják a keresztesek hamis nevét". A király 6-i hadba hívó parancsa, melyet korábban ismertettünk, szintén Kassán lehetett már 10-e előtt, s még azt is megelőzve érkezett a közeli Patakról Pálóczi Antal, illetve a valamivel távolabbi Somoskőről Losonczy Zsigmond segélykérése. Kakukk Mihály és a szenátorok igyekeztek is eleget tenni a sokféle kérésnek és

igénynek: tudomásunk van róla, hogy a város katonákat fogadott és küldött a parasztha dak ellen, puskaporral, s más hadiszerekkel támogatta a harcoló úri csapatokat. Példájukat követte a többi, a Felvidék keleti felén levő város is: Bártfa, Eperjes, Lőcse és Kisszeben. Ezek amúgy is szövetségben álltak egymással, s a különböző helyekről hozzájuk befutó kéréseket, parancsokat általában először egymással közölték, s csak véleményük kicserélése után határoztak a teendőkről. Így a lassanként mindegyikükhöz eljutó hadba hívó levelek hatására nemcsak Kassa, hanem pl. Lőcse is kiállította a maga segélycsapatát. A buzgalom persze nem mindenütt volt olyan nagy, mint a valóban fenyegetett Kassán: éppen Lőcse tette meg valamivel később, hogy egy hozzá befutott segélykérést a többi várossal tudatott ugyan, de válaszra nem óhajtotta méltatni annak küldőjét.

Kassa kiterjedt levelezése (sőt figyelőszolgálata, hiszen nemcsak a neki szóló levelek jutottak a bíró, ill. a magisztrátus kezébe) révén tájékozódhatunk majdnem mindenről, amit a nemesség ekkor Pesttől a Bodrogig tett, vagy tenni szándékozott. Kiegészítve a többi dokumentummal, ezek alapján több, egymástól függetlenül kialakult ellenállási csomópontot tudunk megkülönböztetni.

Az egyik ilyen gócot pelsőci Bebek János hozta létre a borsodi nemesek lóraültetésével, s az összes környező megye riadóztatásával. Az imént említett, május 28-án kelt levelében Bebek azt írta Kassának, hogy „az urak, testvéreink és barátaink, továbbá a környező megyék egyéb nemeseinek akaratából ellen akarunk állni a keresztesek támadásainak, útjukat el akarjuk vágni, a következő napokban tehát össze fogunk gyűlni fejenként Egerben, s saját hadinépünkkel, a főtisztelendő egri érsek úr hadaival és öt megye nemeseivel együtt arra fogunk törekedni, hogy a nevezett kereszttel jelölteket addig öldököljük, míg csak dühüket meg nem tudjuk fékezni". E célra Bebek a várostól lándzsával és más fegyverekkel ellátott gyalogosokat, egy mázsa puskaport, valamint egy trombitást kért. Szóbeli üzenetét sajnos nem ismerjük. A főúr mozgolódása a király figyelmét is fölkeltette, s Kassának ő is parancsot küldött Bebek támogatására, s utólag ki is nevezte kapitányává.

További konkrét adatok a szervezkedés eredményéről nem maradtak ránk. Bebek személy szerint legközelebb Miskolcon lép majd szemünk elé, továbbra is a nemesi ellenállás szervezésén buzgólkodva. A dolog azért különös, mert korábbi tervei szerint Borsodból nem Miskolc, hanem Eger felé kívánt vonulni, hogy az ottani keresztesek ellen harcoljon. Június derekán a király is, úgy látszott, megfeledkezett a neki adott tisztségről, és Perényi Istvánt bízta meg a környék védelmével. Az ellentmondást feloldhatnánk azzal, hogy területileg máshová esett Bebek kinevezése (Borsod és a környező megyék), de hát Abaúj is Borsod tőszomszédja. A másik irányban pedig, Heves és Nógrád felé megint csak nem találjuk nyomát Bebek működésének, hiszen az itteni nemesség (az említett két megye mellett Pest és Hont megyeiek csatlakozásával) önálló tábort szervezett, s az június 16-án Szentlőrincről adott életjelt magáról. Pedig Bebek éppen Heves központjába, Egerbe hirdette meg a gyülekezőhelyet május végén. A kérdés kulcsát azonban

talán éppen ez a furcsaság adja meg. Két humanista történetírónk is – Tubero és Brutus – beszámol arról, hogy egy Márton nevű pap nagy parasztтábort hozott létre, és Eger mellett, egy mezőn nagy győzelmet aratott az urak katonasága fölött. Elfogadhatónak tűnik, hogy Bebek tevékenységének törését és ezt a híradást összekapcsolva, valószínűnek tartsunk egy olyan egri csatát, melyben Márton pap keresztesei megverték Bebek Jánost és társait. E valószínűsíthető csata – a fenti királyi okleveleket véve alapul – valamikor Bebek utolsó említése, június 6-a és június 11-e között, mondjuk június 5–9-e között folyhatott le.

Az Eger környéki helyzet taglalása során többször említettük az onnan nyugatra létrejött, négy megye birtokosai által felállított hadat. Működéséről tulajdonképpen a táborbeliek két levele alapján tudunk, amelyeket csaknem azonos szöveggel a bányavárosoknak, illetve Kassának küldtek. A két, egyaránt Szentlőrincen, 1514. június 16-án kelt levél tartalmazza azt a többször is idézett mondatot, mely szerint a négy megye nemessége a keresztesek ellen már csaknem két hónapja táborba szállt. A levelek több konkrét eseményre is utalást tesznek; ezek közül számunkra most a következő az érdekes:

„A kereszteseknek, vagy hogy helyesebben nevezzük őket, keresztre feszítőknek mondott szolgai parasztтömeg ennek a nyilvánvaló rabló és annyi bajt okozó Székely Györgynek vezetése alatt úgy elvadult, hogy a Tiszán túl, a Maros folyótól Váradig és Debrecenig minden nemest kivégzett, s velünk is ezt tette volna, ha a könyörületes és irgalmas Isten nyomorúságunkat meg nem szánja, s meg nem engedi, hogy Pásztó mezőváros mellett dicsőséggel legyőzzük.

Mi már közel két hónapja táborba szálltunk, és ha bármely helyen ezen gonosztevők sokasodásáról vagy gyülekezéséről hallottunk, tüstént oda siettünk, s őket vagy levertük, vagy szétszórtuk, úgyhogy a Duna és a Tisza között fekvő földet, Szegedtől egészen a fölsőbb részekig már egészen megbékéltetve gondoltuk, s onnan nem is hallottunk a parasztok ellenünk való szándékáról . . ."

E szöveg nyújtotta bőséges információkat már több helyen felhasználtuk. Jelenleg főképpen azt emeljük ki, amit a környék lecsendesítéséről mond. A büszke híradást, hogy Szegedtől a hegyekig minden zavargót ők vertek le, erős túlzásnak tekinthetjük: a hatalmas területen nyilván nemcsak a levélírók ragadtak fegyvert a felkelők ellen. Ennek ellenére elhihetjük nekik, hogy errefelé a belháború egyelőre elcsitult. Tagadhatatlanul részük volt e véres munkában a pásztói csata, amely, ha 16-án a minap történtként említik, akkor a 10-e után következő napok valamelyikére tehető. Hogy milyen keresztes had ellen harcoltak, nem mondják meg, s e tekintetben mi is csak feltevésekkel dolgozhatunk. Az egyik lehetőség, hogy egy önálló, eddig ismeretlen egységről van szó. Pásztó majdnem pontosan Nógrád és Heves határán fekszik, s környékén vannak jelei felkelő csoportok működésének. Nógrádban a felkelés ideje alatt Verebélyi János mátraverebélyi udvarházát rohanták meg, az épületet feldúlták, az okiratokat megsemmisítették. A megye déli részén a birtokos Legéndi családnak és a környék nemességének is meggyűlt a baja a keresztesekkel: bevallásuk szerint kénytelenek voltak többféle szük-

ségük miatt, de főleg „a parasztoknak a nemesek elleni zavargásában, fejük védelmére" Werbőczi István mester személynöktől 125 aranyforintot kölcsönvenni. A szomszédos Hont megyében az esztergomi káptalan Baráti nevű falujában egy Berthalom Gergely nevű jobbágy egy nemesasszonyt fegyverrel megszalasztott. Itt egyébként biztos, hogy nagyobb zavargások is voltak, mert Hont megye – a felkelés leverése után – a szomszédos Bars megyétől odamenekült bűnös jobbágyok kiadatását kérte.

A másik lehetőség az, hogy Pásztónál azt a sereget vagy legalábbis annak egy részét verték szét, amelyik Eger környékén táborozott korábban, s pár nappal előbb, ha igaz, Bebek János hadinépét is megszalasztotta. Mindenesetre e győztes paraszthad létéről a június 16-i levelek már nem tudnak, s ez a tény magyarázatot kíván.

Az előbb utaltunk rá, hogy a négy megye nemessége nagyvonalúan kisajátította magának széles e környék „pacifikálásának érdemét". A pesti tábor felszámolása mellett egy másik haditett is rejtőzik ezen összefoglaló helyzetjelentés szavai mögött, egy olyan haditetté, amely végleges magyarázatot adhat a fenti problémánkra: mi lett az Egernél győztes jobbágyság sorsa. A debrői csatára gondolunk.

Az Eger melletti kis helységnél lezajlott ütközetet többféle forrásból is ismerjük. Az a híradás (Barbaróé), mely eddig a leghitelesebb adatunk volt minderről, azt állítja, hogy ez a gubacsi csatával egy napon, tehát június 21-én történt, s benne a Drágffy János vezette nemesi hadak egy 7000 fős keresztes sereget – amelyik Debrő várát ostromolta – vertek meg. Más vélemény szerint azonban (Bartholinus) a debrői csata a gubacsi után volt. Ulászló király június 26-án három azonos szövegű levelében (a címzettek: Eperjes, Kassa, Bártfa) szintén megemlékezik a keresztesek több helyen elszenvedett vereségéről, név szerint a debrői és gubacsi ütközetekről. A felsorolás rendjéből az következnék, hogy a két csata közül a debrői volt előbb. További, ezúttal kétségtelen hitelű részletekkel szolgál Podmaniczky János királyi kamarás június 29-i, Budán kelt levelének pár sora: „Bornemisza János budai várnagy 1200 lovassal az Eger közelében fekvő Dembro (=Debrő) vára alatt levert ezen keresztesek közül hétezret. Ismét Pest mellett Lubach faluban (=Gubacs) 1500-at". A hétezres szám Barbaro híreivel egyezik, a két esemény viszonyítása pedig szinte bizonyossá teszi azt a sorrendet, amelyet a királyi iratok alapján állítottunk föl. Nos tehát, mivel a gubacsi ütközetről egészen biztosan tudjuk, hogy június 21-én játszódott le, a debrői csatának mindenképpen június 21-e előtt kellett lezajlania. (Az egyidejűséget Bornemisza mindkét helyen való jelenléte zárja ki.) Bizonyítékul szolgálhat az a június 21-e körül Szikszóra befutott hír is, miszerint Bornemisza várnagy hadával Buda és Pest felé halad – azaz a megelőző időben attól távol kellett, hogy legyen. A négy megye sokat emlegetett hivatkozása a környék lecsendesítéséről tovább szűkíti az időkeretet: ha a hétezer főnyi parasztsereget még közelükben érzik (Szentlőrinc alig pár tucat kilométerre van Egertől és Debrőtől), nyilatkozatuk nem lehetett volna ilyen magabiztos. Június 8–10-e körül azonban még Bebek sikertelen támadását verte

vissza a keresztes tábor. A debrői ütközet tehát ezen időhatárokon belül, azaz valamikor június 10–15-e között folyhatott le, ezek szerint körülbelül egyidőben a pásztói csatával.

A nemesség számára nagyon jelentős volt ez a győzelem: a parasztsereg tekintélyes erőt képviselt. Hétezer ember ebben a korban még igen nagy erőnek számított, s a parasztok erejét csak növelte, hogy fegyverforgatáshoz értő emberek is voltak közöttük, Bebek legyőzése legalábbis azt mutatja. Két hét leforgása alatt három felkelő sereget vertek meg az urak Pest és Eger között: a veszély tehát, melyről annyit beszéltek, valóban nagy volt. Gondoljuk meg, hogy nem kisebb urak voltak kénytelenek személyesen is harcba indulni ellenük, mint a budai várnagy, az ősi családból való Drágffy János (apja erdélyi vajda volt) és Bebek János. A nagy erőfeszítéssel kivívott siker itt északon mégsem semmisítette meg a felkelés ügyét. A folytatás azonban már a parasztháború következő fejezetébe tartozik.

8. Dózsa útja Temesvárig

Temesvártól Futakig, Solymostól Kassáig, Titeltől Pestig lángban állt az ország. A tűzvész keletkezését, az azt tápláló gyúanyagot már ismerjük, sőt azt is láttuk, hogyan vett részt a feudális uralkodó osztály, illetve annak állama a baj előidézésében, illetve mit is tett az őt fenyegető veszély leküzdésére. Tapasztalataink azt mutatták, hogy a kormány és a nemesség tömegei a kor viszonyaira nagyon is jellemző módon egymással teljes diszharmóniában, kapkodva, jól-rosszul improvizálva reagáltak az eseményekre. Eddig a paraszthadak cselekedeteit okozati összefüggésükben nem vizsgáltuk, pedig a robbanás óta eltelt alig három hét alatt náluk is történtek olyan dolgok, melyek magyarázatra várnak.

Kezdjük azzal: volt-e valamilyen tervszerűség a felkelő csapatok mozgásában, tetteiben? A vizsgálat első pontját természetesen a fősereg hadműveletei kell hogy nyújtsák.

A nagylaki csatatérről kirajzó kisebb-nagyobb hadoszlopok egyetlen lendülettel elfoglalták a környék összes valamirevaló erősségét: az egyszerűbb kastélyoktól kezdve a falakkal, belső várral megerősített mezővárosokig. Jogosult-e azt állítanunk, hogy mindez csak a kitörő indulattól vezetett paraszthadak pusztító dühéből indíttatott, a várak és úrilakok elleni ösztönös gyűlölettől mozgatott akciósorozat lenne? A nagyon kevés, e szempontból is értékelhető forrásanyag a leghatározottabban kizárja ezt a feltételezést.

Az első támpontot vizsgálatunkhoz Thuróczy Miklós alvajdának június 6-i dévai levele szolgáltatja, amely a Körösbánya vidékére betört portyázókkal kapcsolatban a következőket mondja: „... Ezen hadak egy bizonyos része most a körös-

bányai hegyekben kóborol, de úgy tudjuk, csak a temesi ispán úr javait akarja földúlni." A felkelők bosszúhadjáratot folytattak volna az apátfalvi támadók ellen? A feltevés mindenképpen vonzó, logikus és ráadásul egyéb adatokkal kellőképpen alá is támasztható. Vessük csak össze az apátfalvi–nagylaki hadművelet főúri résztvevőinek névsorát azokéval, akiknek birtokai ellen az azt követően megindult támadássorozat irányult. Csáky Miklós nemcsak életével fizetett vakmerőségéért, hanem ellenségei prédájául esett püspöki székhelye is. Báthori István Világos elvesztését sirathatta, a fő csapás az ő temesvári vára ellen fordult, s mint láttuk, jószágait előszeretettel keresték föl a pusztító keresztes portyázók. A Dóczyaké volt Zádorlak és Szárafalva, s az ő jobbágyaik laktak a fellázadt Donát-tornyán is.

A ránk maradt forrásanyag hiányossága több tény megállapítását nem engedi meg, annyi azonban teljesen világos, hogy a Maros menti hadműveleteknek határozott megtorló jellegük is volt.

Másfelől viszont emlékanyagunk egy másik része olyan támadásokról tudósít, melyek az első keresztesellenes akcióban feltehetően jelen nem volt urak jószágait érték. A Telegdiek, az aradi káptalan, Haraszti Ferenc, s legfőképpen Lippa, Solymos, Simánd és Gyula ura, Brandenburgi György őrgróf birtokaira gondolunk. Amennyiben nem találunk valami különös okot e hadmozdulatok mögött, előző megállapításunk lényegesen veszít erejéből: az „is" szócskára nagyon erős hangsúly kerül, s tervszerűséget, elképzelést kereső utunkon kénytelenek vagyunk megállni.

Ahhoz, hogy ezt a különös okot fölismerhessük, elméletileg ismernünk kellene az összes érintett földesúr viselt dolgait. Erre azonban jószerével nincsen módunk, hiszen sem személyükről, sem családjukról nincsenek meg a szükséges adatok. Az az csak egy esetben ismerjük azokat. Brandenburgi György személyénél. Mivel az apátfalvi támadók mellett ő a legjobban károsult birtokosa a környéknek, talán azért ennyi is elegendő lesz.

Az őrgrófról már a bevezető fejezetben megemlékeztünk. Magyarországra kerülésének körülményei, a Hunyadi örökség megkaparintása, a király mellett játszott szerepe (Lajos királyfi egyik nevelője, s II. Ulászló egyetlen független – mert gyökértelen – támasza a honi nagyurakkal szemben) a leggyűlöltebb és legirigyeltebb emberré tette arisztokratáink között. A Lippa és Solymos ostrománál történtek óhatatlanul ráirányítják figyelmünket erre a körülményre. Emlékezzünk rá, a habozó, tanácstalan lippai polgároknak azt üzente Székely Dózsa Gergely: nyugodtan egyezzenek csak meg a keresztesekkel, hiszen azok (és vezérük) Szapolyai János erdélyi vajdával egyetértésben járnak el. Solymos bevételének azt az epizódját is fölidézhetjük, mikor az ostromlók beüzennek a várba, hogy a védők feleslegesen kockáztatják életüket és vérüket, mert a király a várat elvette Brandenburgitól, és Székely Györgynek adta. Mindehhez most hadd tegyük hozzá azt a jelenetet, amely nem sokkal később, de már Temesvár ostroma idején játszódott le a Vinga közelében fekvő Monostor mezővárosban, szintén az őrgróf birtokán. Egy felkelő

csapat közeledtére a parasztpolgárok maguk is föllázadtak, s az ellenállást szervezni próbáló tiszteknek kijelentették: Monostor jog szerint nem Brandenburgit, hanem Szapolyai János vajdát illetné.

Szapolyairól köztudott, hogy az udvari párttal hadilábon állt, s az is bizonyos, hogy a király idegen kegyencét, mivel ő állt leginkább útjában, különösen utálta. Kettejük viszályát azután különösen elmérgesítette, hogy a vajda pert indított ellenfele ellen Vajdahunyad várának, a Hunyadi-örökség e legértékesebb darabjának birtokáért. S Monostor mezőváros éppen a vajdahunyadi uradalom része volt . . .

A jobbágyosztály tudatában ekkor még csak születőfélben volt a haza fogalma. Lehetséges volna, hogy itt a paraszti nacionalizmus, nemzettudat egy újabb gyökerét találtuk volna meg? A kérdés annál is inkább jogos, mert bizonyos párhuzamos jelenségekkel másutt is találkozhatunk 1514-ben: az annyira zaklatott s a távollevő Dózsa által is különleges figyelemben részesített Eger ura ekkor szintén idegen, az olasz Estei Hippolit, (Hyppolit d'Este, Mátyás sógora) bíboros, egri püspök volt.

Érezhetett a jobbágyság valamilyen különbséget magyar vagy idegen urainak vele szemben tanúsított magatartásában? Az úr személyét tekintve aligha: a feudális társadalomnak a jobbágyra rakott kötöttségei szabottak voltak, s a szokotton belüli eltérések nem egyik vagy másik fél nemzetiségétől, hanem anyagi állapotától, esetleg jellembeli különbségektől függtek. Hogy ez mennyire így van, annak igazolására hadd hívjuk föl a figyelmet arra, hogy a Dunántúl nyugati felén, s a Felvidéknek Morvaországgal határos területein, ahol pedig számos nem magyar, sőt külhoni birtokosnak voltak falvai, a parasztháború egész tartama alatt nyugalom honolt. Egy területen azonban okozhatott problémát az uraság idegen volta: az uradalmak igazgatásában.

Estei Hippolit jószágain – bár maga a püspök jó ideje már szinte csak véletlenül látogatott Magyarországra – jórészt itáliai hívei, idegen tisztviselők kormányoztak; s Brandenburgi jószágain is – noha őnála magyarok is szolgáltak, mint Ispán Gál vagy Pathócsy Péter vajdahunyadi várnagy – sűrűn előfordulhattak német gazdatisztek és várnagyok: példaként talán elég, ha Georg Prantnerre hivatkozunk. A nyelvet nem értő, de a jobbágyokkal szemben magyar társaiknál nyilván semmivel sem kíméletesebb tisztek és altisztek ellen könnyen kialakulhatott az idegengyűlöletnek egy sajátos formája.

Hozzájárulhatott ugyanakkor a nagyobb elégedetlenséghez a Brandenburgi György gyulai uradalmában kezdeményezett kísérlet, a majorsági gazdálkodás magyarországi meghonosítása. E próbálkozás konkrét formában éreztette a jobbágyokkal korábbi helyzetük gyors romlását.

Ha a többi idegen birtokos uradalmaiban nem is találjuk nyomát hasonló tendenciának, s első feltevésünket – az idegen birtokosok iránt érzett ellenszenvet – nem tekinthetjük a vizsgált probléma megoldásának, alapkérdésünkkel kapcsolatban mégis tanulságosnak mondhatjuk kis kitérőnket. Ha a tervszerűség dolgában

változatlanul nem sikerült eredményre jutnunk, abban most már egészen bizonyosak lehetünk, hogy Nagylak után a keresztesek nem a pusztítás démonaiként kezdtek harcukhoz, hanem bizonyos elvek irányították lépéseiket: egyrészt a jogosnak érzett bosszú a támadók ellen, másrészt a jobbágyság, mint osztály számára baljós új gazdálkodási mód, melyet igazságtalannak, törvénytelennek éreztek. Az alakuló paraszti öntudat problémájával indítottuk el ezt a gondolatsort: s bár annak nyomát ott, ahol kerestük (nemzettudat) csak a legprimitívebb fokon véltük fölfedezni, ezen a téren, a tudat osztályérdek szférájában kétségtelenül megtalálhattuk.

A fentiek alapján tovább is szőhetjük gondolatainkat: a lippai küldönc által hozott Dózsa Gergely féle üzenet határozottan kapcsolódik eredendő kérdésünkhöz, a parasztsereg vezényletének hogyanjához.

A derék lippai polgár állításában a parasztkapitány kijelentéseit illetően nincs okunk kételkedni. Jogos viszont az óvatosság abban a tekintetben, hogy vajon a parasztkapitány igazat mondott-e a hírvivőnek? Lehetett ez az üzenet egyszerűen hadicsel is, mely csupán a lippaiak behódolását kívánta elérni. Néhány dolgot azonban el kell ismernünk. Először is azt, hogy Szapolyainak lett volna oka rá, hogy ártson Brandenburgi Györgynek. Másodszor, a vajda június eleji tetteiben csakugyan van valami elgondolkoztató. Hosszú szünet után az első rá vonatkozó adat június 3-án Karánsebesen kelt levele, melyben beszámol Brassó városának, hogy Bolgárország felé tett útjáról szerencsésen visszaért, s most indul haza Erdélybe, a medgyesi országgyűlésre. A vajda sereggel jött. Befejezte vajon a hadműveleteket? Vagy hírét vette az itthoni bajoknak és hazasietett? Az általa írt levél egy szó utalást sem ejt a paraszthábORÚról. Szapolyai úgy tesz, mintha nem is törődne azzal. Június 7-e körül átkel a Krassó vidékét Erdéllyel összekötő Vaskapu-hágón, 8-án már Dévára várják, 14-én Szászvároson van. Az igaz, hogy menet közben intézkedik, hogy a felkelés kitörését Erdélyben megelőzze, de az anyaországtól, pontosabban a temesközi hadszíntértől, melynek közvetlen közelében haladt el, egyre távolodik. Pedig legkésőbb Karánsebesen értesülnie kellett arról, hogy a felkelők hozzáfogtak a környék városainak elfoglalásához, s hogy ekkoriban kezdte a védelem újraszervezését Temesvárott Báthori is.

E magatartásnak lehettek más ésszerű indítékai is: a visszatérő sereg ereje nem biztos, hogy elég lett volna a felkelők ellen; a vajdát hivatala elsősorban arra kötelezte, hogy Erdély védelméről gondoskodjon stb. Ennek ellenére nem tudunk napirendre térni a fölött, hogy meg sem kísérelte, ha nem is az ütközetet, de legalább azt, hogy a fenyegetett helyek őrségét megerősítse, vagy hogy az Erdély kapujának tekinthető Maros mentét elállja a fenyegetően keletre tartó felkelők elől. Báthori a solymosi három nap alatt kifejezetten rá várt!

Túlzásba nem akarunk esni; mindez még nem jelenti azt, hogy Dózsa Gergely igazat mondott. Az azonban feltételezhető, hogy a vajda – túl azon, hogy jó feudális szokás szerint nem kívánt beavatkozni más birtokos ügyeibe – ezt a be nem avatkozást kifejezetten rosszhiszeműen alkalmazta gyűlölt ellenfele, az őrgróf várainak esetében. Még az is elképzelhető (bár valószínűsége igen csekély), hogy va-

lóban tárgyalt a parasztvezér öccsével – a találkozás fizikailag lehetséges volt, ugyanis a kérdéses napokban Szapolyai is a Lippához nem túl messze levő Déván tartózkodott –, s ekkor tett valami homályos utalást arra, hogy nem lenne ellenére ha Brandenburgit kicsit megfenyítenék. Lehet, hogy időt akart nyerni, méghozzá úgy, hogy közben legalább az őrgrófnak árthasson?

A másik, ennél valószínűbb lehetőség, hogy Székely Dózsa Gergely egészen egyszerűen megtévesztette a felkelők számára veszélyes megbízatást teljesítő futárt. Akárhogy is volt, az bizonyos, hogy a dolognak köze volt az uralkodó osztály pártviszályaihoz. A parasztseregek vezetése, így vagy úgy, ismerte az országban uralkodó helyzetet, s tudatosan igyekezett azt a maga hasznára fordítani. Akár Szapolyai biztatta őket erre, akár maguk voltak a kezdeményezők, úgy tűnik, mintha a vajda híveihez próbálnának közeledni. E véleményünket erősíti meg a solymosi eset is (a hír a király adományozásáról), hiszen a „köznemesi párt" a törvényekre hivatkozva állandóan kifogásolta idegen nagyurak magyarországi birtoklását, tehát a Brandenburgi birtokainak elvételét állító értesülés megint csak a nemesi politikát érinti.

Nagyon lényeges eredmény számunkra, hogy a paraszthadak tudatosan használták föl a magyarországi politikai viszonyokat céljaik érdekében. Ez újabb bizonyítéka annak, hogy a Maros menti robbanásban többet kell látnunk, mint pillanatnyi dühkitörést, fegyelmezetlen tömegek tombolását.

Egyetlen pont van még csak hátra, amelyet föltétlenül figyelembe kell vennünk értékelésünkben: az események katonai szempontból való magyarázata. Kezdjük a fősereg mozgásával. Kisebb csoportok kibocsátása mellett a zöm a folyó mentén fölfelé indult el, az irány jellegzetesen Erdély felé mutat. Régi történetíróink ismételten leírták, hogy Dózsa a tartomány elfoglalását tervezte, igaz, szerintük már Pest alóli indulásakor. Könnyen lehet, hogy értesüléseik helyesek voltak, s csak a parasztháború kitörésének időpontja körüli bizonytalanság vezette téves állásfoglalásra őket. Egy bizonyos: Dózsa György és vezérkara kezdettől fogva tudta, hogy az erdélyi hadak messze, az Aldunánál harcolnak, az országrész gyakorlatilag védtelen. Maga Szapolyai is pontosan ezt tartotta tervüknek június 9-én, Déván írt levelében. Úgy véljük, a keresztesek valóban Erdély elfoglalására készültek, hiszen így kitűnően védhető, összefüggő területi egységet tudtak volna a maguk hátországaként megszerezni.

A tervet azonban nem sikerült megvalósítani. Míg György vezér hadainak mozgását a sok kisebb-nagyobb erősség megszállása erősen lefékezte, a vajdának sikerült katonáit a fenyegetett Maros-völgy kulcspontjához, Déva várához visszavezetni. A két sereg működésében megfigyelhető néhány időbeli egybeesés még inkább alátámaszthatja feltevésünket: Szapolyai hada június 3-án jár Karánsebesen, s ahelyett, hogy a megszorult Báthori segítségére sietne, lóhalálában nekiindul a Vaskapu-hágón át vezető nehéz hegyi útnak, Erdélybe. Érkezését 8-ára várják Déván, György vezér seregének java 9-én fordul vissza Lippáról Temesvár felé.

Az első tervet tehát nem lehetett végrehajtani. A Temesvár elleni támadást már

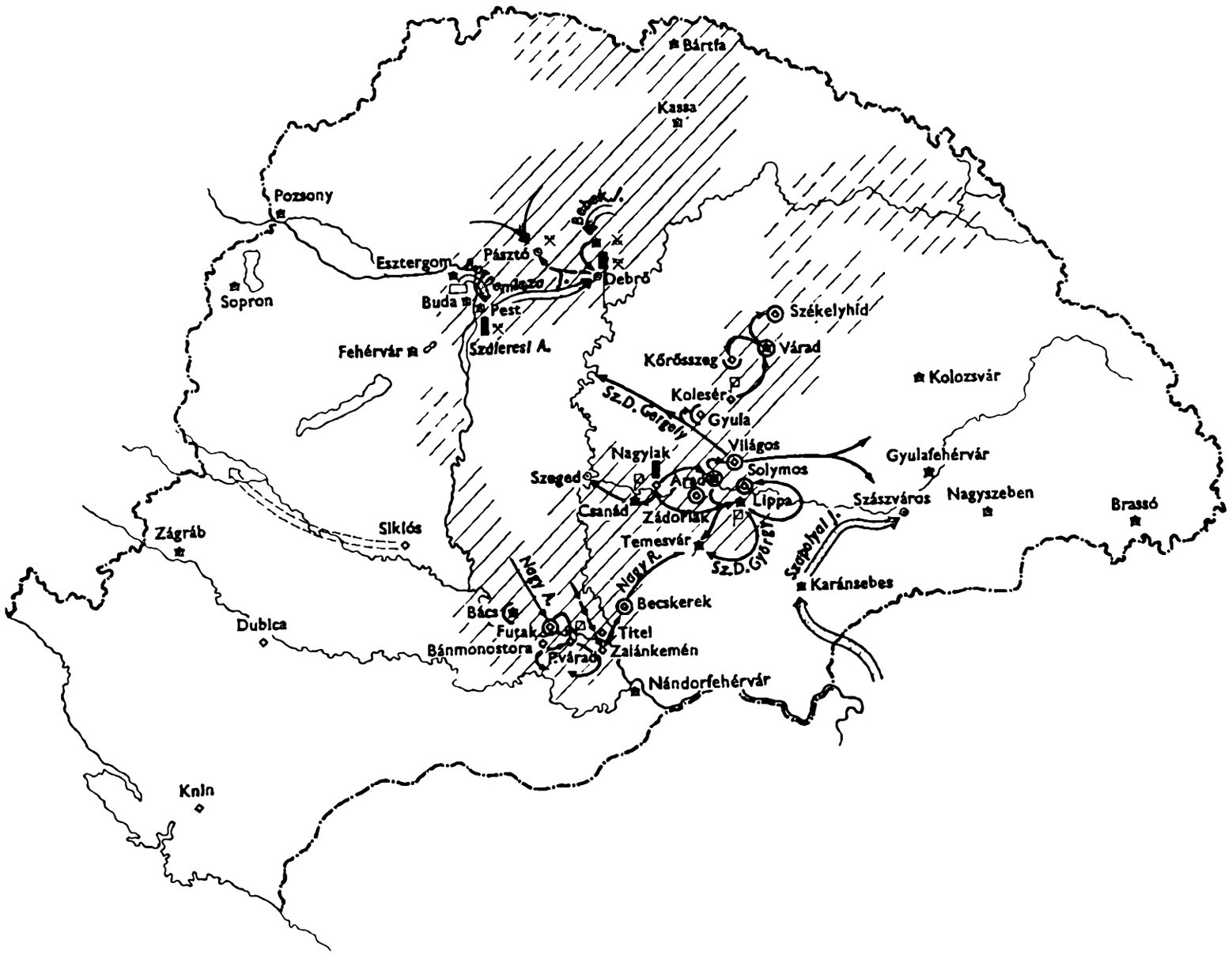

Jelmagyarázat

- A mozgalom által érintett vidékek
- A mozgalom által feltehetően érintett vidékek
- Feltehető gyülekezőhelyek
- Keresztes táborok
- Úri táborok
- A keresztes seregek útjai
- A keresztes seregek feltehető útjai
- Úri seregek útjai
- Úri seregek feltehető útjai
- Csatlakozó helységek
- Sikeres ostrom
- Sikertelen ostrom
- Keresztesek győztes csatái
- Keresztesek vesztes csatái
- Első zavarok színhelyei
- Parasztháború által érintett területek
- Parasztháborúval egyidejű más megmozdulások helyszínei
- Erődített város
- Helység (város, mezőváros, falu)
- Vár

A ROBBANÁS
V. 28.–VI. 13.

régi historikusaink is úgy magyarázták, hogy Dózsa erős támaszpontot keresett magának, ahonnan az úri hadak támadásait visszaverhetné. Az erdélyi kísérlet balsikere után valóban Temesvár volt erre a legalkalmasabb: a legerősebb vár a környéken. Ha Dózsa népe ellene fordul, hátát, sőt oldalát is biztonságban tudhatja, hiszen egyfelől az imént elfoglalt Maros menti várak, másfelől a bácskai keresztes csoportok védték. Szerintünk a vezér ezért döntött úgy, hogy nem fordul vissza az ország közepe felé, hanem megpróbálkozik egy tartománnyi terület meghódításával.

Ugyancsak határozott elképzelést sejtetnek a Marostól eltávolodó kisebb seregrészek hadműveletei is.

Igaz, eleinte a robbanás okozta zűrzavar még erősen éreztette hatását. A Pest alatt hagyott utóvéddel az összeköttetés a jelek szerint megszakadt, s a melléktáborok teljesen önállóan kezdtek harcolni. Az északi hadszíntéren a legkedvezőtlenebb a helyzet. A környéken levő keresztes osztagok mozgásából nem látható, hogy valamiféle elgondolás vagy terv szerint folytatnák a küzdelmet. Bagoly Ferenc Kassának írt levelében nyíltan kimondja: önkénteseivel ő csak „ide-oda vonul" a megye területén. A bihari felkelők feltehető mozgásiránya a déli járásokból északkeletnek, Székelyhíd felé, pontosan távolodást jelent a főseregtől működési területétől, s nincs nyoma az azokkal létesített összeköttetésnek. Ezzel azonban a negatív példák sorát le is zárhatjuk. Két olyan ellenpéldát állíthatunk ugyanis a mérleg másik oldalára, melyek egyrészt kisebb keresztes sereg esetében mutatják be bizonyos tervek létezését, másrészt magáról Székely Dózsa Györgyről igazolják, hogy lépéseit ésszerű meggondolások irányították.

Az első ezek közül Nagy Radoszláv útja, aki miután a robbanást megelőzően Titelig jutott, annak hírére visszafordult, és katonáival egyenesen a Temesvárra tartó főseregnek sietett. Lehet, hogy erre György vezér kérte, lehet hogy saját kezdeményezésből tette, hadmozdulata mégis mindenképpen azt jelenti, hogy élt valamilyen elképzelés arról, milyen módon kell ezt a harcot folytatni.

A másik ellenpélda az Arad–Világos–Gyula–Tiszavarsány hadművelet, illetve annak folytatása. Már utaltunk rá, hogy az erre vonuló parasztsereg az átkelés után kettévált, s egyik része Pest alá, a másik Eger felé nyomult előre. Dózsa célja világos e vállalkozás elrendelésével. Buda ellenőrzését és az általa mint keresztes hadak vezére által ismert Eger környéki nagy keresztes táborral való összeköttetést kívánta megvalósítani. Nem kevesebbet jelent tehát ez a kettős hadmozdulat, mint hogy a felkelt jobbágyok vezetője megkísérelte az egész országra kiterjedt keresztes háborút ugyanilyen méretű parasztháborúvá átformálni. A volt végvári tiszt katonai tehetségének újabb bizonyítéka: a helyzet lehetőséget kínált arra, hogy egyszerre több helyen is lekösse az ellenség erejét, s ő ezt a lehetőséget igyekezett is kihasználni.

Politikai és katonai téren egyaránt fölismerhetők a tudatosság elemei a parasztháború irányítóinak cselekedeteiben. A két párhuzamos eredmény, feltételes mivolta ellenére is, megerősíti egymást, s mindenképpen azt bizonyítja, hogy

Dózsa kormányozni igyekezett hadának ösztönös indulatait, méghozzá olyan módon, amely katonai tehetség mellett bizonyos politikai érzéket is föltételez. Az egyes cselekedetei mögött fölismerhető szándékok azonban szemmel láthatóan nincsenek összhangban a parasztseregben a robbanás óta érvényesülő osztályharcos tendenciákkal: hiszen azokkal egy időben éppen az ellenséggel való alkudozás tényét szuggerálják. Véleményünk szerint azonban ez az ellentmondás csak látszólagos, mégpedig azért, mert egynek tekinti a vezetők és a tömegek szándékait és indítékait.

Kezdjük mindjárt Székely Dózsa Györggyel. Feltörekvő kisnemesként, a hatalmasok közé bejutni akaró katonaként lépett elénk. A Szapolyaival való kacérkodás megfordulhatott a fejében. Lehet, hogy csak ellenségei megosztására törekedett, zavart akart kelteni az urak között: ez esetben ítélhetnénk leginkább tudatos parasztvezérnek. Az is elképzelhető, hogy csakugyan gondolt a vajda pártjával való egyezkedésre, attól éppen ismert politikai helyzete révén remélve támogatást. A felkelők között nem egy kisnemes is harcolt, a gondolat tehát nem teljesen abszurd. Harmadszor pedig arra a következtetésre is juthatunk, hogy a pillanat dühének elmúlása után György vezér megpróbálta élete elszalasztott nagy lehetőségét valahogy helyrehozni, s a vajda révén a kiegyezéshez utat keresni.

Egyáltalában nem tarthatjuk indokoltnak azt a beállítást, amely Dózsából, a keresztes hadak parancsnokából minden átmenet nélkül forradalmi vezért farag. Különösen azért nem, mert a seregében harcoló parasztok sem váltak egy csapásra forradalmárokká. A kizsákmányolt osztály nem egységesen állt a keresztesek oldalára. A vallásos alapon egybegyűlt sereget súlyosan megrendíthette, hogy ugyanazok, akik korábban megváltást és örök üdvösséget ígértek a kereszteseknek, most azoknak ígérik ugyanezt, akik a kereszteseket megölik. A lelkekben uralkodó zavart legjobban a pesti „csodajel" históriáján lehet lemérni: az önkéntesek jó része hajlamosabb lett volna hazamenni, mint a harcot vállalni. Május végén és június elején – tehát éppen a kezdeti időben – az a hír járta, hogy a keresztesek tulajdonképpen félnek tetteik következményeitől, s ha biztosítanák számukra a kegyelmet, készek volnának lecsillapodni. Pesten ugyanakkor úgy tudták, hogy a keresztesek erőszakkal kényszerítik csatlakozásra az embereket, s aki vonakodni mer, azt agyonverik. Pontosan megegyezik ez a Bécsi Névtelen által fenntartott újság adataival, hogy a felkelők véres karddal és nyárssal hívták hadba a falvak és mezővárosok népét, s aki nem engedelmeskedett, azt megölték, javait felprédálták. Még arra is van példa, hogy jobbágyok életük kockáztatásával mentik meg földesuruk életét (az említett Nadaby István alatkai birtokosét).

Ha egyszer a fordulatot követően Dózsának is erőszakkal kellett a parasztság egy részét a felkelés magját adó elszánt keresztesei mellé sorakoztatni, akkor valóban nehéz lenne a vezérről azt hinnünk, hogy az osztályharc elveihez tűzön-vízen át ragaszkodva, ne lett volna képes valamilyen kielégítő megegyezés lehetőségére gondolni. Az viszont meggondolandó, hogy a másik fél mennyire volt hajlandó hasonló cselekedetre.

V. FEJEZET

CSÚCSPONT ÉS BUKÁS

1. Temesvár ostroma

A középkori Magyarországon a déli területek – a Dráva–Száva köze, a Szerémség és a Temesköz – mind gazdaságilag, mind társadalmilag rendkívül fontos szerepet játszottak. Az ún. „Szerémi-sziget", ez a Száva és Duna öntözte táj, az egész királyság leggazdagabb részének számított. Gabonában, borban, élőállatban bővelkedő községei és városai a török előnyomulásával lassan sorvadásnak indultak, a népesség és a termelés csökkent. (A magyar állam gazdasági nehézségei többek között azért is növekedtek oly ijesztő mértékben.) A környék katonai jelentősége viszont annál inkább növekedett. Temesvár, amely már a korábbi időkben is fontos erősség volt, s gazdaságilag kulcspozíciót foglalt el (itt a vámharmincad hivatal központja), minden tekintetben az ország figyelmének középpontjába került. A temesi ispán megkapta a temesi vidék kapitánya címet (ez a rang először 1325-ben tűnt fel), majd belépett a főméltóságok, a bárók sorába, s végül a hivatalos méltóságnévsorban a nádor, az országbíró, az erdélyi vajda és a bánok utáni helyre emelkedett, megelőzve a belső udvari méltóságokat: a tárnok, ajtónálló, étekfogó és más mestereket. Nem kisebb emberek pályafutása kapcsolódott e területhez, mint Hunyadi Jánosé és Kinizsi Pálé: temesi ispáni méltóságuk ekkor már rendszeresen együttjárt a Temes-vidék vagy a Délvidék főkapitánya tisztséggel. E tekintetben tehát az ő utóduk volt Báthori István főkapitány is, akit a nagylaki csata után három napig a solymosi vár falai rejtettek, de hamarosan, június első napjaiban visszatért őrhelyére, s megkezdte Temesvár előkészítését a várható ostromra.

Temesvár tulajdonképpen mocsárvár volt, többszörös árokkal körülvéve, amelyeket a Temes egyik, később Bégának nevezett ága táplált. Az ispánnak nem volt sok ideje, ezt különösen azért kell hangsúlyoznunk, mert krónikásaink, nem tudva a solymosi intermezzóról, Nagylakról azonnal Temesvárra menekítik Báthorit, aki így négy napot nyerne az előkészületekre. Erőfeszítése mégis elég eredményesnek bizonyult: mire az ostrom elkezdődött, két és fél ezer emberre nőtt a helyőrség létszáma. Az ide menekült környékbeli nemesség nagyban megkönnyítette munkáját:

nemcsak kisebb birtokosok, de olyan nagyurak jelenlétéről is tudomásunk van, mint a Jaksicsok vagy Szakolyiak. Élelemről, lőszerről és más hadieszközről is gondoskodtak; a majd öthetes ostrom kiállása legalábbis ezt igazolja. A tetemes költségeket Báthori nem is tudta saját zsebéből fedezni: ezer aranyforinton felüli kölcsönéről, melyet ekkor vett föl, utóbb saját maga emlékezett meg egy iratában.

Székely Dózsa György serege június 13-án érkezett meg Temesvár alá, az egyébként ma már nem meghatározható ulicsi mezőre. A vezér, a parasztsereg szokása szerint, megadásra szólította fel a vár őrségét, s kérte a parancsnokot – Báthorit –, küldje ki az erőd kulcsait. Így beszéli el az eseményeket egy Prágában, július 4-én keltezett levél, amely ezek szerint valóban az ostrom első napjairól szóló legfrissebb híreket tartalmazhatta. A távolság torzító hatása a folytatáson már meglátszik: eszerint ugyanis György vezér azt üzente a temesi ispánnak, hogy ha a várat átadja, mivel úgy hallotta, hogy jó ember, kegyelemben fogja részesíteni. Apátfalva és a nagylaki kivégzések után meglehetősen valószínűtlen egy ilyen ajánlat: a megadási felszólítás nyilván sokkal egyszerűbb formában történt. Éppen ezért kicsit kételkedve kell fogadnunk a továbbiakat is. Báthori állítólag azonnal elküldte a kulcsokat, s kiüzent, hogy Dózsa jöjjön csak nyugodtan, be fogják engedni. A parasztvezér megindíttatta csapatait a várat körülvevő vizek, mocsarak fölött átvezető hosszú hidakon, s amikor azok megteltek emberekkel – még mindig a prágai levél szerint – Báthori parancsot adott pattantyúsainak a tüzelésre. Az összetorlódott tömegben az ágyúk szörnyű pusztítást végeztek. A szószegéssel előkészített cselvetés történetét elfogulatlannak ítélhető forrás közli, tartalmi hitelességét mégis – részben a fenti okokból, részben mert hihetetlennek tartjuk, hogy a tapasztalt Székely Györgyöt ilyen otromba csapdába lehetett volna csalni – kétségbe kell vonnunk. Ha lehetett valami reális értesülés a leírás mögött, akkor inkább a Solymos elleni első, meggondolatlan rohamhoz hasonló esetet kell feltételeznünk, amit itt esetleg valahogy maga a várőrség provokálhatott ki.

Az első véres tapasztalatok után Dózsa mindenesetre azonnal hozzáfogott a rendes ostromhoz. (A következő hetek harcairól elsősorban Istvánffy munkájából kapunk képet: akármennyire is megrendült bizalmunk a paraszthábort illető jólértesültségében, más, nála megbízhatóbb forrásaink e tekintetben majdnem semmit sem mondanak.) Istvánffy szerint tehát a parasztsereg kerekes ágyúkat állított fel a falakkal szemben, és megkezdte a vár lövetését. A tüzérségi tűz önmagában nem sokat ért, mert a megrongált falrészekhez a támadók az árkok miatt nem tudtak közel férkőzni. Ezért Dózsa – akinek Temesvár alatti hadműveletei úgyszólván összes történetírónk elismerését kiváltották – elhatározta a várárkot tápláló folyó vizének elvezetését. A feladat még a kor alacsony technikai színvonalán sem volt túl nehéz, mert a Béga vizétől már három kilométernyire van mélyebben fekvő terület, a Temes folyó pedig ugyancsak alig néhány kilométer távolságban vitte lassú vizét a Dunába. A parasztseregben éppen elég munkáskéz akadt a nagy feladatra, méghozzá földmunkához szokott munkáskéz. A szükséges mérnöki feladatokat a szép számmal csatlakozott deákok valamelyike végezhette el. A vezér

még arra is vigyázott, hogy a munkaterület a várbeli ágyúk hatósugarán kívül essen. „Ez nagy veszedelem volt, mert úgy tűnt, hogy az ezernyi pór szüntelen fáradozásával elvégezheti a dolgot. Báthori emberei felfogván a veszedelmet, a várból és a városból egyszerre kicsaptak, s nagy rohammal verték s futamították meg a munkálkodókat, meg azokat is, akik fegyveresen álltak őrt, hogy a munkát nyugodtan lehessen folytatni. Mielőtt a (felkelő) táborból segítség jött volna, a megzavart, megriadt nép nagy részét megölték." Báthori ellentámadása tehát sikerült, a készülő új gátakat átvágták. Jovius annyiban tér el Istvánffytól, hogy ez utóbbi műveletet nem a kitörő katonáknak, hanem a várban foglalkoztatott parasztoknak tulajdonítja, akik némi pénzjutalom fejében éjjel kilopóztak a várból, és az állítólag őrizetlenül hagyott töltéseket lerombolták, az árkokat betemették, s a vizet visszaterelték eredeti medrébe.

Az ostrom az ismételt balsiker ellenére is folytatódott. György vezér előhozatta nagyobb ágyúit, s – Istvánffy szerint – megígérte katonáinak, „hogy a gazdag várost kirabolhatják". A vár védői – akik kezdetben talán abban bíztak, hogy a várostromhoz gyengén felszerelt keresztesek, látva az ellenállás szokatlan hevességét (emlékezzünk rá, Lippán és Solymoson sokkal könnyebb dolguk volt a támadóknak), lemondanak a további ostromról és elvonulnak – mindinkább szorult helyzetbe kerültek. Élelmük elfogyott, s rákényszerültek a mindenkori ostromlottak pótélelmére, saját lovaik húsára. Báthorinak segítség után kellett néznie. Egyik nem túl megbízható forrásunk (a költő Taurinus) szerint először Budára írt levelet, s a királyt kérte Temesvár felmentésére, a másik segélykérő levelet pedig a közhit szerint Szapolyai János vajdához csempésztette ki. E dolgot különösen érdekessé tette az utókor számára, hogy historikusaink legjelesebbjei közül néhányan (Brutus, Istvánffy) határozottan azt állították, hogy a két főurat személyes ellentét, sőt gyűlölet állította szembe egymással. Báthori részéről így e lépés kényszerű megalázkodásnak minősült, s mindez a helyzet súlyosságának egyik bizonyítéka a történeti értékelésekben.

Bármennyire is csábító a megszorultságában ellenfeléhez forduló főúr figurájának rajza, s az, hogy példájával az uralkodó osztály ellentéteinek az osztályellentétekhez viszonyított alárendeltségét tudnánk bizonyítani, jó okunk van arra, hogy kételkedjünk a leírások szavahihetőségében.

Nem tartjuk lehetetlennek az üzenet kijuttatását a körülzárt erősségből, ilyesmire mindig volt mód a várostromok történetében, de nem találunk semmiféle hivatkozást Báthori segélykérésére a vajda irataiban, sem az akkoriban kelt levelekben, sem a későbbiekben. Márpedig aligha hihető, hogy ha csakugyan írt volna a temesi ispán, akkor ezt későbbi viszályaik során Szapolyai ne próbálta volna saját céljaira kamatoztatni.

A vajda és Báthori szembeállítását illetően is fenntartásaink vannak. Mindkét történetíró évtizedekkel az események után élt, s így pontosan ismerhette azt az engesztelhetetlen gyűlöletet, amely közöttük 1514 után kifejlődött. Emlékeztetőül, Brutus éppen azt ecsetelgeti a vonatkozó bekezdésben, hogy hová is fejlődött ez az

ellentét a Mohács körüli években. Arra is hivatkozunk, hogy hiába kiáltja ki újabb történeti irodalmunk Báthori Istvánt az ún. „udvari párt" vezéralakjának, a temesi ispán – bár ténylegesen tagja volt a kormányt általában kezében tartó klikknek – 1514-ben messze volt még attól, hogy a valódi vezéregyéniségek közé tartozzon. A hatalom birtokosai ekkor a főnemesi táborban Bakócz, Perényi Imre nádor, Beriszló és Szatmári püspök voltak. Éppen nem kiélezett viszonyra vall, hogy a vajda immár második éve pontosan a Báthori gondjaira bízott területen keresztül vonult hadával a török ellen: hiszen ezzel jelentékeny segítséget is nyújtott a temesi ispánnak, mint a déli végek főkapitányának. (Erdély maga csak a török hűbérben álló havaselvei román fejedelemséggel volt határos, a Temesköz viszont a hódoltsági területtel, s így sokkal jobban ki volt téve a portyák pusztításainak.)

Mindent összevetve, arra az álláspontra kell helyezkednünk, hogy a Szapolyai és Báthori közötti viszonyról eddig elfogadott kép a későbbi állapotok visszavetítéséből keletkezett, és nem sok köze lehet az 1514. évi valósághoz.

2. A hátország biztosítása

György vezér népe ugyancsak keményen szorongatta Temesvárt. Az ostrommal párhuzamosan azonban más hadműveletek is folytak a környéken, amelyek befolyással lehettek a derékhad működésére. Ezek közül a korábban északnyugatnak tért szárnnyal, illetve az Erdély irányába törő osztagokkal – mivel azok hadműveletei más hadszínterekhez kapcsolódnak – később foglalkozunk. Ide tartozik viszont az egyenesen nyugatra indult seregrész története.

E had tettei közé tartozott Csanád elfoglalása, illetve a megye nemességének üldözése. Nem időzött itt sokáig az ismeretlen nevű parasztkapitány: seregével hamarosan továbbindult Szeged felé. A magunk részéről legalábbis neki tulajdonítjuk a nevezetes város körüli eseményeket.

Szeged sorsáról a parasztháború alatt nagyon kevés dokumentumunk van, a jelen pillanatra felhasználható pedig összesen három. Az elsőt ezek közül Istvánffy nyújtja: „Elközeledtek (ti. Dózsa és katonái) Szeged nagy és népes mezővárosához. Falai ennek ugyan nincsenek, de a város népe körül árkot és földhányást készített, fegyvert fogva, bátran várták a latrok közeledését. Nem is merték megtámadni, mert sok lakosa és sok polgára van, azonfelül mintegy háromezer halász lakik benne, mondták, hogy ezek is mind jól értenek a védekezéshez."

Istvánffy értesülései ezúttal is megkívánják az alapos kritikát. Kezdjük talán azzal, hogy a Szeged környéki hadműveletek irányítójának magát Székely Dózsa Györgyöt tartja. Azt talán nem kell különösebben bizonygatnunk, hogy a derékhad nem járhatott erre Pest alól történt elvonulása után: a megfelelő helyen elmondott

indokoláshoz csak annyit tennénk itt hozzá, hogy a keresztesek semmiképpen sem érhettek az apátfalvi csatatérre nyugat felől, mert akkor az üldözés nem Nagylak, hanem Makó felé irányult volna. A nehézségek kiküszöbölésére Márki azt a hipotézist állította fel, hogy a Szeged alá ért parasztvezér Lőrinc pap lehetett, aki szerinte Pestről Bácsra indult, de Kalocsán elfordulva, hogy a fősereghez csatlakozzék, errefelé sietett. Istvánffynál Lőrinc pap szerepeltetése meglehetősen bonyolult: miután szerinte először Bács felé indult, váratlanul feltűnik a temesvári csatában, hogy ennek ellenére végül megint csak a Bácskában lássuk harcolni a parasztháború utolsó napjaiban. A megmagyarázhatatlan összefüggéseket már Márki is észrevette, s abból az elgondolásból kiindulva, hogy mindvégig egyazon személyről van szó, a fenti hipotézisben az első Bácskára vonatkozó adatot a temesvári jelenléttel kötötte össze. Az eredmény nem meggyőző. Verancsics valóban a nagylaki csata elé teszi a Szeged melletti keresztes toborzást, de ő is György vezér nevéhez fűzi a történteket: „Székely Gyergy felvívé a keresztet Pestből kiindulva jüve Szegeddé és kezde nagy sok kereszteseket, hajdúkat, latrokat hozzája gyűjteni és a szegedieket mellí felvenni . . ." Ismételjük, a fősereg semmiképpen sem jöhetett erre, viszont Szeged alá érkezhetett egy olyan csapat, amelyik annak részét alkotta: azaz a Csanádot hódoltató szárny. Dózsa nevét pedig csak úgy kapcsolták az itteni eseményekhez, mint ahogyan minden környékbeli vár és kastély elfoglalójának őt tartották, akár jelen volt ott személyesen, akár valamelyik alvezére ténykedett nevében.

Végül egy halvány támpont arra vonatkozóan, hogy mikor járhattak Szeged mellett a felkelők. Három adatra hivatkoztunk, s eddig csak kettőt említettünk. A harmadik a már többször felhasznált július 4-i prágai levél, amely arról ír, hogy Dózsa többek között Szegedet is kifosztotta, s nagy zsákmányt szerzett. Emlékezhetünk rá, a levél írójának elsősorban a robbanást követő időszakról – egészen Temesvár ostromának kezdetéig – van tudomása a dolgokról, így a szegedi eseményeket is körülbelül ekkorra, június első felére kell helyeznünk. Az országból távolodó hírek kiszínezésére ez a forrás egyébként megint jó példát szolgáltat: sem Istvánffy, sem Verancsics nem tud arról, hogy Szeged a keresztesek kezére került volna, elbeszélésükből inkább az derül ki, hogy a városiak (Istvánffy tévedett, mikor mezővárosnak mondta) és a környék lakossága közül sokan csatlakoztak ugyan hozzájuk, de az óvatos polgárok el tudták érni, hogy lábukat be ne tegyék hozzájuk. Ha igaz, hogy csak egy kisebb sereg járt itt, akkor ezen nincs is mit csodálkoznunk.

Dózsa derékhadáról azután is váltak le kisebb-nagyobb csapatok, portyák, hogy hozzáfogott Temesvár ostromához. Egy későbbi királyi oklevélben olvashatjuk: „Mialatt Temes várát a legkeményebben ostromolta, ugyanazon Székely György a szomszédos helységeket és kisebb erősségeket is hatalmába kerítette." Volt módja rá: a felkelők közeledtére az eddig csendes táj népe fegyvert ragadott urai ellen. Június 16-án már Hevesben is úgy tudták: Temes megye nemessége áldozatul esett a parasztok dühének. A környék jobbágyainak csatlakozása, Nagy Radoszláv

bácskai parasztjainak megérkezése tovább gyarapította a létszámot, bőven juthatott ember a különböző portyákra.

Az egyik ilyen vállalkozás, ha igaz, messze délre juttatta a keresztesek zászlaját: Taurinus szerint György vezér vitézei eljutottak oda is, ahol a „viruló berkek fölé emelkedő sziklák a szörényi lakosok számára is alig hagynak egy kis ösvényt, a portyázó törököket s magát a Dunát is fitymálva lenézik", azaz valahová Szörénytornya (Turnu Severin), az akkori utolsó al-dunai magyar végvár környékére. Egy másik osztag a közeli Csák vára körül pusztított, legalábbis erre látszik utalni az a parancslevél, melyben 1516-ban II. Lajos – a csanádi károk kivizsgálásakor – Mihály csáki várnagyot is vallomástételre szólította fel. Mivel a vár Temesben feküdt, Mihály megidézése vagy azt jelentheti, hogy a csanádi harcokban innen való jobbágyok is részt vettek, vagy pedig, hogy maga Csák károkat szenvedett. Egyik elképzelés sem vezetne meglepő dolgokra: a csanádi ispán Csáky László volt, maga Csák vára pedig a gyűlölt Csáky család fő fészke. Valószínűleg szintén a Temesvár körüli portyázások idején történt az is, hogy németi Balika Bálintnak Temes megyében fekvő kúriáját feldúlták, mindenesetre erre vall a birtokában levő falvakra (Németi, Zöldes, Sárháza, Odony) vonatkozó oklevelek pusztulása. Feltételesen e környék harcaihoz köthetjük azt az esetet is, mikor a beregszói Hagymássy család jobbágyai szarvastelki Vasky Domonkost megölték.

A Temesköz megszállásának egyik érdekes epizódja lehet egy, Cseri várában – Temesvártól nem messze – lejátszódott jelenet. Egy 1515-ben tartott bírósági tárgyaláson egy tolvaj azt vallotta, hogy a zsákmányból rá eső részt (1200 aranyforint nagy részét) a nevezett Cseriben és más végvárakban „Székely Györggyel és a véghelyek egyes zsoldos lakóival hiábavalóan és feleslegesen fölélte". Nem bizonyítható ugyan, hogy az oklevélben szereplő Székely György azonos a parasztvezérrel, de több körülmény is arra késztet, hogy az azonosságot tartsuk valószínűnek. S ha ez így van, akkor azt is föl kell tételeznünk, hogy Dózsa Temesvár hosszúra nyúló ostroma alatt időnként maga is elhagyta a központi tábort, s részt vett egy-egy portyázó akcióban. (Az pedig természetes, hogy e hadműveletek során az urak vagyonát szabad zsákmánynak tekintették.)

A vizsgálatok során fény derült nem egy olyan támadásra is, ahol a portyázók a helyi lakossággal együttműködve járták a környéket. Így történt ez a Brandenburgi György birtokában levő Monostor mezőváros, illetve vár (Észak-Temesben, Vinga szomszédságában) ostrománál is.

Az őrgróf monostori udvarbírájának ránk maradt jelentése szerint minden baj akkor kezdődött, amikor egy Péter nevű deák, akit a gazda valamilyen subsidium beszedésére küldött ki, megérkezett a településre. Az adó hírül vétele után a monostori parasztpolgárok fellázadtak és „hitetlenek módjára" ostrom alá vették a várat, kijelentve, hogy az az erdélyi vajdát, más birtokrészek pedig egyéb urakat illetnek, s nem az őrgrófot.

A monostori cívisek és a várbirtok kenézei ezzel szemben úgy adták elő a dolgot, hogy egy legalább kétezer főből álló idegen keresztes csapat érkezett hozzá-

juk, lovasok, gyalogosok vegyesen, s erővel kényszerítették őket a csatlakozásra. Ők – amint erre módjuk nyílt – erdőkön és berkeken áthaladtukban a felkelőktől megszöktek, s így semmi kárt senkinek nem okoztak. Ennek ellenére hét Temes megyei nemes több mint ezer forint kártérítést akart rajtuk megvenni. A monostori várnagy – Békés János – közbelépésére ugyan sikerült megegyezniük, s a végső döntést Brandenburgi megérkeztéig elhalasztaniuk, de lelkiismeretük aligha lehetett egészen tiszta, hiszen maga az őrgróf is körülbelül ezer forint kártérítést és subsidiumot követelt tőlük, az uradalom kenézei pedig – hasonló indokból – elfoglalták szántóikat és kaszálóikat.

A Temesvár alól kirajzó csapatok tevékenységéről egy esetben egészen részletesen is beszámolhatunk: Becse várának a felkelők kezébe kerülését igen alaposan ecsetelik a különös történetről kiállított iratok.

Becse vára – akárcsak a közeli Nagybecskerek – Szakolyi János királyi kamarás, a környék egyik legnagyobb birtokosa kezén volt. A család egyébként Szabolcs megyéből származott, s ott, az ábrányi kastély és a szakolyi kúria körül voltak ősi földjei. A kritikus időben Szakolyi János egész házanépével – feleségével, anyjával – éppen Becsén tartózkodott, s a vihar elől már nem volt ideje elmenekülni. „Az ő becsei kastélyát is nagy... paraszti tömeg támadta meg. Amit mikor Szakolyi Jánosnak a várban levő várnagya, Kerey Simon nevű, megtudott, vagy álnokságból, vagy a veszély félelmétől vezettetve, elcsábítva Szakolyi összes familiárisát és szolgáját, azokat magának megnyerte, előbb letéve várnagyi tisztét, s a vár kulcsait Szakolyi kezébe adva, az összes szolgákkal együtt elvonult, Szakolyit feleségével és anyjával a veszély közepén hagyva. Szakolyi tehát mindenfelől elhagyatva látta magát, s megértve, hogy felségünktől is csak később kaphat segítséget, mint ahogy a dolog megkívánná, élelem pedig a várban majdnem semmi sem volt... az immár nyilvánvaló veszedelemben magát és övéit, reményét vesztve már majdnem elsiratta. Míg ezek történtek, a nevezett parasztok és gonosztévők vezérei a vár alá jöttek, s Szakolyinak és hozzátartozóinak biztonságot és szabadságot ígértek, ha velük megegyezik. Az, noha nemigen bízott az ilyen zabolátlan és dühöngő ellenséggel való tárgyalásban és egyezkedésben, mégis, mivel mint mondottuk, másfelől veszély fenyegette, úgy vélte, ha már el kell vesznie, tisztességesebb dolog az ellenség által adott hit alatt elveszni, mint önként vesztébe rohanni. Így tehát az ellenség hitére és ígéretére a várból kimenve és velük megegyezve többek között abban maradtak, hogy Szakolyi lovait és értékes ruháit és a fegyvereket az ellenség kapja meg, azok pedig az egyezség fejében megígérték, hogy... Székely Györgytől teljes szabadságot és biztonságot eszközölnek ki és kérnek számára. Így tehát Szakolyi arannyal futtatott ezüst dárdáját s más hasonló fegyvereit, legjobb lovait és ruháit, melyek arannyal áttört szövetből voltak, a szabadság reményében átadta az ellenségnek. Ezeket azok megkapván, mint afféle álnok orgyilkosok, kivetkőzve minden emberségből, hitüket be nem tartották, hanem Szakolyit megkötözve, szekéren Székely Györgyhöz vitték, hogy kivégezzék. Székely megparancsolta, hogy (a foglyot)... a legszigorúbb őrizet alatt tartsák mind-

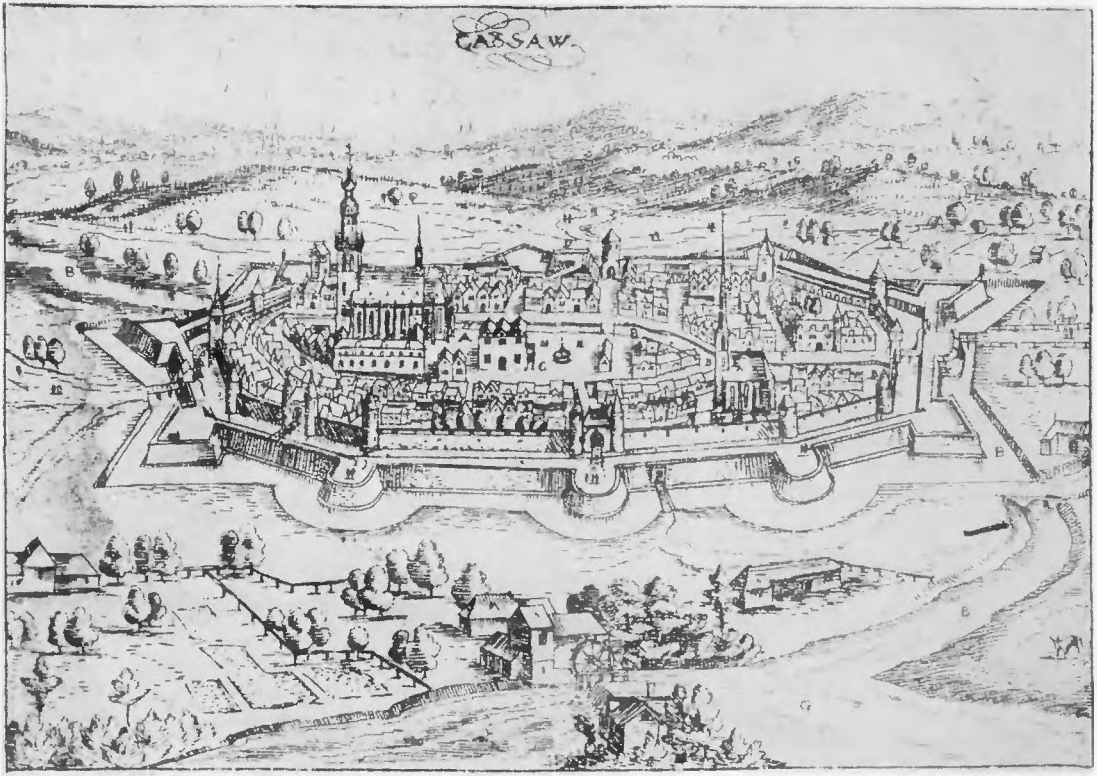

17 Kassa

18. Temesvár

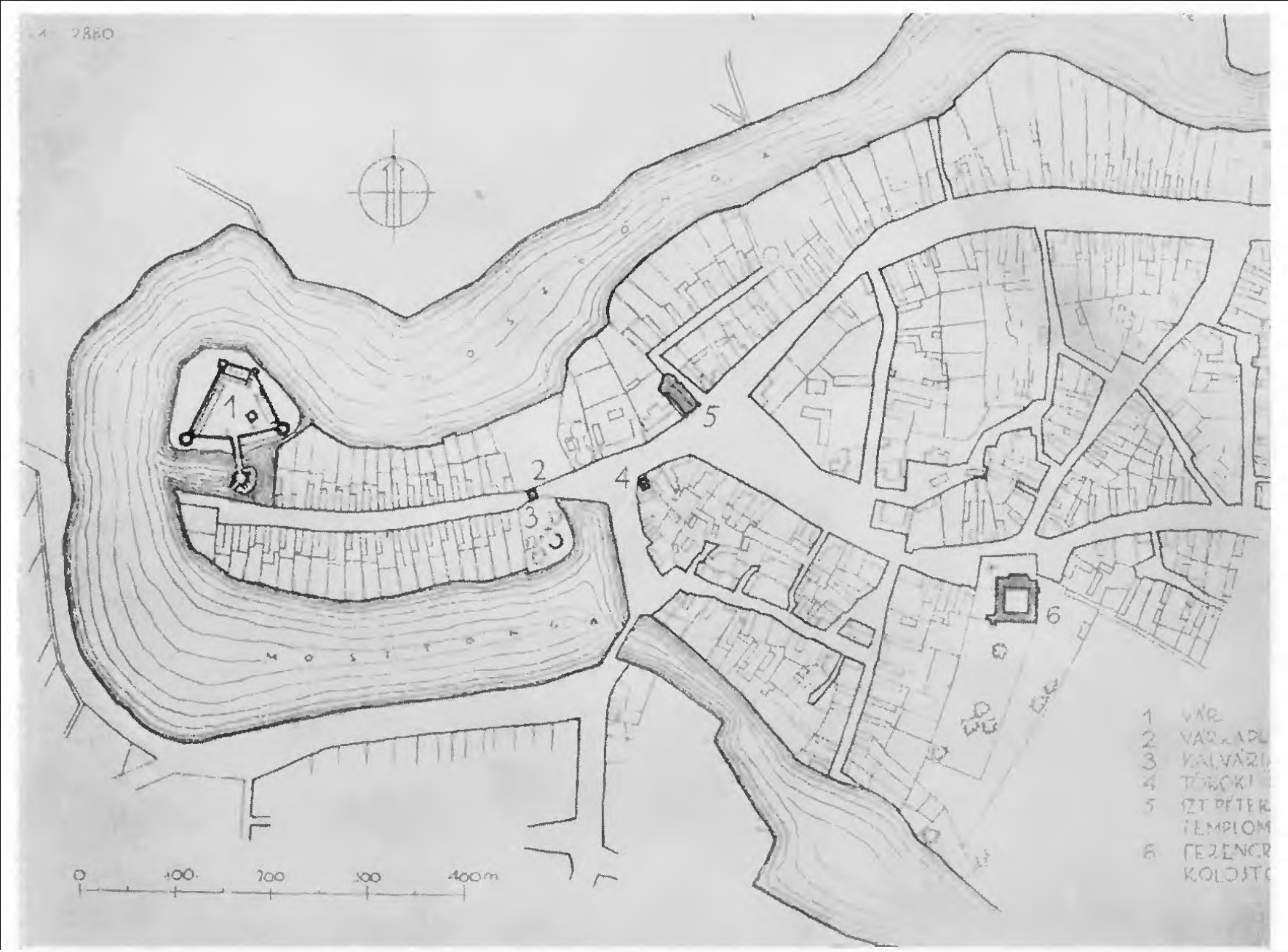

19. Bács várának helyszínrajza

20. Gyula vára

21. Gyula – várudvar

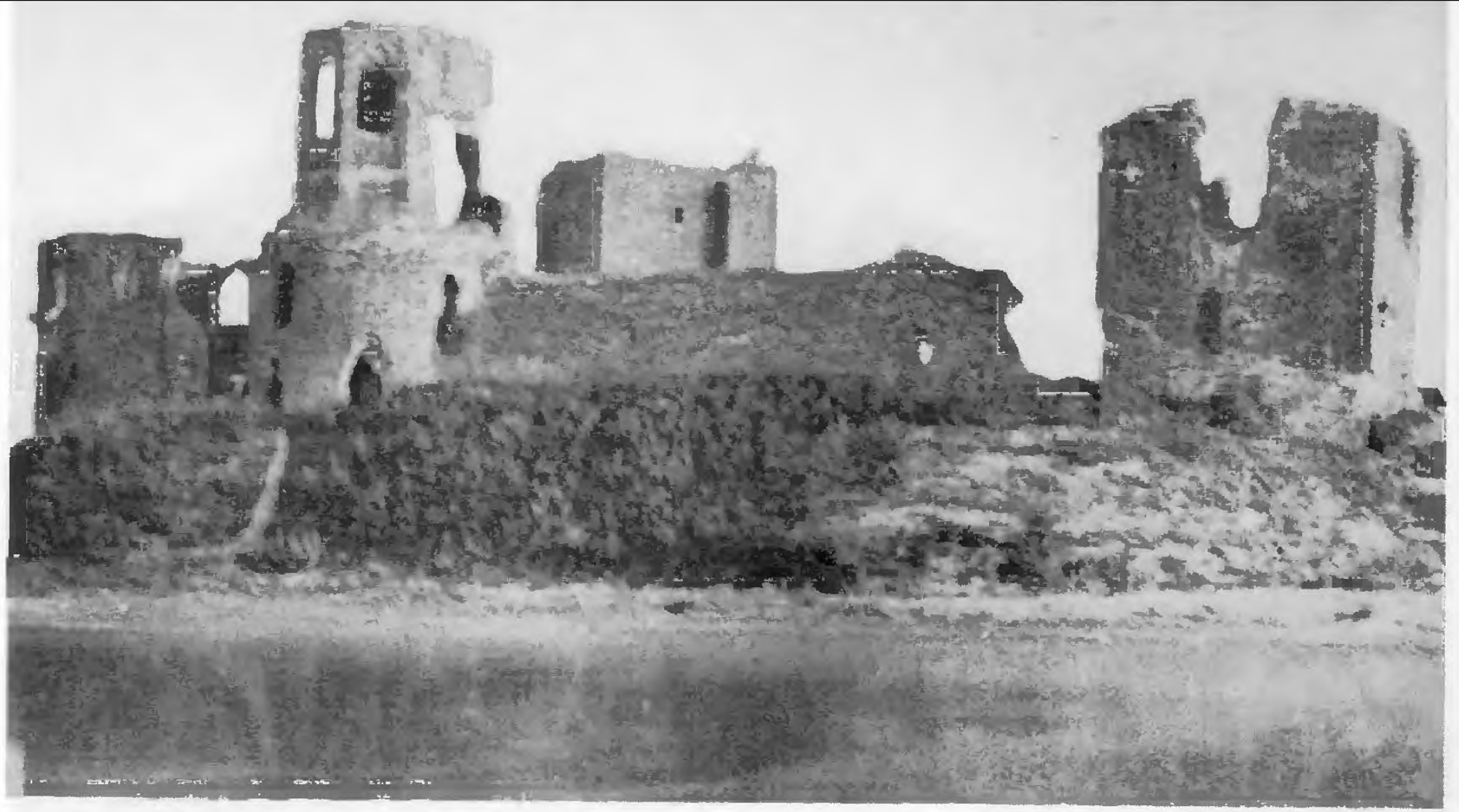

22. Bács várának romjai

23. Részlet Bács romjaiból

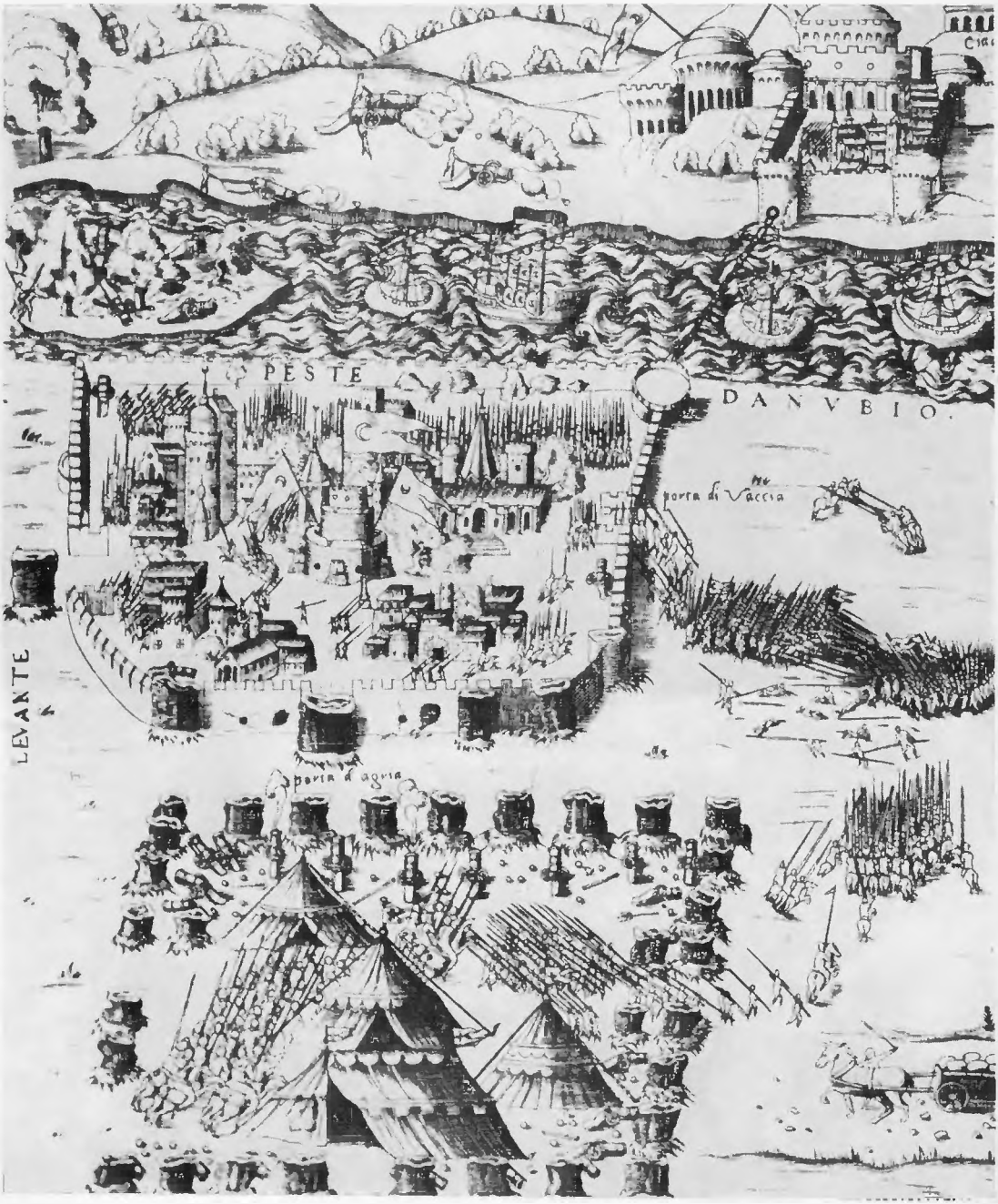

24. Pest és Buda látképe

addig, amíg a halála módjáról gondolkodik –, három vagy négy nap múlva azonban hadainkkal és erőinkkel megérkezett a vajda úr, hogy az ellenséggel megütközzön. (György) hallva a vajda érkezéséről, talán elfeledkezve arról, hogy ezt a Szakolyit megölesse, magát és népét kezdte az összecsapáshoz fölkészíteni. Így, midőn mindkét részről csatasorba állva várták az összecsapást, a nevezett Szakolyi itt és ekkor, a csatasorok találkozása előtt az ellenséget elhagyta, és nyíltan és nyilvánosan a vajda úr táborába, az ő hadseregéhez és védelme alá (ment át)... Mindezt pedig, amit előttünk és valamennyi főpapunk, bárónk és egész tanácsunk előtt elmondott..." a király ellentmondás hiányában igaznak és valónak ismerte el, s Szakolyit mindenben ártatlannak nyilvánította.

A záró formula volt Szakolyi számára a legfontosabb, hiszen azzal a király elejét vette minden utólagos vádaskodásnak. Hamar rájöhetünk arra, hogy a derék kamarásnak jó oka volt e dologban a király védelmét kérni, ugyanis egyáltalán nem volt olyan ártatlan a keresztesekhez való csatlakozásban, mint azt most az uralkodói kegy révén országnak-világnak hirdette.

Szakolyi elbeszélésének lényege az, hogy ő csak néhány napot töltött Dózsa táborában, azt is fogolyként. Ez pedig csak akkor lehetett igaz, ha elfogatása július 10-e körül történt. Ezzel szemben II. Ulászló már július 13-án podmanini Podmaniczky Jánosnak adományozta Szakolyi összes javait, beleértve Becse és Becskerek várakat is, mert „ezen Szakolyi János a jelen napokban, mikor is a gonosztévők és parasztok keresztes név alatt ellenünk és az ország nemessége ellen fellázadtak, elfeledkezve a hűségről, mellyel irántunk és Szent Koronánk iránt tartozik, Székely Györgyhöz, ezen gonosztévők fejéhez és vezéréhez, nekünk és országunknak nyilvános ellenségéhez... csatlakozott, és annak pártjára állt..."

Ha 13-án már királyi adománylevelet állítanak ki Szakolyi javairól, akkor az árulásra vonatkozó hír már jó néhány napja a székvárosba kellett hogy eljusson, s mivel a Torontálból érkező leggyorsabb futárnak is szüksége volt néhányszor huszonnégy óra útra, Becse feladását legkésőbb július első hetére szabad csak tennünk. A királyi kamarás tehát körülbelül két hetet, ha nem többet, töltött a keresztesek között. S ez még nem is lett volna olyan nagy baj, csakhogy ez a hazugság egy másikkal párosul: ha ugyanis valóban annyira szoros őrizet alatt állott Dózsa táborában, mint állítja, vajon hogyan sikerült olyan könnyedén „nyíltan és nyilvánosan" a vajda táborába átmennie? Vagyis: Szakolyi János királyi kamarás az embereitől elhagyott Becse várát nemcsak hogy átadta a felkelőknek, hanem heteket töltött táborukban, nem mint fogoly, hanem mint hallgatólagos résztvevő. A végeredmény szempontjából mindegy, hogy félelemből csatlakozott a felkelőkhöz.

Július első napjaira tehát Becse vára is a parasztok kezén volt: s mivel a közeli Becskerek már korábban, Nagy Radoszláv átvonulásakor elesett, újabb teljes megyét kapcsolhatunk a felkelők által elfoglalt területek sorához: Torontált.

3. Győzelmek és vereségek a bácskai hadszíntéren

Székely Dózsa György erős serege kitartóan küzdött Temesvár alatt, s gyakorlatilag az egész Temesközt uralma alá hajtotta. Nem kisebb hevességgel folytatódtak a harcok a szomszédos szerémi és bácskai területeken is. Az ország déli része változatlanul megmaradt a parasztháború legnagyobb kiterjedésű bázisának. Nagy Radoszláv serege elhagyta ugyan a tájat, viszont a maradék két hadhoz hamarosan újabb harmadik csatlakozott. De ne vágjunk a dolgok elébe, vegyük sorjába az eseményeket.

Munkánk örök akadálya, az időrend bizonytalansága, most is megnehezíti dolgunkat. Mikor legutóbb Bácskával foglalkoztunk, két paraszthadat említettünk: az egyik – Pogány Benedek vezetésével – Frangepán Gergely érseket szorongatta Bácsban, a másik – Nagy Antal alatt – Pétervárad körül a Duna két partján foglalta el sorra a várakat és várkastélyokat. A szinte kizárólag a Verancsics-kéziratból származó ismereteinket ott egy névtelen levél adatai segítségével tudtuk időben valamelyest elhelyezni: ilyen támpont a későbbiekre sajnos már nem áll rendelkezésünkre. A helyes sorrendet csak többé-kevésbé bizonytalan kombinációkkal próbáljuk megállapítani.

Az említett két paraszthadról a következő adatokat találhatjuk forrásunkban. Nagy Antal állandó tábort létesített seregének egy Baksafalva nevű helyen. Ezt Márki Sándor a mai Újvidéktől kicsit nyugatabbra fekvő Bathafalvával azonosította, amit a Verancsics-szöveg vonatkozó része „... Kamonc elleniben ... a Dunán által Baksafalván ..." igazol. E táborból tartotta ellenőrzés alatt a vidéket. Portyázásai során csatlakozott zászlajához a jeles mezőváros, Kamonc népe is. A sikersorozat azonban végül is előidézte a környék egyetlen megmaradt, de annál számottevőbb hivatásos katonai erejének, a nándorfehérvári helyőrségnek a közbeavatkozását. „Esmeg az rácokkal Nagy Gergely, kit Krupczy Gergelynek hínak vala és Oláh Balás fejérvári vitézekkel és országos urak népével Nagy Antal ellen ... támada ... úgy akarták, hogy ellene mennének, Kamancot megvenník ... ígetnék" – mondja a krónika. (A „rác" ekkor még könnyűlovas katonát jelentett, l. bővebben a VII. fejezetben.) „Az országos urak" említése miatt nyilvánvaló, hogy a nándorfehérvári katonaságot itt is a környék földesurai hívták segítségül a keresztesek ellen. A végváriak pedig igencsak jó harcosok, sőt a maguk módján derék vitézek is voltak – Oláh Balázs hét év múlva a végsőkig küzd a magára hagyott Nándorfehérvár őrségével, a hatalmas szultáni had ellen –, s így megjelenésük súlyos veszélyt jelentett a felkelők számára. Nagy Antal azonban nem hátrált meg, sőt egész seregével a fenyegetett Kamonc segítségére sietett. „Ezen akaratjok nem telík az uraknak, mert a szerencse nem szolgálta. Hogy mivel Kamonc alatt a rácokat a keresztesek váras népivel megverték vala és megfutamtatták vala." (Szerémi ugyan az urak győzelmeként könyveli el a kamonci csatát, de mivel a keresztesek vezérét Nagy Benedeknek nevezi, valószínűnek tartjuk, hogy

egybemosta az itteni eseményeket Pogány Benedek alább leírt harcaival.) A győzelem jelentőségét nem szabad alábecsülnünk. Nagy Antal serege katonailag is számottevő erőt képviselt. Az a 400, Budáról érkezett zsoldos, aki zászlaja alá szegődött, valószínűleg nem kis részt vállalt magára e győzelemből. Éppen ezért már a kortársakat is meglepte, hogy a felkelők a csata után visszatértek táborukba, majd onnan továbbsiettek a Tisza felé.

„Ez Nagy Antal nem tudom, hogy ha megijede vagy az Úristen megelígedík az ő sok vírontásaival, senki nem űzvín megfutamík, táborostul az Tisza felé kezde sietni és a Tisza mellett és kis váraskában beszálla, kinek Perlek vala neve, ott táborát megszállítá!" Ha a térképre nézünk, könnyebben megérthetjük a dolgot, mint a szemmel láthatólag kizárólag a Duna–Tisza közének eseményeiben jól értesült, névtelen emlékező. Perlek ugyanis a Tisza jobb partján, pontosan Becsével néz farkasszemet, s ha a Baksafalvától idáig megtett út vonalát továbbhúzzuk, szinte pontosan Temesvár mellé fog mutatni vonalzónk. Annak tudtával, hogy Becsét György vezér egyik kisebb osztaga hódoltatta, s hogy korábban Nagy Radoszláv is azért vonult északkeletnek, hogy végül csatlakozzon a főseregheż, feltételezhetjük, hogy Nagy Antal is Dózsa hívására hagyta ott szerémségi sikerei színhelyét, hogy csatlakozzon Székely Dózsa Györgyhöz, vagy legalábbis hadának mozdulatait összehangolja vele.

A nándorfehérváriak és a délvidéki urak egyesített csapatát a váratlan visszavonulás felbátorította, s az most már maguk a bánok: Török Imre és Paksy Mihály vezetésével sietett a parasztok után. Perleknél utol is érte őket. (Úgy látszik, Nagy, talán Dózsa utasítására, itt is állandó tábort rendezett be.) Emezek dél felől fenyegették a kereszteseket, észak felől pedig – a délvidéki harcok történetében először – megjelentek a király által küldött katonaság előőrsei: a Verancsics-kézirat egyértelműen kimondja, hogy Bornemisza hadai a gubacsi csata után „... Ígetnek, felprédálnak, azután Nagy Antal táborára menínek, mind népével levágnának." Ez lehetett az oka, hogy a keresztesek, akik csak az imént futamították meg Oláh Balázs és Krupczy Gergely hadinépét, most megzavarodtak. „Még azon estve, hogy az (úri) tábor érkezík, mindjárást hitet kiáltának a szegén kereszteseknek, hogy minden ember király hitíre és az országíra, Nagy Antal mellől elállanának, azokhoz mennínek és senkitől sem bántatnának. Kit az urak megtellesítínek, mert senkit nem bántának a szigínsígben.

Még azon estve a Nagy Antal népinek jobb része mind elálla mellőle, az urak táborába elfutának, azaz verradatig Nagy Antal mellett az köznépben nem sok marada..." Az előbb még diadalmas sereg a kettős ellenség előtt bátorságát veszítette, s letette a fegyvert. A cserbenhagyott parasztkapitány ezután nem sokáig tudott ellenállni. „... És onnan nem sokkal azután egynehány szolgáló níppel, kik neki megesküttek volt, az egyház cimterionba (cinterem=temetőkert) szalada.

Más nap király fogságára megadá magát, kit Nándorfejérvárba vínek. Onnít más esztendőben Budára vinnék László királnak, kit ozton László király négyvágata ugyan ott Budán."

Ezzel megsemmisült a bácskai hadszíntér legerősebb felkelő hadoszlopa. Nem volt jobb szerencséjük azonban a kisebb parasztháboroknak sem.

Pogány Benedek seregének sorsáról a következőket mondja Verancsics: „kikre ismeg kihozák Szerénből az rácokat. Kiket az rácok az magyarokkal egyetenben mind levágának Ders Félegyház közett, úgy annyira, hogy egy testről másikra hághattál vóna. Holott innen is az rácok nagy nyeresíggel, bíkessíggel hazamenínek Szerénsígben." Azaz a nándorfehérvári bán magyar és szerb katonái ide is ellátogattak, s a jöttükre Bács alól – úgy látszik, későn – visszavonulni akaró Pogány hadát (Derzs közvetlen Bács mellett fekszik, keleti irányban) megrohanták s tönkreverték. A vezér sorsáról ez esetben nem tudósít forrásunk.

Korábban már említettük, hogy az eddigi csapatok mellett egy újabb is feltűnt Bácska mezőin. Ez az új tábor a Szerémségből jött, és bizonyos Borbás pap volt a vezére. „Ujan ezkoron támada más pap, Borbás nevü, ki mind a Szerémsígen általa jöve Szalonkeménig. Onnat megtérvín, Péterváradján az Dunát általkelé, kezdé a nemes népet igin vágatni és karóra vonatni.

Kinek ellene támadának az magyari urak. Az deszpotné népét Szerénből, a rácokat felvivík; az fejérvári vicebánokat Oláh Balást, Nagy Gergelyt, mind az alföldi hősökkel és Péterváradján általkelének a Dunát és kezdík az rácok mind az egész Bácsmegyét, Bodrog vármegyét ígetni, mert a szeginsíg, ki fíltíben, ki pedig szabad akarat szerént, mind keresztessí lött vala.

Ez Borbás papot szent Lőrincben szorítták, aki Bodrog vármegyében jeles kis váras vala, mivelhogy viadal nélkil meg nem vehették, hanem meggyújták az rácok. Hol csak az Isten mondhatná számát, meni ezer lelket ölínek, kiket szénnel megígetének. És az Borbás papot, keresztes hadnagyot az egyház tornyárul fekteték alá, mikor immár még az ő ruhája is ígne, az ő érdeme szerént megölék.

Innen a hadbul a rácok nagy nyeresíggel haza indulának Szerénsígben, kiknek eleiben álla a szalánkeméni István vajda Péterváradjánál az ríven, kiknek egy foltját a vizen megveré ez István vajda és számtalan dulott marhát elvűn a rácoktól, lovat, ménest, barmot, kivel Szalonkeménben betakarodék és ott minden morhát kótyavetyére hányatta.

Ugyan ezen rácokra támadának Szalonkeméni váras népe, kik az rácok eleiben állának, hogy az több nyeresígeket elvegyík tőlek, kiket a rácok inkább mind levágának."

Magyarázatképpen az idézethez: az említett „deszpotné" Brankovics János szerb despota özvegye, Jaksics Ilona volt (a szerb despoták jóideje nem voltak már Szerbia valódi urai, hanem Magyarországra menekülve az itteni arisztokráciába beolvadt nagyurak). Szentlőrinc nevű helység Bodrogban egy volt, Zombortól nyugatra a későbbi Ferenc-csatorna torkolatánál, a Dunától nem messze fekvő Hájszentlőrinc. Ez lehetett tehát az a mezőváros, ahol Borbás pap hadát a végbeliek megostromolták, s a helységet felgyújtva, vezérestül lemészárolták. István vajda a zalánkeméni naszádosok kapitánya lehetett, s az ő sajkásai szállíthatták már

korábban is a Dunán oda-vissza Nagy Antal, Nagy Radoszláv és Borbás pap katonáit.

Hogyan tudjuk az események időrendjét megállapítani? Az elmondottakban az egyetlen meghatározó adat ugyanis Bornemisza hadának perleki megjelenése lehet, amit a gubacsi csata (június 21 körül) után, a távolság miatt legalább 10–12 nappal későbbre, tehát csak július első hetére helyezhetünk. Ezenkívül az eddigi kutatás kevés olyan adatot talált, amely az elmondottakhoz kapcsolva elősegíthetné a helyes sorrend rekonstruálását. Szeréminél olvashatjuk, hogy „... Balaskó nándorfehérvári vicebán faluról falura üldözte Nagy Benedeket és Perleken elfogta, Budára vitte, s vele együtt egy csanádi származású kereskedőt, egy szerzetest és sok más foglyot. Benedeket négy részre hasították, másokat lenyúztak, ismét másokat bizony megsütöttek..." Nagyon hasonlít e felsoroláshoz annak a tömeges kivégzésnek a leírása, amit egy Sanutónál fennmaradt levél nyomán ismerünk: június 29-én kelt híradása szerint az elfogott keresztes vezetők közül Budán egyet elevenen négyfelé vágtak, egy másikat karóba húztak, egy harmadikat pedig kerékbe törtek, s ezenkívül többeket megnyúztak vagy megégettek. Márki Sándor e hasonlóság alapján úgy vélte, hogy egyazon hír két jelentkezésével van dolgunk, s mivel a Sanuto-féle levél június 29-i keltezésű, arra a megállapításra jutott, hogy a perleki eseményekre valamikor még június elején kerülhetett sor. Az érvelésnek azonban több nyilvánvaló gyengéje is van. „Balaskó" vicebán személyében ugyan könnyen felismerhetjük Oláh Balázst (a Balázs keresztnév latinos Blasius alakjából), Nagy Benedek azonosítása Nagy Antallal azonban meglehetősen kétséges. A családnév és az elfogatás helye egybevág, de a keresztnév szemmel láthatóan újra a Szerémi által említetlenül hagyott Pogány Benedektől lett „kölcsönözve", azaz ez értesülésekben több esemény mozzanatai mosódhattak egybe. Ugyanerre a következtetésre jutunk, ha figyelembe vesszük, hogy Verancsics szerint előbb Nándorfehérvárra vitték a foglyokat, Szerémi pedig egyből Budára juttatja őket. Hozzátehetjük még, hogy a paraszthábor alatt, s különösen annak vége felé igencsak megszaporodhattak a kivégzések Budán, s így elég nehéz lenne e nagyon is laza párhuzam alapján kétségtelen azonosságról beszélni.

Más lehetőséget nyújt vizsgálódásunk számára a Tubero–Brutus–Istvánffy vonalon fennmaradt hír Nagy Antal sorsáról. Náluk ugyan a név a latin Antonius Longus formában szerepel, ami szó szerinti fordításban Hosszú Antal, de a Verancsics-féle töredék alapján kétségtelen, hogy itt a Nagy családnév pontatlan latinosításával van dolgunk. Eszerint – már a temesvári csata után – Szapolyai megtudta, hogy „Hosszú" (Nagy) Antal a „kalocsai mezőn" ütött tábort, s hozzá menekült Lőrinc pap is. Leverésükre alvezérét, Bánffy Jakabot küldte ki. „Ez útnak indult s ... megszakítás nélkül menetelve, néhány nap alatt Bácsra érkezett. Ott megtudta, hogy ők Apáti mezővárostól nem messze táboroznak, s négyezer lépésre közelükben megtelepedett. Csak egy éjszakai pihenőt engedélyezett katonáinak, s rendezett csatasorral rájuk támadt." A keresztesek kétségbeesetten küzdöttek, de végül mégis alulmaradtak, Nagy Antal alól kilőtték a lovat, ő maga fog-

ságba esett, Lőrincnek sikerült elmenekülnie, de azután teljesen nyoma veszett. Bánffy az elfogott vezért Budára vitette, s az ott „bűneiért rút halállal lakolt".

Ez az elbeszélés egy ponton – a budai azonnali kivégzésnél – fedi Szerémi előadását, a többi részletnél azonban problematikus. Önmagában is illogikus, hogy ha egyszer a vajda Kalocsa környékéről hallott a hadak gyülekezéséről – miért küldte Bánffyt mégis a csaknem 130 km-rel délebbre fekvő Bácsnak. Márki az ellentmondás feloldására azt javasolta, hogy Nagy Antal helyett Pogány Benedeket értsünk: ő ellene vonult volna Bánffy Bácsra, s az ő hadai vonultak vissza közeledése hírére északnak, Apatin (ez lenne a régi Apáti) felé. Csakhogy – ezzel szemben – a Verancsics-féle kézirat világosan megmondja, hogy Pogányt Derzsnél, közvetlenül Bács mellett verték le. Valószínű tehát, hogy valamely más sereggel történt ütközet emléke kapcsolódott Istvánffynál Nagy Antal nevéhez, s ezek után – bizonyosra véve, hogy szerzőnk elmosódott értesülések alapján rekonstruálta a hadmozdulatokat – azt is valószínűnek tarthatjuk, hogy „Antonius Longus" kizárólag a jóval korábbi kalocsai táborozás révén került szövegébe, az említett eseményekről ugyanis Tubero (mind Brutus, mind Istvánffy egyik forrása) pontosan csak ennyit ír: „Ugyanilyen ravaszsággal és szerencsével szórták szét Nagy Antal szövetkezését is a kalocsai mezőben, őt magát élve elfogták, és Buda királyi városban kivégezték." Ugyaninnen kerülhetett az elbeszélésbe Lőrinc pap is, akit szintén Tubero tesz meg bácskai parasztvezérnek, anélkül, hogy cselekedeteiről különösebbet mondana.

Istvánffy kronológiailag lényeges adatai tehát megint csak nagy óvatossággal hasznosíthatók, s ha van egyáltalán valami valóságos magva a Bánffy Jakab küldetéséről szóló történetnek, akkor az nem a név szerint említett „Longus"-ra, hanem inkább valamiféle menekülőkből összeverődött keresztes táborra vonatkozik.

Így – alig-alig jutva kézzel fogható időrendi támponthoz – nem marad más hátra, mint hogy az adatok között logikai úton kíséreljük meg a rendcsinálást.

A megismert eseménysor (a három paraszthad útja, a nándorfehérváriak vállalkozásai, Bánffy feltehető hadmenete) bizonyos pontokon kétségtelenül egymást kizáró, tehát kronológiailag meghatározó mozzanatokat kell, hogy tartalmazzanak. Ezeket a magunk részéről a következőkben látjuk:

1. Mindenekelőtt szinte elképzelhetetlennek tartjuk, hogy a bácskai harcok négy csatájára (Kamanc, Perlek, Derzs, Hájszentlőrinc) a nándorfehérváriak külön-külön hadjáratokban vonultak volna fel, mint azt a Verancsics-kézirat sugalmazza. Nándorfehérvártól Kamancig az út légvonalban közel 70 kilométer, Perlekig közel 100, Derzsig kb. 110, Szentlőrincig pedig majdnem 150. Ha tehát elfogadnánk forrásunk véleményét, oda-vissza számolva ez a négy út csaknem 850 kilométert tenne ki. Csak e távolság megtételéhez legalább negyvenkét napra volna szüksége egy hadseregnek, a csaták és pihenők idejéről nem is beszélve. Mivel pedig bizonyos, hogy a kamanci csata Temesvár ostromának megkezdése után zajlott le, az utolsó események így óhatatlanul áttolódnának messze a temesvári csata utánra. Ehhez járul, hogy Verancsicsnál sem az általa megadott sorrendet, sem a négy

hadjárat különállásának tényét nem szabad kritika nélkül elfogadnunk, hiszen forrásunk mindkét körülményt alárendelte saját elbeszélő szempontjának: a vezérek sorrendjének.

2. Egészen bizonyosak lehetünk abban, hogy akárhány hadjárat is volt, a nándorfehérváriaknak minden esetben előbb a közeli – Duna menti – parasztseregekkel kellett – vagy kellett volna – szembekerülni, s csak azok eltávozása vagy legyőzése után érhették el a távolabbi célpontokat. Azaz: a Bács, Perlek, illetve Hájszentlőrinc felé menetelő seregek nem kelhettek át a Dunán a kamanci csata, Nagy Antal seregének elvonulása, illetve Borbás pap népének Péterváradtól északra való távozása előtt. Megkerülésüket pedig az adott helyzetben – Nándorfehérvár védtelenül maradt volna – nem tudjuk a tapasztalt katonákról elképzelni. Ebből az következik, hogy a Bács és Szentlőrinc elleni hadműveletek idején Borbás pap seregének éppen a fölvonuló végbeliek előtt, tehát éppen azok elől menekülve kellett északra kitérnie, s mivel a bácsi tábor Pétervárad és Szentlőrinc között feküdt, a két nyugatbácskai csata esetében a sorrend csakis ez lehet: Derzs, Hájszentlőrinc.

3. A Duna vonalán tevékenykedő két keresztes tábor (Nagy Antal, Borbás pap) tehát még viszonylag korán elhagyta a folyam partjait. Mindkettő Péterváradnál kelt át, találkozásukról azonban nem tud forrásunk. Ezért, s menetirányuk miatt úgy véljük, hogy Borbás pap átvonulásakor a baksafalvi tábor már nem létezhetett; Péterváradtól Szentlőrincig Borbás Nagy Antal útján haladt visszafelé, tehát, ha annak Baksafalvára érkezte előtt haladt volna át Péterváradon, akkor seregeik pontosan szembetalálkoztak volna.

4. Elképzelhető-e ezek után, hogy tulajdonképpen csak egyetlen hadjárat 3 állomása a kamanci ütközetet követő három csata? Ennek lehetőségét sem tudjuk teljesen kizárni, de valószínűnek sem mondanánk: a Verancsics-féle krónika szemmel láthatóan elég jól értesült szerzője egyetlen, legjobb esetben, ha a kamanci próbálkozást külön számítjuk, két felvonulást aprózott volna szét, mégpedig úgy, hogy közben állandóan hangsúlyozza a cselekvések ismétlődését („kikre ismeg kihozák . . .")?

5. Ugyanakkor azonban kizártnak mondható, hogy a Bács felé nyomuló nándoriak a vár felmentése után békén hagyták volna Borbás papot, akinek a 2. és 3. pont értelmében közvetlenül előttük, talán éppen előlük kellett errefelé hátrálnia. Jogosnak kell tehát tartanunk egy olyan elképzelést is, hogy e két felkelő tábort egyetlen hadmenetben verték szét az úri seregek. Az alapul szolgáló Verancsics-féle szöveg annyiban nem mond ellent ennek, hogy Pogány Benedek derzsi vereségét elbeszélve, csak általában hivatkozik a Szerémből kihozott katonákra, (ellentétben a másik két vállalkozással, mikor le is írja a dunai átkeléseket); viszont nem illik bele az elképzelésbe, hogy itt a zsákmány békés hazaviteléről értesülünk, szemben a hájszentlőrinci győzők péterváradi kifosztásával. A probléma talán megoldható úgy (bár elismerjük, hogy a hipotézis nem a legmeggyőzőbb), hogy a derzsi zsák-

mányt a győztesek a csata után nem akarták magukkal vinni, hanem hazaküldték Nándorfehérvárra: a dunai naszádosoknak éppen ez adta az ötletet a támadáshoz.

Ha tehát most két Duna-balparti úri hadjárattal számolunk – egy Bács és Bodrog megyébe, egy a Tisza menti Perlek felé –, milyen sorrend állapítható meg ezek között? Segítségül hívhatjuk István vajda naszádosainak és a zalánkeméneknek a hadizsákmány megszerzésére végrehajtott támadását: szerintünk a hajósok az összes környékbeli paraszthad veresége után – mint látni fogjuk, a harcok vége körülbelül egybeesik a temesvári csatával – aligha kockáztatták volna meg az összetűzést a nándorfehérvári alvárnagy győztes katonáival. Inkább hihető, hogy a felkelőkkel szemmel láthatóan együttműködő sajkások és mezővárosi polgárok akkor hajtották végre rajtaütésüket, amikor még hátukban tudták Nagy Antal perleki táborát.

Hasonló irányban befolyásolja véleményünket, hogy ez áll a legközelebb a Verancsics által megadott sorrendhez, amely – bár, mint mondottuk, nem tekinthető kronologikusnak – a közel egyidejű események között mégiscsak Nagy Antal vereségét tárgyalja legutoljára.

A legsúlyosabb érvnek mégis azt tekinthetjük, hogy Perleknél ott voltak már Bornemisza csapatai is, s ez – mint említettük – legkorábban július elején (július 3-a után) következhetett csak be. Ha nem ezt a perleki hadjáratot tesszük legkésőbbre, akkor a bácsi, bodrogi hadjáratra csak július második felében kerülhetett volna sor (Perlek–Nándorfehérvár–Hájszentlőrinc legalább 250 kilométeres út), jóval Temesvár után. Erről pedig más forrásoknak is tudnia kellene – de nem tudnak...

Összefoglalva az elmondottakat, kialakíthatunk egy meglehetősen határozott elképzelést a délvidéki harcok lefolyásának időrendjéről. Természetesen, tisztában vagyunk vele, hogy ez a következtetés – mivel a fenti okfejtést magunk sem tekintjük lehetőségnél többnek – nem egyéb, mint többé-kevésbé jól sikerült hipotézis. Mégis úgy érezzük, hogy a jelen adatok birtokában ezzel a hipotézissel tudjuk leginkább megközelíteni a valóságot.

Az események tehát így követték egymást: a kamanci csatával körülbelül egy időben – talán éppen a Kamancra tartó végbeliek elől kitérve – vonult be a Nagy Radoszláv által pár napja elhagyott Zalánkeménre Borbás pap szerémi paraszthada. Kamanc után Nagy Antal – kapcsolatot keresve Székely György főseregével – kiürítette a baksafalvi tábort, s Perlekre vonult, ahol hosszabb időre megállapodott, szemben a Dózsát uraló Becse várával. Borbás pap időközben Péterváradra vezette felkelőit, s onnan – a sajkások segítsége mind Nagy Antal, mind az ő átkelésekor elengedhetetlen volt – a Duna bal partjára menve, Nagy hadának örökébe lépve folytatta a környék nemeseinek üldözését.

A nándoriak ekkor megint kicsaptak a várból: ezúttal valószínűleg a szorongatott Bács felmentésének szándékával. Pogány Benedek hadát Derzsnél szétverték, majd az északnak hátráló Borbás papot beszorították Hájszentlőrincbe, seregét elkeseredett küzdelemben megsemmisítették, őt magát megölték. A hazatérő győz-

teseknek a pétervaradi révnél lest vetettek István vajda zalánkeméni sajkásai, majd maguk a zalánkeméni parasztpolgárok. Visszatérésüket rövid idővel később, már július első hetében (június 14-e körülre téve a kamanci csatát, a hájszentlőrinci oda-vissza út 300 kilométerére a megelőző készülődéssel és a csatákkal együtt 3 hetet számolhatunk) követte a támadás a legnagyobb bácskai keresztes tábor, Perlek ellen. E műveletet – a jelek szerint – Bornemisza Budáról indított hadmenetével összehangolva végezték, együttműködésük Nagy Antal hadának leszerelésében legalábbis erre látszik utalni. A Tisza menti sereg eltűnését közvetlenül a temesvári csatát megelőző napokra kell tennünk. Az úri hadak két fontos fogollyal, Nagy Antallal és István vajdával tértek meg Nándorfehérvárra.

4. A láng átcsap a Dunántúlra

Kalocsáról még valamikor május elején délnek vonult Nagy Antal keresztes hada. A jelek szerint azonban – épp úgy, mint Pesten – itt is maradhatott valami paraszti utóvédféle, amely körül aztán hamarosan újabb keresztes sereg szerveződött. Létezése emlékeivel Kalocsától Bajáig a Duna mindkét partján sűrűn találkozhatunk. A bátmonostori uradalom (a kisvárdai Várday család tulajdona, legkevesebb 27 falu tartozott hozzá) és Baja mezőváros (a coborszentmihályi Czobor család birtoka) jobbágyai nemcsak felkeltek uraik ellen, hanem a Dunán átkelve, Tolna megyében a pécsi püspökség és a fehérvári prépostság jobbágyait is felkelésre és csatlakozásra biztatták. Agitációjuknak volt is foganatja: a tolnai polgárok megrohanták a Várdayak bátmonostori kúriáját, az összes értéket elhurcolták, vagy tönkretették, s végül az épületet felgyújtották. A jó alkalmat persze a helybéliek sem mulasztották el kihasználni, s maguk is tevékenyen részt vettek a fosztogatásban. Utólagos becslés szerint kereken száz aranyforintnyi kár terhelte a monostori jobbágyokat a püspök veszteségeiből.

A bátmonostori akció résztvevői, a tolnaiak és a Várday-uradalom jobbágyai, nem csak itt hallattak magukról. Az uradalmiak a környékbeli egyházi birtokokat és a kisnemesség javait pusztították, méghozzá igen alaposan. Egyedül a kalocsai érsekség 340 aranyforint kártérítést kapott a felkelés leverése után. Ez a kártérítési lista egyébként 37 tételben 1142 aranyforint összeget követel a Várday családtól, s a károsultak között vagy harminc kis- és középnemes szerepel. Feltűnő, hogy az érintettek nagy száma ellenére csak egyetlen nemes (szentlászlói Csóka Benedek) megöléséről emlékezik meg az irat, s emellett még a legsúlyosabb egyéni panasz Bancsai Imre kalocsai kanonoké, akit elfogtak, megkínoztak, kifosztottak, és még váltságdíj kifizetésére is kényszerítettek Várday jobbágyai. A püspök jobbágyai részesei lehettek azoknak a házratöréseknek is, amelyek során – a mai Hajóstól délre fekvő, azóta elpusztult – Orbásszentgyörgyön megsemmisültek egy

sor kisnemesi család (a rengeteg név után 40 károsult személyre való hivatkozás következik) pallosjogra, illetve vásártartási jogra vonatkozó oklevelei.

A pusztítás nem kerülte el magát Tolna mezővárost sem, noha polgárai a felkelők oldalán álltak. A bátmonostoriakhoz egy sor környező falu és oppidum lakói is csatlakoztak, s a megnövekedett sereg megrohanta Tolnát. Alapos munkát végeztek: az utólagos kárbecslés alapján nem kevesebb, mint 3105 Ft és 27 dénárnyi kár megtérítését követelte a városi hatóság, illetve annak földesura, Lőrinc fehérvári prépost, a kereszteseken. Falvanként adták meg a fizetendő összeget: a legtöbbet Bajára, Bátára és Monostorra róttak ki, ami körülbelül azt jelenti, hogy e helységek adták a legtöbb embert a Tolnán járt felkelőcsapatba. (Az irat 14 helységet sorol fel.)

Hazánk települési viszonyaiban a folyók nem töltöttek be elválasztó szerepet, sőt a vízi közlekedés megkönnyítette az összeköttetést a két part helységei között. Középkori megyéink határain könnyű felismerni ennek jelentőségét: a Maros, a Tisza és a Duna mentén fekvő megyék szinte egytől egyig kétparti közigazgatási egységet alkottak. Maga Kalocsa, a délvidéki harcok e fontos kiindulópontja, a Duna-jobbparti Fejér megye túloldali részéhez, az ún. solti székhez tartozott. Ez a magyarázata, hogy a környék felkelői könnyedén kelnek át az egyik partról a másikra, s ezért merjük állítani azt is, hogy ugyanez a tábor (vagy legalábbis annak egyik szárnya) jutott el a Tolna megyei Anyavára alá. Egy külföldi krónikás (Barbaro) jegyezte föl, hogy a Dunántúlon fekvő „Amianata" várát egy – a debrői felkelő hadnál is népesebb – keresztes tábor fogta ostrom alá, vezetőjük egy hajdani szerzetes volt. Amianatát kutatóink egyértelműen a tolnai Anyavára helységgel azonosították, s a rontott írásmódra elegendő magyarázatot szolgáltathat, hogy az író a Velencei Köztársaság budai követének, Antonio Surianónak a jelentéseit használta forrásul.

Az összehasonlítás szerint legalább 7000 főnyi sereg támadása nem volt veszélytelen, de a környék nemessége hamarosan segítségére sietett a vár urának, györgyi Bodó Ferencnek. Hédervári Ferenc – Tolna megye egyik legnagyobb földesura, Ozora vár birtokosa – állt az élükön. A parasztok keményen ellenálltak, Hédervári több rohama eredménytelen maradt, végül azonban egyezség jött létre a főúr és a keresztes hadnagyok között, melynek értelmében a felkelők visszaszolgáltatták a kezükben levő tűzfegyvereket, ágyúkat és rablott holmit, ennek fejében ki-ki közülük bántódás nélkül hazatérhetett otthonába.

Még a fegyverletétel előtt történhetett, hogy az ostromló seregből kivált portyázók elvitték a lázadás tüzét jóval északabbra, Fejér megye dunántúli földjére is. A kalocsai érsekség és káptalan, a Fejér megye déli részén birtokos Ráskay Gáspár és a Paksy család, a Solton birtokló Bolyári Pál és néhány kisnemes jobbágyai megölték ruszkai Kornis János Fejér megyei nemesurat.

Körülbelül ez minden, amit a Kalocsától délre újraszerveződött keresztesek cselekedeteiről bizonyosan megállapíthatunk. Sorsuk alakulásáról ezentúl már csak feltételes módban, hipotézisek alapján beszélhetünk. Úgy véljük, a Duna-jobb-

parti szárny szétoszlása, ha meg is gyöngítette a felkelőket, azok erejét végleg nem törte meg. A Perlekről kiindult úri sereg ellenük készülhetett: az azonban, hogy mi rejtőzhetett e hadmozdulat mögött, már a következő, a temesvári csata utáni eseményekkel foglalkozó fejezet anyagába tartozik.

A Tolna környékén mozgó parasztsereg nem hajtott végre különösebb fegyvertényeket, de egy dolog miatt mindenképpen fontos: általa jutott át a felkelés lángja a Dunántúlra. Jobb parti szárnyának működése ugyan semmiképpen sem választható le a Duna–Tisza közének nagy mozgalmától, s önmagában nem egyéb, mint annak kisugárzása, de megjelenésével körülbelül egy időben zavarok kezdődtek jóval távolabbi vidékeken is. A legintenzívebb mozgolódás a Bakonyban és attól keletre, Veszprém és Székesfehérvár között észlelhető (Sós Domonkos hada), de mivel az arról szóló hírek lényege a temesvári csata utánra vonatkozik, ezzel ugyancsak ott fogunk részletesebben foglalkozni.

A Dunántúl nyugati tájaira a keresztesek jelenlétére utaló legkorábbi jel II. Ulászló június 21-i parancsa Sopronhoz, amelyben meghagyja, hogy a város az ottani zsidókat – minthogy a király őket különleges oltalmába vette – „mind a keresztesek, mind bármi másféle jogtalan zaklatás ellenében" védje meg. (10-én még a közeli Pápán nyoma sincs zavarnak: a későbbi harcokban részt vevő várnagy, Sitkey Gotthárd, egy ház eladásával bajlódik.) Nem sokkal később Zala és Vas megyék szövetkeztek egymással, hogy közös erővel tartsák távol a vészt, majd július 9-én, Csepregen tartott közgyűlésén csatlakozott hozzájuk Sopron megye nemessége is. Az általuk erről kiállított oklevél igen tanulságos olvasmány. Nem kevesebbet tartalmaz, mint hogy – természetesen elsorolva a keresztes háborúval kapcsolatos szokásos formulákat – a megyei nemesség, el akarván kerülni a vészt, nagyságos Kanizsai János úrhoz fordult, hogy vegye megyéjüket pártfogásába a keresztesek ellen, bárki jobbágyai legyenek is azok. Miután a főúr kérésüket teljesítette, felhatalmazták – akárcsak korábban Vas és Zala –, hogy mindazokat, akik cselédeiket vagy zsoldosaikat elbocsátani nem hajlandók, erőszakkal kényszeríthesse arra, sőt ellenük bármilyen eszközt igénybe vehessen.

Az egyezség különös vonására már Márki Sándor is felfigyelt. „Ez az egész fölkelésnek legsajátosabb, majdnem legjobban megdöbbentő okirata. Mintha az ezer év előtti észak-olaszországiak fordulnának püspökeikhez és egyes nagyurakhoz, hogy a népvándorlás ellen oltalmukba fogadják... őket. A hűbériség ott ezzel kezdődött, s nálunk az egyik jelensége a nyugat-európai értelemben vett feudalizmushoz való közeledésnek. Itt is, ott is a nagy veszedelem oly nyilatkozatra... készteti az embereket, amilyenek egyéni és vagyoni, politikai és társadalmi függetlenségüknek feláldozása. (Sic!) S éppen akkor, mikor Werbőczi már beterjeszteni készült a *Hármaskönyv*et, mely kimondja, hogy a nemesség egy és ugyanaz..." Valóban, a kisnemesség évtizedes báróellenes küzdelmei után az ember szinte hitetlenkedve olvassa a gondosan fogalmazott, de tartalmában annál alázatosabb behódolást egy főúr előtt. Tegyük még hozzá – erre Márki még csak homályosan utalhatott –, hogy Kanizsai János az udvari párt egyik oszlopos tagja volt, azon

belül is a legmakacsabb Habsburg-párti, s tagja annak az arisztokrata klikknek, amelynek majd évszázados uralmát Mátyás és a nemesség szövetsége sem tudta megtörni. A Jagelló-kor társadalmának – már ami az uralkodó osztályt illeti – legárulkodóbb dokumentuma ez: az országos politikában annyit ágáló kisnemesség gyakorlatilag ki van szolgáltatva a hatalmasoknak.

Hasonló szervezkedés folyhatott Győr megyében is, melynek hadáról a későbbiekben – a veszprémi harcok leírásánál – fogunk majd szólni. Most azzal zárnánk a Dunántúl helyzetéről szóló rövid beszámolónkat, hogy a nyugtalanság június végén–július elején átterjedt erre a vidékre is, s csak idő kérdése volt, hogy a robbanás mikor következik be. Július második hetében már kétségtelen jelét találjuk a helyzet kiéleződésének: a Veszprém megye északi határán, Győr szomszédságában levő Hánta egyházának prépostja, Boldogasszonyfalvi Ferenc esztergomi kanonok szükségét érezte, hogy javadalma baj esetére se maradjon gondozó nélkül: s így György hántai plébánost prépostsága teljhatalmú adminisztrátorává és gondnokává nevezte ki. Balsejtelme nem bizonyult alaptalannak, Szent Margit napja (július 13-a) körül a házára törő keresztesek elől menekülni kényszerült, méghozzá olyan gyorsan, hogy felöltözni sem maradt ideje: egy szál ingben futott biztosabb helyre. A későbbiekben – július 15-e után – a prépostság ügyeivel való sáfárkodás pedig keserves viszontagságokba kavarta a szegény plébánost.

5. A gubacsi csata

Pesten és Budán az urak június első napjaiban már azt hitték, a veszedelem végleg elmúlt fejük felől. Az öröm még két hétig sem tartott. A hónap közepén újból lázas szervezkedésbe kezdett a királyi udvar, méghozzá szemmel láthatóan valami váratlan fordulat hatására. Június 15-én egy sor parancslevél készült el a kancelláriában. A küldöncök lóhalálában vitték azokat a címzettekhez. E mandátumok két épen fennmaradt példánya Abaúj megyének, illetve Fladnyczer Vidnek, Szalónak Vas megyei vár urának szól. Az iratok tartalma lényegét tekintve azonos: a király hivatkozik arra, hogy ismételten meghagyta már a címzetteknek a hadba szállást, s a lehető legsürgősebb csatlakozást Báthori, illetve (Fladnyczer esetében) Perényi nádor hadinépéhez, de a felszólításnak eddig nem volt eredménye. Most azonban oly nagy szükség van reájuk, hogy örök hűtlenség és jószágvesztés terhe alatt kötelesek a legrövidebb időn belül, további parancsra nem várva, most már nem is a nevezett nagyurak, hanem egyenesen a király táborában, Budán a lehető legnagyobb fegyveres erővel megjelenni. A legkésőbb június 25-re („az ezután következő utáni vasárnapra") meghirdetett gyülekezőre több hasonló értelmű parancsot is kibocsáthattak, hiszen – az említetteken kívül – egy harmadiknak is ismerjük átiratát egy formuláskönyvből.

Vajon mitől rémült meg annyira a kormány, hogy ilyen rettenetes sietséggel igyekezett minden lehető haderőt Budára összehívni? Hiszen mind Abaúj, mind Vas megye lényegesen közelebb volt a legfontosabb hadszínterekhez.

Az okot keresve a négy Pest környéki megye már sokszor idézett levelében bukkanhatunk nyomra. „... A Duna és a Tisza között fekvő földet Szegedtől egészen a fölsőbb részekig már egészen megbékélve gondoltuk, s onnan nem is hallottunk a parasztok ellenünk való szándékáról. Azonban ezen a héten hírek érkeztek hozzánk, tudniillik, hogy azon keresztesek, illetve keresztre feszítők neve alatt két parasztábor is átkelt a Tiszán, egy a folyó mellett Várkony közelében, a másik pedig Heves mezőváros határában helyezkedett el, s a mi határainkat és vidékünket akarják pusztítani..." írták azok június 16-án. Barbaro, akit az anyavári ostrommal kapcsolatban már idéztünk, Suriano nyomán azt állítja, hogy Lippa elfoglalása után Székely György Temesvár ellen ment, öccsét, Gergelyt Buda ellen indította. A rendszerint jól értesült velencei követ híradása könnyen összekapcsolható az előző adattal, s nyomukban világosan kirajzolódik egy Lippa–Tiszavárkony–Pest irányú hadművelet. Sőt, mint azt Szücs Jenő legújabb munkájában kimutatta, valószínűleg ez a had vonult át valamikor június derekán Cegléd mezővároson, s ennek vezetője – Dózsa Gergely? – adta közre a híres „ceglédi kiáltványt", melyben a felkelés vezetőjének nevében harcba hívta a környék lakosait az urak ellen.

Láttuk, kizárt dolog, hogy június első felében valamiféle keresztes had létezett volna a székváros közelében: hiszen Bornemisza katonáival még a távoli Debrőre is el mert menni. Június 17-én a *Wunderzaichen* folytatása, az *Aufruhr* még semmiféle harcról nem tud Pest közelében. Egy június 21-én, Budán kelt, cseh levél viszont pontosan arról számol be, hogy előző este egy felkelő sereg érkezett a város közelébe, jöttének „minden, ami csak csőcselék van Budán és Pesten" igen örül, sőt az ellenük küldött katonák lovait a városkapukban leszúrják. Ez a felkelő sereg a fentiek értelmében pedig csak a Tisza felől érkező haddal lehetett azonos.

A Lippa felől visszafordult oszlop további sorsáról újabb hiteles adatokból értesülhetünk. II. Ulászló május 26-án kelt, háromrendbeli levelében beszámol arról, hogy Gubacsnál a királyi csapatok legyőzték a felkelőket. Június 29-én kelt levelében Podmaniczky János főkamarásmester azt mondja el, hogy Bornemisza János 1200 lovasával úgy másfélezernyi keresztest szalajtott meg Pest közelében, Gubacs falunál. Július 4-én pedig már Prágában is tudnak a történtekről: az ekkor írt levél a helyszínt ugyan nem nevezi meg, de a leírás más eseményre nem utalhat. Elmondja, hogy az úri csapatok közeledtére a felkelők kivonultak szekértáborukból, harci rendbe álltak, s eleinte könnyedén visszaverték a katonák támadásait. (Az ellenfelek létszámát ez az írás 3000, illetve 5000 főre teszi. A távolság itt is torzította a híreket.) Már majdnem visszavonulásra kényszerítették a királyiakat, mikor „Pavlicsek" (a Jagelló király cseh udvaroncai közül valaki?) észrevette, hogy a felkelők „gyöngék ily jól felszerelt hadhoz", nem elég gyakorlottak: néhány lovast maga mellé véve a hátuk mögé került, s a lelkesnek éppen nem

mondható katonákat hangosan korholva („a király nem bámészkodni küldött ide"), rájuk rontott. A váratlan fordulat megzavarta a parasztokat, és megfutamodtak. Míg a küzdelem el nem dőlt – fejezi be levélírónk –, nagy veszélyben forgott Ulászló és egész udvara, mert a vár valamennyi kapuja nyitva volt: ha a keresztesek győznek, Pest és Buda egyaránt elesett volna.

A gubacsi csata tehát valamikor június 21-e és 25-e között játszódhatott le. Taurinus hőskölteményében pontosan 21-ét nevezi meg a csata napjának. Más források ugyan azt állítják, hogy Gubacs egy napon volt Debrővel (egyébként szintén június 21-i dátummal), Podmaniczky említett levele azonban világosan megmondja, hogy mindkét helyen Bornemisza volt a nemesi hadak vezetője – ő pedig mégsem lehetett jelen egyszerre két, egymástól 100 km-re levő harctéren. Mivel pedig a debrői csata mindenképpen június 21-e előtt volt, Taurinus 21-i adatát akár hitelesnek is vehetjük.

Az elmondottak értelmében tehát június 21-én vagy 1–2 nappal később ütközet zajlott le Pest mellett, Gubacsnál. Még egyes részleteket is tisztázhattunk az elsődleges források alapján. Hátra van viszont még az adatok szembesítése a historikusok által közvetített részletekkel.

A legáltalánosabban elfogadott történet Istvánffytól származik, ezt kiegészíthetjük több kisebb, máshonnan merített mozzanattal. Az elbeszélések szerint Bornemisza segítséget kapott Perényi nádortól, aki betegsége miatt maga nem jöhetett, de csapatokat küldött Budára; ezenkívül csatlakozott a sereghez a környékbeli nemesség, s még a budai és pesti polgárok is fogadtak gyalogos zsoldosokat. A várnagy ezek összegyűlte után, be sem várva a még útban levő erősítéseket, a királyi tanács frissen hozott határozatának megfelelően átkelt a Dunán. (Van azonban olyan forrás is – Tubero –, amely csak 500 lovasra teszi serege erejét.) A király ifjú kamarásai, Batthyány Ferenc és a később szomorú hírnévre szert tett csulai Móré László kísérték el Pest külvárosáig, ahonnan alvezérét, Tomori Pált, a mohácsi csata majdani tragikus végű fővezérét, előre küldte a parasztok tábora felé, hogy azok szándékát kifürkéssze. Tomori megjelenése megzavarta a kereszteseket, s mielőtt még az előőrsöt lassan követő Bornemisza a helyszínre érhetett volna, lovasaik rárohantak a királyi katonákra. Tomori a támadást könnyen visszaverte, nagy vagdalkozás után a kereszteseket visszaűzte táborukba, a foglyokat pedig, akik között egy pap is volt, Bornemiszához vitette. A várnagy nem kegyelmezett: rövid kihallgatás után valamennyi elfogottat lenyakaztatta, majd egész közel nyomult az ellenség táborához. Itt azonban felállt vele szemben Ambrus vezér hada, lobogó zászlókkal, harcrendbe sorakozva. Bornemisza a vele levő testőrök közül hírnököket küldött a másik táborba, olyanokat, akik ismerték „Száleresit", s általuk a király nevében kegyelmet és büntetlenséget ígértetett mindazoknak, kik leteszik a fegyvert, és visszatérnek a király hűségére. (Tubero változata ismét különbözik Istvánffyétól. Szerinte ez a követküldés még akkor történt, mikor az úri csapatok Pest falai mögött álltak; nála Tomori ütközetéről nincsen szó. Taurinus szerint pedig a felkelők küldtek ki parlamentereket, s kérték a szabad elvonulást.)

A követek előadták, hogy a király meg van róla győződve, hogy ő iránta nincsenek rossz indulattal a keresztesek, mert tudja, hogy eredetileg a török ellen fogtak ők fegyvert. A tervezett háború megindítását – amint alkalmas lesz rá az idő – nem is fogja késleltetni. Ezért, aki a királynak és a magyar névnek nem ellensége, hagyja el a gonosz emberek táborát. A hírnök eddig jutva, azt kérte, hogy aki haza akar menni, álljon a jobb oldalra, aki pedig makacsul kitart ellenségeskedésében, balra. „Száleresi" összegyűjtve társait, azt javasolta, fogadják meg Bornemisza tanácsát, ne bízzanak a forgandó hadiszerencsében. A parasztok nagyobb része hajlott vezére szavára, s jobb felé húzódott, egy részük azonban – árulónak, gyávának szidalmazva a távozókat – készült a harcra. Míg – Jovius szerint – a várnagy a hazatérni szándékozókat táborába gyűjtötte, az ellenállókkal szemben felállították az ágyúkat, s rövid tüzelés után előbb Tomori könnyűlovassága, majd Bornemisza személyes vezetésével a páncélos katonaság indult támadásba. A parasztok felvették a harcot. A források egyik csoportja többségükben hajdúknak nevezi a felkelés e kitartó vitézeit, s többen (Jovius és az őt felhasználó Brutus, továbbá Barbaro) „Száleresi" helyett Dózsa Gergelyt mondják vezérüknek. Az ellenállás végül megtört, a hol rövidnek, hol hosszúnak és véresnek mondott küzdelem az úri seregek győzelmével végződött, Dózsa Gergely pedig (már ahol őt szerepeltetik), látva a kedvezőtlen fordulatot, néhány lovassal elvágtatott, s bátyjához menekült. A csatateret elborították a legázolt gyalogos keresztesek holttestei, a szekértábort megrohanták, és kifosztották a király fizetett katonái. Bornemisza a futókat csak az isaszegi erdőig engedte üldöztetni, akkor visszavonulót fúvatott, s a nyert csata örömére diadalmenetben tért vissza Budára. A foglyokat, azokkal együtt, akik önként adták meg magukat, átadta a királynak, illetve a budai bíróságoknak. A kiontott nemesi vér megtorlására – egyesek szerint az adott szó megszegésével – a foglyok egy részének orrát, fülét levágatták, s úgy eresztették őket elrettentő példa gyanánt haza. (Sanuto egy forrása ugyanakkor azt állítja, hogy aki be tudta bizonyítani, hogy kényszerítették a csatlakozásra, minden bántódás nélkül útjára bocsátották.) Abban viszont minden híradás megegyezik, hogy a „bűntettek és gonoszságok" irányítóit, a fogságba esett vezetőket, kivégezték. Jovius és az ő nyomán Brutus szerint nyolc embert lefejeztek, ötöt karóba húztak, Sanuto tizenhat fogoly karóba húzásáról tud, míg a csatában hajdúkról beszélő Bécsi Névtelen a karóba húzást még tüzes sisakok alkalmazásával súlyosbítja. (Tubero és Taurinus Lőrinc papot is a kivégzettek között véli.)

Néhány kisebb részlet hozzátételével még tovább lehetne ugyan bővíteni a történetet, de az eddigi információknál fontosabbakat már nem nyerhetünk. Lássunk hát hozzá az elmondottak értékeléséhez.

Első megjegyeznivalónk mindjárt az idővel és a csatahellyel kapcsolatos bizonytalanság. A tulajdonképpeni fegyveres harc színterét forrásaink vagy kifejezetten Pest mellé helyezik, vagy általánosságban „Pest környékéről" szólnak (ez a túlnyomó többség) – egy kisebb csoport (Bartholinus, Bécsi Névtelen) azonban nevén nevezve Gubacsról beszél. „Száleresi" szerepeltetése nyilvánvalóvá teszi, hogy itt

a május végi események hírei mosódtak bele a gubacsi csatáról szóló értesülésekbe. A kettősség megmutatkozik a szabad elvonulás felkínálásának jeleneténél is: nemcsak abban, hogy az egyik változat (Tubero) szerint Pest biztos falai mögül intézteti Bornemisza a felkelőkhöz a felhívást, szemben az Istvánffy és társai féle csata előtti ajánlattal, hanem abban is, hogy az utóbbiak előszeretettel idézett képe, a hazatérendők jobbra, a maradók balra állításával kísértetiesen emlékeztet a „zászló-csoda" úrnapi eseményére. Kiegészíthetjük ezt még azzal, hogy akkor is éppen Pestig jutott a még habozó várnagy kis serege. Itt tehát megint egy jó pár héttel korábbi esemény motívumai keverednek a leszámolás előtti órák helyzetének tárgyalásába. Az ok természetesen a körülmények hasonlósága lehet, hiszen azt nem mernénk tagadni, hogy az összecsapás előtt Bornemisza ne kínálta volna fel most is a király kegyelmét a megtérni szándékozóknak.

A humanista historikusok által elbeszélt történetek megbízhatatlanságát bizonyítja, ha a bennük szerepeltetett személyeket vesszük közelebbi vizsgálat alá. Bornemisza jelenléte vitán felül áll, Batthyány és Móré segédkezéséhez a várnagy oldalán nem tudunk mit hozzátenni: a két fiatalemberről más adat e korból még nincsen. Tomori Pál jelenléte azonban már problematikus: ő aligha lehetett a budai udvarban, hiszen június 3-án Karánsebesen Szapolyai vajda mellett volt, s a következő hónapok minden rá vonatkozó adata erdélyi tartózkodását igazolja. „Száleresi" már hetekkel előbb letette a fegyvert. Egyedül Dózsa Gergelyről képzelhető el, hogy június második felében az újabb pesti események esetleges résztvevője volt.

Az oly részletesen ismertetett Tomori-vállalkozást tehát teljesen ki kell hagynunk, a szabad elvonulást ígérő javaslatot jórészt a „csodajel" történetéből kölcsönzött, ide nem illő jelenetnek kell tekintenünk, s „Száleresi" seregének fegyverletétele lesz az eredetije az összecsapást megelőző tárgyalások, a keresztesek egy részének „megtérése" epizódjának. Az egymásra rakódott három hírréteg szétválasztásával tulajdonképpen csak az utolsó részek maradnak a gubacsi csata idejére: Dózsa Gergely hajdúinak elkeseredett ellenállása és maga a csataleírás.

Jovius és Brutus, de különösen Barbaro nyomán Dózsa Gergelyt tarthatjuk e keresztes vállalkozás vezetőjének. Róla általában mint bátyját fékező, csöndesebb jellemű emberről írnak historikusaink. Talán el is tudnánk fogadni véleményüket, ha nem állítanának mindjárt egy ellenpólust is szembe vele, az indulatos, lobogó lelkű Lőrinc pap személyében. Így eleve kétségünk támad, hogy vajon nem csak az irodalmi hatás kedvéért kerül a központi hős mellé a józan és a heves vérű figurák e kettőse. A fiatalabb Dózsa testvérről sem tudunk tehát többet mondani, mint a többi parasztkapitányról. Életéből összesen két mozzanatot ismerünk: az egyik a most tárgyalt gubacsi csata, a másikról Lippa ostrománál esett szó. Ha forrásainknak hihetünk, a vesztett ütközet után Gergelynek sikerült visszamenekülnie bátyjához: a király hóhérai csak elfogott alvezéreit, vakmerő hajdúit kaphatták kézbe a Rákos mezején.

Az új paraszthad felbukkanása, a hajdúsereg jelenléte kapcsán érdemes végig-

futni néhány olyan, kisebb jelentőségű adaton, melyek jószerével csak mostanra, s nem a korábbi eseményekre vonatkozhatnak. Buda és Pest polgársága gyalogos katonák kiállításával járult hozzá Bornemisza János hadának megerősítéséhez, s a jobb módú polgárság kétségkívül az urakkal tartott. A budai német mészárosoknak a város védelmében szerzett érdemeiről 1514 szeptemberében II. Ulászló is megemlékezett. Egykorú írók – értesüléseik forrásai sajnos jórészt ismeretlenek – szerint a felkelők titokban arra készültek, hogy elfoglalják Pestet, a királyt és az előkelőket kiűzzék a budai várból; esetleg a székvárost ostrommal elfoglalják, s a királyt családjával együtt elfogják. A közölt adatokat nem árt némi kétellyel fogadni: Itáliába például olyan túlzott hírek is eljutottak, hogy a keresztesek az urak hadának megverése után három napig ostromzár alatt tartották Budát; sőt, hogy azt el is foglalták. A német források egy része épp az ellenkezőjét állítja, azaz a Pest alá érkezett keresztesek a meglepetésszerű gyors akciók helyett tanácskozással fecsérelték el az időt, s ezért szenvedtek végül vereséget.

Ha jól meggondoljuk, a másfélezer főnyi felkelő sereg önmagában aligha jelentett veszélyt a két erős fallal védett városra. A jövetelükre támadt pánikhangulatot egyrészt az előttük járó rémhíreknek tulajdoníthatjuk, másrészt annak, hogy érkezésük pillanatában Bornemisza serege még nem érkezett vissza a debrői csatatérről. Egyszer már említettük, hogy június 21-én Szikszón egy frissen érkezett futár még csak annyit tudott róla, hogy visszafelé tart a királyi székhelyre. A budai helyőrséget pedig nem sokkal korábban gyengítette maga a király a Délvidékre küldött 400 zsoldoskatonával, akik átpártoltak a felkelőkhöz.

6. Az úri ellentámadás

Bornemisza még időben érkezett, s a „tárva-nyitva hagyott kapujú" városokat felmentette, mielőtt még nagyobb baj történt volna. Az udvar számára ez a győzelem fordulópont, noha a csata napján ezt nyilván még nem tudhatták. Ezután többé nem hallunk keresztesekről Buda és Pest környékén; a következő napokban megérkeznek az első bandériumok, jövetelüket már oly régóta sürgeti a király. Elsőnek Szapolyai György, a vajda testvéröccse érkezett, június 25-én, méghozzá jókora, 5000 fős hadsereggel. Az ifjú szepesi gróf a háborítatlan északi és északnyugati megyékben levő Szapolyai-birtokok pénzén fogadott zsoldosokat és megyei katonaságot, sőt a jelek szerint városi hadinépet (a bányavárosokból) is hozott magával. Bakócz Tamás, akinek az érvényes törvények szerint 200 lovast és ugyanannyi gyalogost kellett volna a királyhoz vezetni, 399 aranyforint zsoldért 32 főember alatt 126 lovast küldött Bornemisza táborába – legalábbis ennyiről szól az a zsoldlista, amelyet valamikor június 25-e körül vetett papírra valamelyik

püspöki tisztviselő. Az érseki bandérium – az irat már Esztergomból való távozása után kelt – Szapolyai katonaságával csaknem egy időben vonulhatott be Budára.

A székvárosban tartózkodott e napokban maga a nádor, Perényi Imre is, azt azonban nem tudjuk, hogy hozott-e magával fegyvereseket.

A megérkezett csapatokon kívül még sokfelől várt segítséget Ulászló király. Csehországi helytartója, a münsterbergi herceg, katonák nélkül tett pár napos látogatást Budán, s azt a kellemetlen hírt hozta, hogy hiába próbálta a cseh városok katonaságát összeszedni, azok csak annyit válaszoltak, hogy majd 13-án tartandó gyűlésükön döntenek a segélyküldés dolgában.

Még rosszabbul áll a helyzet a külföldiekkel. Pedig a parasztfelkelés ténye Európa-szerte ismert volt már júniusban. A pápa – az egész bonyodalom akaratlan elindítója – legkésőbb július elején már hivatalosan is értesült a történtekről, s nem is késett a reagálással. Ez a reakció azonban eleinte pusztán abban merült ki, hogy X. Leó ismételten kifejtette: igen aggódik, hogy a parasztfelkelés túlterjed az ország határain, s a hitetlenek ellen összegyűjtött pénzeket, segélyeket a keresztények egymással folytatott küzdelmekben fogják elfecsérelni. Arra a jelek szerint nemigen gondolt, hogy valamilyen formában közvetlen segítséget nyújtson Magyarországnak: tenni csak annyit tett, hogy július 3-án Bernát egri éneklő-kanonokot és pápai kamarást Báthori Istvánhoz indította, hogy a tennivalókról értekezzen.

Ulászló, mintha megsejtette volna, hogy be kell avatkoznia, ha el akar érni valamit az egyházfőnél, július 3-án hosszú levelet íratott kancelláriájában a pápának, s abban nyomatékosan pénzbeli segítséget kért országa megmentéséhez. X. Leó tétovázása azonban ezután sem terjedt túl azon, hogy Zsigmond lengyel királyt és a livóniai lovagrend nagymesterét segítségnyújtásra biztatta. A lengyel királyhoz intézett levelében elpanaszolta, hogy ha a magyarországi felkelés időben le nem csendesedik, félő, a török kihasználja az alkalmat, és támadást indít. Ez pedig – folytatódik az üzenet – tekintettel arra, hogy Magyarország mindenkor a keresztény népek védőbástyája volt, az egész kereszténység romlását idézheti elő. Kéri tehát a pápa a királyt, hogy – miután a török Lengyelországot is fenyegeti – fejezze be Moszkvával folytatott háborúját, és siessen bajba jutott testvére segítségére. (A lovagrendhez küldött irat hasonló értelmű volt.)

Forrásaink arról is beszámolnak, hogy a magyar kormány nemcsak a pápától remélt segítséget. De hiába bizakodott a külföld megértésében! Velencével a viszony éppen a keresztes háború meghirdetése miatt romlott meg, Beriszló megbízottai – az ottani magyar követen keresztül – mégis változatlan szorgalommal kilincseltek némi pénz- és hadianyagsegélyért. A köztársaság adott is valami csekély támogatást, de mivel a magyar alattvalónak számító Frangepán testvérek, Bernát és Kristóf, Miksa német császár szolgálatába állva, belebonyolódtak az adriai harcokba, neheztelése csak nem akart szűnni. Miksa császár Bécsbe ment a parasztháború hírére, állítólag azért, hogy onnan támogassa Ulászlót, valójában azonban inkább arra gondolt, hogy megszorult szomszédját hogyan vehetné rá még köny-

nyebben unokája, Mária és Lajos magyar trónörökös házasságkötésére. Egyébként a birodalomban is a lázadás szele fújdogált, s Miksa ha akarja sem küldhetett volna katonákat más országba. Lengyelország minden pápai és magyar kérés ellenére folytatta háborúját Vaszilij nagyfejedelemmel. Zsigmond már a török elleni vállalkozás tervére megüzente Budára: sajnálja, de nem tehet semmit bátyja érdekében.

Gondoljuk, a budai tanácsos uraknak nem sok illúziójuk volt a tekintetben, hogy a közeljövőben kapnak-e érdemleges támogatást az országhatárokon túlról. De a helyzet változásával az udvar lassan magához tért a rémületből. Jellemző a hangulatváltozásra az a július 8-án kelt oklevél, melyben a király – sokadszor – közbelépett a Dóczy családnak a bányavárosokkal folytatott viszályában. Ezúttal ismét intette a nagyurakat, hogy a törvénytelen vámszedéssel és más zaklatásokkal azonnal hagyjanak fel, s az országot fenyegető veszély elmúltával kiküldendő döntőbírák megérkezéséig nyugton maradjanak. A legutóbbi hasonló célú figyelmeztetés súlyos fenyegetései helyett azonban már csak általánosságban esik szó az engedetlenek elleni megtorlásról: a félelem elmúltával Ulászló már kisebb jelentőséget tulajdonított annak, milyen lesz a hangulat a bányászok és a polgárok között.

Arra azonban még mindig nem volt lehetőség, hogy az ország erőit egyesítve induljanak a felkelő parasztok ellen. Akármilyen mutatós is volt a budai úri tábor hirtelen megnövekedése, még mindig csak az uralkodó osztály kis része engedelmeskedett a királyi parancsoknak. Akarva, nem akarva tudomásul kellett venni, hogy a nemesség és az urak többsége saját javait, otthonát védelmezi a jobbágyokkal szemben. A király a legutóbbi győzelmek hírüladásával próbálta mégis megmozdulásra bírni alattvalóit. Június 26-án újabb mandátumsorozatot visznek a küldöncök szét Budáról: Ulászló elrendelte Északkelet-Magyarország hatóságainak (a Kassának, Bártfának és Eperjesnek írt példányok maradtak ránk), melyeknek már korábban is utasítást adott az azonnali budai gyülekezésre, de azok a környékbeli zavarok miatt engedelmeskedni nem tudtak, most „... amilyen sok hadinépet csak tudtok, a leggyorsabban felállítsátok, és tüzérséggel és egyéb hadifelszereléssel ellátva az urak (hadaival) együtt hozzánk elküldjétek. Ha mégis az az eset állna elő, hogy (mint mondják) a nevezett urak ott akarnak a gonosztévők ellen vonulni, amit azért mégsem hinnénk, mert azok már sokfelé olyan vereséget szenvedtek, mint Debrő körül vagy itt Gubacs mellett, úgyhogy már mindenütt szétszóródtak volna, és futnának; akkor hadinépeteket... ezekhez az urakhoz... küldjétek a lehető leggyorsabban. Reméljük azonban, hogy, mint mondtuk, erre nem lesz szükség, mivel az ellenség ereje napról napra jobban megtörik és gyengül, s inkább az lesz a dolgunk, hogy ahol az ellenség erejének nagyja létezik és pusztít, azok ellen menjünk és fejüket veszítsük el. Tehát, ha a nevezett urak hadaikkal ide hozzánk jönnének, seregeiteket és felszereléseiteket ti is ide hozzánk küldjétek."

A távoli megyékből várt segítség, még ha a körülmények valóban megengedték volna a nemesség útrakelését, csak a jövőben hozhatott változást a kormányzat

helyzetében. Pillanatnyilag ugyanis az a tény, hogy az egyetlen számba vehető segélyhadat egy Szapolyai hozta Budára, alaposan felforgatta a kormányon belüli erőviszonyokat. Hiába aratott eddig három győzelmet is a király kedvence, Bornemisza, kisded csapatával nem követelhette meg, hogy a szepesi gróf alárendelje magát parancsainak. A magunk részéről legalábbis ebben látjuk a magyarázatát, hogy a most következő, a parasztháború sorsát eldönteni szánt – és gyakorlatilag el is döntő – eseményekben a főszerep a Szapolyai család két élő férfitagjának jutott, méghozzá a király jóváhagyásával. Egy július 13-a körül Budán keltezett, feltehetően Szabolcs megyének címzett mandátumban szóról szóra azt olvashatjuk, hogy a parasztfelkelés letörésére „tekintetes és nagyságos Szapolyai György szepesi grófot udvarunkból országunk minden bárójával és nemesével . . . saját személyünkben kiküldtük. Írtunk ezentúl a nádor úrnak, hogy a mondott szepesi gróffal együtt vezényelje hadainkat és az ország hadinépét . . .” Ami nem kevesebbet jelent, mint hogy a Budán összegyűlt sereg zöme az ifjabb Szapolyai parancsnoksága alá került, s mellette a közben eltávozott nádor is csak mellékes figuraként juthatott szóhoz. A levél folytatásából azután az is kiderül, hogy Szapolyai György már meg is indult a felkelők főereje ellen; s tudva, hogy Bornemisza már korábban délre, a bácskai hadszíntérre vonult, ebből azt is megállapíthatjuk, hogy a király a György vezér ellen indított központi sereg vezérének tette meg a szepesi grófot. Valószínű, hogy ez a sereg, éppen mert Perényi Imre és a budai várnagy kiváltak, csak Szapolyai saját népéből állott, ez azonban még jobban aláhúzza azt a tényt, hogy a király kénytelen volt éppen az ő kezébe helyezni országa sorsát.

S ez még csak az egyik oldala a dolognak. A másik Szapolyai testvér, a vajda, aki utóbb valóban leverte Dózsát, szintén királyi megbízatás alapján cselekedett. Legalábbis a király utólag több iratában ismételgette: Szapolyai János „parancsunk alapján nagyszámú seregével, melyeket Erdélyben gyűjtött, mielőtt még az általunk küldött kül- és belföldi egyéb hadak odaértek volna, . . .” legyőzte a parasztokat. A korábbi időkben ilyen utasításnak nem találjuk nyomát, az általunk ismert okiratokban egészen más vezérek szerepelnek: a két Perényi, Bebek, Báthori, Bornemisza. Igaz, alkalom sem igen nyílt Szapolyai fegyverbe hívására, hiszen csak június elején ért vissza tartományába, s addig rá nem lehetett számítani. Ha tehát valóban küldött neki Ulászló ilyen értelmű parancsot, akkor azt csak éppen a kérdéses időben, június végén, július elején tehette. Maga a vajda június 19-én még csak arra hivatkozik egy oklevélben, hogy királyi utasítást kapott a keresztteseknek egész Erdélyből való kiirtására, kiűzésére.

A főúri klikk, amely még tavasszal is, a keresztes hadjárat tervének megvitatásakor, le tudta küzdeni Szapolyai János és pártja ellenkezését, most erőtlennek bizonyult, és a kezdeményezést átengedte az ellenzéknek. Budán aligha lehetett valakinek kétsége az iránt, hogy aki most felülkerekedik, az hamarosan be fogja nyújtani a számlát a kormánynak. Az „udvari párt” immár sokadik vereségét szenvedi el a parasztháború folyamán, s bár annak még nincs is vége, a magyar politikában újabb viharok előjelei bontakoznak ki.

7. Egertől Szikszóig

Míg a király székhelyén a rendi államgépezetnek, önmaga védelmére, lassan sikerült megtennie az első hatásos lépéseket, az ország különböző tájain változatlan hevességgel égett a paraszttháború tüze. Eddig láttuk a Temesköz, a déli területek, a Dunántúl és Pest környékének állapotát: hátra van még az ország északkeleti negyede, a Marostól északra és a Dunától keletre. A következő lapokon a Kassa–Eger tengely környékének eseményeit fogjuk áttekinteni. Mikor ezekkel utoljára foglalkoztunk, Eger környékén már leverve láttuk a keresztes mozgalmat, Kassa vidékén viszont továbbra is kisebb osztagok jelenlétéről írtunk. Nos, Eger nyugalma még rövidebb ideig tartott, mint Pesté. Bornemisza a debrői csata után azonnal kénytelen volt visszasietni Budára, az állítólag vele levő Drágffyról pedig ezután semmit sem tudunk, hacsak nem azonos a júliusi erdélyi harcokban szereplő Drágffy Jánossal. Az a veszély, amely a budai várnagyot hazahívta, Hevesben is jelentkezett. A Pásztónál diadalmaskodó megyei hadak, tábort ütve Szentlőrincen (ma Lőrinci), már június 16-án tudják a baljós hírt: a Tisztántúlról két keresztes had érkezett a folyó jobb partjára, az egyik Várkonynál, a másik Hevesnél áll. Míg Bornemisza a király védelmére sietett, a hevesi felkelőkkel a környék nemességének kellett szembenéznie. A jobbágyok újra lázongtak: feltételezzük, erre az időre esik a várkonyi jobbágyok – földesuruk maga Bakócz érsek volt – csatlakozása a felkelőkhöz. Tiszabő birtokosainak, a Ludasi, Verseghy, Besenyői és Bódy családoknak az oklevelei is ekkoriban semmisülhettek meg.

A keresztes had ismeretlen kapitánya nem állt meg a Tisza mellett. Csak az ő seregére vonatkozhat Johann Sayczlich kassai polgárnak, a város zsoldosserege parancsnokának június 21-i szikszói értesülése, mely szerint a keresztesek debrői táboráról nincs új hír. Az értesülés nem vonatkozhat az iménti debrői csatát megelőző állapotra, hiszen ugyanez a levél kicsit korábban megemlíti, hogy Bornemisza hada útban van Pest és Buda felé: márpedig az csak a debrői harctérről vonulhatott tovább. A június 21-én Debrőnél álló tábort tehát csak új sereg alkothatta, s nem kell sok fantázia ahhoz, hogy abban a hevesit ismerjük fel.

A Lőrincen tartózkodó urakat joggal rémítette a már levertnek hitt ellenség feltámadása. Segítségért fordultak a környező megyékhez és városokhoz. Ismerjük Abaújnak, illetve Körmöc-, Selmec- és Besztercebányának írt üzeneteiket. Levelük így adja elő a kérést: „Mi a (felkelők) ellen már majdnem két teljes hónapja táborban és hadikészületben állunk... Most pedig fáradt lovainkkal, kimerült erővel és pénzzel, magunkat és lovainkat szeretnénk felfrissíteni: azonban keserves újság ért el hozzánk, az ugyanis, hogy két paraszttábor ezeknek a keresztre feszítőknek vagy kereszteseknek a neve alatt a Tiszán átkelt és (egyikük) a mi részeinkre jött..., azzal a szándékkal, hogy minket megint harcra kényszerítsen, és más helyeket is elpusztítson. Ezeknek a parasztoknak és kereszteseknek dühét megtörni, vakmerőségét megfékezni, erejét és hadát szétmorzsolni (csak) mások segítségével

tudjuk, s mivel pedig uraságotok is, tudjuk, ez ország Szent Koronájának tagja, ezért sürgetően kérjük, tartsák szem előtt mind sajátmaguk, mind a mi üdvünket és békénket, és lehető számban (hadaikból), amennyit csak képesek, küldjenek leggyorsabban a segítségünkre. Másképpen röviden elintéznek minket is és titeket is, amitől Isten óvjon." A másik változat, az abaúji annyival bővebb az idézettnél, hogy a segélyül kért hadakat Szent János napjára (június 24) Hatvanba kéri, hogy azután onnan, mint gyülekezőhelyről kiindulva, az ellenség ékeit és táborait megtámadhassák.

Az Alföld északi peremének nemessége ezek szerint változatlanul folytatta az önerőből és saját kezdeményezésén alapuló ellenállást: az említett iratokban egy szót sem olvashatunk a királyról, vagy az általa alig korábban e területek oltalmazásával megbízott Bebek Jánosról és Perényi Istvánról. A korábbi hetek fejetlenségének keserű gyümölcsei most kezdtek beérni. Az egyéni kezdeményezések atomizálták az uralkodó osztály védelmi szervezkedését. Kassa levéltára elég sok mindent őriz annak az északkeleti vidéknek a sorsáról, amelytől mind a király, mind a hevesi–nógrádi nemesség szeretett volna segítséget kapni.

Az abaúji és zempléni földeken korábban létező paraszttáborok sorsáról nem maradt ránk adat, megsemmisülésük vagy felbomlásuk azonban aligha következett be hamar. Június derekától Abaúj vármegye nemessége Szikszón táborba szállt, s oda hívta magához a környékbeli városok fegyveres erőit is. Maga Szikszó is állított ki egy csapatot, Kassa pedig Johann Sayczlich tanácsos és harmincadtiszt vezetésével küldött zsoldosokat. Ez utóbbi részletes, sőt a nemesség bajainak láttán nem egyszer csúfondáros, iróníkus beszámolókat küldött a kassai tanácsnak.

A nemesi tábor egybegyűltjeihez először Perényi István fordult. A király felhatalmazására hivatkozva, június 20-án arra kérte Wertlaut Lénártot, a szikszóiak vezetőjét, hogy maradjanak jelenlegi állásukban. Ugyanekkor azonban befutott Miskolcról Bebek János parancsa is, melyben az mind Wertlautot, mind a táborban levő nemességet – ezek vezetője Csáky Demeter, a kivégzett csanádi püspök unokaöccse volt – arra utasította, hogy azonnal siessenek hozzá, különben úgy fog velük bánni, mint a törökökkel. Hogy a zavar teljes legyen, visszaérkezett Szikszóra Bor Lénárt is, akit a táborból a királyhoz küldtek üzenettel, s az hírül hozta a parasztok temesközi és délvidéki sikereit, Bornemisza seregének visszafordulását Pest felé, s egy újabb felkelő osztag megjelenését Debrő mellett. Sayczlich föllebbvalóihoz fordult utasításért, de még el sem küldhette ez ügyben írt levelét, mikor belovagolt a táborba személyesen Perényi István, s magával hozott valamilyen írást, nyilván a királyi parancslevelet, mellyel a nemeseket teljesen maga mellé tudta állítani. Kijelentették, nem akarnak Bebek alatt szolgálni, hanem Perényi hívására Rozgonyi Istvánhoz és Homonnai Jánoshoz csatlakoznak. (Mindketten a környék legnagyobb földesurai közé tartoztak, a nemesség itt is a legnagyobb birtokosok védőszárnyai alá akart helyezkedni.)

A határozat úgy szólt, hogy a szikszói tábor nemesei még aznap keljenek útra. A mezővárosiak és a kassaiak nem óhajtottak velük tartani, azonban egyedül ma-

radni sem mertek, mert Bebek László a földerítésről azzal a hírrel tért vissza, hogy nagy keresztes sereg van a közelben. Maga Sayczlich is kérlelni kezdte Perényit, aki egyébként Szikszónak is földesura volt, hogy ne hagyja őket magukra. A főúr a veszedelmet elismerte, s Báthori Jánost (szaniszlófi Báthori János és Szakolyi Borbála fiát) rendelte föléjük, azzal az utasítással, hogy vonuljanak Győr (a mai Diósgyőr) felé: ő majd megírja a feleségének, hogy legközelebbi várába bocsássa be őket, egyben ígéretet tett megoltalmazásukra is. Azt sem ellenezte, ha jónak látják, hogy Bebekhez csatlakozzanak, hiszen neki is a népre és annak vagyonára való vigyázatot adták feladatul.

A szikszóiak Perényi első ajánlatát fogadták szívesebben, de hamarosan újabb üzenet érkezett a közben eltávozott Perényi Istvántól: mégiscsak jobb lenne, ha Miskolcra mennének, Bebek katonaságát erősíteni. A teljesen tanácstalan polgárok Sayczlichot beküldték Kassára, mondják meg ott, mitévők legyenek. Közben – mindez még mindig június 21-én történt – a tábor nemesi része felkerekedett, s Perényi parancsa értelmében elvonult. Alig ült el az út pora lábuk nyomán, megérkezett Szikszóra Székely György levele, melyben a helységet csatlakozásra szólította fel. Ugyanarról a levélről van szó, amelyet Ceglédről Dózsa Gergely küldött szét, körülbelül azonos időpontban, s amelyet általában „ceglédi kiáltvány" néven ismernek.

A királyi tanács ellentmondó rendelkezései a nemesi hadak vezérletét illetően meghozták „eredményüket" – azaz a Perényi István és Bebek János közötti huzavonát. A józan megfontolást azonban a szükség lassan itt is nélkülözhetetlenné tette: Perényi nemcsak a szikszóiakat intette, hogy Bebek megbízatására is legyenek tekintettel, hanem – noha a levél hangjából kiérződik némi sértődöttség – Kassának is olyan értelemben írt át a szikszói táborból, hogy bár a király őt tette meg parancsnoknak, de mivel Bebek állandóan zaklatja a várost saját jogaival: döntsenek maguk a kassaiak, kit tekintenek kapitányuknak.

Úgy tűnik, a paraszthábor lángja röviddel a szikszói jelenetek után kihunyt Kassa tágabb környékén. Bebek János miskolci táboráról nem hallunk többé, s hamarosan feloszlott a szikszói gyülekezet is. Sayczlich már nem tért oda vissza, s június 29-én Kassáról a bártfaiaknak írt barátságos, de figyelmeztető hangú levelet. A szövegben paraszthadakra már nem történik utalás, azokat közben elérhette végzetük, ellenben arra inti a derék polgárokat, hogy a magukat hamisan kereszteseknek nevező rablók sok jó úrnak jószágát, barmait és lovait felprédálták, s a zsákmányt olcsó áron elkótyavetyélték. Ő személyesen kapott parancsot arra, hogy az ilyen elidegenített jószágot, mint harmincados, felkutassa és lefoglalja: vigyázzanak tehát a bártfaiak, mit vesznek vagy vettek: nehogy kárt okozzanak önmaguknak.

Az egy hónapig tartó zavargásoknak, a forrásanyag viszonylagos bőségéhez képest, tulajdonképpen csekély nyoma lelhető föl a pusztításokat megörökítő oklevelekben. Mint ahogy nem tudunk igazi harcokról sem errefelé, az okozott károk is mérsékeltebbek voltak a többi vidékhez képest. Az abaúji nemesek közül dobszai

Csobády János és Sebestyén a keresztesekhez csatlakozott, mondja egyik oklevelünk, s mivel részt vettek azok minden bűnös cselekedetében, birtokaikat a király utóbb elkoboztatta. Sayczlich előbb idézett levele, melyben a rablott lábasjószágok utáni kutatásról értesíti Bártfa polgárait, egyetlen konkrét példát hoz fel: Tárczay (Tarcsay) Miklós barmainak elhajtását. Thurzó Gáspárnak és Péternek Vadász község birtokára vonatkozó okiratait (köztük Péter feleségének, Rákóczi Dorottyának a fenti birtokból származó hozománya és nászajándéka kifizetésére vonatkozó bizonylatait) a keresztesek széttépték, megsemmisítették. A szomszédos Gömörben a mármalomi Ravasz család okmányai jutottak hasonló sorsra.

Nem egy esetben a pánik több kárt okozott a nemeseknek, mint a tulajdonképpeni veszedelem. A riasztó hírek hatására május végétől megindult a menekülés Kassa biztos falai mögé. A város, mivel a felkelés ideje alatt becsülettel védte az oltalmat kérőket, jutalmul később húszévi felmentést kapott mindenféle adózás alól. A menekülés lázában történhetett, hogy a Vécsey családnak egyes környékbeli jószágaira vonatkozó birtokjogi iratai „a múlt években, a nép és a bűnös emberek gyászos felkelése és garázdálkodása idején" elvesztek, vagy, hogy a Szepes megyei grancsi Kolin család okmányainak „a zavarok idején" nyomuk veszett.

Hasonló állapotok uralkodhattak Sáros megyében is, azzal a különbséggel, hogy itt kizárólag a nemesek menekülésére vannak adataink: azt, hogy annak kiváltó oka valami konkrét fenyegetés volt, vagy pedig csak a rossz hírek, nem tudjuk megállapítani. Mindenesetre Eperjes város polgárai mindent megtettek annak érdekében, hogy segítségére lehessenek a megszorultaknak. Nemcsak hogy befogadták a nemeseket, hanem eltartásukra is vállalkoztak, s ha kellett, még kocsit és lovakat is küldtek beszállításukra.

Abaúj és környéke tehát nem nagyon tudott eleget tenni a négy megye segélykérésének. A Szikszóról elindult nemesi had persze akarva-akaratlanul Szentlőrinchez közeledett, csak éppen túl későn indult el. A hevesiek rájuk tehát egyelőre nem számíthattak.

Nem sokkal több szerencsével járt a négy megye azzal a segélykéréssel sem, amelyiket a felső-magyarországi bányavárosokhoz intézett. A bányavárosok válaszát nem ismerjük, de vannak olyan adataink, amelyek nyomán teljes bizonyossággal rekonstruálhatjuk lényegét. Június 22-én Körmöcbánya városa Besztercebányával egyetértésben Selmechez fordult levéllel; ebben megállapították: maguknak sincs elegendő emberük a munkához, s különben is van elég bajuk; kérdik, mi a selmeciek véleménye? A kicsit bizonytalan értelmű írásból mindenesetre könnyen kiolvashatjuk a tőlük távolesőő dologba való beavatkozástól való húzódozást. Egy héttel később, 30-án pedig már azzal a megjegyzéssel küldi Körmöcbánya város ismét Selmecre levelét, hogy nincs olyan anyagi helyzetben, hogy – György gróf (nyilván Szapolyai György) kívánságának megfelelően – idegen népet vagy zsoldosokat fogadjon. Besztercebánya is hasonlóképpen vélekedett, s az egymással szövetségben álló városok végül is csak arra voltak kaphatók, hogy polgáraiknak, valamint a környező falvak népének parancsot adtak az állandó ké-

szenlétre. Ugyanakkor kifejezetten óvták egymást attól, hogy valaki válaszoljon Szapolyai Györgynek. Mindebből nyilvánvaló, hogy az Érchegység környékén nyoma sem volt a keresztes mozgalomnak.

A lőrinci tábor tehát innen sem kapott támogatást. Csatlakozott viszont, a jelek szerint, az egri püspöki bandérium.

Van Taurinusnak néhány verssora, amelyet kétséget kizáróan a most elbeszélt, illetve elbeszélendő eseményekkel lehet és kell összekapcsolnunk, mint ahogy azt már Márki Sándor is megtette. Azt olvashatjuk ezekben, hogy miután Székely György – Temesvár alatt – az északi felkelő seregek vereségéről értesült, újabb vezérekre bízta a népet, s megparancsolta, hogy üssenek tábort az Eger-patak völgyében, Eger városa közelében. Ha van valami igazság Taurinus időpont-meghatározásaiban, akkor valamikor július első napjaiban érhetett céljához ez az új sereg. A folytatás szerint Bonzagno (Gian Bonzagno di Reggio), Estei Hippolitnak, az örökkön távol levő egri püspöknek jószágkormányzója, a püspökség fegyvereseivel megtámadta a parasztokat, s noha azok hevesen harcoltak, szétszórta és megsemmisítette seregüket.

Az elbeszélés bevezetése pontosan ráillik arra a képre, amelyet a főseregtől Pest, illetve Eger felé visszakanyarodó csapatrészek mozgásáról eddig kialakítottunk. A korábbi debrői ütközettől ezenkívül az is elválasztja az eseményeket, hogy a püspöki bandérium beavatkozásáról ott nincs tudomásunk: Bornemisza János mellett csak Drágffy János működésére vannak adataink.

Az újabb Heves megyei csata színhelyét elég nehéz meghatározni. Márki – Taurinus helyszínleírásából kiindulva – valahol Maklár környékén kereste azt; a már említett Sayczlich szikszói leveléből származó adatból arra is következtethetnénk, hogy másodszor is Debrő lehetett az urak és parasztok harcának színhelye: azonban abból a tényből, hogy a keresztesek újból eljutottak Debrő közelébe, még nem következik, hogy az összecsapásra is ott került sor. Brutus és Jovius, akik szintén megemlékeznek arról, hogy a gubacsi csata után Eger vidékén újra megjelentek a felkelők, semmi konkrétummal nem szolgálnak. Még a leginkább Bartholinust tudjuk felhasználni, aki azt állítja, hogy Bornemisza János a pásztói és debrői győzelmek után Hevesnél vert meg egy harmadik jobbágyhadat. A rosszul értesültség már abból is nyilvánvaló, hogy a pásztói győzelem is a budai várnagy számlájára került nála, azonban a hevesi helynév egyből a korábbi hevesi parasztttábort juttatja eszünkbe. Ezért hajlunk arra, hogy elhiggyük: mivel az úri ellentámadás e tábor szétverésére irányult, a csata is valahol annak környékén játszódhatott le.

A hevesi ütközetre – nevezzük most már így – minden jel szerint valamikor június utolsó hetében került sor. Erre vall, hogy aki megtörténtéről ilyen vagy olyan formában említést tesz, az mind a gubacsi csata ismertetése után kerít erre sort.

Hogy ki volt a Hevesnél levert keresztesek vezetője, arról senki sem tesz említést. Úri oldalról az egri bandériumon kívül valószínűleg mások is jelen voltak,

hiszen a püspöki had önmagában elég kicsi lehetett, 2–300 embert tartottak fegyverben, ehhez csatlakozhatott persze valamennyi friss zsoldos is; így például bizonyosra vehetjük, hogy a négy megye Hatvanból erre vonultatta erejét, s Bonzagno katonái mellett a nemesi felkelők is a győztes seregben harcoltak. Még azt sem lehet teljesen kizárni, hogy Perényi István szikszói hada is ideért az ütközet napjára, hiszen erre 21-étől egy hét bőven elegendő lehetett.

A Tiszántúlról jött keresztes had leverésével a már korábban elfojtott, de rövid időre újra feléledt egri tűzfészek végleg megsemmisült: a Mátra vidékén befejeződtek a harcok. Az uralkodó osztály számára ez önmagában is nagy eredmény volt, s párosulva Buda és Pest nagyjából egy időben történt szintén végleges tehermentesítésével, egyenesen azt jelentette, hogy az úri seregek az északi hadszíntéren már július elsejére döntő győzelmet arattak. Bornemisza délvidéki hadjárata, Szapolyai György seregének alföldi megjelenése egyaránt annak volt a következménye, hogy Szegedtől északra és a Tiszától keletre véget ért a tulajdonképpeni parasztháború. A mellékhadszínterek vereségeit pedig hamarosan a főseregnek is meg kellett éreznie.

8. Helyi megmozdulások Nyitrától Máramarosig

Noha a hevesi csata jelentette a jobbágyfelkelés befejeződését az Alföld északi peremvidékén; és a június közepét követő időben ezen a környéken tulajdonképpen nem észlelhetünk komolyabb zavargásokat, mégis azt kell mondanunk: ez a nyugalom csak viszonylagos. Nagyobb fegyveres összecsapásra valóban nem került már sor, de a felkelés tüze tovább terjedt a szomszédos, eddig nem vagy csak alig érintett megyék jobbágyságára is.

A nyugtalanság terjedésének ismertetését egy olyan adattal kezdenénk, melyet tulajdonképpen nem volna szabad e részben felhasználnunk, hiszen a távoli Nyitra megyéből származó híradásról van szó. Az itt fekvő Cabaj nevű birtokra vonatkozó papírjait vesztette el a birtokos, Récsényi András „a kereszttel megjelöltek e közeli időkben most elmúlt zavargása idején". Nem akarjuk az Eger–Kassa centrum kisugárzásaként beállítani, hogy a föld Nyitrában is megmozdult a nemesek lába alatt. Azt azonban nyugodtan állíthatjuk, hogy a parasztháború csúcspontján – mikor Székely Dózsa György Temesvárt kezdi ostromolni, a Bácska és Szerémség teljes egészében a kereszteseket uralja, harcok kezdődnek a Dunántúlon, egy felkelő hadoszlop a király székvárosát, egy másik pedig az amúgy is zaklatott Egervidéket fenyegeti, s még izzik a légkör Kassa körül is – a nyugtalanság lappangva vagy nyíltan átterjedt az egész országra, s ha megmozdulásra nem is mindenütt került sor, a félelem minden nemes gondolataiba belopódzott. Ebben az időszakban

kerülhetett sor, véleményünk szerint, az olyan elszigetelt helyi lázongásokra, mint amilyennek emlékét ez a nyitrai oklevél fenntartotta.

A nyugtalanság vagy a puszta félelem nyomait a Szepességre vonatkozó anyagunkban is fölfedezhetjük, és ez már közvetlen kapcsolatban lehet az abaúji keresztesek mozgalmaival. Szapolyai János anyja, Hedvig tescheni hercegnő, aki a család legfontosabb várában, Trencsénben vészelte át a nehéz napokat, június 18-án átírt a szintén az ő uradalmai közé tartozó Késmárk városka tanácsának. A levélben az özvegy hercegasszony elmondja, hogy tudomására jutott, miszerint különböző egyháziak és világiak a köznépet a kereszt neve alatt felkelésre izgatják. Megparancsolja tehát a késmárkiaknak, hogy az ilyeneket – legyenek azok egyháziak vagy sem, az ő jobbágyai vagy máséi – válogatás nélkül fogassák el, és végezzék ki. A határozottan statáriális ízű rendelkezés megint csak az ijedelem nagyságát tükrözi, s nem lehet megállapítani, hogy Késmárkot valóban fenyegette-e a keresztes mozgalom, vagy csak a kassai hírek nyomán látszott szükségesnek óvintézkedéseket tenni. Az úrnő mindenesetre sokáig fenyegetettnek látta a várost, s még július 23-án is olyan értelmű utasítást küldött polgárainak, hogy a falakat javítsák ki, idegent be ne engedjenek, s bízzák magukat mindenben várnagya, Varkocs Kristóf gondjaira.

A felkelés továbbterjedésének leghatározottabb jelei az abaúji vidéktől keletre ismerhetők föl. Az itteni eseményekre vonatkozó forrásaink többsége ugyan nem teszi lehetővé, hogy a benne elmondottakat időben pontosan el tudjuk helyezni, közvetett módon azonban valószínűsíteni lehet, hogy azok a parasztháború most tárgyalt periódusában következtek be. A négy megye annyiszor citált két levelének egyike elbeszéli, hogy addig mely területekre terjedt ki a felkelés. Június 16-án még csak annyit állít, hogy a Tiszán túl a Marosig, Váradig és Debrecenig folyik a nemesek irtása. Ha a megadott határvonal nyilván elnagyolt és általánosított is, arra nézve elfogadhatjuk támpontnak, hogy a Várad–Debrecen vonaltól északkeletre akkor még komolyabb bajok nem voltak. A nyugalom azonban itt sem tartott sokáig. A felkelés szelleme két irányból is behatolt a Tisza fölső folyásánál fekvő megyékbe.

Zemplén tájain, mint arról már többször is szóltunk, viszonylag hamar megindult a keresztesek gyülekezése. Adataink itt már súlyosabb pusztításokról, kártevésekről szólnak. Sátoraljaújhelyen a pálos barátok Szent Egyedről elnevezett kolostorát, s az Ágoston-rendiek Szent István királynak szentelt klastromát dúlták fel, a fráterek okleveleit széthordták vagy elpusztították. A Tokajhoz közel levő Zombor faluban a velezdi Kövér família birtokjogi iratai jutottak hasonló sorsa. Sárospatak később oly híres váráról egy teljesen ellenőrizhetetlen híradás azt állítja, hogy a parasztok kezére jutott, más támpont hiányában azonban ezt igen kétségesnek kell mondanunk. Ladamóc birtokon szintén jártak a keresztesek: több, feltehetően kisnemesi család (Azari, Hencselőci, Csicseri, Orosz, Pacsai, Megyeri, Ladamóci) okleveleit, melyek a falura vonatkoztak, megsemmisítették „a parasztok és a köznép".

A nemesi védekezés megszervezésében a megye néhány nagy ura járt elöl. A régi, nagy családból származó Pálóczi Antal az északi járásokban tevékenykedett, június 21-én a szikszói táborbontás napján, Csicsva várában időzött. Nem sokkal később azonban már Homonnán találjuk, ahol két osztályos társával, Rozgonyi Istvánnal és Homonnai Jánossal valami fontos ügyben tárgyalhatott. A tanácskozók: Pálóczi mint a megye alispánja, Homonnai mint a vár ura és harmadik társuk Bártfára küldték futárként, bizalmas közléssel Lasztóczi Benedek várnagyot. Mivel tudjuk, hogy a Szikszón összegyűlt nemesek a Rozgonyihoz és Homonnaihoz való csatlakozás gondolatával foglalkoztak, nem sok kétségünk lehet az iránt, hogy a három főúr találkozása a felkelés leverésére irányuló erőfeszítésekkel függött össze.

Az alaposan felbolydult Zemplénen keresztül jutott el a forradalmi tűz tovább keletre, lángba borítva a vidéket Ungtól egészen Máramarosig. Magában Ung megyében ismét egy virágzó kis mezőváros, a homonnai Drugetheket és a leleszi konventet uraló Kapos volt a mozgalom középpontja. A nemesség itt, úgy látszik, hamar észrevette, mi készül – ezért is gondoljuk, hogy minderre csak ez idő tájt került sor –, s a szervezőket („a keresztesek kapitányait"), köztük egy papot, letartóztatta. A foglyokat azután nem sokkal később a parasztokhoz csatlakozott himi Borsvai Péter, egy környékbeli nemesember, fegyveres erővel kiszabadította. Kétségtelen jele a harcok tényleges, de késői kitörésének, hogy Ulászló király július 13-a körül, mikor Szapolyai Györgyöt elindította Temesvár fölmentésére, Zemplén és Ung megye nemességének azt az utasítást adta, hogy a szabolcsiakkal együtt otthon maradjanak, és saját földjeiket védelmezzék a keresztesek ellen.

Bereg falvaiban részben máshonnan jött jobbágycsapatok kezdték meg a pusztítást. Szatmárból és Szabolcsból vagy 24 falu népe kelt fegyverre, s Perényi Gábor beregi birtokaira rátörve, kevés híján 300 aranyforint kárt okoztak. A helybeliek sem maradtak távol a mozgalomtól: Kerecseny falut utóbb Bereg megye közössége 10 dénár (!) tartozás miatt fel akarta dúlni, ami körülbelül azt jelenti (hiszen az összeg önmagában annyira kevés), hogy a parasztokat valamilyen általuk a felkelés idején elkövetett cselekedetükért kívánták megrendszabályozni. Itt nemcsak jobbágyok álltak be a keresztesek zászlói alá. Halábori János kisbirtokos, akinek a neve mellett a „litteratus", a deák melléknév is olvasható, nemcsak hogy felcsapott a parasztseregbe, hanem vezérkedett ott, és személyesen is részt vett több osztályos társa megkínzásában és kivégzésében, mígnem végül a „maradék nemesek által megöletett".

A kicsiny Ugocsa megyében már szabályos hadműveletekről szólnak forrásaink. Ahogy haladunk keletre, úgy szaporodnak a felkelésben részt vevő nemesek nevei az utólagos királyi ítélkezések aktáin. A legfőbb károsult a vidéken a megye és egyúttal a szomszédos Máramaros ispánja, Perényi Gábor királyi főkamarás volt, akinek birtokát képezte az itteni egyetlen valamirevaló vár, Nyaláb vára. A főúr utólag magának adományoztatta Almási Cézár, almási Szél János, csatóházi Csató András, Gyakfalvi István, péterfalvai Szökő Sebestyén, Bekényi Fábián, bekényi

Beke Pál és bekényi Bán György összes javait, mondván, hogy azok „a legutóbbi paraszti zavargás idején megfeledkezve hűségükről és becsületükről, saját jószántukból (és az isteni és emberi törvényeket megvetve) a keresztesekhez csatlakoztak, azokkal az egész nemesség elvesztésére összeesküdtek, és minden rosszban, minden elkövetett gyászos bűnben részt vettek . . ." Egy másik kisnemest, sásvári Veres Gergelyt pedig utóbb azzal vádolta meg egy falubelije, Sásváry János, hogy azon túl, hogy beállt a paraszthadba, még annak vezetését is elvállalta, s ő volt az a „Kermes hadnagy", aki Nyaláb várát is ostromolta. A feljelentésből hosszadalmas per lett, melynek hála, az eseményeket igen részletesen megismerhetjük.

Perényi Gábor és Veres Gergely neve ismerősen cseng fülünkben: utóbbi emelt panaszt – emlékezzünk rá – Perényi ellen alig egy éve, hogy jobbágyot tett meg Ugocsában alispánnak. Most pedig Sásváry János a következő szavakkal állt a megye törvényszéke elé: „Alispán és szolgabíró urak: azt mondom, hogy nemes sásvári Veres Gergely a közeli múlt időkben önként és szabad akaratából vett részt a parasztok zavargásaiban, és azoknak vezére, „Kermes hadnagy" név alatt, ő volt, én őt tolvajnak, rablónak és gyújtogatónak vallom." A vádlott tagadott, megkezdődött a bizonyítás.

Mielőtt mi is követnénk Veres Gergely perének alakulását, vessünk egy pillantást arra, mi is történt Nyaláb ostroma előtt Ugocsában. A Tisza mellett fekvő Hetényben a Hetényi család birtokjogi iratai siratták a felkelők ottjártát. Nagyszöllősön – szintén Perényi Gábor birtokaihoz tartozó mezőváros – a felkelők a főúr házait mind lerombolták, és széthányták. Sásváron – a tanúvallomások szerint – a felkelőkhöz szinte mindenki csatlakozott. Név szerint is tudjuk, hogy Hagyó Albert, Salánky Jakab, Csupros Máté, Szablyás Gergely, Szabó János, Bartus János álltak be zászlajuk alá. Itt került közéjük Veres Gergely is, egyelőre mint fogoly. A felkelők Sásvárról Tekeháza felé vonultak tovább, ahol azután parancsnokuk előszedte a foglyot. Itt térjünk vissza a periratra.

Szablyás Gergely és Király Balázs elmondta, hogy a felkelők Verest azonnal ki akarták végezni, az azonban könyörögni kezdett, végül kegyelmet is kapott. Mások úgy egészítették ki ezt, hogy Veres azzal az ígérettel mentette meg életét, hogy segítségére lesz a felkelőknek Nyaláb elfoglalásában. A dolog igen valószínűnek látszik, mert az ostrom több szemtanúja, így kissásvári Zok Antal is azt vallotta, hogy a parasztok Veres Gergely tanácsára szalmát hordtak a vár kapuja elé, s azt felgyújtva, a bejáratot meg is égették. Mások arról hallottak, hogy a nemes azt javasolta az ostromló csapatnak, hogy létrákat hozzanak elő a falak megmászására. Bizonyosat azonban senki sem tudott mondani. A vár védői közül a kihallgatáson megjelent Zudor Mátyás és Egri Mihály csak annyit mert állítani, hogy az ostrom alatt láttak egyszer három lovast a vár körül cirkálni, s Zudor azok egyikében Verest vélte felismerni, de hogy valóban ő lett volna, azt bizony nem tudja.

Az ostromló parasztsereghez időközben további környékbeli nemesek is csatlakoztak. Gyakfalvi István – akiről egy másik oklevél alapján megtudhatjuk, hogy pap volt – családjának több tagját is magához vonzotta a parasztseregbe, de rajtuk

kívül még a Vetésy család legalább három tagja (Gergely, Albert és Miklós) is részt vett a Nyaláb elleni támadásban. A megfelelő felszerelés teljes hiánya persze nem sok jóval kecsegtette a parasztokat, s erre hamarosan rájött Veres Gergely is. Egy óvatlan pillanatban – pedig most már valóban vezérré akarták tenni a felkelők – átszökött a közeli Husztra, ahonnan Perényi Gábor és kísérete figyelte családi várának ostromát. Az ostromlott erősségből segítséget kérni átlopakodó Csomay Benedek és Zsupán Pál már ott találták Verest. A találkozás meglehetősen viharos volt, Csomay és Zsupán felelősségre vonták a szökevényt, miért nem állt közéjük hamarább, Veres pedig fennhangon bizonygatni kezdte, hogy éppen azzal volt hasznára a nemeseknek, hogy a parasztokkal tartott, hiszen azért gyújtatott szalmát már reggel Nyaláb várának kapujában, hogy figyelmeztesse az őrséget a veszélyre. A vitatkozás veszekedéssé fajult, úgyhogy „egyik a másiknak illetlen és gyalázkodó szavakat mondott", de végül is más következménnyel nem járt.

Verest a törvényszék felmentette, s a per anyagából sajnos hiányzanak a további felvilágosítások, mi lett az ostromló parasztsereg sorsa. Csak annyit állapíthatunk meg, hogy súlyos emléket hagyva távoztak a megtámadott vár alól: Perényinek utólag a vár és a nagyszőllősi házának helyreállítására 12 000 (!) aranyforint kölcsönt kellett fölvennie. A reménytelen ostromot a vár nagyon megszenvedte.

Az előbb már említettük, hogy Nyaláb tulajdonosa a közeli Husztból kísérte figyelemmel vára ostromát. Megkérdezhetnénk, ugyan miért nem sietett fölmentésére? Forrásaink azonban erre nagyon is érthető magyarázattal szolgálnak. A parasztseregek eljutottak ugyanis Huszt alá is, és – noha nem tudjuk, megpróbálkoztak-e bevételével – annyit bizonyosan elértek, hogy az őrség nemigen merte elhagyni az erősséget. Harcok lehettek errefelé is, mert Vereczey Kristóf várnagyot utóbb a király ekkori vitézi tetteiért – no meg, hogy számos parasztot szép szóval rábírt a felkelőktől való elpártolásra – birtokadománnyal jutalmazta meg. Egy másik ránk maradt iratból még azt is igazolni tudjuk, hogy ezen események valóban körülbelül július első felében játszódhattak le: e hó 19-én a megye oltalmával megbízott nemes kapitányok már Huszt városában tartózkodtak, ami kétségtelen jele, hogy a közvetlen veszély ekkorra elmúlt.

A huszti fegyveres zavargások esete vezet át bennünket a parasztháború történetének egy különös mozzanatához: a máramarosi nemesek ügyéhez. A felkelés leverése után hozott törvényekben egyetlenegyszer fordul elő, hogy név szerint kiemeljenek valamely tájat. Az 1514. évi 34. törvénycikkről van szó, amely szóról szóra ezt tartalmazza: „Azt mondják, hogy Máramaros vármegyének majdnem minden nemese pártját fogta a parasztoknak és részt vettek ezeknek minden gonosz és veszedelmes tettében."

A súlyos váddal illetett megye területén tulajdonképpen nem sok nyoma van, hogy ilyen jelentős méreteket öltött volna a felkelés. A legnagyobb vészt a már ismertetett huszti események jelzik, ezen túlmenően csak a szokásos zavargások helyi példáiról tudunk. A máramarosi sóbányászat révén fontossá vált kis városkák, jobban mondva királyi mezővárosok: Huszt, Visk, Técső és Hosszúmező polgárai

rátámadtak régi ismerősünkre, huszti vagy goricai Barilovics Miklósra, a horvátországi jövevényből lett gazdag elöljárójukra, azt személyében bántalmazták, és vagyonában megkárosították. A técsőiek és a hosszúmezőiek ezenkívül Dolhai Péter nemes feleségét „háborgatták ... és kegyetlen rémisztgetésekkel ... fenyegették", ami azután igazán nem sorolható a nagyobb forradalmi tettek közé.

Az apró-cseprő kis zavargásokban szemmel láthatóan a mezővárosi lakosság, méghozzá annak is szegényebb rétege adta ki dühét, az öt kis koronaváros gazdagabb polgárait viszont II. Ulászló még ebben az esztendőben fölmentette az összes vámok és harmincadok fizetése alól, jutalmul, hogy nem csatlakoztak a felkeléshez. A Sziget mezővárosból való György deákot pedig – Szalkai László váci püspök, királyi kancellár mellett végvári szolgálatában és a parasztfelkelés leverésekor szerzett érdemeiért – a király kitüntette. (Igaz, nem biztos, hogy 1514-ben Máramarosban szerezte ezeket az érdemeket.)

Az ismert eseményekből tehát gyakorlatilag semmit sem tudunk meg a nemesi tömegek részvételéről. Nem szolgáltatnak részletesebb magyarázatot azok a királyi adománylevelek sem, melyekben a lázadással vádolt nemesek javait osztotta szét a király. Pedig nem kevesebb, mint 65 ember, illetve család sorsát érintik a dokumentumok. A parasztháború még teljesen véget sem ért, a Nagyvárad–Kolozsvár közti térséget még meg sem tisztították a keresztesektől, de Perényi Gábor augusztus 5-én már magának kérte mindazoknak a meg nem nevezett megyebeli nemeseknek a birtokait, akik önként csatlakoztak a parasztokhoz és a felkelésben részt vettek. A király Perényi érdemei fejében – főleg mivel nemcsak megtartotta az összes rá bízott királyi várakat, hanem az egész vidéket „saját költségén és fáradságával, rendíthetetlen buzgósággal megoltalmazta" – neki is adományozta ezen, továbbra is megnevezetlenül maradt birtokokat. Perényi ezenkívül név szerint is megszerezte Dolhai Ferenc birtokait. A máramarosi nemesek birtokainak megszerzésében Perényivel vetekedett Barilovics Miklós, aki 17 hűtlen máramarosi nemes birtokait kapta szeptember 9-én adományba, majd december 4-én újabb hűtlenné nyilvánított hét máramarosi nemes összes birtokaira szerzett adományt. Werbőczi István, aki korának egyik legnagyobb vagyonszerzője volt, 12 ilyen vádlott valamennyi birtokát kérte, és október 20-án meg is kapta. De még ezzel sem elégedett meg, hanem csebi Pogány Zsigmonddal együtt, aki később a máramarosi sókamara ispánja lett, ugyanezen a napon adományt szerzett még további 16 hűtlenné nyilvánított máramarosi nemes birtokaira.

A szép lista már elegendő bizonyíték lehetne kérdésünkre, hiszen ha 65 egyénről írás maradt fenn, nyilván csak töredéke az elkészült hasonló ítéleteknek a lázadás és hűtlenség vádjával, akkor a máramarosi nemesek keresztessége valóban jelentékeny méreteket öltött. Csakhogy a fenti adománylevelek egy részének igazmondása problematikus.

A középkori magyar jogszokás meglehetősen bonyolult, de kétségtelenül célszerű eljáráshoz kötötte a királyi birtokadományozás lebonyolítását. Mivel a kancellária a legritkább esetben volt képes arra, hogy az ügy adatait ellenőrizze, s így állan-

dóan fennállt a tévedés, sőt a csalás veszélye is, az ünnepélyes királyi irat önmagában még nem jelentette az adomány megvalósulását. Annak elkészítését követően parancsot küldtek az illető környék valamelyik hiteleshelyéhez (ezt a feladatot a püspöki káptalanok és a nagyobb kolostorok konventjei töltötték be), amelynek képviselői az úgynevezett „királyi emberek" jelenlétében a helyszínre kiszálltak, s az összes érdekeltek megkérdezése után jelentést tettek a kancelláriának. Ha nem merült fel probléma, ezzel az eljárással a beiktatás megtörtént; ha azonban valaki sérelmesnek találta a király döntését, ellentmondhatott, s ez esetben szabályos per kezdődött.

Nos, a máramarosi hűtlenné nyilvánított nemesek birtokainak iktatásakor Szigeten, Perényi Gábor újonnan szerzett adománylevelei ellen Szlatinai Péter a megye valamennyi nemese nevében tiltakozást jelentett be, s ellentmondtak a dolhaiak is, Dolhai Ferenc javai védelmében. Hasonlóképpen mindkét esetben elakadt Barilovics Miklós kísérlete is, az új szerzemények birtokbavételére. A Werbőczinek juttatott sok apró falu és falurész esetében a vonatkozó iratok sajnos nem maradtak ránk, de valami baj ott is adódhatott: a köznemes vezérszónok iratai között soha többé nem esik szó a máramarosi birtokokról; ellenben hallunk azokról az itt megvádolt családok zavartalan tulajdonaként.

Az ellentmondások nyilvánvalóan a vagyonelkobzás alapjául szolgáló hűtlenné nyilvánítás elleni tiltakozással történtek, s okunk van hinni, hogy e tiltakozásnak – legalábbis az esetek nagy részében – volt is alapja. Írásos bizonyítékok maradtak fenn, hogy a máramarosi nemesség éppúgy szervezkedni kezdett a parasztok ellen, mint bármelyik más megyéé az országban. Egy bizonyos Lóránt Miklós „nagyságos úr", továbbá az említett városok polgárai és a nemesi közösség szigeti Laskody Jánost főkapitánnyá, Váncsfalvi Dánt és Székely Benedeket pedig kapitányokká választották. (Váncsfalvi ott szerepel a hűtlenek Werbőczi adománylevelében található névsorában!)

Mindezek után nehezen mernénk állítani, hogy a felkelésben való tömeges részvétel kétségbevonhatatlan tény. Nem állíthatjuk szembe kételyeinkkel az inkriminált 34. törvénycikket sem, hiszen annak szerzői között találhatjuk az ügyben igencsak érdekelt Werbőczit is. A máramarosi nemesek ügyét tehát legjobb esetben egy hangsúlyos kérdőjellel szabad csak lezárnunk.

9. A felkelők Szabolcsban és Szatmárban

Eddigi keletre tartó utunkat folytatva, Máramaros után már Erdélybe érnénk; a terület különös problémái miatt azonban a vajda országrészét külön fogjuk tárgyalni. Visszatérünk tehát délebbre, a Tiszántúlra, és sorra vesszük azokat az eseményeket, amelyek hatásával egyébként már eddig is találkoztunk.

Kezdjük talán éppen az említett beregi epizód kiindulópontjával, a szabolcsi és szatmári eseményekkel.

Szatmár és Szabolcs határos területén a Tisza csapi könyökében: Olcsva, Apáti, Várasdobos, Fehérgyarmat, Náprád, Panyola, Kérsemjén, Matolcs, Tunyog, Vitka, Nagy- és Kisdobos, Kisnamény Szatmár megyei; Szamosszeg, Mada, Rohod, Petneháza, Gyulaháza, Karász, Báka, Bácsaranyos, Gyüre, Tornyospálca és Varsány Szabolcs megyei községek népe paraszthaddá verődött össze, és pusztította a vidéket. Útjukban Karász falut, egy Perényi nevű kisnemes család birtokát is megtámadták, az egyik Perényit karóba húzták, gyújtogattak, a család birtokjogi okleveleit elégették. Ugyancsak elpusztították a felkelők – akik között Náprád parasztjai is ott voltak – a Fülpösi családnak Náprád birtokra vonatkozó okleveleit is. Bogdány faluban szintén dúltak a parasztok: a Bogdány család okleveleit széthurcolták. Innen csaphattak át Bereg megye területére, ahol – mint elmondtuk – a had Perényi Gábornak közel 300 forint kárt okozott.

A Szabolcs megyei felkelésben – a megye nyugati szögletében – részt vettek az egri káptalan polgári és szentmargitai parasztjai is. Az általuk elkövetett pusztításokért a megye 54 forint kártérítésre kötelezte őket.

Egy másik jelentősebb paraszttábor – amely Szatmár sík vidéki részének déli járásait dúlta – meglehetős erővel rendelkezhetett, mert meg merte támadni az erdődi várat is. Ennek udvarbírája, Dobay Demeter az ostromlók elűzésével szerzett magának érdemeket urai előtt.

Mint a most tárgyalt északkeleti megyékben mindenütt, Szatmárban is nagyobb nemesi csoportok csaptak föl a keresztesek zászlai alá. A tyukodi és gencsi birtokosok közül 20 nemes csatlakozott a paraszthadhoz, amellett végig ki is tartott és részt vett cselekedeteiben, amiért a király Báthori Andrásnak adományozta birtokaikat. Részvételük bizonyítéka lehet, hogy Báthori beiktatása ellentmondás nélkül történt, tehát az átadás jogcíme, a hűtlenség vádja bebizonyosodottnak számított. A Károlyi családdal közös őstől, a Kaplony nemzetségből származó Vetésy család nagy kiterjedésű, Szatmár és Ugocsa megyei birtokainak a megszerzésére többen is törtek. Vetésy Gergelyt, Albertet és néhai Miklóst, mint már említettük, Perényi Gábor jelentette föl, hogy ott voltak az ő Ugocsa megyei Nyaláb nevű várának az ostrománál, és hűtlenségük címén kérte azoknak összes Szatmár és Ugocsa megyei birtokait. Báthori György, István és András, akik Perényivel együtt versenyre keltek az általuk hűtlenséggel vádolt nemesek birtokai megkaparintásában, ugyancsak adományt szereztek Vetésy Albertnek Szatmár és Ugocsa megyei birtokaira, azonban a bevádoltak mindkét esetben ellentmondtak. A per kimenetelét nem ismerjük, s így nehéz véleményt mondanunk a Vetésyek viselt dolgait illetően.

A Tiszántúl északi vidékének számunkra legérdekesebb – noha valódi jelentőségét tekintve aligha fontos – eseményei Bátor (a mai Nyírbátor) környékén játszódtak le. A történetekről kimerítő részletességű elbeszélés maradt ránk, ezúttal tanúvallomások formájában. A Nyírség e tájain egy Máté nevű pap kapitánysága

alatt működött a keresztes csapat, s Nagy György bátori lakost utóbb Kiskállay Vitéz János – a később országos méltóságokba emelkedő Kállay család tagja – megvádolta, hogy részt vett a keresztesek „minden gonosz cselekedetében". A vizsgálatra jó későn, 1520-ban került csak sor, de a feljegyzett vallomások ennek ellenére meglepő frisseséggel szólnak az egykori izgalmas napokról.

Szedjük időrendi sorrendbe a tanúk által elmondottakból azt, ami számunkra fontos. Bátorban hírül vették a keresztesek közeledését. A helység lakói megrémültek, és sokan közülük a közeli minorita kolostorban kerestek védelmet. Nem sok haszonnal: a felkelő parasztok utánuk mentek, akit csak ott találtak, elfogták, és magukkal vitték. E foglyok között volt Nagy György, a vizsgálat vádlottja.

Máté pap-kapitány faggatni kezdte emberünket, vajon nem nemes-e. Nagy kétségbeesetten tagadott, míg végre a bátori bíró segítségére sietett, és elmondta a kereszteseknek: a fogoly bizony csak jobbágy, noha urától egy egész jobbágytelket kapott, abban lakik most is.

– Eresszétek el ezt a bestyét, hitványabb ez még a parasztnál is – volt Máté pap véleménye, majd nem sokkal később újra maga elé hívatta Nagyot, s neki szegezte a kérdést: akar-e beállni csapatába. Az ember – félelmében-e vagy hitéből – gyorsan igent mondott.

Még a minorita rendházban időztek a keresztesek, mikor Nagy György megjelent egy Kassay Péter nevű megbéklyózott nemessel, s odavitte azt János vargához (Johannes Sutor) – aki szintén bátori menekültként ragadt e helyen –, és ráparancsolt, őrizze szigorúan. A varga mint tanú – Nagyot már kezdettől a parasztok között tudta – úgy mesélte a történteket, hogy kénytelen volt engedelmeskedni „mert olyan idők jártak". Őrködés közben Kassay hirtelen odasúgta neki:

– Derék János mester, sok ideig dolgoztál nekem és családomnak. Ha azt látnád, hogy engem a keresztesek halálra szántak, jól jegyezd meg: nekem a barátkántor cellájában van egy kis ládácskám, amiben egy ezüst serleget, aranyforintokat s vagy hétszáz arany ára más holmit rejtettem el.

A suttogást Nagy György kihallgatta, s mikor nem sokkal később a vargát hazaengedték, pár emberrel utána ment, s visszavitette a táborba, most már mint foglyot.

– Ez az az ember, aki a fogoly nemessel az imént beszélgetett – mondta Máté papnak Nagy. A kapitány és társai rémítgetni kezdték a mesterembert: karóba húzzák, ha eltitkolja a dolgokat. Vallott is az mindjárt, mire Máté pap ráparancsolt: menjen Nagy Györggyel a ládikát megkeresni. A kántor cellájában Nagy hamarosan fölfedezte a keresett tárgyat, s mivel ő nagy termetű ember létére nehezen boldogult volna, a vargára ripakodott, másszon be az ágy alá, s hozza elő Kassay ládáját. Ez megtörtént. Nagy fejszét ragadott, s felfeszítette a ládácska tetejét, majd mindenestől a kapitányhoz vitte a zsákmányt. János varga a nagy sietségben végül is nemigen látta, mi volt a rejtekben: egy aranyozott serleget, egy aranyozott főkötőt és egy díszes övet (parthaew = pártaöv) tudott csak hirtelenjében megfigyelni.

A keresztesek utolsó ismert bátori cselekedete az volt, hogy – szükséget szen-

vedve élelemben – elküldték Nagy Györgyöt az előző tanúvallomás megtevőjéhez, Máté Pál bíróhoz, egy vágóökröt kérni. Bíró uram sem a felkelőkkel ujjat húzni, sem a faluját megkárosítani nem akarta; azt találta hát ki, hogy nemes Szennyesi György gulyájából (amely úgy látszik a zavaros időben felügyelet nélkül maradt) kínált fel egy állatot Máté pap embereinek. Nagy György ki is választott egy jobb ökröt, azt szarvánál fogva a mészárszékhez vezette, ahol gyorsan levágták.

A paraszthad ezután felkerekedett, s a közeli Miskére vonult. Egy parasztasszony, Szücs Imréné éppen a temetőkerten jött keresztül, amikor a falut elözönlő keresztesek közül hirtelen eléállt egy nagy termetű férfi:

– Te asszony, van-e valami ebben a templomban?

– Hidd el, nincs ott semmi – felelt Szücsné, az ember azonban mégis behatolt az épületbe. Kis idő múlva vissza is jött.

– Igazat mondtál, nem találtam semmit. – A sekrestye ajtaját egy székkel verte be Nagy György (mert őrá ismert a tanú), de hiába jött oda már Máté pap is, elvinni érdemeset most sem találtak.

A templom után a paplak került sorra. Egy másik tanú, özvegy Vonza Istvánné, Orsolya asszony, így emlékezett a történtekre.

Mikor a keresztesek beértek a faluba, egy ismerőse futott át hozzá, s rászólt:

– Gyere már velem a plébános házához, azt mondják, néhány ember kifosztotta azt, s a plébános minden holmiját elvitték!

– Én ugyan oda nem megyek, mert attól tartok, hogy a végén még rajtunk is könnyítenek – felelte Orsolya asszony, de kíváncsisága végül mégis legyőzte félelmét. Amint odaértek a plébánia elé, látták, hogy az ajtót valaki betörte, s azon éppen egy páncélba öltözött férfi jön ki, hóna alatt fejszével. Utóbb mondták nekik, hogy ez az ember Nagy György volt.

Szücsné vallomása annyival egészítette ki Simon plébános lakása kifosztásának történetét, hogy ő látta, mikor a keresztesek mindenféle holmit elhurcoltak onnan, s mivel többen is kértek abból maguknak, ő is megszólította Nagyot: adjon már neki is a zsákmányból. Kapott egy inget meg egy lepedőt, amit később visszaadott a papnak.

A következő célpont Miske egyik nemesi kúriája volt, ahol Nagy György erővel kényszerítette a parasztokat, legyenek segítségére annak lerombolásában, s egy embert, aki nem mutatkozott elég bátornak, fejszéjével úgy fejbe vágott, hogy összeesett. Hatházi Balázs jobbágy özvegyét, akit a véletlen éppen útjába sodort, kivont karddal kergette meg.

Miskéről most Boltra mentek a felkelők, ahol néhány kislétai jobbágy csatlakozott hozzájuk. Különösen jellemző, miként került erre sor. Mikor a zavargás kitört a környéken, Varjas Mihályt – a történtek ezen oldalát az ő vallomásából ismerjük – felkereste egy ismerőse.

– Kedves testvérem, bizony nékünk a keresztesekkel kell tartanunk, menjünk hát közéjük!

– Hát, ha oda kell mennünk, menjünk bátran – felelte Varjas.

– Másképp nem tehetünk, mindenképpen hozzájuk kell csatlakoznunk – ismételgette a jó barát, s mindketten Miskén át Boltra siettek, Máté paphoz. Épp akkor értek oda, mikor a parasztkapitány Nagy Györggyel és „valami tanítóval" a helybeli plébánosra támadt. A földre tepert embert Nagy karóba akarta húzni, s döfködni kezdte a szerencsétlent, hogy vére is kicsordult. A jelenetnek Simon miskei plébános megérkezése vetett véget, akit a szomszédos Geszteréden ért utol háza kirablásának híre.

– Kérlek uram – fordult most Mátéhoz –, adasd vissza a házamból elvitt holmijaimat.

– Öld meg ezt a bestyét – parancsolt rá Nagy Györgyre a parasztkapitány.

Az kardot rántott, s fenyegetőzni kezdett:

– Ha még egyszer ilyet mondasz, rögtön fölkoncollak.

Simon plébános jobbnak látta nem erőltetni a dolgot:

– Inkább vesszen oda mindenem, minthogy meghaljak miatta. Menjünk haza! – fordult kísérőjéhez. A dolog azonban nem ért véget. A keresztesek továbbmentek oda, ahonnan a pap hozzájuk jött: Geszterédre. A lakosság egy része a kovácsműhelyben (régies nevén vinyében) gyűlt össze. Nyilván ők is kifogásolhatták a miskei rablást a megérkezők előtt, mert azok hamarosan amolyan gyűlésfélét tartottak. Egy keresztes fennhangon kihirdette:

– Emberek, közületek valaki a házába vitte Simon pap összes holmiját; kutassuk ki eskü alatt is ha kell, hol vannak azok a dolgok! – Meg is kezdődött a keresgélés és az esketés, s maga Nagy György is – erre egész sor tanú emlékezett – fogadkozott: nála ugyan semmi sincs. A kutatásba a falubeliek is bekapcsolódtak. Egyikük hallotta, hogy a felkelők maguk közt beszélik: lám, Nagy is letette az esküt, mégis ő vitte el a plébános tarsolyát. Végül azután Nagy György ládájából előkerült egy nyestprémes kucsma és a sokat emlegetett fejsze, amiket szégyenszemre el is koboztak.

A további eseményekre – mivel a vádlott ellen több panasz, úgy látszik, nem merült fel – már nem tért ki az 1520-i vizsgálat, s anyagából csak annyit tudhatunk meg, hogy mikor a parasztok ügye kezdett rosszra fordulni, Nagy György csendesen hazatért Nyírbátorba, és sok mindenféle jószágot – köztük lovakat – hozott magával, amiről a tanúk sem tudták megmondani: egyenes úton szerezte-e őket vagy sem.

A had további működéséről egyet-mást sejthetünk. A Bátortól délre fekvő Makrán a birtokos Makrai család javait elpusztították, okleveleit megsemmisítették a felkelők: elképzelhető, hogy itt is Máté pap emberei jártak. Ezenkívül könnyen lehet, hogy a Bátor és Geszteréd környékén birtokos Szakolyiaknak, nevezetesen Szakolyi Ferencnek jobbágyai – akik a család más tagjainak, Péternek és Lászlónak, valamint Nagy Imrének, Csomafáy Péternek, özvegy Herpay Pálnénak, Bogdány Istvánnak és még egy sor más nemesnek, birtokaikon 150 aranyforint kárt okoztak – szintén e keresztes csapat kötelékeihez tartoztak, vagy legalábbis annak közeledtére keltek föl.

Területileg távolabbra esik, ezért alighanem más csapattal kapcsolatos a kállói parasztok mozgolódása, akik Báthori István és Tegzes István birtokait dúlták. Sima falu parasztjai úgyszintén Báthori Istvánnak okoztak kárt, a Kállóval szomszédos Semjén falu népe pedig Tegzes Istvánt tette valamivel szegényebbé. Szatmár megye Derzsi László birtokainak dúlásáért Bátor mezőváros, Hodász és Császár községek lakosait kötelezte több száz forint kártérítés megfizetésére.

10. Lőrinc pap Erdélybe indul

Várad fontos várát június derekától kezdve a keresztesek birtokolták. Bihar megye alföldi részei teljes egészükben csatlakoztak a felkeléshez: az itt parancsnokló Lőrinc pap annyira biztonságban érezte magát, hogy csapatait a szomszédos Szilágyságba is át merte engedni. Verancsics név szerint említi őt, mint az oda betört keresztesek kapitányát, s azok után, amit bihari jelenlétéről eddig megállapítottunk, semmi okunk sincs kételkedni az állítás igazságában. Ennek a portyának nyomait fölismerhetjük okleveles forrásaink idevágó adataiban is: ezek a nyomok mindenesetre az átlagosnál valamivel súlyosabb pusztításokról tanúskodnak.

Tasnád mezőváros vidékén szaniszlófi Báthori János jobbágyai a szántói Bekcsi és az Esztáry családnak okoztak károkat (igaz, uruk ezt utóbb tagadta), az egri püspökség birtokaihoz tartozó Tasnád és Csög lakosai is felkeltek, fegyveresen rárontottak Csögi Albertnek ez utóbbi faluban levő udvarházára, azt kifosztották, a talált okleveleket széthordták, magát a nemesurat pedig elfogták, hajánál fogva magukkal hurcolták, s végül különböző kínzások után lefejezték. Ennél a támadásnál veszthette el, ha igaz, Désházi István is Csögön birtokolt javaira vonatkozó okleveleit. A Közép-Szolnokban és Krasznában birtokos Majádi családnak a sarmasági határban fekvő, ma már elpusztult Majád falura szóló okiratai ekkoriban kallódhattak el. A kisdobai Székely család is a keresztesek ottjártával magyarázta oklevelei pusztulását.

A támadás fő iránya azonban nem erre vezetett: a leghevesebb harcok e vidéken Szilágysomlyótól délnyugatra folytak. Elsősorban a losonci Bánffy család ellen irányult a parasztok dühe, legalábbis erre vonatkozóan maradt fönn a legtöbb adatunk. Nagyfaluban levő megerősített kúriájukat megrohanták, felgyújtották, s annyira tönkretették, hogy még tíz év múlva is romokban hevert. Talán azonos ez az akció azzal, melynek során elpusztultak Bánffy János összes javai. Bánffy kétségbeesett erőfeszítéseket tett az ellenállás megszervezésére, tetteiről utóbb a király is megemlékezett, s tudjuk, hogy krasznai Baksa György és kisdobai Székely Antal kisnemesek az ő vezetése alatt tüntették ki magukat a harcokban. De mindez hiábavaló volt, s hiába küzdött személy szerint maga Bánffy is igen vitézül. A nemes-

ség erőteljes védekezése azt eredményezte, hogy végül a bihari keresztesek java ereje vonult ellenük.

Szerémi, Lőrinc pap körösszegi és váradi hadműveleteinek folytatásaként arról beszél, hogy keresztesei élén egyenesen „Zoliom" várához ment, ott „a hitszegőket megostromolta, mert azok sok keresztest megkínoztak, a parasztok sokaságával támadást intézett Zoliom vára ellen és elfoglalta". Márki azzal a – számunkra érthetetlen – indokolással, hogy sem a Belényestől nyugatra fekvő Sólyom, sem a Váradtól keletre levő Sólyomkő „nem esett a keresztesek útjába", arra az álláspontra helyezkedett, hogy itt egyszerűen a Zólyomiak pusztulásának Istvánffytól ismert történetéről, méghozzá Székelyhíd elfoglalásáról lenne szó. Szerintünk Szerémi teljesen egyértelműen a vár, és nem birtokosainak nevét adja meg, ugyanakkor pedig Sólyomkő a Kraszna megyébe irányuló hadműveleteknek pontosan „útjába esett" hiszen éppen félúton van Várad és Nagyfalu között. A legkézenfekvőbb megoldásnak tehát azt tartjuk, hogy „Zoliom" várát Sólyomkővel azonosítsuk.

Az a nyilvánvalóan erősebb keresztes had, amelyik idézett forrásunk szerint, Lőrinc pap vezetésével várostromra is vállalkozott, sőt azt sikerrel véghez is vitte, juthatott el – talán miután Krasznát végigdúlta, vagy oda egy kisebb csapatot irányított – Valkó vára alá is. Ez az erősség is a losonci Bánffy család birtokában volt, sőt a paraszthadak odaérkezésekor a főnemesi família két tagja, Bánffy Péter és András – mindkettő a már említett Bánffy János nagybátyja – is falai között tartózkodott. Lőrinc pap seregét megelőzte eddigi katonai sikereinek híre? Vagy pedig a várat teljesen készületlenül érte a támadás? Mindenesetre a várnagy, Porczy András, a két testvér beleegyezésével kaput nyittatott a felkelők előtt. Mi több, a két Bánffy csatlakozott a győztesekhez, és többrendbéli gonosztettükben való részvételük címén utóbb a király vagyonuk elvesztésére ítélte őket: az ügy ellentmondás nélküli lebonyolódását figyelembe véve, okkal.

Lőrinc pap Sólyomkő–Valkó útvonalon haladó serege a két vár elfoglalása után nem fordult vissza, hanem tovább haladt keletre, és hamarosan Erdély belsejében, Kolozsvár előtt bukkant föl. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy ez lehetett a bihari parasztseregek színe-java, hiszen maga a vezér irányította őket, s erejüket a sikeres várostromok tanúsítják. A hadmozdulat célján sem kell különösebben sokat tűnődnünk: Erdélybe kívánták ezzel bevinni a felkelés tüzét. Itt most azzal foglalkozunk, milyen következménnyel járt a java haderő távozása a keresztesek bihari helyzete szempontjából.

Istvánffy és Brutus részletesen beszámol egy csatáról, melyet az úri csapatok Várad mellett vívtak a parasztok ellen. Leírásuk szerint Czibak Imre (a későbbi váradi püspök), Ártándi Pál bihari alispán, Bajoni Benedek és Glésán Miklós királyi familiárisok (utóbb valamennyien Szapolyai János hűséges hívei) állítólag Perényi Ferenc váradi püspök katonaságával egyesülve megtámadták, s nagy öldöklés közepette szétszórták a Várad alatt álló felkelőket. A humanista forrásainknál sokszor és joggal alkalmazott óvatosságnak itt is helye van: Perényi Ferenc minden valószínűség szerint csak 1514 után foglalta el a püspöki széket, így rész-

vétele e második váradi csatában erősen kétséges. Valószínűleg igaza lesz Márkinak, aki szerepeltetését tévedésnek tartja a kevéssé ismert, de Biharban valóban működő Pösty éni Gergely, az üresedésben levő püspökség ügyeinek intézője helyett. Pontatlanok az időrendi adatok is: Istvánffy még Csanád bevétele elé, tehát június 10-e körülre teszi a csatát, Brutus viszont a gubacsi csata után, tehát június végén tud annak lefolyásáról. Az első véleményt alapos tévedésnek tartjuk, hiszen akkor a bihari kereszteseket szétverték volna még Váradnak általuk történt bevétele, majd a keleti és északkeleti portyák kiindulása előtt. Brutus időmeghatározásával kapcsolatban már kevesebb aggályunk lehet, mivel elfogadása esetén Lőrinc pap erdélyi hadjáratának idejére helyezhetjük el a tárgyalt eseményt.

Bizonyos, hogy a legfontosabb tiszántúli vár nem sokáig lehetett a felkelők kezén, mert akkor a dolognak nagyobb híre ment volna. Végső soron pedig azzal is alátámaszthatjuk elgondolásunkat, hogy a király még Dózsa halála előtt, tehát legkésőbb július első felében megkegyelmezett Körösszeg és Kölesér lázadó lakosainak (Kengyelének is, de az nem Biharban feküdt), ami egyértelműen jelzi a felkelők ügyének hanyatlását. A megvert paraszthad maradványairól forrásaink annyit mondanak, hogy azok részben Lengyelországba, részben pedig Székely Györgynek Temesvár alatt álló hadához menekültek: ez egyben – amennyiben van valami valóságalapja – kizárja annak lehetőségét is, hogy a második váradi ütközetet az alföldi keresztes háborút lezáró bihari csatával tévesszük össze.

11. Az erdélyi felkelés

Már a keresztes háború meghirdetésének és szervezésének tárgyalásakor ismételten foglalkoznunk kellett azzal a helyzettel, amelyet Erdély, vajdájának politikai szerepe miatt, 1514 különleges eseményeiben akarva-akaratlan vállalt. Szapolyai ellenkezése már akkor elérte, hogy az országrész megkülönböztetett elbánásban részesüljön, s ez a húzódozás a jelek szerint minden összebékítési kísérlet ellenére változatlan maradt Várday Ferenc gyulafehérvári püspök kereszthirdetésre kapott április 24-i felhatalmazása után is. Várday maga szemmel láthatóan nem sietett megbízatásának eleget tenni: Erdély helyett valahova az Alföld közepére (feltehetően családjának a Duna menti Bátmonostorán fekvő birtokaira) utazott, majd onnan Szegeden keresztül Tasnádra indult, nővére menyegzőjére. Szegeden május 2-án haladt keresztül, s tervei szerint egészen pünkösdig, június 4-ig szándékozott Tasnádon maradni. Az a benyomásunk – bár indokolni egyelőre nem tudjuk –, mintha Várday szándékosan szabotálta volna az erdélyi kereszthirdetés ügyét. Az viszont tény, hogy a bulla hivatalos kihirdetésére ott sohasem került sor. Thuróczy Miklós alvajda június 7-én Szeben városának írt levelében kategorikusan kijelentette, hogy nincs tudomása a nyilvánosságra hozatalról, noha állítólag a váradi

gvárdián (rendházfőnök) beküldte a keresztes felhívás szövegét Erdélybe. Szapolyairól már többször elmondtuk, hogy májusban az országhatárokon kívülre vezette az országrész haderejét, távollétében az alvajdák, Thuróczy és társa, Barlabássy Lénárt kormányoztak. Tehát, ha egyszer Thuróczy állítja, hogy a bulla nem került kihirdetésre Erdélyben, akkor ez azt jelenti, hogy a tartományt igazgató hatóságok elzárkóztak annak tudomásulvételétől. Nem kell különösebb fantázia ahhoz, hogy kapcsolatot lássunk az erdélyi világi és egyházi adminisztráció mostani passzivitása és Szapolyai János vajda korábbi politikája között: a vajda nyilván távozása előtt meghagyta, hogy a kereszt kihirdetését Erdélyben meg kell akadályozni; ez vezethetett Várday különös időhúzásához, s az alvajda színlelt tájékozatlanságához.

Az erdélyi hatóságok természetesen nem tudták megakadályozni, hogy a keresztes fölhívás kerülő utakon be ne jusson az országrész területére. Igaz, június elején Szebenben még nem tudtak a keresztes had meghirdetéséről, de Thuróczy említett hivatkozása a váradi gvárdiánra már az első lépéseket jelenti. A dolog annál hihetőbb, mert Váradon a ferences kolostor tudomásunk szerint is igen aktív szerepet játszott a toborzásban (emlékezzünk csak a bihari eseményekre). Másfelől pedig – még mindig a június 7-i levél tanúsága szerint – a vízaknai sókamara alkalmazottainak kezére bízva is bejutott a vészterhes irat Erdélybe, ami alighanem azt jelenti, hogy valahonnan a Maros alsó folyása vidékéről, esetleg már Székely Dózsa György seregétől indult ki e kezdeményezés, hiszen a vízaknai sóval Szeged felé szoktak utazni a kamara tisztjei. Az alvajda – aki levelében felsóhajt: bár örökre eltűnne a bulla – kétségkívül tájékozott volt arról, mivé fajult időközben a keresztes hadjárat (két héttel a nagylaki események után vagyunk), s azonnal megtette a szükséges ellenlépést: fejvesztés terhe alatt megtiltotta a vízaknaiaknak, hogy a bulla dolgába továbbra is beavatkozzanak. Akárhogy sietett is azonban, már elkésett: az „esztelen" szászvárosi gvárdián, az ottani ferences klastrom vezetője, túlbuzgón engedelmeskedve Bakócz – rendje számára adott – felhatalmazásának, elkezdte a bulla kihirdetését. Ezzel egyidőben pedig átlépték Erdély határait a Székely Dózsa György vezette felkelő fősereg első portyázó osztagai. Még mindig a június 7-i dévai levél szerint – mint erre már korábban is hivatkoztunk – a Körösbánya körüli hegyekben megkezdődött a parasztháború a keleti országrészen is.

Az alvajda egyébként azért tartózkodott éppen Déván e levél megírásakor, mert odavárta Szapolyai János hadainak közeli visszaérkezését. A hatalmas úr a karánsebesi állomás után, a levél megírásának idején már valahol az Erdélyt a Temesközzel, közelebbről a krassói vidékkel összekötő Vaskapu-hágón át vonult gyors ütemben Déva felé. Előreküldött levélben értesítette helyettesét, hogy tudomása van a parasztháború kitöréséről, s szándékában áll megakadályozni annak továbbterjedését; s még valószínűleg meg sem érkezett a Maros mellé, mikor – talán 8-án – felszólította az erdélyieket: Szentháromság napján (június 18) Medgyes városában fejenként jelenjenek meg. Szapolyai valószínűleg országgyűlést kí-

ván ott tartani, de tervét hamarosan el kellett ejtenie. Alig ért Dévára, megkapta a jelentést Lippa elestéről, s arról, hogy Dózsa érchegységi előőrsei már Abrudbányán járnak. Június 9-én tehát olyan parancsot küldött szét a tartomány lakosainak, hogy az egész nemesség fejenként – lovasok és gyalogosok egyaránt teljes hadifelszereléssel – köteles a Szentháromság utáni vasárnapon Enyed városában összegyűlni. A mozgósítási parancsnak külön nyomatékot adott – s számunkra különösen érdekes – az a kiegészítés, mely szerint mindenki saját jobbágyai közül minden tizediket fegyverezze föl, s szintén hozza a gyülekezőhelyre. A hátország biztosítása céljából pedig ugyanez az irat azt rendelte el, hogy az alispánok maradjanak otthon, naponként járják megyéjüket, s ha valami zavargást vagy felkelést tapasztalnának, az abban részeseket fogják el, és végeztessék ki.

Erdély vajdája, saját bevallása szerint, tartott attól, hogy a Maros mentén keletre haladó parasztsereg országrészébe is benyomul. Gyors megérkezése Déva alá elejét vette ugyan a próbálkozásnak, de Erdély nyugalma már megszűnt. Bár a közvetlen veszély elmúlt, Szapolyainak mégis fel kellett készülnie arra, hogy saját területein is kitör a felkelés. Arra a hírre, hogy György vezér Temesvár felé fordult, Szapolyai odahagyta Dévát, hiszen a Maros völgyének őrzése egyelőre vesztett jelentőségéből, s június 14-ére már Szászvárosba érkezett. A városka még nagyon közel volt a fenyegetett részekhez, ezért a vajda parancsot küldött a szebeniekhez, küldjenek erősítésül puskaport és egyéb hadiszereket. Útjának következő – általunk is ismert – állomása már Enyed, ahová legkésőbb június 19-én érkezett meg. A seregek gyülekezésére kijelölt időpontig még volt néhány nap, de a készülődés üteme nem sok jóval kecsegtetett. Azt ugyan egyelőre megnyugodva tapasztalhatta Szapolyai, hogy a felkelés még nem tört ki a kormányzása alatt álló területen, de szükségét érezte, hogy újabb intézkedésekkel szilárdítsa meg helyzetét. Június 19-én kelt okiratában egész Erdély területére, a magyarországi keresztes mozgalom átterjedésének megakadályozására elrendeli, hogy mindazokat, akik magukat kereszteseknek mondják, vagy pedig azzá akarnak lenni, az illetékes hatóságok kötelesek letartóztatni, s az elfogottakat „lefejezni vagy megnyúzatni, megégetni, vagy amilyen szörnyű kínzást csak ismernek, azzal gyilkolni, gyötörni és kiirtani". Szó sincs tehát semmiféle előzetes megadási lehetőségről, mint azt általában a magyarországi urak fölkínálták ellenfeleiknek. Szapolyai azonnal és minden könyörület vagy engedmény nélkül kívánt lesújtani. „Szörnyűbb statáriumot Magyarországon még senki sem hirdetett, mint Szapolyai János . . ." állapítja meg Márki Sándor, s ha a fölsőfokot túlzásnak is érezhetjük, valóban itt érezhetjük meg először a paraszthábort követő bosszú szörnyűségeinek szelét.

Az enyedi tábor csak nagyon lassan szerveződhetett, mert a vajda a kitűzött határnap után nem sokkal elhagyta a várost. Időközben pedig jelentkeztek a veszedelem első jelei. Maga Szapolyai 27-én Gyulafehérvárról elrendeli, hogy mivel az összes nemesek az ország védelmével vannak elfoglalva, és családjaik nincsenek biztonságban, az oltalmat kereső asszonyokat és gyermekeket a beszterceiek engedjék be.

A magukra maradt nemesi családok menekülése önmagában lehetne még csak az oly sok helyen jelentkező pánik következménye is. Az országrész védelmének szervezése valóban olyan általános egyetértésben folyt, hogy hajlamosak lennénk elhinni: a felkelés megelőzésének legalább itt sikerülnie kellett volna. Szapolyai mellett alvajdái is fokozott aktivitással végezték munkájukat. Barlabássy Lénártnak ismerjük egy levelét, melyben Beszterce várost fölszólítja: küldjön két mázsa, puskákhoz alkalmas puskaport a vajda költségére Görgény várába. Thuróczy Miklósról az első napoktól kezdve tudjuk, hogy minden igyekezetével Szapolyait segítette. Rajtuk kívül bekapcsolódott a szervezkedésbe Várday Ferenc püspök is. Tasnádról a családi ünnepség után a gyulafehérvári püspök hazaindult Erdélybe. A bihari hadszíntér közelsége folytán volt alkalma fölmérni a nemességet fenyegető baj nagyságát, s így már útközben hozzálátott a védekezés előkészítéséhez. Június 9-én a Kolozs megyei Gyalu várából figyelmezteti a szebenieket (s nyilván másokat is), hogy tudomása szerint a felkelők be akarnak törni Erdélybe: engedelmeskedjenek tehát a vajda hadba hívó parancsának, s készüljenek föl maguk is minél erősebben, különben az egész ország végső veszedelembe jut. Várday nem maradt meg a puszta szavaknál. A püspökség uradalmainak népéből hadat szervezett, minden pénzét föláldozta, a keresztesek elleni háború céljaira külön adóval terhelte jobbágyait, egyháza kincseinek egy részét pedig elzálogosította.

A sokrétű intézkedések ellenére a felkelés mégis átterjedt Erdélyre, már június derekán. Józsa István és Dersy Benedek tordai sókamarai ispánok június 18-án, Szapolyai parancsára hivatkozva, szigorú utasítást küldenek Beszterce városához, hogy a környéken „kóborló" felkelőket fogják el. Ez már nem általánosságban mozgó figyelmeztetés, mint a korábbi iratok, mert név szerint megemlíti a keresztesek vezérét, egy bizonyos Albert nevű kapitányt. Albert keresztesei elől indulhatott meg az a menekülőshullám, melyről az imént beszéltünk, s amely nem szorítkozott Beszterce szűkebb környezetére. Jankaffy Máté Doboka vármegyéből próbálkozott meg – hiába – családjának és javainak Beszterce falai mögé mentésével.

Erdély északi szögletében vagyunk, s elképzelhető, hogy ez az első itteni keresztes had is kívülről, a szatmári és máramarosi harctérről szivárgott be a Szamos völgyébe. A palatkai parasztok a Vas család kúriáját támadták meg, és rombolták le, az okozott kár jó százötven aranyforint volt. A Krassó megyéből származó temeshelyi Dési Jánosnak Doboka, Belső-Szolnok és Kolozs megyében levő birtokaira vonatkozó oklevelei a parasztok kezére jutottak, s szokás szerint a tűz martalékai lettek. Hasonló módon vesztek oda a somkereki Erdélyi család iratai is. Dobokai Bessenyey Bernátot a felkelők megölték, birtokjogi iratait megsemmisítették. Amint ez általában történt, a mozgalom itt is hamarosan behatolt a környék mezővárosaiba. Belső-Szolnok megye központja, Dés oppidum teljes egészében a keresztesek kezére került, élükön egy Nagy János nevű polgár állott. A bíró, az esküdtek, az összes polgárok és valamennyi sómunkás csatlakozott a keresztesekhez.

Ha voltak is itt a felkelők között Magyarországról jött emberek, a főszerep hamarosan átkerült a helyi parasztkapitányok kezébe. Nagy János esetén kívül példa lehet erre annak a vargának az esete, akit 1515-ben tartóztatott le Beszterce városa a felkelésben való részvétel, sőt keresztes hadnagyság vádjával: ő a Beszterce és Szamosújvár között fekvő Vice faluból származott. Vagy ő, vagy a már említett Albert kapitány a radnaiakat is föllázította, s azok bélteki Drágffy Jánosnak okoztak meglehetősen csekély, mindössze 28 aranyforintnyi kárt. Különös epizódja az itteni zavaroknak, hogy a vajda felszólítását úgy látszik megfogadó, és a szükséges védelmi intézkedéseket megtevő Beszterce biztonságosabbnak vélt területeire több környékbeli jobbágycsalád is átszökött: a Balázsfalvi család Szentandrás és Kajla nevű falvaiból, sőt még a távolabbi Bálványosvárról is tudunk ilyen esetekről.

Hasonló következménnyel járt annak a paraszthadnak az átvonulása is, amelynek erdélyi jelenlétéről már többször is megemlékeztünk: az Érchegységbe betört portyáé. Körösbánya és Abrudbánya riasztása után további közvetlen adataink nincsenek róla, de feltételezhetjük, hogy a következőkben eljutott az Érchegység távolabbi tájaira is. Alighanem a Zalatna közelében fekvő Galac faluban történt, hogy csúcsi Tomory István különböző értékeit elrabolták, s azt itt, valamint Fehér megyében bírt jószágairól szóló okleveleit elpusztították. Ez a harcedzett csapat lehetett elég vakmerő ahhoz is, hogy megtámadja Torockó mezővárost és a környező bányákra vigyázó torockószentgyörgyi várat. A meredek dombon épült erősséggel nehezen boldogultak volna, mivel abban meglehetősen nagyszámú nép gyűlt össze, a várban levő parasztok közül azonban egyesek az ostromlókkal rokonszenveztek, és elárulták társaikat. A várat elfoglalták, s az ott talált okleveleket szokás szerint megsemmisítették. Magához az épülethez azonban nem nyúltak, legalábbis a tulajdonos Toroczkay Ferenc nem tesz említést arról, hogy iratai elvesztésén túl érte volna valamilyen kár, s csak a letépett pecséteket mutatta be bűnjelként a királynak.

Amennyiben csakugyan ez a keresztes csapat járt Zalatna környékén, akkor még Torockó megszállása előtt, ha pedig ott csak helyi mozgalmakra került sor, akkor onnan jövet foglalhatták el a Fehér megyében, Enyedtől nyugatra épült Kecskésvárat is. Fodis Tamást (a várnagy?), aki tiltakozni próbált az ellen, hogy az erősséget a környékre indított portyázások kiindulóbázisává tegyék, megölték. A Kecskésről ki-kicsapó felkelők ellen a környékbeli nemesség megkísérelt fegyverrel védekezni – Gáltői Jánosról tudjuk, hogy harcolt a parasztok ellen –, de eleinte aligha sok sikerrel: magának Gáltőinek is odavesztek, állítólag, összes oklevelei, ami egyet jelentett udvarházának pusztulásával. Tudomásunk van a közelben levő csanádi várkastély (nem azonos a káptalani székhellyel!) földúlásáról is.

Így hatolt el a felkelés szele mélyen Erdély közepébe. A helybeli lakosság főleg ott csatlakozott a felkelőkhöz, ahol azok szervezett csapatai megjelentek, azonban felvonulásuktól viszonylag távolabb eső területeken is megmozdult. Így történt, hogy Torda mezőváros polgárai szintén bekapcsolódtak a parasztmozgalomba,

s hiába mentegetőztek utóbb azzal, hogy kényszerből cselekedtek, sem a vajda, sem a nemesség nem akart hitelt adni szavuknak. Egész közösségüket bíróság elé állították, ami mindenesetre arra vall, hogy tetteik tagadása nem talált hitelre.

12. Lőrinc pap Erdélyben: a kolozsvári csata

Már az eddigiekből is láthattuk, hogy Erdélyben igen jelentős szerepe volt az anyaországból érkezett kisebb-nagyobb paraszthadaknak: helyi felkelések általában ott robbantak ki, ahol a paraszthadak megjelentek, vagy legalábbis a közelben átvonultak. Megállapításunk általánosításához az utolsó indítékot a legjelentősebb Királyhágón túli keresztes vállalkozásnak, Kolozsvár megtámadásának története szolgáltatja.

Ha az Erdély közepén épült szabad királyi város a XV–XVI. század fordulóján még nem is emelkedett akkora jelentőségre, mint később, már ekkor igen gazdag iparos- és kereskedő-település volt, s ha tekintélyes határa nem is versenyezhetett a falvak tucatjával rendelkező Kassaéval, elegendő birtokkal rendelkezett ahhoz, hogy a feudális viszonyok között polgárai elégedett embernek érezhessék magukat. A város bírája kényes helyzetbe került, amikor a parasztfelkelés ideje alatt egy nagyobb keresztes tábor jelent meg a falak előtt, s követelte a kapuk megnyitását. Kalmár András bíró szíve szerint alighanem megtagadott volna minden engedményt, de a város vezetőivel folytatott megbeszélés során rá kellett jönnie: nincs elég fegyverese a város megvédésére. Tárgyalások folytak a felkelők vezetőivel, s végül sikerült is kedvező megegyezésre jutni: azaz csak a parasztkapitányok jöhettek be, kisszámú kísérettel, Kolozsvárra. Az egyezség mindkét oldalnak kínált előnyöket: a polgároknak sikerült néhány foglyul ejtett nemest a felkelők kezéből kiváltani, viszont a városba szabadon bejáró keresztes vezetők agitációja – de az is lehet: puszta jelenléte – hamarosan jócskán fölizgatta a kolozsváriak nyilván szegényebb rétegét, úgyhogy azok végül rátámadtak az itt menedéket keresett hat-hét nemesre. Az elrabolt javakat maguk között, illetve kívül táborozó szövetségeseik között fölosztották. A város lábasjószágából is elhajtottak több ezer forint érőt. A polgárok, akik között sok volt a német, nem akarták e pár ember miatt kockára tenni városuk és jómaguk épségét, hiszen saját szegényeik és a keresztesek egyesült erejével szemben most már teljesen tehetetlenek voltak. „Akiknek (ti. a kereszteseknek) a bíró és a polgárok, nehogy az egész város a köznép prédájává váljon, s más jó és üdvös okokból ellenállni nem mertek" – magyarázta később az ez ügyben írt oklevelek egyike.

Néhány nappal később fordult a kocka. A kolozsvári köznép „dühe lecsillapodott", s a belső nyomástól fölszabadult városi tanács kivárva az alkalmas pillanatot, az éppen a falak között időző néhány felkelő vezért s a kíséretüket alkotó vagy

húsz embert, adott szavát megszegve, elfogatta, s kiszolgáltatta, az egyik változat szerint magának Szapolyainak, a másik szerint Thornallyai Jánosnak, a vajda udvarmesterének. A kétféle híradás alighanem ugyanazt jelenti, hiszen, ha személy szerint az udvarmesternek adták is át a foglyokat, azok jogilag a vajda kezébe jutottak.

Thornallyai nevének fölbukkanása adja meg számunkra azt a kapaszkodót, melynek révén a kolozsvári eseményeket időben és térben elég pontosan el tudjuk helyezni. Taurinus hőskölteménye beszámol egy Kolozsvár mellett vívott csatáról, méghozzá olyan részletesen, s olyan nevek említésével, hogy a vele szemben alkalmazott tartózkodásunk ez esetben óhatatlanul föl kell, hogy engedjen. A hőskölteményszerint Barlabássy Lénárt alvajda, Thornallyai János, Bánffy János és Drágffy János vezették a nemesi hadakat. A csatában a felkelők derekasan védték magukat a támadással szemben; Drágffy, akinek a lovát egy kaszás levágta, megsebesült, s csak Bánffy és Thornallyai közbelépése mentette meg a haláltól. A gyalogosan küzdő parasztok végül alulmaradtak a felszerelt úri bandériumokkal szemben, s megfutottak: Kolozsvár városa tárt kapukkal, nagy örvendezéssel és hálálkodással várta a győzteseket.

A Taurinusnál szerepeltetett urak közül háromnak erdélyi tényked ésére konkrét adattal szolgál okmánytárunk. Losonci Bánffy János – régi ismerősünk a szilágysági harcokból – 1514. július 3-án végrendelkezett az erdélyi káptalan előtt Gyulafehérvárott, tanúi Telegdi István és szaniszlófi Báthori István. Bánffy Valkó és azt környező birtokai elvesztése után ezek szerint Erdélybe menekült. A végrendelet megírásának tényeugyanakkor eléggé egyértelműen kapcsolható a keresztesek elleni újabb hadbaszállás előkészületeihez (no meg árulónak tekintett rokonai kisemmizésének szándékához).

Drágffy János nevével abban a levélben találkozunk, melyet július 12-én Várday püspök írt gyulafehérvári kúriája udvarbírájához, Végedi Imréhez. Várday ebben azt parancsolja tisztjének, hogy: „Állíts föl amilyen sok embert csak tudsz Gyulafehérvár, Szentmihálykő és Gyalu birtokaim jobbágyaiból, azokkal és a sajátjaiddal (ti. katonáiddal) személyesen siess Drágffy János nagyságos úrhoz, s a többi mieinkkel együtt légy vele, s ameddig csak akarja, néki mindenben szolgálj és engedelmeskedj." Maga a püspök Muzsináról, a haditáborból írta ezt az üzenetet: a község Alsó-Fehér megyében, Nagyenyed közvetlen szomszédságában, észak felé található. Még az enyedi gyülekező idején telepedett volna ide Várday hada? Vagy Enyedről Torockón át maga is Kolozsvár felé igyekezett már ekkor? Nem tudjuk eldönteni. Az azonban bizonyos, hogy a Végedinek küldött parancs semmi esetre sem állhatott kapcsolatban a Temesvár fölmentésére szervezett sereggel, hiszen annak a vajda maga parancsolt. Az erdélyi fősereg háta mögött kellett történnie valaminek, s ezt a valamit nem kell sokáig keresgélnünk, ha feltesszük: a Kolozsvár mellett váratlanul megjelenő újabb felkelő sereg híre érte utól az Enyeden késedelmeskedő Várdayt.

Harmadsorra arra a levélre hivatkoznánk, amelyben János vajda július 10-én

Brassó városát szólítja föl: küldjön katonaságot Thornallyai János és Lázár András – a székelyek vezetője – keze alá.

Bánffy és Drágffy készülődésének időpontját figyelembe véve, a Kolozsvár közelében lezajlott ütközetet valamikor július 15-e táján vívhatták, azaz körülbelül egy időben a temesvári csatával. A győzelmet – hiszen ezek után eléggé nyilvánvaló, hogy csak egy kisebb úri csapat szállhatott szembe a parasztokkal – valószínűleg éppen a kolozsvári polgárok árulása, a felkelő tábor tisztjeinek elfogatása könnyítette meg Drágffyék számára.

A gyulafehérvári végrendelet említésekor ismerős név ötlött a szemünkbe: Telegdi István volt kincstartóé. Még a végrendelettevő Bánffy János személye kapcsán is feltámadhatott bennünk a gyanú, nincs e valami összefüggés a bihari–szilágyi hadszíntér és a kolozsvári események között. Elképzelhetőnek tartjuk ugyanis, hogy Bánffy azért menekült kelet–délkeleti irányba, mert arra üldözték. Telegdi személyével pedig ötletünket legalábbis valószínű hipotézissé tudjuk kiegészíteni.

A tanácsos úrról utoljára akkor szóltunk, mikor a király parancsára útnak indult Bogdán moldvai vajdához. Követi útja természetszerűen Erdélyen vezetett keresztül. Túlzott sietséget szemére vetnünk egyáltalán nem lehet, mert hetekkel azután, hogy elhagyta Budát, június 9-én még mindig csak Gyalu várában találjuk, Várday Ferenc társaságában: levélben válaszol innen a szebeniek kérdésére, akik (bár ezt pontosan nem tudjuk) nyilván az iránt érdeklődtek: mikor fog hozzájuk érkezni, s átvenni az Ulászló által rendelt, Bogdánnak szánt ajándékokat. Az itteni késlekedésre részben már magyarázatot adhat, hogy a keresztes háború parasztfelkeléssé változása értelmetlenné tette Telegdi küldetését. Ugyanakkor azonban nem tudunk választ találni arra, miért húzódott el a követség megkezdése ilyen sokáig. Április 9-től május 15-ig folytak az előkészületek, és Telegdinek legkésőbb május utolsó napjaiban útra is kellett kelnie, mert később már semmi értelme sem lett volna megbízatása végrehajtásának. Tehát pontosan a legválságosabb napokban haladt keresztül az Alföldön, s tulajdonképpen csodával határos, hogy a békési és bihari tűzfészkeket kikerülte. Erdély határán találkozott a gyulafehérvári püspökkel, és hamarosan megállapodhattak egymás között: jobban teszi a követ, ha itt várja meg az itthoni helyzet tisztázódását. Így kerülhetett Telegdi Várday gyulafehérvári otthonába, a július 3-i végrendelet tanúi közé.

Amit eddig elmondtunk, legalábbis az események sorrendjét tekintve, egészen bizonyosnak mondható, s ezzel mindaz megdőlt, amit a főúr sorsáról Márki Sándor óta tudni véltünk. Márki Istvánffy Miklós munkájából Telegdi halálát – nem találva megfelelő támpontot az esemény elhelyezéséhez – a nagylaki kivégzésekhez csatolta, úgy okoskodva, hogy a Moldva felé utazó követ valahol a Maros mentén igyekezhetett Erdélybe, s ekkor botlott bele Dózsa táborába. Ha tehát ez nem igaz, sőt Telegdit július első napjaiban teljes biztonságban találjuk, akkor a valóságban hol és mikor érhette utól végzete II. Ulászló egykori kincstartóját? A Bécsben talált, ismeretlen kéztől eredő feljegyzések sietnek segítségünkre: azok-

ban ugyanis azt olvashatjuk, hogy Telegdit Kolozsvárnál Lőrinc pap legyőzte, elfogta és megölte. Összevetve ezt az egymagában kétségtelenül alátámasztásra váró adatot az Erdélyben történtekről eddig elmondottakkal, azonnal észrevehetjük az érintkező felületeket. Telegdi Gyulafehérvárott van, mikor Bánffy János készülődni kezd a parasztok elleni harcra, így minden további nélkül elfogadható, hogy vele együtt ott keressük a Kolozsvár fölmentésére küldött seregben. A bihari Lőrinc pap nem sokkal korábban hódoltatta Sólyomkőt és Valkót, útjának folytatása szinte nyílegyenesen vezet Kolozsvár felé. Az adatok kezdenek összeállni: a Kolozsvárt szorongató nagy parasztttábor azonos lehetett Lőrinc pap Biharból kiindult seregével (Verancsics is úgy tudja: errefelé egy „barát" vezette a felkelést), s éppen ezért lepte meg az erdélyi urakat, mert azok nagyobb belső megmozdulástól érthetően nem tartva, elsősorban Temesvár felé figyeltek. Telegdi talán mindjárt elsőként próbálkozott velük szembeszállni, vagy óvatlanul elszakadhatott a város fölmentésére lassan gyülekező bandériumoktól. Talán halála sem volt egyéb, mint a kolozsváriak árulásának megbosszulása.

A kolozsvári vereséggel Erdélyben véget ért a paraszttháború, noha Lőrinc pap serege ismét megmutatta komoly harci értékét: nem futott szét, mint a vesztett ütközetek után addig majd minden keresztes sereg, hanem viszonylagos rendben hátrált nyugat felé, ahol Várad visszafoglalásáért még mindig harcoltak hátrahagyott társaik. Thornallyainak és a többieknek csekély hadereje, a jelek szerint, az üldözést már nem merte megkockáztatni.

13. Szapolyai János útja Temesvárig

A kolozsvári veszedelem túl későn jött ahhoz, hogy befolyásolni tudta volna Szapolyai János Temesvár felmentésére irányuló előkészületeit. A vajda, fölmérve, hogy Erdély parasztjai, ha csatlakoznak is a felkelőkhöz, nagyobb seregek gyors létrehozására nem képesek, teljes energiájával látott hozzá hadai fölállításához. A korábbi mozgósítási parancs érvényben volt, s lassan meg is hozta eredményét: mint láttuk, június 27-én Szapolyainak már azért kell külön gondoskodnia a nemesek családjairól és javairól, mert a férfiak táborba szálltak. Tudomásunk van a városok által nyújtott segítségről is. Brassóra ismételten különadókat vetettek ki a vajda által követelt pénzösszegek előteremtésére, egyszer fejenként 25, másodszor fejenként 12 asper értékben. Befolyt majdnem 1166 aranyforint, amiből egyrészt készpénzt is juttattak a vajda kincstárának, másrészt zsoldosokat fogadtak seregébe (444 forintot költöttek lovasok, 191 forintot gyalogosok állítására), maradékát pedig talán a nyugtalankodó, de a felkelésig el nem jutó törcsvári székelyek lecsendesítésére fordították.

Magával Szapolyai Jánossal utoljára június 27-i gyulafehérvári tartózkodása so-

rán találkoztunk. Ekkor már, ha lassan is, visszafelé haladt Hunyad fenyegetett határvidékére. Útjának következő állomása június 29-én ismét Szászváros volt. Tovább folyik a szervezés: újabb szigorú parancs ment a késlekedőknek, hogy azonnal csatlakozzanak a már együtt levő hadakhoz, s egyben intézkedések történnek az élelmiszerben és takarmányban szűkölködő sereg ellátására. A Szebennek e tárgyakban írt utasítás azzal a baljós figyelmeztetéssel zárult, hogy amennyiben nem gondoskodnak a katonaság ellátásáról, a vajda kénytelen lesz embereit ráengedni a városokra és falvakra.

Az állandó sürgetés ellenére a gyülekezés csigalassúságú maradt: teljes másfél hét telt el, s a vajda még mindig csak Dévaig jutott. Itt végre kezdtek beérkezni nagyobb segédcsapatok is: Pathócsy Péter, Vajdahunyad várnagya, miután a kezére bízott vár biztonsága érdekében minden tőle telhetőt megtett, a hatalmas uradalom jövedelmeiből fogadott 600 lovassal, s a hunyadi nemesi hadakkal sietett a vajda táborába. Itt érte utol Szapolyait Kolozsvár megtámadásának híre. Kényes döntés elé került: tartományának biztonsága érdekében forduljon-e vissza, vagy egyelőre hagyja sorsára egyik leggazdagabb városát, s folytassa a megkezdett hadjáratot. A döntés ismert: Szapolyai Temesvár fölmentésére száguld, Kolozsvárral pedig csak annyiban törődik, hogy Thornallyai Jánost megbízza az ellenség föltartóztatásával. Miért? Sok magyarázat lehet, noha nem vagyunk benne biztosak, hogy minden motiváló körülményt ismerünk. A kortársak és humanista történetíróink valamennyien megegyeznek abban, hogy Báthori, mikor az ostrom elhúzódásával élelme, hadiszerei fogytával voltak, végső kétségbeesésében maga írt segélykérő levelet a vajdának. Erről azonban már e fejezet elején is kifejtettük, hogy – ha egyáltalán megtörtént – akkor sem olyan drámai körülmények között, mint azt a későbbi személyi ellentétek ismeretében általában elképzelték. Maga Temesvár végszükségének ténye természetesen ettől még igaz marad: egészen bizonyos, hogy a hosszú hetek óta ostromlott vár tartalékainak végére jutott. Ezt még akkor is el kellene hinnünk, ha külön adattal nem tudnánk bizonyítani; márpedig ilyen is áll rendelkezésünkre: mind az eseményeket átélő Szerémi, mind a felkelés idején már javakorbeli Pelei Tamás erdélyi kanonok följegyezték emlékeik között, hogy amikor a vajda csapatai végre megérkeztek, Báthori már csak néhány napra való élelmiszerrel rendelkezett a várban. Szapolyait tehát valóban sürgethette az a tudat: ha elkésik, az ország egyik legfontosabb erőssége kerül a felkelők kezére.

Humanista hagyományaink más, Szapolyai elhatározásával kapcsolatos elbeszélései már sokkal kevésbé állják az elemző kritikát. Szerémi állítása szerint, s ezt később Heltai is átvette, Temesvár védői, illetve az ország urai a trónt ígérték volna Szapolyainak; ez bizony aligha egyéb a derék káplán által összegyűjtött számtalan és alaptalan pletyka egyikénél.

Taurinus azt írja, hogy elsősorban Várday Ferenc püspök biztatta minél gyorsabb közbelépésre a vajdát. Annyi igazság ebben az állításban ugyan lehet, hogy

a Gyulafehérvárott időző Szapolyai nyilván tárgyalt a püspökkel, de hogy ez befolyásolta volna döntését, azt nehéz lenne határozottan kijelenteni.

Istvánffy Werbőczi befolyásának tulajdonítja a végső elhatározást, ami viszont azért problematikus, mert az ítélőmesteri funkciót betöltő politikus-jogásznak katonai dolgokba aligha lehetett beleszólása, s ugyanakkor az is valószínű, hogy nem is Erdélyben, hanem Budán élte át a parasztháborút.

Ezen állításokkal szemben számolnunk kell azzal a lehetőséggel is, hogy Szapolyai cselekedeteit bizonyos fokig valóban befolyásolhatták a király utasításai. II. Ulászló később határozottan azt állította: a vajda az ő parancsára sietett Báthori segítségére. Ha az erdélyi kancelláriában kibocsátott iratokban nem is találhatunk erre utalást (maga Szapolyai csak az erdélyi felkelők ellen kiadott statáriumkor hivatkozik királyi parancsra, de az Temesvárra nem vonatkozik), attól még ez a felszólítás megtörténhetett.

Itt kell kitérnünk arra, a Székely Dózsa György oldaláról már megvizsgált állításra, mely szerint a parasztvezér és a vajda között titkos egyezség jött volna létre, vagy legalábbis tárgyalások folytak volna közöttük. Aktuális a kérdés elővétele a most tárgyalt problémán túl azért is, mert Szeréminek a temesvári csata előzményeiről adott leírása ennek az állításnak továbbfejlesztését is tartalmazza. Szapolyai – szerinte – „hite alatt írt levelet Györgynek, hogy ne törődjön semmivel – »Mert én is veled leszek!«".

Az együttműködésről szóló állítások megfoghatatlanságát már bizonyítottuk, azt felesleges megismételni. Azt azonban meg kell néznünk, lehet-e ezeknek legalább annyi alapja Szapolyai részéről, mint amilyeneket György vezér helyzete alapján sejteni véltünk?

A vajda magatartásának fölbecslésénél két dologból kellene kiindulni. Az egyik pártvezéri mivolta, a másik tájékozottsága az események lefolyásáról. Az ő esetében sem tudjuk kizárni annak a lehetőségét, hogy, mint az ellenzék feje, ne gondolt volna a kormány által elkövetett baklövések kihasználására. Ennek a szándéknak első megnyilvánulása valóban lehetett kapcsolatkeresés Székely Dózsa Györggyel. Gondoljunk arra, hogy a vajda éppen a kritikus időszakban, május folyamán, nem tartózkodott az országban, az események menetéről csak homályos értesülései lehettek. Amikor – feltehetőleg hazai hívásra – visszatért a Szörényi bánságba, csak annyit tudhatott, hogy a nemesség rátámadt a dél felé vonuló keresztesekre, akik erre dühükben szétverték Báthori és Csáky hadait, az elfogott urakat pedig kivégezték. Sem a mozgalom jellegéről, sem az ország hangulatáról nem lehetett pontos képe: valószínű, hogy hajlandó volt szóba állni Dózsa hozzá küldött követeivel. Ahogy haladt azonban beljebb az országba, úgy kellett megértenie, hogy ezt a nemességellenes felkelést képtelenség saját céljaira felhasználnia. A keresztesek beengedését Erdélybe már eleve ellenezte, most tehát kettőzött sietséggel rohant Dévái, hogy elzárja előlük az utat (a Vaskapu-hágótól két, esetleg három nap alatt Dévára ért). Ha volt is előzőleg szó megegyezésről, ezzel a hadmozdulattal mindkét fél számára világossá vált a másik álláspontja. Ezért nem

tartjuk valószínűnek – noha mint hadicselt kizártnak sem mondhatjuk – Szerémi előbb ismertetett sorait.

Bármennyire is az ellenzék feje volt a vajda, saját érdekei is azt kívánták, hogy a feudális államot minden eszközzel megmentse. Akár kapott a királytól erre parancsot, akár nem, kétségtelen, hogy a feudális állam szempontjából a legnagyobb veszélyt a parasztok főserege jelentette. Személyi tekintélyének sem használt volna, ha Temesvár esetleg az ő késlekedése miatt esik el. Dévai döntésével Szapolyai János bizonyult szinte az egyetlen olyan magyar főúrnak, aki képes volt eltekinteni lakóhelyének, adott esetben hivatali működése helyének közvetlen rászorultságától, s tevékenységét az országos érdek szempontjainak rendelte alá.

Temesvár kritikussá vált helyzetéről – akár Báthori kérése nyomán, akár más forrásból – legkésőbb július 10-én értesült az erdélyi sereg. Ekkor azonnal, és a legrövidebb úton megindult az ostromlottak megsegítésére: a Déva és Temesvár közötti, legalább száz kilométeres távolságot négy nap alatt száguldotta végig. Az útvonallal kapcsolatban egy félreértést kell még eloszlatnunk. Istvánffy nyomán történetírásunk mindeddig úgy tartotta, hogy a vajda hadai ezúttal is a Vaskapu-hágón keresztül érkeztek a Temesközbe. A Maros mentinél lényegesen hosszabb útvonal választására még találhatnánk is indokot: Lippa és Solymos őrségének elkerülését, azonban egyik oklevelünk alapján mégis tévesnek kell mondanunk a történetet. Pathócsy Péter vajdahunyadi várnagy „és a vajda úr külön parancsából a Hunyad megyei csapatok vezére" ismeretlen napon kelt leveléről van szó, melyben minden azt elolvasó embert fölszólít: nemes szolgáit, akiket Hunyad vára ellátásának biztosítására rendelt, segítsék ökrök és más állatok beszerzésében. A dátum hiányával szemben a kelethely meg van adva: „Iregd birtokunkon, a vajda úr táborhelyén". Iregd községet kettőt ismerünk a környéken: az egyik Temesvártól észak-északnyugatra, Vinga táján, a másik Lippa és Hosszúaszó között, Temesvártól északkeletre feküdt. A kettő közül e második volt Pathócsy birtoka, az első pedig semmiképpen sem eshetett Szapolyai felvonulási útjába. Márki maga is hasonlóan vélekedett, csak éppen már az üldözés idejére tette a levél keletkezését. Csak azt nem értjük érvelésében, hogyan történhetett az üldözés éppen északkelet felé: még ha Karánsebesen át érkezett is volna az erdélyi had, ez az Iregd akkor sem esett volna Dózsa népe hátába. Az írás tartalma – Vajdahunyad védelmének előkészítése – is arra vall, hogy még a döntőnek tekintett győzelem előtt született. Mindennek alapján bizonyosak lehetünk abban, hogy Szapolyai hadinépét a legrövidebb úton, a Maros kapuján át vezette ki a temesi síkságra. Július 14-én este érkezett ugyanarra az ulicsi mezőre, ahonnan egy hónap előtt a szintén északkeletről idevonuló György vezér kezdte meg Temesvár ostromának előkészületeit. Másnap, július 15-én katonái fölsorakoztak a harcra.

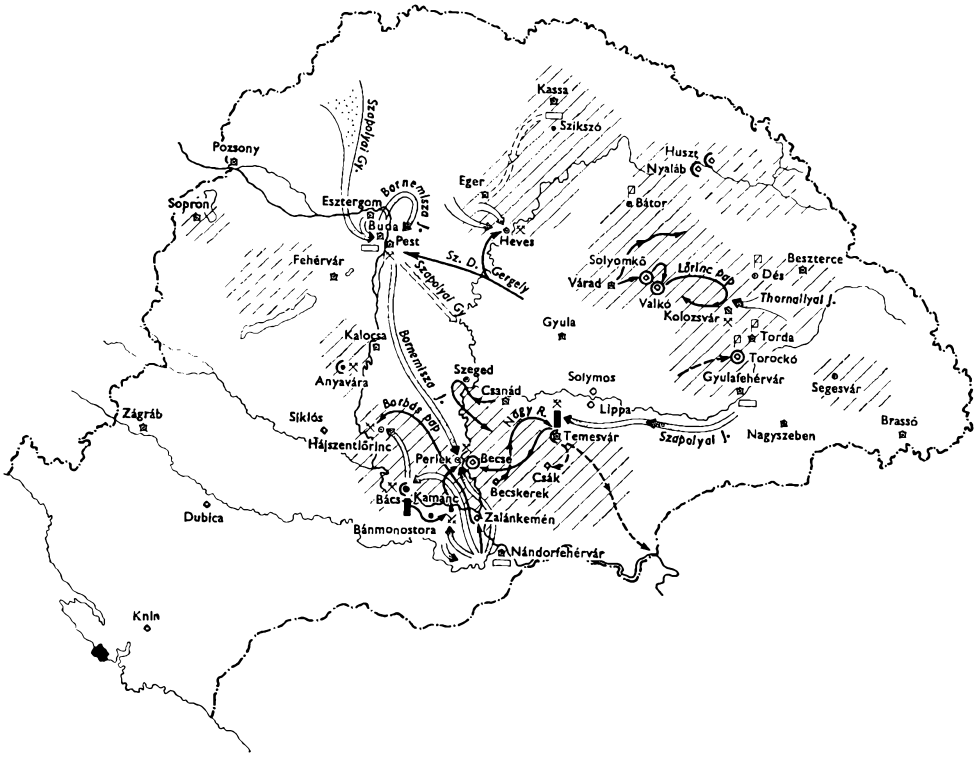

Jelmagyarázat

- A mozgalom által érintett vidékek
- A mozgalom által feltehetően érintett vidékek
- Feltehető gyülekezőhelyek
- Keresztes táborok
- Úri táborok
- A keresztes seregek útjai
- A keresztes seregek feltehető útjai
- Úri seregek útjai
- Úri seregek feltehető útjai
- Csatlakozó helységek
- Sikeres ostrom
- Sikertelen ostrom
- Keresztesek győztes csatái
- Keresztesek vesztes csatái
- Első zavarok színhelyei
- Parasztháború által érintett területek
- Parasztháborúval egyidejű más megmozdulások helyszínei
- Erődített város
- Helység (város, mezőváros, falu)
- Vár

CSÚCSPONT ÉS BUKÁS
VI. 13.–VII. 15.

14. A temesvári csata

Székely Dózsa György hadai ekkor már pontosan egy hónapja ostromolták Temesvárt. Az idő múlása itt egyelőre kedvezett a felkelőknek: az őrség készletei kezdtek kimerülni, s ha az aktív ostrom nem is hozott még eredményt, a korabeli hadművészet másik hatásos fegyvere, a kiéheztetés megtette a magáét. György vezér mégsem tekinthetett nyugalommal a jövő elé. Az ország egészét tekintve a felkelés ügye rosszra fordult, s erről neki a pesti és hevesi csaták után mindenképpen tudomást kellett szereznie.

A május végi robbanás lázas napjai után többször kimutattuk már a tudatos katonai tervezés jeleit a keresztes seregek, legalábbis a központtal kapcsolatban álló csapatok mozgásában. Beszámoltunk arról, milyen szándék irányíthatta magát a fősereget előbb Erdély felé, azután Temesvár alá; elmondottuk, milyen céllal vált ki abból a Pest, illetve Eger irányába küldött két osztag; hogyan került sor Nagy Radoszláv seregének csatlakozására a Temesvár alatti táborhoz, s miért vonult népével Nagy Antal is keletre. Ezeknek a többségükben nagyon is indokolt mozdulatoknak azonban kevés eredményét láthatta Dózsa. A számára legfontosabb feladatokkal megbízott két seregrész (Pest és Eger) igen hamar, már június utolsó harmadában megsemmisült. Az erről szóló hírek – Pest alól feltehetően maga Székely Dózsa Gergely révén – kétségkívül nem sokkal a vereségek bekövetkezte után megérkeztek táborába. Az már kevésbé bizonyos, bár elképzelhető, hogy a Bácska nyugati felének „megtisztítása" is ismert volt már a temesvári csata előestéjén. Értesülnie kellett arról is, hogy egyre veszedelmesebben folyik ellene az urak készülődése.

A hadihelyzet rosszabbodása nyilvánvaló volt, s a tapasztalt katonaként viselkedő Dózsának ezt meg is kellett értenie. Úgy látjuk, tett is kísérletet a veszedelem elhárítására. Lőrinc pap erdélyi hadjáratát úgy is magyarázhatjuk, hogy azzal a legnagyobb és legközelebbi ellenséges had, a vajda katonai erejének lekötését célozta. Ez a hipotézis persze föltételezi, hogy a pap és György vezér kapcsolatban álltak egymással, s az előbbi Dózsa utasításainak engedelmeskedve indította meg támadását a Királyhágón túlra. A korábbi események e kapcsolat lehetőségét nem zárják ki, még ha nem is tudjuk bizonyítani.

Ha ez is volt szándéka Lőrinc akciójával, a próbálkozás nem segített Dózsa ügyén. Szapolyai hadai a betörés ellenére elhagyták Erdélyt, Lőrinc utóvédjét pedig Várad alatt megverték, s a fontos vár visszakerült az urak birtokába. Erről a csatáról talán még nem tudott ekkor Székely György, mint ahogy bizonyosan nem értesült még Nagy Antal seregének megsemmisüléséről sem. Balsejtelmeit csak fokozta volna, ha tudja, hogy a temesvári csata előestéjén a parasztfelkelés már csak a Temesközre, s Erdély egy kis részére terjedt ki. Függetlenül az eljövendő ütközet kimenetelétől, a háború sorsa már eldőlt, hiszen az erdélyi csapatokon kívül közeledett Szapolyai György hadinépe is.

Hibáztatható-e a felkelés vezetője ezért a helyzetért? Dózsa katonai képességeiről már a kortársak is elismeréssel nyilatkoztak, s amit eddig itt elmondtunk róla, az az elismerést csak tovább erősíthette. Egyetlen elhibázottnak tartott lépést volt szokás eddig szemére vetni, nevezetesen azt, hogy a felkelés kitörése után Buda és Pest azonnali megtámadása helyett eltávozott az ország középpontjából, a székváros alól. Ezt a vádat azonban – amennyiben az általunk vázolt új időrend elfogadható – most elutasíthatjuk, hiszen a felkelés gondolata csak fokozatosan, de mindenképpen jóval Pest elhagyása után érlelődött meg a seregben és a vezérben egyaránt. Az apátfalvi–nagylaki csaták taktikában, s az alföldi háború hadászatban is kitűnően vizsgázó irányítójától a fentiek nyomán inkább egy másik – esetleges – hibát kérhetünk számon.

Megérte-e a kockázatot a legerősebb paraszthad hosszú helyhez kötése Temesvár alatt? Arról már beszéltünk, milyen okok bírhatták rá György vezért a fontos déli vár és város megtámadására. Megfelelő támaszpont megszerzése kétségtelenül elegendő indok volt a kísérletre, az ostrom elhúzódása azonban azzal a következménnyel járt, hogy a mellékhadszíntereken bajba jutott kisebb seregeknek Dózsa nem siethetett segítségére kellő erővel. Más oldalról viszont az ostrom félbehagyása a vereség beismerésével lett volna egyértelmű, s ez, a főseregről lévén szó, megint csak végzetes következményekkel járhatott volna. Székely Dózsa György tehát az egyetlen lehetséges megoldást választotta, mikor az ostromot folytatta, ugyanakkor pedig – részben saját portyázóival, részben pedig a kisebb seregek közül néhánnyal – több területen igyekezett lekötni az ellenség erejét. A helyzet megromlásáért őt felelősség nem terheli.

Felelősséget írtunk, de csak jobb híján. A parasztháború veresége semmiképpen sem vezethető le valami különös, néhány személyhez, vagy esetleg egyes társadalmi rétegek magatartásához fűződő cselekedetekből. Az egész munkát arra emlékeztetve kezdtük: hogy a nyugat-európai parasztháborúk egyik legáltalánosabb jellemzője, hogy egytől egyig elbuktak a feudális hatalommal vívott küzdelemben. Ezen általánosság mögött valamilyen törvényszerűségnek kellett lennie. E törvényszerűség pedig, közfelfogás szerint, a paraszti osztályharc jellegéből fakadt: „A parasztforradalom vereségének az volt az alapoka, ami a többi parasztforradalom vereségét is alapjában előidézte: a parasztok széjjelszórtsága és ebből folyó szervezetlensége. A parasztforradalom helyi eredményeket el tud érni, egyes földesurakkal, vagy akár a földesurak egész sorával végezni tud, de végül a nemesség központilag szervezett államhatalmával szemben szükségképpen elbukik." E Molnár Eriktől származó megállapításnak lényegével egyet tudunk érteni, azonban úgy érezzük, bizonyos fokig finomításra szorul. Finomításra, éspedig azért, mert valamennyi paraszthaború történetében a magyarországi volt a legkevésbé szervezetlen, s ez találta magát szemben a leginkább meggyengült feudális állammal. (A német paraszthaborút megelőző összeesküvések ugyan kifejezetten az elnyomottak szervezkedései, de katonai tekintetben – s itt erről van szó – nyilvánvalóan nem értek föl a keresztes háború előtti, államilag is támogatott hadszervezéssel.)

A parasztság léte a legközvetlenebbül függött a földműveléstől, a mezőgazdasági munkáktól. A XVI. században a föld megművelése folyamatos és nagyon intenzív munkát követelt. A parasztok tehát hosszabb időre nem hagyhatták el otthonukat anélkül, hogy magukat és családjukat az éhhalál veszélyének ne tegyék ki. Ezért nem lehetett sohasem ütőképes jobbágyhadat vinni annak lakóhelyétől távolabb eső területre. Igen ám, következhet erre a válasz, de a mezővárosi parasztpolgárokra aligha lehet érvényes a fönti megállapítás, arról nem is beszélve, hogy aki a keresztes hadba jelentkezett, annak igencsak szándéka volt hónapokra messze földön harcolni. Az észrevétel csak részben helytálló. Való igaz, hogy a mezővárosiak egy részénél kisebb problémát jelentett a munkaerő, mint másutt, s azt is valószínűnek tartjuk, hogy az önkéntesek jelentős része a családhoz és földhöz alig kötött pásztor- és csavargórétegekből került ki. A mozgalom kezdete és vége azonban nem azonosítható: a sereg összetétele menet közben alaposan megváltozott. Azok, akik valóban a szent háborúra készültek, alkothatták a hazaszökdösők zömét, az eredeti állományból inkább csak egy másik, eleve felkelésre hajlamos csoport maradhatott meg. Azok pedig, akik már a felkelés idején csatlakoztak a keresztesekhez, már nem hosszabb hadjáratra készültek, és (hiszen még erővel besorozottak is voltak közöttük) soraikban már nagyszámú szegény jobbágy is lehetett.

Még ennél is nyomatékosabban kell hangsúlyoznunk egy másik olyan tényezőt, amely a parasztság katonai használhatóságát megkérdőjelezte. A XVI. században a háború már szinte művészetté fejlesztett mesterség volt, mely megkövetelte mind a katonák, mind a vezetők alapos képzettségét, illetve begyakorlottságát. Ennek hiányát az a néhány hetes kiképzés, amit Dózsa seregének biztosíthatott, nem pótolhatta. S a harci mesterségben való járatlanság nemcsak a hadmozdulatok végrehajtásánál okozott problémát, hanem pszichológiai téren is. A rendezett, reguláris taktikának, a katonák zárt alakzatokban való mozgatásának egyik hatalmas előnye, hogy megszabadítja az egyes harcosokat a félelem bénító érzésétől. Hiába voltak a felkelők között állandó csetepatékban edződött pásztorok, hajdúk, egy mezei csata egészen más volt, mint a tolvajokkal, hatalmaskodókkal való összecsapások. Az egyéni bátorság nem pótolhatta a fegyelem és felszerelés hiányát.

A jobbágyok nehézkessége a nagyobb térben végzett hadmozdulatoknál, a fegyelem és a kiképzés hiánya az ütközetekben: katonai szempontból bukásra ítélték az 1514-i magyar parasztháborút éppúgy, mint a többi európait is. Ennek tudatában csak még nagyobb elismeréssel szólhatunk Székely Dózsa György és vezértársai teljesítményéről, akik mindeme nehézségek ellenére is négy alkalommal (Várad, Nagylak, Eger, Kamonc) nyílt mezőn győzték le hadban gyakorlott ellenségeiket.

Temesvár ostromlói tehát valójában magukra maradva kényszerültek szembeszállni az erdélyi vajda seregével. A felkelők mégis vállalták a harcot. Ismételjük, Dózsa még nem tudhatott a bácskai és bihari keresztes táborok felszámolásáról, de éppen eleget tudott már ahhoz, hogy tisztában legyen helyzete reménytelensé-

gével. Sok minden magyarázhatja ezt az elszántságot. Elsősorban talán az, hogy a legerősebb, háta mögött már sok sikert elért keresztes had állt itt, amelynek önbizalmát a győzelmek emléke még valamennyire fönntartotta. Személy szerint Dózsa a parasztháború vezéreként már mindent egy lapra tett föl, s ennek az elkeseredett elszánásnak logikus következménye az utolsó lehetőségig, az utolsó leheletig való harc. A végvári vitézek irgalmat nem ismerő, de azt nem is kérő keménysége formálta ki a vezér jellemét, s az nem tagadta meg önmagát a nehéz napokban sem.

Szapolyai János seregét a messze Itáliába jutott hírek 22 000 főből állónak mondják. A szám alighanem erősen túlzott, de az bizonyos, hogy az erdélyi hadak jelentős erőt képviseltek.

A felkelők létszámáról még ilyen hozzávetőleges adatot sem ismerünk, s legfeljebb számolgathatunk – igyekezve a valószínűség határain belül maradni. Szerémi György emlékezete szerint a keresztesek már Békés megyén áthaladtukban többen voltak 30 000-nél, s bármilyen óvatosan is kell bánnunk közléseivel, annyit elhihetünk talán neki, hogy több tízezernyi tömeg követte akkor a zászlókat. Nos, ez a hatalmas sereg azóta ismételten bocsátott ki magából részeket: a pesti és egri oszlopokon kívül még Erdélybe, Szeged felé s a Temesköz különböző tájaira is. E szárnyak egy része megsemmisült, vagy más okból nem tért vissza többé a derékhadhoz. A létszámot csökkentették a szökések is. Első jeleit a nagylaki csata után észleltük. Ellenkező hatást csak Nagy Radoszláv seregének megérkezése, s az önkéntes vagy a „ceglédi nyilatkozat" szellemében kierőszakolt újabb csatlakozások jelentettek, ezeknek méreteiről azonban – akárcsak a kiválások számbeli arányáról – megközelítő fogalmunk sincs. A csökkenés és a növekedés végeredményben nagyjából ki is egyenlíthette egymást, de érzésünk szerint inkább a főserég létszámának megfogyatkozására vezethetett. Ennek ellenére úgy véljük, a temesvári csatára még legalább 20 000 embert állíthatott föl György vezér, s ezek – éppen mert a szökések révén a bizonytalanabb elemek már nem voltak közöttük – katonai szempontból az átlagosnál értékesebbek voltak.

Ulicsra való megérkezése másnapján az erdélyi sereg csatarendbe állva megkezdte az előnyomulást a keresztesek ellen. Krónikáinkban fenntartott hagyományaink, s a korabeli iratok szinte teljes összhangban adják meg a döntő csata dátumát: 1514. július 15. Néhány – egymástól egyébként független – forrásunk szerint a harc kezdete előtt egy immár megszokott jelenet játszódott le: a vajda hírnököket küldött előre, akik a fegyverek letételére és a király hűségére való visszatérésre buzdították a parasztokat, megígérve a megtérők teljes bántatlanságát. A felhívásnak, mint általában, itt is volt hatása. A Bácskából érkezett Nagy Radoszláv hadnagy katonáival együtt hajlott a csábításra. „... János vajda mindjárt kihirdettette a keresztesek népének, hogy mivel ők szegény, szenvedő és békés parasztok, ki-ki iparkodjék már haza gyermekeihez a tél miatt élelmiszert gyűjteni. A keresztesek között volt egy rác vitéz, Radozáv, rác népével hamarosan átpártolt az erdélyi vajdához. Ez a Radozáv párbajra hívta Székely Györgyöt. Hogy ez

meglátta a hűtelent, haragra gyúlt, és nyomban megparancsolta, hozzák elő lovát... Gyorsan felült rá, a lándzsáját megforgatta kezében, s támadást intézett Radozáv ellen, s mindjárt levetette a földre, és fejét hátulról levágta."

Szerémi hangulatos párbajleírása nyilván mendemonda, annyit azonban tanúsít, hogy a meghátrálási szándékot Dózsa kíméletlenül igyekezett elnyomni.

A megadásra való felszólítás epizódja más szempontból is érdekes. Történetíróink egy része úgy állítja be az eseményeket, hogy az erdélyi sereg meglepte a parasztтábort. Brutus még csak megelégszik azzal, hogy rögzítse ezt a tényt, Taurinus azonban már egyenesen olyan mesét tálal olvasói elé, mely szerint a keresztesek vigalomban, lakomázásban elmerülve az utolsó pillanatban vették csak észre Szapolyai lovashadának közeledtét, s hasonló állítást olvashatunk Istvánffynál is, megtoldva, hogy Székely György is részeg volt e kritikus pillanatokban. A dolog már önmagában is elég valószínűtlenül hangzik: György vezérről nehezen tudnánk elképzelni, hogy elkövesse Báthori István nagylaki hibáját, hiszen az Erdélyből jövő támadás a legrövidebb úton, tehát az előre leginkább feltételezhető irányból érkezett.

Érthetőbbé tenné a históriát, ha Szerémi egy újabb különös meséjét legalább nagy vonalakban el tudnánk fogadni. Arról az egyszer már említett epizódról van szó, melyre a vajda és György között feltételezett kapcsolat tárgyalásakor már hivatkoztunk. Szapolyai János „hitére írt levelet Györgynek, hogy ne féljen – Mert én is veled vagyok! A levélben határidőt írt a 16. napra. Székely György mondja a kereszteseknek:

– Íme a vajda úr jön oltalmunkra, íme az ő levele, hite alatt írta; semmit se féljünk!

A keresztesek azonban mondták:

– Nagyságos urunk, semmiképpen se higgyünk neki, mert Katalin ő. Azaz elasszonyosodott ember.

Tizenhat nap előtt, már az ötödik napon Erdélyből Temesvárra állott seregével János vajda."

Vagyis Szapolyai félrevezette volna Dózsát, levelében támogatást ígérve neki, s míg az – az ígéret őszinteségében bízva – nem figyelt Erdélyre, a vajda serege meglepetésszerűen megjelent ellenségként. A történet tulajdonképpen nem egészen hihetetlen. Amennyiben létezett – és láttuk, hogy létezhetett – korábban, Szapolyai visszatérésekor közötte és a keresztesek között összeköttetés, akkor azok a meggondolások, melyek alapján Dózsa kísérletezett ellenségei megosztásával, vagy mozgalmának a rendi pártviszályokhoz való kapcsolásával, most még inkább érvényesek lehettek. Hiszen a mindenfelé elszenvedett vereségek után a keresztesek még inkább rászorultak arra, hogy valahonnan támogatást nyerjenek. Ez esetben Székely Dózsa György, mint valami utolsó szalmaszálba, valóban kapaszkodhatott volna az álnok hitegetésbe.

Egy lényeges tényt azonban Szerémi sem tudott, mert értesülései – mint mondottuk – főleg a Tisza–Maros szögletében történtekre vonatkoztak, s más dolgok-

ról csak hallomásból, meglehetősen eltorzítottan volt tudomása. Ez pedig az, hogy a vajda Erdélybe való visszaérkezése után azonnal igen szigorú intézkedéseket hozott a felkelés megelőzésére. Azóta jó négy hét telt már el, s akármilyen lassú is volt a hírek terjedése, akármennyire vigyázott is esetleg Szapolyai, hogy Dózsa előtt a dolgot titkolja, teljesen hihetetlennek tartjuk, hogy a vezérnek – ilyen hosszú idő eltelte alatt – az erdélyi csatlakozók arról hírt ne hoztak volna.

E meggondolás alapján Szerémi történetkéjét fantáziaszüleményeihez sorolhatjuk, s éppen azt tartjuk valószínűnek, hogy Dózsának számolnia kellett az Erdély felől jövő támadással. A szokásos fegyverletételi felhívás itteni megismétlődésének ténye is azt bizonyítja, hogy az ellenfeleknek egymás jelenlétéről már jóval a harc kezdete előtt tudomása volt. A meglepetésről szóló elmélkedéseket tehát alaptalanoknak kell mondanunk, s velük ellentétben Joviusnak adhatunk igazat, aki azt állítja, hogy Szapolyai hadának megérkezése nem érte készületlenül a parasztokat, mert György vezért kémei jó előre értesítették annak közeledtéről.

Tisztázva e fontos részleteket, a csata lefolyásának fölvázolását kell most elvégeznünk. Mégsem foghatunk azonnal e munkához. Válaszolnunk kell ugyanis előbb arra a kérdésre: volt-e egyáltalában valódi csata Temesvárnál?

Bármilyen meglepően hangzik is a kérdés, meg kell állapítanunk, hogy az eddig ismert adatok alapján jogosult bizonyos kétely e tekintetben. Való igaz, hogy történetíróink jó része – Brutus, Jovius, Istvánffy, Taurinus, Bartholinus és mások – részletesen ecsetelik e csata történetét. Velük szemben azonban a legjobban értesültek mintha sokkal kevésbé tartanák jelentősnek a Temesvár alatt történteket. Szerémi például egy szót sem szól arról, hogy egyáltalán sor került volna harcra: szerinte György vezér kémszemlére indult, s azon – Petrovics Péter meglepte – megsebesült és fogságba esett, mire a parasztok közül, „kiknek lovuk volt, futottak, ahová tudtak. A gyalogosok együvé összegyülekezve, a vajdával szemben felálltak, hogy még harcoljanak vele. Amint látta János vajda, hogy még állhatatosak szívükben, ismét kikiáltatta harmadszor hitére, hogy ki-ki menjen haza ennivalót gyűjteni télire. Hogy hittek neki, a nemesek kezdték azokat a szegényeket karddal megsebezni és nyakazni, s azokat megkötözve vezették a vajdához."

Verancsics röviden csak annyit mond, hogy Dózsát Temesvárnál Szapolyai megverte. Szerémi önmagában persze nem lenne elegendő ahhoz, hogy a hagyományos csataleírások hitelessége iránt kételyt ébresszen. Változatának azért kell nagyobb jelentőséget tulajdonítanunk, mert a korabeli oklevelek (királyi iratok és levelek) között is van néhány, amelyik tartalmában kifejezetten hasonló értelmű. II. Ulászlónak követi Székely Miklóshoz, a német császári udvarba küldött magyar követhez írt levele (Buda, 1514. július 24.) egyrészt elmondja, hogy az apostolok szétoszlásának napján (július 15) az erdélyi vajda eléggé nagyszámú seregével Temesvár alá érkezett, s mielőtt még a többi királyi hadak – mind a bel-, mind a külföldiek – ugyanoda érkezhettek volna, az ostromot irányító Székely Györgyöt elfogták, „és a dologgal Temesvár alatt a parasztok egész zavargását véröntás nélkül feloszlatták és a tömeget lecsendesítették".

A párhuzam Szerémi szövegével legalábbis feltűnő. Lehetséges, hogy a temesvári csata is csak krónikásaink (főként a Brutus–Jovius–Istvánffy-hagyomány) képzeletében született volna meg? A különböző történetíróknál és emlékiratszerzőknél fennmaradt hagyományok sokrétűsége ezt lehetetlenné teszi. Az Istvánffy és forrásai által adott csoporton kívül ugyanis több, mind ezektől, mind egymástól független értesülés is csatát, ütközetet mond Temesvár alatt: Taurinus, Tubero és a Bécsi Névtelen szövegeire gondolunk. Sajnos, még így sem elképzelhetetlen, hogy mindezek egy homályosan ismert eseménynek – a keresztes fősereg Temesvár melletti megsemmisülésének – kinek-kinek egyéni szája íze szerinti kiszínezéséből születtek, s a csata képe csak a döntő eseményhez automatikusan elképzelt járulék lenne.

Döntő bizonyítékul csak az szolgálhatna a kutatás számára ha: vagy sikerülne bebizonyítani, hogy a király július 24-i levele félreértést tartalmaz, vagy más oklevelekben – legyenek azok királyi iratok vagy magánlevelek – az idézettel ellentétes értelmű részletekre bukkannánk.

Némileg segítségünkre siet II. Ulászlónak a jobbágyi sorból származott Bruz Mátyást megnemesítő, 1514. december 6-án kelt oklevele, amelyben a király cselekedetét Bruznak Temesvár alatti hősies magatartásával indokolja.

A Szakolyi János fogságáról és szökéséről szóló, már idézett királyi igazoló irat viszont megint tovább növeli zavarunkat. Mikor a szöveg arról tesz említést, hogy Szapolyai fölmentette Temesvárt, szinte gondosan kerülni látszik annak meghatározását, hogy ez mi módon is történt. Utóbb pedig, a szökés leírásakor csak odáig jut el, hogy – mint már idéztük – „a vajda úr a mi hadainkkal és népünkkel megérkezett, hogy megütközzön ezen ellenségünkkel. György, hallva a vajda érkezéséről, ... magát és népét az összecsapáshoz kezdte fölkészíteni. Így midőn mindkét részről csatasorba állva várták az összeütközést, ... Szakolyi ... az ellenséget a csatasorok találkozása előtt elhagyta." E sorokból ugyan kiderül, hogy mindkét fél fölkészült a harcra, sőt az összecsapás a levegőben lógott; de hogy Szakolyi szökése után végül is sor került-e rá, azt nem lehet a szövegből kikövetkeztetni.

Végül is mit merjünk mondani? A bizonyító erejű anyag alapján a temesvári csata megtörténte – legalábbis olyan formában, ahogyan azt eddig általában vélték – nem igazolható. Ugyanakkor ez az anyag arra sem ad kétségbevonhatatlan érvényű támpontot, hogy a Temesvár alatt történteket teljesen újraírjuk, s a harcot kiiktassuk az események közül. Mindennek alapján tehát közvetítő megoldást kell keresnünk, s véleményünk szerint arra van mód.

Úgy véljük, Szeréminek és a szóban forgó királyi okiratnak annyiban feltétlenül hitelt kell adnunk, hogy Székely Dózsa Györgyöt mindjárt a hadrendek fölállása után elfogták. A Szakolyi-féle vallomást hozzátéve az általuk elmondottakhoz, július 15-ének története valóban a két tábor harchoz való fölvonulásával kezdődhetett. A különösen Istvánffy szövege alapján elfogadott részletek – Szapolyai János vajda, illetve György vezér buzdító beszédei, a seregek felállásának rendje, az alvezérek személye – ebben a vonatkozásban még hitelesek is lehetnek (termé-

szetesen ez nem vonatkozik a beszédek tartalmára), különösen, mert egyes esetekben más adatokkal is alátámaszthatók. A meglepetés elhetőségét már korábban kizártuk, s mivel a harcászat legősibb szabályainak megfelel, minden további nélkül elfogadhatjuk, hogy a vajda „... a csatasort annyira kinyújtotta, hogy az oly hosszú volt, hogy az ellenséget szemben is, meg mindkét oldalon is megtámadhatták. Hasonlóképpen történt ez a parasztok részén is." Mindkét fél az ellenség szárnyainak átkarolására törekedett, amire Györgyöt a számbeli fölény tudata ösztönözhette, Szapolyai pedig egyrészt valószínűleg azért kényszerült vállalni csatarendjének ebből szükségszerűen fakadó elvékonyítását, mert seregében a lovasság adta a túlnyomó részt, az pedig védelmi állásra semmiképpen sem alkalmazható; másrészt mert neki egyértelműen támadnia kellett, ha hadműveletének célját, a vár felmentését, el akarta érni.

Hasonlóképpen az igazság egyes elemeit tartalmazhatja az alvezérek kiválasztásáról szóló tudósítás is. A parasztsereg esetében ugyan semmilyen más kapaszkodónk nincs, aminek alapján akár elutasíthatnánk, akár megerősíthetnénk Istvánffynak azt az állítását, hogy maga György a derékhadat irányította, a szárnyakat pedig Lőrinc pap (a ceglédi) és Székely Dózsa Gergely vezették; az úri hadak alvezéreinek jelenléte azonban más források alapján is valószínűsíthető. Nevezett szerzőnk állítása szerint ugyanis Szapolyai a jobb szárnyat lindvai Bánffy Jakabra, a balt pedig Kismarjai Lukácsra bízta. Az egyébként a Dunántúl nyugati felén birtokos lindvai Bánffy család itt említett tagja a századforduló táján Arad és Temes megyében is szerzett magának több jószágot, s egyes jelek szerint a vajdával is kapcsolatban állhatott, mert még 1515-ben is szerepel Erdélyben. Ő tehát, mint ténylegesen érdekelt személy, valóban csatlakozhatott Szapolyai hadához.

Kismarjai Lukács, mint neve is mutatja, a Szapolyai-párt törzsterületéről, a Tiszántúlról származott, s egész életében János vajda hadnagya volt; ilyen minőségben találkozunk majd vele a mohácsi csata idején, s e rangban érte utol a halál is 1527-ben, a tokaji csatában. Alvezéri működése tehát Temesvárnál is valószínű.

Bánffyn és Kismarjain kívül még más nagyurak is ott voltak Szapolyai táborában, név szerint azonban elég keveset ismerünk közülük: tulajdonképpen csak Petrovics Péternek (Szapolyai unokaöccse), Tomori Pálnak, az erdélyi hadak egyik alvezérének és Józsa Istvánnak, az erdélyi sókamrák ispánjának jelenlétét tudjuk bizonyítani.

Az ellenséges seregek felsorakozása után került sor a már említett fegyverletételi felhívásra. Mint általában történt, most is több parasztkatona hajlott az engedelmességre: még ha nem is hagyták oda azonnal állásaikat a tétovázók, a had morálját súlyosan megrendítették. Miközben a keresztes hadnagyok megpróbáltak rendet teremteni megzavarodott embereik között, az erdélyiek lovassága már a közvetlen közelükbe ért.

Ez lehetett az a pillanat, amikor Nagy Radoszláv cserbenhagyta a keresztes zászlót: mivel tettéről beszámoló mindkét forrásunk: Szerémi és Verancsics is azt állítja, hogy a Szerémből jött hadnagyot a fővezér saját kezével ölte meg, árulá-

sának a vezérkar közvetlen közelében vagy éppen azon belül kellett lejátszódnia. A pártütést követő zűrzavart a már közvetlen közelben álló erdélyi lovasság könnyen kihasználhatta: úgy véljük, ekkor ütött rajta Dózsán és kíséretén Petrovics Péter, aki Nagy Radoszláv katonáinak elpártolása miatt most könnyedén a vezér közelébe férkőzhetett.

A vajda felhívása nyomán keletkezett zűrzavart a vezér elfogása nagyon hamar pánikká növelhette: még gyakorlott hadsereget is szétbomlaszt az árulás és a parancsnok elvesztése. Az ingadozók most már valamennyien menekülni próbáltak, s csak a legelszántabbak kezdtek el harcolni. Ha forrásainknak hihetünk, a gyalogságból kerültek ki az utolsó ellenállók is, s még annyit tehetünk hozzá, hogy mellettük a hajdúk harcolhattak még hasonló elkeseredéssel.

Szapolyai, látva az ellenséges sereg szétzüllését, ekkor hirdethette ki harmadszor: aki megtér a király hűségére, bántódás nélkül hazamehet. Jovius szerint a magukat megadóknak valóban nem is lett bántódásuk, Szeréminek az előbb idézett állítását azonban – menekülő vagy a felszólításra fegyverüket letevő parasztok lemészárlásáról, illetve fogságba vetéséről – Istvánffynak szinte szó szerint azonos elbeszélése vitathatatlanná teszi. Ha Brutus túlzásának (hogy a vajda parancsot adott volna valamennyi felkelő lemészárlására) nem is adunk hitelt, azt minden további nélkül elfogadhatjuk, hogy az úri sereg katonái harc közben, a vérszagtól megittasulva – a középkorban majd minden hadseregnél így történt – nem sokat törődtek a kapott parancsokkal, s míg dühük le nem csillapodott, ölték, vágták, akit csak értek.

Historikusaink szép leírásai a parasztok hősies ellenállásáról ezek után csak oly értelemben fogadhatók el, hogy az elszántabb vagy csak nehézkességük miatt a csatavonalban maradt keresztesek valóban elkeseredetten harcoltak: ha nem is a győzelemért, legalább puszta életükért. Reménytelen küzdelmüket az erdélyiek legjobb erőinek beavatkozása zárhatta le: „Végül a vajda vágott közibük palotásaival, székely és végbeli lovasaival. Ezek a jól felfegyverezett és kiképzett vitézek erősebbek voltak, csapásaiktól sokan elestek, sokan megsebesültek, meginogtak és meghátráltak. Végre a vajda vitézei annyira megszorították őket, hogy megfutamodtak."

A felkelő tábor szétzüllése, majd a harcoló kevesek szétverése, ha nem is tarthatott két napig, mint a mindig költői túlzásokba eső Taurinus állítja, elegendő időt hagyott arra, hogy a várbeliek a harcászat szabályai szerint kitörjenek, s hátba támadják az ostromlókat. Szerémi határozottan állítja is, hogy Báthori kirontott Temesvárról, Istvánffy viszont ugyanilyen határozottsággal ennek az ellenkezőjét írja. Talán már nem számít meglepetésnek, ha ezúttal is Szerémit tartjuk hitelesebbnek: Istvánffyról éppen Báthori és Szapolyai viszonyával kapcsolatban is bebizonyosodott, hogy a későbbi állapotot visszavetítve fogalmazta meg mondanivalóját, s ezért gyanakodnunk kell: talán ez az állítása is mindössze a két ember közötti rossz viszony illusztrálását hivatott szolgálni.

A legyőzött keresztesek közül egy kevésnek állítólag sikerült többé-kevésbé ren-

dezetten elszakadni az üldöző úri csapatoktól. Megint csak Istvánffy mondja, hogy egy ilyen csoport Lőrinc pap vezetésével a Bácska felé menekült, viszont György vezér e híres társát Szerémi és a Verancsics-féle krónika is Biharba menekítik. Ezúttal azonban a többség megalapozottabbnak tűnő állítását kell elvetnünk: először is, már korábban igyekeztünk bebizonyítani, hogy Várad környékén egy másik Lőrinc pap, valószínűleg a szerzetes, vezette mindjárt kezdettől fogva a felkelést. Másrészt pedig abszurdnak tartjuk, hogy Szapolyai északkelet felől érkező seregének támadása után a paraszthad bármiféle rendezettebb töredéke majdnem pontosan ugyanerre meneküljön. Hiszen keresztül kellett volna magukat vágni az egész győzelemittas úri táboron! Határozottan az a véleményünk, hogy három – egymástól egyébként függetlenül készült – forrásunk szerzője egyazon hibába esett: nem tudták, hogy két különböző személyről van szó, a látszólagos ellentmondást egy könnyen adódó hipotézissel próbálták feloldani.

A ceglédi Lőrinc papnak tehát sikerült elmenekülnie valamelyik tiszai átkelőhely felé. A vezérek többsége azonban nem volt ilyen szerencsés. Székely Dózsa György közvetlen segítőtársai majd mind a győzők kezébe kerültek, közöttük a vezér öccse, Gergely is. Sorsuk azok kezére volt immár bízva, akiknek osztályos társai ellen maguk kíméletet nem tanúsítottak. A dolgok logikája szerint már akkor meg lehetett volna jósolni, hogy nem a törvények, s nem is a gyűlöletet fékezni kívánó józan emberség fog dönteni életükről, hanem a bosszúvágy magasan lobogó indulata.

VI. FEJEZET

A MEGTORLÁS

1. Vereség Biharban, vereség a Bácskában

A parasztháború sorsa ugyan már a temesvári tábor megsemmisülése előtt eldőlt, de az urak győzelmét ország-világ előtt Székely Dózsa György elfogatása tette nyilvánvalóvá. A bizonyosság azonban még mindig nem jelentette a harcok befejeződését. Az ország más tájain még égett a felkelés tüze, s az utolsó keresztes hadak felszámolásáig a nyugalom nem állhatott helyre. A félelem már beleivódott a lelkekbe, s a vajda győzelmének híre csak lassan tudta annak görcsét föloldani. A már Dózsa haláláról is hírt adó újabb német röpirat, az *Aufruhr* keservesen fölsóhajt: „Még sokan tartanak ki a kereszt mellett, még sokan veszik azt föl; senki sem tudná megmondani, mi lesz ebből: béke-e, vagy újabb békétlenség." S ez a hangulat nemcsak a kósza értesüléseknek és rémhíreknek könnyen zsákmányul eső tájékozatlanokra volt jellemző. Maga a király sem érezte magát biztonságban. A német császárnál időző magyar követ, kövendi Székely Miklós címére július 24-én írt – már említett – levelét, melyben a temesvári eseményekről szól, így fejezi be:

„Bár e lázadás feje már levágatott, maga a felkelés még nincs elfojtva. Még sok maradéka létezik, jelenleg különösen Várad körül, ahol most egy bizonyos Lőrinc pap, a legveszedelmesebb fajtájú ember, akivel a parasztok nagy tömege tart, szítja a zavargást. Ezeknek szétverésére, a ... vajda úr már elindult, és amennyire meg tudjuk becsülni, vagy máris szerencsét próbált ellenük, vagy egy-két napon belül meg fogja azt tenni. Mégis, bizonytalanságban vagyunk, mi történt, vagy mi fog történni ... ezért kérjed arra ő császári felségét, hogy ... a segítséget, melyet részünkre nyújtani készül, továbbra is tartsa készenlétben, hogy ha arra szükségünk lenne, és arról őfelségét értesítenénk, haladék nélkül közbe tudjon nálunk avatkozni. Nem tudjuk ugyanis, mint említettük, hogy milyen vége lesz a dolgoknak."

A leginkább számon tartott paraszthad tehát Várad környékén állt, s még július utolsó hetében sem tudták róla Budán, sikerült-e fölszámolni. A királyi irat hitelességében nincs okunk kételkedni, így bizonyosak lehetünk benne, hogy a parasztok vezére továbbra is Lőrinc pap volt. Igaz, róla utoljára azt tudtuk megállapítani,

hogy hadának zömével a Királyhágótól északra betört Erdélybe, megpróbálkozott Kolozsvár elfoglalásával, s végül a rátámadó erdélyi urak bandériumaitól vereséget szenvedett.

A kolozsvári csata, mint láttuk, csaknem pontosan a temesvárival egy időben zajlott le. A július 15-e körüli napoktól július 23–24-ig – tehát azon időpontig, amikor a király már lehetségesnek tartotta a vele való megütközést – több mint egy hét telt el: ez pedig bőségesen elegendő idő arra, hogy egy kisebb sereg – amilyen Lőrinc papé a vereség után maradhatott – a Váradig megteendő 150 kilométert végigjárja. Egyébként is természetesnek tartjuk, hogy a parasztvezér visszavonultában hadműveleti kiindulóbázisára igyekezett eljutni: feltételezésünk tehát az utolsó bihari felkelő parancsnok személyét illetően nem ütközhet számba jöhető ellenérvekbe.

Azalatt, míg Lőrinc barát Erdélyben küzdött az urakkal, Biharban alaposan megváltozott a helyzet. Láttuk, a hátrahagyott utóvédet a nemesek legyőzték. Váradot pedig Pöstyéni Gergely visszafoglalta jövendő püspöke számára. Az Erdélyből megtérő keresztesek – maguk is vert had – csak kisebb seregroncsokkal találkozhattak. A pap-kapitányban azonban elpusztíthatatlan energia lángolt: szinte csodával határos, ahogy képes volt a vesztett ügyért újra tömegeket felsorakoztatni maga mögé. A temesvári dráma hírére, mondja Szerémi: „Lőrinc pap ... a vitéz férfiú, derék katona ... amikor megtudta, hogy Györgyöt hamis hittel rászedték és kegyetlenül megölték, a maga seregével Bihar városa mellett volt és ostromolta, sok pusztítást és vérontást művelve a váradi egyházmegye hívői között." Bihar Váradtól majdnem pontosan északra fekvő mezőváros volt, a keresztesek valószínűleg új támaszpontként akarták birtokukba venni.

Időközben azonban Szapolyai vajda hadinépe elhagyta Temesvárt, s több ágra szakadva hozzálátott a még létező tűzfészkek fölszámolásához. Biharba először Tomori Pál indult egy erősebb lovascsapattal, a vajda maga minden bizonnyal Lippát és Solymost szállta meg. A temesvári csata előtt ugyanis nemigen nyílt ideje János vajdának azok ostromával bíbelődni. Nem tudjuk, miképpen adták meg a keresztes védők a várakat, de az bizonyos, hogy azok ezután Szapolyait uralták. A vajda mindenesetre csak némi késéssel nyomult elővédje után. (Márki Sándor egyenesen e késedelemnek tudja be, hogy a bihari parasztoknak még egyszer idejük volt a gyülekezésre.)

„Amikor (Lőrinc) megtudja, hogy Tomori Pál seregével már Váradon van, ő maga a közeli Bihar városa mellett vert tábort. Megtudta Tomori Pál, hogy Lőrinc pap sok néppel van Biharban, s nem sietett ellene, noha le akarta győzni fegyverei erejével. Kihirdettette:

– Aki paraszt haza akar térni, az én hitemre és János vajda hitére, meg a nemesek hitére, szabadon elmehet.

Amikor ezt meghallották, éjszaka egyenként vagy kettesével szökdösni kezdtek. Látta ezt Lőrinc pap, s megijedt. Bátorította maradék népét, és azt erősítgette:

– Ha a magasságos Isten segítségével győzünk, minden nemes megkapja ...

Tomori Pál megindult. Megtudta, hogy Lőrincnek kicsiny a népe: mindkét felől szembeálltak, és megütköztek egymással. A keresztesek itt vereséget szenvedtek, Lőrinc pap Zilahra futott, a keresztesek aztán mind elestek."

A bihari csatát, a Tiszától keletre a parasztháború utolsó ismert eseményét, Szerémi György szavaival mondottuk el. Tulajdonképpen nem sok hozzátenni valónk van a kortárs kicsit színezett, de alapjában nem kifogásolható történetéhez. Egy teljesen ellenőrizhetetlen itáliai hír szerint a bihari parasztsereg 11 000 főt tett ki: úgy véljük – szokás szerint – csak a távolság növelte meg ilyen nagyra az eredeti létszámot. Hasonlóképpen nem lehet mit kezdeni azokkal az állításokkal, melyek szerint a felkelők vesztesége két-, illetve háromezer halott volt. Az viszont némi magyarázatot kíván, hogy az 1514-i törvények 1. törvénycikkének 3. paragrafusa miért Szapolyai vajdát nevezi meg Lőrinc pap legyőzőjeként. Szerémi atyát kétségkívül kockázatos lenne szavahihetőbbnek mondani, mint az országgyűlési törvények megszövegezőit, azonban két körülmény is amellett szól, hogy az eltérést ne tekintsük ellentmondásnak. Egyrészt – mint rövidesen rátérünk – a diétán a vajda hívei voltak a hangadók, s ebből következően a lehető legtöbb dicsőítést Szapolyai János kapta; másrészt pedig Tomori az erdélyi csapatok élővédjével ment Biharra, azaz tulajdonképpen Szapolyai nevében aratta győzelmét. Az országgyűlési jegyzőknek tehát nem is kellett nagyon túlozniok, ha az alvezér helyett a távol levő fővezérnek juttatták a diadal babérjait. Ami pedig a fegyverletételi felszólítást és az engedelmeskedőknek ajánlott kegyelmet illeti, az a parasztháború valamennyi csatájában megismétlődő jelenet volt, s következménye – a felkelő had egy részének szétzüllése – sem mondható különös vagy hihetetlen mozzanatnak.

Biharban tehát körülbelül július végére befejeződött a keresztes háború. Párhuzamosan az úri seregek itteni győzelmével a Bácskában is eltiporták a felkelés még egyszer felcsapó lángját. A főszerep – forrásaink állítása szerint – itt is az erdélyi katonaságnak jutott.

A temesvári csata utáni menekülés útja, ha igaz, a Duna–Tisza közébe vezette el a ceglédi Lőrinc papot és maradék követőit. Az egyébként meglehetősen magában álló hír (Istvánffy közlése) logikai szempontból elég meggyőzően alátámasztható: emlékezzünk rá, hogy Nagy Antal táborát csak valamikor július közepén sikerült felszámolni Perleknél. Temesvárott erről a csata előtt még aligha tudhattak, érthető tehát, hogy Lőrinc pap, ezúttal valóban az, aki a főseregben Dózsa egyik alvezére volt, nem délre, a török határ és a végvárak felé, hanem a még létezőnek hitt parasztseregek irányába vezette embereit.

A menekülők további sorsáról szóló hírek azonban már sokkal bizonytalanabbak, valóságtartalmukat még ilyen hipotetikus szinten is sokkal nehezebb kihámozni.

Istvánffy meglehetős részletességgel beszéli el, hogy a temesvári csata után a kalocsai mezőn még állt Nagy Antal tábora, s Lőrinc pap az ő seregéhez csatlakozott hosszú menetelése után. Szapolyai vajda azonban nem óhajtotta sorsukra hagyni a menekülőket, s ezért Bánffy Jakabot üldözésükre rendelte. A Nagy Antal és Lő-

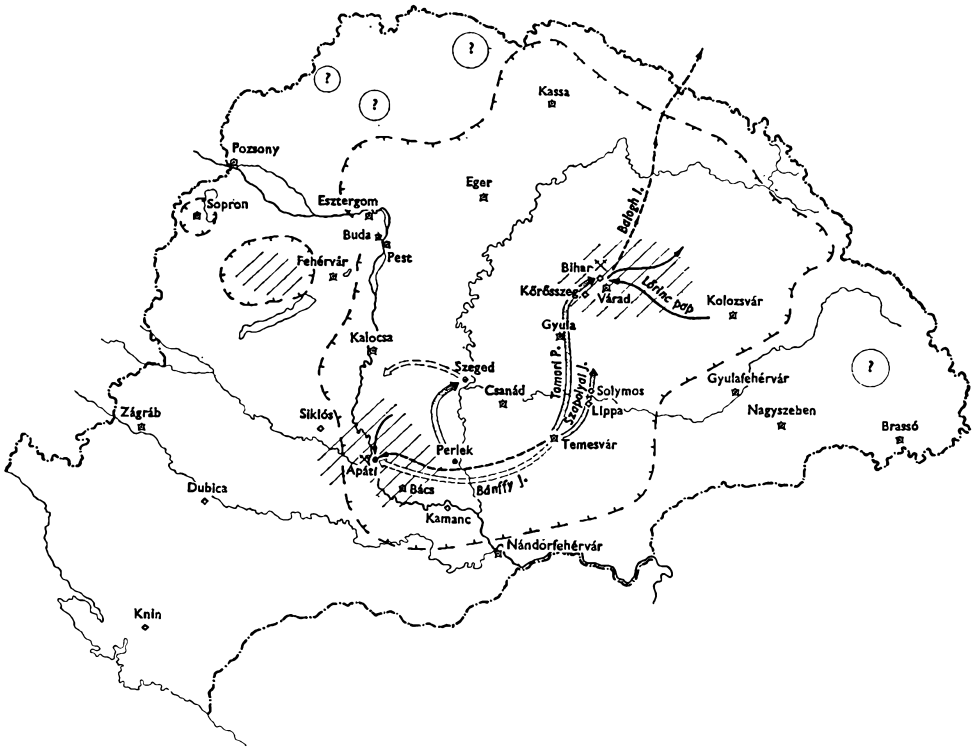

Jelmagyarázat

- A mozgalom által érintett vidékek
- A mozgalom által feltehetően érintett vidékek
- Feltehető gyülekezőhelyek
- Keresztes táborok
- Úri táborok
- A keresztes seregek útjai
- A keresztes seregek feltehető útjai
- Úri seregek útjai
- Úri seregek feltehető útjai
- Csatlakozó helységek
- Sikeres ostrom
- Sikertelen ostrom
- Keresztesek győztes csatái
- Keresztesek vesztes csatái
- Első zavarok színhelyei
- Parasztháború által érintett területek
- Parasztháborúval egyidejű más megmozdulások helyszínei
- Erődített város
- Helység (város, mezőváros, falu)
- Vár

AZ UTOLSÓ HADMŰVELETEK

rinc által vezetett felkelők déli irányba próbáltak volna kitörni, Apáti mezővárosnál (a mai Apatin) azonban Bánffynak sikerült útjukat állni. A nagyúr „... nem gondolta, hogy (a parasztok) szembe mernek szállni győztes és magabiztos seregével. De Lőrinc és Antal nem zavarodtak meg társaik előző vereségétől és vezérük rettenetes halálától: rendbe álltak, s nem kerülték az összeütközést, hanem csatát álltak. A nekikeseredett emberek annyi kitartással és vitézséggel harcoltak, hogy kétórai küzdelem után is bizonytalan volt, kié lesz a győzelem. Végül Antal lovát golyó terítette le, a (katonák) ... körülfogták és elfogták. Az egyik vezér elveszett, de megmaradt Lőrinc: szóval, tettel harsányan biztatta embereit, meg ne rémüljenek Antal veszedelmén. De midőn az ingadozók megállításán és a hadiszerencse helyrebillentésén fáradozott, a keményebbre fordult küzdelemben paraszti részről sokan elestek, s maga is sebet kapott a fején. Társai, meglátván véres arcát, azt hitték, halálos sebet kapott, s oda másik vezérük is: megrémültek, s kiki futott, amerre lehetett."

Maga Lőrinc a közhit szerint nem itt halt meg, hanem a vereség után vagy öngyilkos lett, vagy pedig Törökországba menekült: mindenesetre soha többé nem hallott felőle senki.

A jól megfogalmazott elbeszélés kétségtelenül hihető, a történeti valószerűséget azonban ez mégsem pótolhatja. Egészen bizonyos, hogy 1514. július végén Nagy Antal már nem állt a kalocsai mezőn. Azt még lehet vitatni, hogy a legerősebb bácskai felkelő sereg sorsáról csakugyan a Verancsics-hagyaték magyar krónikája-e a legszavahihetőbb forrásanyagunk, de nyilván mindenki egyet fog velünk érteni, hogy amit itt történetírónk állít, az bizonyára tévedés: Istvánffynak nyilván tudomására jutott, hogy Nagy Antal serege Kalocsán gyülekezett, az időpontról azonban már nem szólt forrása, ő pedig – más támpontja nem lévén – Lőrinc pap menekülésének leírásakor vélte adatát a legszerencsésebben fölhasználhatni.

Így az apáti csata történetét csak nagy óvatossággal fogadhatjuk el. Ha nagyon kritikusak akarunk lenni, még Lőrinc menekülésének históriája (Temesvártól Kalocsáig) is gyanús, éppen Istvánffy szövegének belső ellentmondásai miatt. Szerinte – ha még emlékszünk rá – a ceglédi pap még májusban a Bácskába indult Dózsa táborából, a későbbi bekezdésben azonban – minden indoklás nélkül – újra a fővezér mellett találjuk, hogy a temesvári csata után még egyszer a Duna–Tisza közébe vezesse útját a humanista írásművészet. Márki feloldási kísérletét, a szegedi epizódot, nehéz lenne elfogadni. Lehetséges, hogy itt sem a ceglédi plébános Lőrinc pap működött, hanem egy újabb, immár negyedik azonos nevű felkelő hadnagy? S Istvánffy csak értesüléseinek homályossága miatt vélte úgy, hogy ez a bácskai vezér is azonos Dózsa fegyvertársával? Hiszen a bihari Lőrinccel való azonosítás is (mind Istvánffynál, mind a többi auktornál) pontosan ugyanezen a gondolati mechanizmuson keresztül született meg.

A sok kérdésre, sajnos, aligha tudunk választ adni. Verancsics krónikása Nagy Antal vereségét követően már nem akar tudni harcokról, vele szemben azonban Istvánffy segítségére siet Bartholinus, aki a paraszthábóru egyik utolsó csatáját

éppen a déli területekre teszi, s egy bizonyos Mihály barát seregének a Szerémségig való visszavonulásáról, majd ott elszenvedett vereségéről ír munkájában. A probléma ezzel teljesen holtpontra jut, s talán a legjobb lesz, ha minden további elmélkedés nélkül továbblépünk mellőle.

2. A dunántúli utójáték

A Dunántúl – a sárköz–tolnai szögletben lezajlott és az esetleges Sopron környéki mozgolódásoktól eltekintve – egészen július végéig, tulajdonképpen a parasztháború gyakorlati vereségéig, csendes maradt. A király által ide küldött mozgósítási parancsok általában nélkülözik azokat a kitételeket, melyek a Tiszántúlra vagy a Felvidékre menesztett hasonló iratokban a helyi felkelés veszélyeire utalnak.

Ha későn is ébredt a Dunántúl, a nyugalomnak egyszer mégis végeszakadt. Az első ismert mozgolódás a Veszprém megyei (annak északkeleti sarkában fekvő) hántai prépostság elleni támadás volt, amelyről már az előző fejezetben beszámoltunk. A prépost július 13-a körüli menekülését követően helyén maradt György pap, Hánta plébánosa, akire az ügyek vitelét bízták, az első rémület elmúltával nagy lelkiismeretességgel igyekezett megfelelni felettesse bizalmának. Az „ország" (azaz a király) rendelkezései értelmében a prépostság jövedelmeiből zsoldos katonákat fogadott, s azokat Veszprém megye hadainak kapitányához, Várkonyi Gergelyhez küldötte. Buzgalma azonban csak bajt hozott a fejére, méghozzá olyan bajt, amiről nyilván még csak álmodni sem mert volna, s amilyet még e zűrzavaros hónapokban is ritkán tapasztalhatunk.

A dolog eredetileg minden különösebb meglepetés nélkül indult. Nyilván maga György páter sem csodálkozott különösebben, hogy a keresztesek hamarosan fölszólították: az összegyűjtött hadinépet az ő táboruk megsegítésére küldje. Azt már viszont kissé furcsállhatta, hogy „Győr megye nemessége szintén magának kívánta és kérte, hogy... a nevezett sáfár zsoldosaival együtt hozzája csatlakozzon". A plébános – nyilván, mert a katonák már rég nem voltak nála, s ezért nem tehetett mást – mindkét oldalra elutasító választ küldött.

A Győr megyei nemesség vagy úgy értette a választ, hogy a sáfár a keresztesekhez szegődött, vagy pedig az általános idegfeszültség hatására minden ellentmondás dühkitörést váltott ki a rémhírek által föltüzelt nemesek között. Ma már nem dönthető el, az viszont tény, hogy (mint utólag a kárvallott pap a vizsgálóbírák előtt vallotta) „a nevezett Győr megyei nemesség közössége a... hántai prépostságot hatalmasan megrohanta, és mind a prépostnak Hánta mezővárosában fekvő házát, mind magát Hánta mezővárost, azonkívül a hántai prépostság minden értékét, javait és tartozékait kirabolta, s maga a tanú is (ti. György atya) Isten segedelmével csak futással menthette meg életét".

S hogy a plébános-sáfár baja még nagyobb legyen, a prépostságnak a támadás után őrizetlenül hagyott juhait – szám szerint vagy háromszázat – két élelmes csirkefogó, Szökcsey György kisőcsi pap és Szabó János pozsonyi polgár befogta, és valahol Gönyü és Ács között, az azóta elpusztult Vas község dunai révjén áthajtotta.

A hántai tragikomédia számunkra pillanatnyilag legfőbb tanulsága, hogy Veszprém megyében 1514. július második felében csakugyan működtek keresztesek, s ezzel Istvánffy Miklósnak egy eddig önmagában álló, tehát bizonyítottnak nem tekinthető állítása igazolást nyert. Humanista történetírónk szerint ugyanis a parasztháború legutolsó nagyobb hadműveletére a Dunántúlon, méghozzá éppen a fenti események által érintett területen került sor:

„Bár így a vajda, oly nagy győzelmet aratva, határtalanul örült, s miután már a szörnyű latrok vezéreit kivégeztette, azt gondolta, hogy az Isten segítségével teljesen leverte e parasztokat, s sikeresen bevégezte a háborút, mégis várakozása ellenére arról értesült, hogy Veszprém és Székesfehérvár között, a Bakony hatalmas erdeje környékén a parasztok egy Sós Domonkos nevű ember vezérlete alatt zsákmányt hajtanak el, s a nemeseknek nemcsak házaira és vagyonára törnek, gyújtogatnak és öldökölnek, hanem szentségtörő kezükkel még a szent templomok kifosztására s azok kegyszereinek elrablására is vetemednek. Ezért Sitkey Gotthárdot, Pápa és Somló várainak parancsnokát utasítja, hogy mivel magából Pápa mezővárosból a rendes őrségen kívül még ötszáz polgárt és kereskedőt is kivezethet mint lovasokat, azokat a földönfutókat és lázadókat iparkodjék megtámadni, s elűzve és szétszórva őket, méltó módon büntesse meg. Sitkey a székesfehérvári polgárokkal erőit egyesítette, s Jánossal, Gosztonyi győri püspök vitézével tanácsot tartott; így akarta a parancsot teljesíteni. Néhány kerekes ágyút is magával vitetett. A szedett-vedett csőcseléket, amely még őrséget sem állítva – ami pedig katonai szokás – táborozott, habozás nélkül megtámadta, és könnyűszerrel szétszórta. Az ágyúkat ravaszul, de jóságosan, hogy minél kevesebb vér folyjon, nem vasgolyókkal, hanem szalmával és zöld fűvel vagy ócska ronggyal és hasonló értéktelen holmival töltötte meg, s amikor mindkét fél kölcsönösen egymás látótávolába ért, kilövette rájuk. Erre oly nagy rémület fogta el a félénkeket, s az ágyúk szokatlan hangjától úgy megijedtek, bár azoknak csak dörejük és füstjük volt, hogy anélkül hogy összecsaptak volna, fegyvereiket eldobva, s megmenekülésük minden üdvét csak a futásba és a lábukba helyezve, rútul megfutottak, mialatt azokat a kevéseket, akik védekezni akarnak, köztük Domonkost is, összetiporták és megölték".

A kis történet hitelességét egyébként nemcsak a hántai eseményekről való tudomásunk támasztja alá. A szövegben említett Sitkey Gotthárd valóban élő személy volt, s 1514-ben csakugyan ő töltötte be Pápán a várnagyi tisztet. Szapolyai Jánosra is jogosan hivatkozik a dunántúli eseményekben magát érthetően jobban kiismerő Istvánffy: Veszprém főispánja a mindenkori püspök volt, az pedig, ez időben Beriszló Péter, valahol Horvátországban vagy Szlavóniában tevékenykedett. Távollétében – ahogyan ezt már megszoktuk – a megye leghatalmasabb birtoko-

saiból kellett volna hogy kikerüljön a nemesi szervezkedés irányítója: erre itt nem kerülhetett sor, mert a két Szapolyai testvér az ország más részeiben harcolt a felkelők ellen. Ezért állhatott a vajda megbízásából a szervezők élére Sitkey, akit a környék nemesei mint régi, tapasztalt katonát ismertek.

Sós Domonkos táborának szétszéledése az utolsó, még seregnek nevezhető paraszti gyülekezet megsemmisülése. Kisebb zavargásokról ugyan még ezután is hallunk, az ország különböző sarkaiból: július 19-én a szlavóniai Zágráb lakói keltek föl földesuruk, a zágrábi káptalan ellen, s két esküdtpolgár, Bálint szíjgyártó és István ötvös vezetésével, tömegbe verődve, s maguk előtt keresztesek módjára kihegyezett karót vitetve, lovon és gyalog, fegyverrel a kézben megrohanták a káptalan és a Szent István-székesegyház javait, minden terményt levágtak, s nagy fenyegetőzések között (ti. hogy a kereszteseket behívják) szép zsákmánnyal megtértek otthonaikba. Brandenburgi György szintén Zágráb megyében fekvő, Medve nevű várának népe is csatlakozott állítólag a felkelőkhöz.

Erdélyben és környékén még jó esztendeig tartott a nyugtalanság. 1514 utolsó napjaiban Szapolyai János vajda külön intézkedett egy nagyobb, rablóknak nevezett csapat üldözéséről: abból, hogy pontosan Beszterce városától kért a király nevében elrendelt mozgósítás során 16 puskást, arra gondolhatunk, hogy a már korábban is erre tevékenykedett, s csak jóval később elfogott Albert keresztes kapitány maradék népét kereshették itt az urak. A Temes megyei Monostor mezőváros lakói pedig, akiken Brandenburgi György őrgróf a keresztes háború alatt okozott károkért, meg más szükséges dolgok miatt 1000 aranyforint subsidiumot követelt, bátorságot merítve abból, hogy előző megmozdulásukért sem érte őket bántódás, rövid tanakodás után megüzenték udvarbírájuknak: egy dénárt sem hajlandók fizetni addig, míg az őrgróf maga meg nem hallgatja panaszukat.

Mindez azonban már jobbára csak a feudális társadalomban megszokott huzavona urak és alávetettek között. A paraszthábornak 1514 július utolsó napjaiban vége szakadt, s a bihari és bakonyi nemesi sikerek után az ország legfőbb gondja immár az volt: hogyan torolja meg a lázadást, hogyan állítsa helyre a fölborult jogrendet, mi történjék a károsultakkal, s végül: mi legyen magával az országgal.

3. Az úri bosszú és a temesvári kivégzés

A nemesség akaratával való szembeszegülésért járó büntetések hulláma, a megtorlás, tulajdonképpen megkezdődött már azelőtt, hogy a keresztesek fegyverei az urak ellen fordultak volna. Mezőtúr urai bilincsben küldték Budára azokat az embereket, akik sehogyan sem tudták fölfogni: hogy lehet az, hogy a papok a kereszt zászlaja alá szólították őket, s lelkük üdvösségét ígérik érte cserébe, a hatalmasok viszont nem akarnak belenyugodni távozásukba, holott a pápa a leghatározottab-

ban kijelentette, aki ilyenre vetemedik, az hitehagyó és pártütő. Vagy gondolnunk kell azokra a nógrádi, hevesi és más, e környékre való jobbágyokra is, akiket a megyék már április végétől kezdve próbáltak otthon maradásra bírni; vagy azokra az önkéntesekre, akiket a tokaji várnagy minden különösebb teketória nélkül kivégeztetett.

Az első, még helyi kezdeményezésre történő kegyetlenkedések május végére már a király és a törvény nevében végrehajtott rettenetes kivégzéseknek adták át a helyüket. Az első áldozatok valószínűleg az éppen kéznél levő túri foglyok lehettek: karóba húzásuk a megrémült udvar reakciója volt, fenyegetés a keresztesek számára. A karó megszokott kivégzőeszköz volt, legalábbis közrendűekkel szemben, a nagylaki véres színjáték mégis ördögi dühöt váltott ki az urak között. Nemest megölni önmagában is óriási bűnnek számított, de úgy halálra kínozni, mint a gonosztevő jobbágyokat volt szokás, azt mindenki valami elképzelhetetlen szörnyűségnek érezte. A következményeket az események tárgyalása közben már ismertettük, most mégis hadd sorjázzunk végig – emlékeztetésképpen – a megtorlás nagyobb állomásain: a pesti tábor hangadóinak kivégeztetése június első napjaiban, a Gubacsnál elfogott hajdúk tüzes sisakkal való megkoronázása június végén, Nagy Antal és társai felnégyelése július első felében, hogy csak a budaiakat említsük. De az országban nemhiába volt minden valamirevaló úrnak pallosjoga, ki-ki úgy büntethette a kezére jutott felkelőket, ahogy éppen kedve tartotta. Elég csak végigfutni a keresztesek ellen hadba hívó levelek vonatkozó kifejezésein: „... hogy a nevezett kereszteseket, ahol csak találjuk őket, gyilkolhassuk...", „... az ispánok pedig... vigyázzanak, s ha bárki nemest vagy nemtelent, aki a nép zavargását vagy lázadását szítja, föltalálnak, azt fogják el és végezzék ki...": „... a bíró és az esküdtek mindazokat a bármiféle rendű és rangú embereket, akik magukat kereszteseknek mondják, vagy azzá akarnak lenni, azonnal fogassák el, fejeztessék le, nyúzassák meg, vagy égettessék el..." A sort méltán fejezheti be Szapolyai János erdélyi vajda június 17-i parancsa: „... aki pedig lázadást akarna szítani, arról beszélne, vagy akár csak azt óhajtaná, azt azonnal minden büntetéssel sújtsátok és harmadíziglen kiirtsátok, nem tekintve sem nemet, sem méltóságot, sem hitet..."

János vajda, a fenti parancslevél kiállítója, foglyának tudhatta magát Székely Dózsa Györgyöt. Higgyünk ezek után Szeréminek, aki a vajda és a nemesek között folyt elkeseredett vitáról beszél, mert az előbbi nem akarta azonnal vérpadra küldeni az elfogott parasztvezért?

Azt nem tartjuk kétségesnek, hogy a fogoly sorsáról Szapolyai nem magában döntött, s még az sem hangzik valószínűtlenül, hogy Dózsa – tettei megmagyarázására, vagy legalábbis tisztesebb elbánásban bízva – valóban kérte volna Budára vitelét, mint ezt ugyancsak Szeréminél olvashatjuk. Ha volt is vita a győztesek között, az inkább – mint Brutus írja – a kivégzés miként je, de nem ténye körül forgott. Nagylakra minden jelenlevőnek jól kellett még emlékeznie.

Ez az emlékezés adhatja meg a temesvári bosszú szörnyűségének kulcsát. A po-

litikai törvénybontókkal szemben a kor különben sem szokott irgalmasabb lenni, mint a közönséges gonosztevőkkel: Kinizsi Pál azokat az árulókat, akik Nándorfehérvárt akarták föladni, saját bűntársaikkal ürüként süttette meg, az egyébként kegyesnek mondott II. Ulászló pedig azokat a cseheket, akik II. Lajos 1509-ben Prágában rendezett koronázásakor a magyarokat gyilkolni kezdték, megnyúzatta, és vasfogókkal tépette szét. Annak, aki egy felszentelt püspököt és több urat önhatalmúlag karóba húzatott, keresztre feszíttetett, a bosszú irgalmatlan logikája értelmében valami egészen különlegesen szörnyű halálnemmel kellett lakolnia. S a vérbírák meg is találták ezt az újabb fokozatot.

Székely Dózsa György kivégzéséről még az iskolás könyvek is szólnak, s azon az általános képen, amely arról kialakult, tulajdonképpen nincs mit változtatnunk. Három – alapjában véve hitelesnek ítélhető – leírást ismerünk Temesvár e tragikus óráiról: az *Aufruhr* nevű röplap és Istvánffy egy-egy szemtanúra hivatkozik, II. Ulászló többször idézett levele a császárnál levő magyar követhez pedig hivatalos információ. E három írás gyakorlatilag teljesen egyformán mondja el a történteket, legfeljebb a mellékes körülményekből hagynak el egyet-mást.

„Székely Györgyöt először is tüzes vassal megkoronázták, azután még élve, meztelenül, a lábainál fogva megkötözve, saját katonái, akiket közönségesen hajdúknak neveznek, s akiknek cselekedetei annyi sok szörnyűséget hoztak, s akiket hol tréfásan, hol komolyan bestiáknak szólított, fogaikkal széttépték, és felfalták. Ezután a testet négyfelé vágták, és a bitófára kifüggesztették" – írja a király.

Istvánffy pedig így szól:

„Borzad a lélek elmondani kegyetlen, szörnyű és eddig még soha nem látott és hallott gyötrelmes kivégzését a szerencsétleneknek. Bár minden halálbüntetést megérdemeltek, mégis méltányos lett volna, hogy azok a jámbor keresztények szánalommal és könyörülettel mérsékeljék vad kegyetlenségüket. A foglyok közül kiválasztottak körülbelül negyvenet, éspedig azokat, akik Székely György személyes szolgálatára voltak rendelve. Ezeket sötét börtönbe zárták, és tizenöt napig éheztették, hogy végül, már akik közülük oly hosszú idő múlva is életben maradtak, az éhségtől elcsigázva, a még élő és lélegző Györgynek félig megsütött húsából egyenek, és azt lenyeljék. De abból a negyven szerencsétlen emberből csak kilenc élt még, a többiek az éhségtől elsorvadva elpusztultak. Ezek közt volt egy Lőrinc nevű kovács, aki György lovait szokta patkolni; őt mint előrehaladott korú öreget, régen, gyermekkoromban láttam.

Ezalatt a kínzók vasból trónt, koronát és kormánypálcát – a király jelvényeit – kovácsolnak. A trónra meztelenül ráültetik Györgyöt, fejére teszik az izzó koronát, s kezébe az izzó jogart. Azután odavezetik a kilenc, még életben maradt szerencsétlent, akik az éhségtől elgyötörve sápadtak voltak, félholtak, hasonlóak az ember árnyékához, s azt parancsolják nekik, hogy György húsát, mely az izzó vashoz érve felvillant és sistergett, fogukkal szaggassák le, és nyeljék le. Ha nem teszik, kirántott kardokkal fenyegetően ott állottak a kínzók, hogy nyomban megöljék őket. Akik a haláltól való félelmükben ezt megtették, azokat elbocsátották.

Köztük volt az a kovács is, hármójukat azonban, akik az undorító falatot nem tudták lenyelni, tüstént megölték. György sem nem sírt, sem nem jajgatott, sem nem félt. Csak ezeket gyalázta, mert ő nevelte őket, kutyakölyköknek nevezte, s azután elhallgatott. S miután újra meg újra tüzes vasfogókkal szaggatták, végül is, nem bírva tovább elszenvedni az elviselhetetlen fájdalmakat, kilehelte lelkét."

Végül a német röpirat szövege:

„Továbbá az őrgróf szolgája, Kristóf nevezetű, megjött a hadból, elmondotta, hogyan fogták meg Székely Györgyöt; először – azt mondja ez a Kristóf, és ő is a hadból a szemével látta – megfogták őt és levetkőztették, és egy magas székre ültették. Azután koronát csináltak neki egy kerékabroncsból, azután ezt a koronát izzóvá tüzesítették, és az ő fejére helyezték. És ennél a koronázásnál mintegy hatvan emberüknek táncolniok kellett előtte és mögötte a maguk módján, és ehhez még hegedűvel és sípokkal is zengettek az ő módjukon. És akik ott jelen voltak barátok és papok meg egyéb tanult emberek, mindnyájan énekelték: Te deum laudamus. És ilyen éneklés közepette az ő öccsét, akit vele együtt fogtak el, három darabra vágatták az ő szeme előtt, majd azután a táncolóknak, az ő legjobb szolgáinak nyersen kellett őt enniök; szolgái ettől vonakodtak, mire hármat vagy négyet levágtak közülük, és mikor a többiek ezt látták, tátott szájjal rávetették magukat, és darabokat haraptak ki belőle. És aki nem nyelte le, azt levágták – és miután ilyen módon harapták és falták, azután fölnégyelték őt."

Szokás szerint a főbűnösnek végig kellett néznie társai halálát: még ezt a részletet is elfogadhatjuk hitelesnek. Az oly sok változatban fennmaradt kivégzés más szerzőknél persze sokkal több színt, sokkal erősebb aláfestést kapott, azonban már inkább az írói képzelőerő jóvoltából, mint eredeti értesülések alapján. Istvánffyt is csak annyiban kell helyreigazítanunk, hogy a szörnyű színjátékkal nem vártak az urak tizenöt napig: ha július 24-én Budán már tudtak Dózsa haláláról, akkor annak legalább három, de inkább négy-öt nappal korábban be kellett következnie, azaz legkésőbb úgy 20-a táján. Azok járnak tehát közelebb a valósághoz, akik három nappal a csata utánra teszik a kivégzést.

Székely Dózsa György viselkedése a vesztőhelyen már a kortársak csodálatát is felkeltette. Szerémi azt írta: „Valóságos második Macedóniai György vértanú volt, és megcsodálták, milyen béketűréssel szenvedett"; s hasonló módon emlékezik meg róla Verancsics kézirata is. Istvánffy elismerése (bár Jovius és Brutus hatása ez esetben is kimutatható) azért érdekes, mert a nagy humanista egyébként alig leplezett ellenszenvvel ír hősünkről. Márki Sándor pedig már a modern ember megdöbbenésével áll a források híranyaga előtt: „Biológusok kételkedhetnek rajta, elegendő-e a stoikus nyugalom Dósa emberfölötti kínjainak elviselésére; megőrizheti-e önuralmát a lélek, ha porhüvelyét, a testet, ily megpróbáltatás alá vetik . . . lelkének erejét már akkor is csodálhatjuk, ha a kínzóeszközöknek és az előkészületeknek láttára megőrizte hidegvérét. Ha a krónikások mégis nyugalmáról beszélnek, jele, hogy Dózsa szilárd jellemű ember hírében állott." Valóban, a ma embere számára szinte fölfoghatatlan viselkedés ez, amelyet – hacsak nem akarunk

György vezérben valamiféle biológiai csodalényt látni – egyetlen szempontból érthetünk meg: katona mivoltából.

Székely György életének a történelem lapjaira került rövid néhány hónapját hivatása révén kapta a sorstól, s ennek az üstökösszerű pályának a végén hivatásához méltóan fogadta a halált. A végvári katonák – akiknek erényeiről és hibáiról: kitartásáról, vitézségéről, de egyben kegyetlenségéről is oly sokat szóltunk már – különös életük során újrateremtették maguknak a harcos nomád népek rendkívül kemény moráljét, amely megkövetelte, hogy a férfi egyaránt legyen képes irgalom nélkül osztani, s ugyanakkor jajszó nélkül elfogadni a legkönyörtelenebb halált is. A keresztény mártírok erkölcsi ereje hitükben rejlett, ennek a vérpadra szintén a kereszt nevében lépő katonának inkább ebben a pogány múltat idéző szellemben.

Maga a kivégzés egyébként elárul valamit abból is, miben látták a bírák György vezér bűnének lényegét? Már Márki is fölfigyelt arra, hogy a kiválasztott halálnem mintha távoli rokonságban volna a középkorban a trónra törő lovagokra mért büntetéssel: azoknak izzó koronát szögeztek fejére. A tüzes vasabroncs, amit Dózsa fejére nyomtak, valóban szimbólumnak hat: a parasztkirálynak gúnyolt keresztes vezér megszégyenítése állhatott kiötlőinek szándékában; mint ahogy szimbólumként értelmezhetjük azt is, hogy a haldokló György testét saját embereivel falatták, haraptatták. A XV–XVI. század fordulója Magyarországon az organikus államszemlélet közismertté válásának kora, a királyi oklevelek elmélkedő részei („arenga") egyre gyakrabban hivatkoznak az „ország tagjaira". A nemes, aki ez ország ellen lázad, ennek a felfogásnak értelmében olyan, mint aki saját magának vagy szülőatyjának testébe mar bele. A hajdúk, akiket az elborzasztó lakomára kényszerítettek, ennek a jelképnek szörnyűséges illusztrálói lehettek: Dózsának személyében oly módon kellett bűnhődnie, ahogyan ő az állammal bánt.

Természetesen egyedül a vezér halála nem tölthette ki a győztesek bosszúvágyát. Társai és öccse osztoztak sorsában, s nyilvánvalóan sok keresztes fizetett még rajtuk kívül is életével vakmerőségéért. Történetíróink nem is fukarkodnak a legvérfagyasztóbb részletek fölsorakoztatásával. A foglyok legnagyobb részét – mások szerint mindegyikét – kivégezték, mégpedig a legválogatottabb kínzásokkal: karóba húzták, agyonvesszőzték, felakasztották, felnégyelték, tisztjeiket mezítelenül hosszú vasláncokkal egymáshoz bilincselték, és megégették, egyeseket keresztre feszítettek, megnyúztak, kerékbe törtek vagy tüskés fákon véreztettek el. Ha jól megnézzük, egy halomba gyűlt itt össze a középkor hóhérainak egész tudománya. S ez a teljesség már gyanús. Gyanús, mert mögötte megint inkább sejthetjük a tudós írók művészi hatásra vágyó, vagy esetleg csak megdöbbenteni akaró fantáziáját, mint a tökéleteset ritkán alkotó valóságot. S gyanús, mert a leghitelesebb források, a kortársak visszaemlékezései és az oklevelek nem támasztják alá az erről az esztelen vérengzésről a köztudatba oly mélyen begyökerezett história valódiságát.

A Dózsa halálát illetően oly megbízhatónak bizonyult *Aufruhr* határozottan azt állítja, hogy a foglyokat Temesvár után hazaengedték. Híradását Marino Sanuto

is megerősíti; s hogy legalábbis részben hiteles, azt kétségtelenné teszi Várday Ferencnek néhány ránk maradt levele.

A gyulafehérvári püspök – az eddigi véleményekkel ellentétben – nem vett részt a temesvári csatában, azon egyszerű oknál fogva, hogy az ütközet napján még nem lehetett a helyszínen. Láttuk, július 12-én még Muzsinán állt hadával, s nem is bizonyos, hogy Temesvárra vagy Kolozsvárra készült-e menni. Nem is találkozunk vele a Temesközben, csak öt nappal az ütközet után, 20-án, s még ekkor sem Temesvárott, hanem az attól kicsit távolabb fekvő Sződiben (Szépfalu). Innen ír Végedi Imrének Gyulafehérvárra, mégpedig a következő ügyben: „... kiváltottunk Tomori Páltól és Józsa Istvántól száz forinton ötven keresztest, Székely György bűntársait, különböző urak jobbágyait." A váltságdíj összege azonban nincs kéznél, ezért Várday a pénzt a szentlászlói vagy a fogarasi dézsmából kérte kiutaltatni az „eladók" részére. A dolog megtörténte felől kétséget sem hagy ugyancsak Váradynak valamivel későbbi, augusztus 13-i újabb levele, amelyben az összeg kifizetése felől az utolsó intézkedéseket megteszi – egyértelműen utalva arra, hogy a jobbágyok kiváltása már megtörtént.

A csatát követő kegyetlenkedések és vérengzés jelentőségét tehát nem szabad eltúloznunk: az első düh ugyan nyilván valóban számos áldozatot követelt, s az is valószínű, hogy a felkelők főembereit rövid úton – talán éppen a Dózsa sorsáról is döntő vészbíróság határozataival – elintézték, méghozzá nem nagyon válogatva az eszközökben. A néhány véres óra, illetve nap elmúlása után azonban a szenvedélyek lecsillapodtak.

Hasonlóan alakultak a dolgok az ország más részein is. A harcok befejezése után a legyőzöttek vezéreit mindenütt halálra keresték, s akit kézre tudtak keríteni, a legkegyetlenebb módon kivégezték. Példaként a bihari Lőrinc pap esetét beszélhetjük itt el.

A bihari csatavesztést követően Lőrinc – mint mondottuk – Zilahra menekült. „A parasztok – folytatja a történetet Szerémi – végre megértették, hogy Lőrinc papot legyőzték, és egymás között tanakodva így határoztak:

– Fogjuk meg Lőrinc papot, és vigyük a vajdához, így kegyelmet kaphatunk a magunk számára.

Tehát megfogták és az erdélyi vajdához vitték, el is nyerték a kegyelmet. Lőrincet megmotozták, és Krisztus testét (szentelt ostyát) találtak nála, ezzel együtt ítélték halálra. Kolozsvárott vitték a vérpadra, nagy tüzeket raktak, és azon a tűzön megsütötték. Így szenvedett vértanúságot." Egészen hasonlóan adja elő a történteket Verancsics magyar krónikása is.

A keresztes kapitány kivégzése szintén még az úri bosszúvágy első kitörésének idején történt. Ha forrásainknak hinni lehet, saját neve napján, Szent Lőrinc vértanú augusztus 10-i ünnepén halt meg, ugyanazon a módon, ahogy védőszentje. Az bizonyos, hogy augusztus 27-én már Csehországban is tudtak haláláról: igaz, itt olyan változatban, hogy letartóztatása után Budára hurcolták, s ott katlanban megfőzték.

Rajta kívül egyetlen ismertebb parasztvezér sorsáról szólnak még forrásaink: Balogh Istvánéról, akit a parasztháború vereségének híre valahol Munkács közelében ért, s akinek sikerült kimenekülnie Lengyelországba (más változat szerint Moldvába), ahol tán katonaként végezte életét. Mindenesetre soha többé nincs hír felőle.

Az egyetlen körzet a Bácska és Szerémség vidéke, ahol valóban tömeges emberirtásról, esztelen gyilkolásról tudunk. A törökkel folytatott állandó harcokban megkeményedett rác katonák kegyetlenkedései még a mainál sokkal kevésbé érzékeny kortársakat is megdöbbentették. „Meges egy helyen – írja a Verancsics-féle kézirat – a rácok dolgát hozom elí, kit tikegyelmetek meghiggyen, kit én jó részét ez dolgoknak szememmel láttam. Ez rácok az üdőben anyi vérontást, dúlást, fosztást tőnek Bács megyében, Bodrog vármegyében és egyéb tartományokban, szegén népet, apró gyermekeket, leánzókat, asszonynépeket, fírfiakat vágának le, hogy az Erodes király ideiben lett is meg ezer olyan vérontás. Mert én szememmel láttam az dulott morhát, hogy az gyermeket kivágták belőle. Mert mint Erodes király ideiben, az rácok az gyermeket lábánál fogva felvetették, tíz darabot is csináltak benne." Hájszentlőrinc felégetése, melyet más forrásunk is megerősít, ékesen példázza a történteket. Az esztelen vérengzésnek végül a Budáról megérkező királyi csapatok vetettek véget. A győztesek éppen Szeged ellen készültek.

„Ez dolog, hogy mind lecsendesedett vóna, a király Bornemisszája János nagy haddal Madarasra szálla. Ki mellé menének a fejérvári bánok, Terek Imre, Paksy Mihály, kik mellett az egísz rác had mind felmene. És mind a rácok, mind a magyaroknak, kik szolgáló népek valának, ilyen kívánságok vala: hogy az urak Nagyszegedet adnák nekiek kobzásra szolgálatjokért, ük azon megilígednének. Kin az urak sokat tanácskozának, mit kellene tenniek. Mert ezt forgatnák vala: a Szeged nagy váras Magyarországnak; más penig, hogy király fő várasa vóna: nem engedék.

Azonban a szegedi bírák, polgárok jüvének nagy ajándékkal az urakhoz és elnyumák, hogy Szegedet meg ne raboljanák. Holottan a had megtére Madaras mező felé nagy dobjaveríssel. És így a keresztes had leszálla."

A dolog valamikor a perleki tábor felszámolása után történhetett, a nándoriak és Bornemisza seregének egyesülése után. A szabad királyi város kifosztását az uraknak sikerült megakadályozni, s ez a lépés mintegy jelképe lehet annak a folyamatnak, amelyik nem sokkal a harcok elülte után megindult. A lázadók megbüntetéséről szóló többi híradás már korántsem olyan rettenetes, mint ezek a véres harcok nyomán járó őrjöngések. Ugyancsak Verancsics számol be arról is, hogy a kenderesi uraságok a maguk jobbágyait tüzes vaskereszttel bélyegezték meg: ez a cselekedet is iszonyatosan brutális, de mégsem azonos a tömeges kivégzésekről szóló történetekkel.

4. A bosszútól a kártérítésig

Anélkül, hogy a nemesi bosszúállás első rohamának szörnyű voltát kérdésessé akarnánk tenni, meg kell állapítanunk: már a parasztháború alatt sem mindig és mindenhol hoztak statáriális intézkedéseket. Ahol nagyobb baj nem fenyegetett, a nemesség hangja sem vált különösebben hangossá. Erdélyben, míg a viszonylagos csendet a beszivárgók meg nem zavarták, az elővigyázatossági intézkedéseket igazán nem mondhatjuk vérszomjasaknak. Június 18-án a két tordai kamaraispán, Józsa István és Dersy Benedek az említett Albert nevű keresztes kapitány ügyében csak elfogatási parancsot továbbít Besztercének, arról, hogy ki kellene végeztetni, nem esik szó levelükben. Igaz, maga a vajda már másnap kiadja hírhedt rendeletét . . .

A dunántúli nemesség is – Vas, Zala és Sopron megyék közössége – mikor Kanizsai Jánost fölkéri a védelem megszervezésére, az ellenszegülők megbüntetésére csak általánosságban ad meghatalmazást, különleges büntetésekről vagy jogkörről nem esett szó (július 9). A máramarosi nemesség választott kapitányai pedig a nemes Dolhai Péternét fenyegető técsőieknek és hosszúmezőieknek átírtak ugyan, de intő levelüket szórul szóra így fejezik be: „Ha pedig ez az asszony vagy emberei és familiárisai közül bárki, vagy akármelyik nemese vagy nemtelenje ennek a területnek valamiben ellenünk szegülne, vagy kihágást követne el, nem ti, hanem mi fogjuk azokat – a jog rendje szerint – megbüntetni, s nektek semmiképpen sem engedjük meg, hogy ilyen személyeket zaklassatok vagy megbüntessetek" (július 10).

A pillanatnyi sokkhatás elmúltával ehhez az irányzathoz kanyarodik vissza a megtorlás menete. Súlyosan lakoltak még a felkelésben részvétellel vádolt nemesek: augusztustól kezdve egyre sűrűbben találkozunk olyan királyi adománylevelekkel, melyek az ilyenektől elkobzott nemesi birtokok továbbadományozásáról szólnak. Perényi Gábor és Barilovics Miklós már tárgyalt új szerzeményei augusztus 5-én, szeptember 9-én, és szeptember 12-én keletkeztek. Az ellentmondások nagy száma – és, mint említettük, sikere – persze kétségessé teszi, hogy, ha egyáltalában a vád igaz volt is, valóban érte-e károsodás a szereplőket. Kivégzésről vagy elfogatásról pedig még említés sem esik ügyükben . . .

Igen, szólhat az ellenvetés, ha nemes volt a vétkes, azzal másként bántak, mint a szegény jobbággyal. Lehet, hogy így volt, de a ténylegesen bűnösnek találtak esetében a hatóság nem volt elnéző, még a nemeseknél sem: arra is van példánk, hogy hasonlóan szerzett birtokba az új tulajdonost ellentmondás nélkül beiktatták: Báthori András királyi kamarás így kapta meg húsz Szatmár megyei kisnemes összes javait Tyukodon és Gencsen 1514. november 23-án.

Ugyanakkor pedig a kereszt jele alatt harcolt parasztok elleni eljárásokról az oklevelek bizonyságai szerint sem mondhatjuk azt, hogy túlmentek volna a feudális jogszokások korlátain. Alig néhány nappal az utolsó fegyverzaj elülte után,

augusztus 7-én Bars megye intést kapott II. Ulászló királytól. Az uralkodó roszszallását az váltotta ki, hogy a barsi hatóságok azokat a jobbágyokat – köztük a már általunk is ismert Berthalom Gergelyt –, akiknek kiadatását a szomszédos Hont megye a parasztháború alatti cselekedeteik miatt hivatalosan is kérte, nem voltak hajlandók kiszolgáltatni.

Jószándékú és alávetettjeik iránt megértő nemesek különös kegyessége volna ez csupán? Aligha. Két héttel később, augusztus 22-én Budán kelt egy másik jellemző tartalmú levél, amelyet Bajoni János írt testvérének, Bajoni Benedeknek. A levélíró, megemlítve, hogy derecskei jobbágyai közül néhány fogságban van (hol és hogyan, nem mondja, különösebb bántódásuk azonban ezeknek sem eshetett, hiszen éppen ezért kap szemrehányást a címzett, hogy sorsukról nem számolt be bátyjának), azzal folytatja: a király megparancsolta Báthori Andrásnak, hogy mind az érsek, mind az ő (ti. Bajoni) jobbágyait engedje szabadon, ezenkívül közbenjáróként kiküldte Szeréndi Miklóst a környék összes uraihoz, „hogy hagyjanak fel a parasztok üldözésével és zaklatásával". Egyebekben pedig János úr arra kéri testvérét, hogy a váradi udvarbíró révén próbálja visszaszereztetni az udvari (sárrétudvari) jobbágyok által elrabolt arany- és ezüsttárgyakat.

Az elfogott felkelők (valószínűleg ilyenekről van szó) sorsa közüggyé vált, s a király képében az államhatalom is beleavatkozott. Önmagában ez még nem lenne könnyebbség – ismerjük, mennyire nem volt már tekintélye ekkor a kormánynak –, de a levél azon túl, hogy megemlíti a jobbágyok zaklatását, éppen azt bizonyítja: már nem annyira megbüntetés céljából tartanak az urak fogva jobbágyokat, mint inkább elszenvedett káraik jóvátétele reményében.

Néhol a király egyszerűen megkegyelmezett a vádlottaknak, mint ezt Kengyel, Körösszeg és Kölesér esetében láttuk, s ha azok elég erősek voltak, már nemigen eshetett bántódásuk. 1514. december 9-én például Ulászló hivatalosan figyelmeztette Szapolyai Jánost, mint erdélyi vajdát, hogy Dés és Torda mezővárosok lakóit a felkelésben való részvétel bűne alól felmentette, ezért a megyei hatóságok szüntessenek be minden ellenük irányuló eljárást. Sőt, olyan esetről is tudunk, mikor királyi közbenjárás nélkül sem esett bántódása olyan oppidumoknak, amelyek pedig kétségbevonhatatlanul csatlakoztak a keresztesekhez. Monostor mezővárosa, Brandenburgi György Temes megyei birtoka annyira fölbátorodott például büntetlenségén, hogy 1515-ben, hasonló elbánásban bízva, kereken megtagadta az őrgróf tisztjei által tőlük követelt adók és szolgáltatások teljesítését.

Utoljára hagytuk a példák legérdekesebbjét. Kis Gergely bánhegyesi jobbágy ellen – akiről a maga helyén megírtuk, hogy saját kezével húzta karóba urát, Ravazdy Pétert –, annak ellenére, hogy saját maga mondotta el Ravazdy özvegyének cselekedetét, még 1515 végén is javában folyt a vizsgálat. A közhitben uralkodó kép értelmében csodálkoznunk kellene, hogy vallomástétele után nem végezték ki azonnal.

Az adatok és a hagyományos vélemény tehát nem egyeznek, s nyilvánvaló, hogy nem az adatokban van a hiba. Történetírásunk – miután még nem ismerte a kér-

désre bőséges anyagot szolgáltató okleveleket – kénytelenségből humanista íróink véleményére támaszkodott. Azt persze érdemes volna egyszer megvizsgálni, hogy őket voltaképpen mi indította az általuk is csak nagyon homályosan vagy egyáltalában nem ismert események ilyen kiélezett formában való tálalására. Ez a vizsgálódás kívül esik mostani munkánk érdeklődési körén, s legföljebb csak annyit kockáztatnánk meg e tárgyban, hogy egyrészt általában mindig érvényesülő dramatizáló hajlamuk, másrészt a múlt bűneinek korukban nagyon is időszerű ostorozása (többségük a török magyarországi uralmának tetőpontján élt és dolgozott) vitte őket a túlzásokba.

Leszögezhetjük, hogy a felkelést követő megtorlás az első pillanatok féktelen indulatban fogant kegyetlenkedései, illetve a legfőbb vezetők módszeres kiirtása után jellegében gyökeresen megváltozott. Nem szabad elfeledkeznünk arról sem, hogy ez a változás nem irgalmas érzületből fakadt. Néhány esetben talán ilyesmi is befolyásolta egyes személyek magatartását, a valódi indíték azonban ennél sokkal, de sokkal hétköznapibb. Az uralkodó osztály a jobbágyok munkájából élt, azok termelő tevékenysége nélkülözhetetlen volt számára. Nos, 1514 már tavasztól kezdve egyik bajt a másik után hozta: a jobbágyok beálltak keresztesnek, majd fellázadtak, és végigdúlták a fél országot. Ebben az évben aligha volt jó termés a Nagyalföldön. Sokan végleg elvesztek: egy részük elesett a harcok során, másokat az ütközetek után vágtak le. Ha a mészárlás tovább folytatódik, az ország mezőgazdasága, s a nemesség anyagi helyzete helyrehozhatatlan károkat szenved. A megmaradt munkaerőt óvni és védeni kellett. Az imént fölsorolt példák némelyike kitűnő illusztráció okfejtésünk mellett. A Ravazdyt megölő jobbágy a háború végén újra visszaköltözött Brandenburgi György birtokára: életének legalábbis ideiglenes megkímélését egészen egyszerűen annak köszönhette, hogy az őrgróf nem óhajtotta őt visszaadni régi ura özvegyének. S ugyancsak Brandenburgi állt a háttérben több más esetnél is. Szinte meg sem lepődünk már, ha elolvassuk II. Ulászlónak az ő kérésére szeptember 2-án kiállított mandátumát. A király ebben az ország minden rendű és rangú lakosának meghagyja, hogy – mivel az őrgróf birtokain oly szörnyű károk, fosztogatások történtek, hogy azok csaknem elpusztultak – „nem akarván ezeket a szegény földműveseket teljesen tönkretenni, azt kívánjuk, hogy a tőlük elragadott bármiféle javakat nekik visszaszolgáltassák", s azokat, mikor holmijuk felkutatása végett bárhová is megérkeznek, akadályozni senki se merészelje, amit pedig megtalálnak, azt kellő igazolás után kapják vissza. A fősereg harcainak egyik fő károsultja minden áron helyre kívánta állítani birtokait.

A jobbágyok kímélése tehát elsősorban az elszenvedett károk helyrehozatalát célozta. S ezzel elérkeztünk a felkelést követő időszak egyik legnagyobb gondjához. A nemességnek csak egy része követelte a lehető legszigorúbb megtorlást (akár személyes indokból, pl. ha családtag esett a keresztesek áldozatául; akár elvi megfontolásból), azok viszont, akiknek jobbágyait emiatt vérpadra kellett volna küldeni, nem túlzottan lelkesedtek az ügy drasztikus befejezéséért. Annál egységesebben jelentkezett ezzel szemben az az igény, hogy az okozott károkat a tette-

seknek meg kell téríteni. A Bajoniak példája, akik elvesztett javaikat a hatóságok közbenjárásával próbálták visszakapni, nem volt egyedülálló. A kassai harmincadosok már június végén parancsot kaptak az elorzott nyájak, jószágok felkutatására. Szabolcs megye nemesi közgyűlése mindjárt a parasztháború befejezése után határozatot hozott, miszerint „ennek a megyének valamennyi parasztja vagy jobbágya, bárkinek birtokán él is, megadóztattassék, az így szerzett pénz egy esküdt-nemesnek adassék, és (ő) abból azoknak a nemeseknek, akik a parasztok által károkat szenvedtek, teljes kielégítést adjon". S az ilyen, hivatalos kezdeményezés még a jobbik eset volt. Egyes urak egészen egyszerűen (igazi XVI. századi szellemben) maguk vették kezükbe dolgaikat, s saját erejükből kezdtek a tettes vagy annak vélt jobbágyoktól kártérítést kicsikarni. Bélteki Drágffy János Csáky Mihály és Csáky János közép-szolnoki birtokainak parasztjait kezdte ily módon sarcoltatni, olyannyira, hogy Csákyék kénytelenek voltak a király támogatásáért folyamodni. Ulászlónak kérésükre 1514. augusztus 18-án kiállított intő levele tanulságos gondolatokat tartalmaz:

„Mi pedig, miután ezek a parasztok, akiknek nagyobb része, mint tudjátok, nem akarattal, hanem kedve ellenére, a veszélyektől való félelmében kelt föl, s már lecsendesedtek, nem akarjuk őket teljesen tönkretenni és végsőkig elnyomni, mert az másfelől mind a földesuraknak, mind az egész országnak kárára lenne . . ." – írja Ulászló, s a mondatok mögül félreérthetetlenül kicsendül az aggodalom: az önkényeskedés csak tovább ronthatja a helyzetet.

S hasonló hatalmaskodásokkal tele volt az ország. Példáink közé azt az esetet érdemes fölvennünk, mikor Bars megye közössége az esztergomi káptalan dézsmaszedő tevékenységét kezdi akadályozni, a vonatkozó iratok alapján pontosan augusztus első napjaiban.

A királyi hatalom gyengesége, s a főurak önkénye miatt amúgy is sokat szenvedett ország számára a parasztháború teremtette újabb feszültségek tehát az anarchikus közállapotok további romlásának rémét idézték föl. Az uralkodó osztály túlnyomó többségének közvetlen anyagi érdekei, s osztályszempontjai egyaránt megkívánták, hogy a kártérítési és más, a felkelés alatt keletkezett ügyek, ellentétek elintézésére a szükséges jogi alapokat megteremtsék, ahhoz megfelelő kereteket biztosítsanak.

Ehhez az igényhez járult még hozzá a kisnemesség gyanakvása, mellyel a királynak nélküle, ellenben a királyi tanács aulikus főurai befolyása alatt hozott döntéseit általában fogadta. El kell ismernünk, e gyanakvásnak a parasztháborúval kapcsolatos utólagos határozatok esetében is volt némi jogosultsága. Hogy miért, arra csak egy példát hoznánk: Szakolyi János birtokainak sorsát. A keresztesek közé keveredett főúr javait már a temesvári csata előtt magának adományoztatta Podmaniczky János. Csak látszatra büntető szankció ez, hiszen tudnunk kell, hogy Podmaniczky Szakolyi sógora volt (Szakolyiné Podmaniczky Borbála révén), s így több mint valószínű, hogy akciója kizárólag a vagyon átmentését célozta, s a ki-

rályi adomány ehhez nyújtott nagyon értékes segédkezet. Családon belül maradt a birtok, megvolt a lehetőség azt visszajuttatni Szakolyinak . . .

Hasonló esetek a közhangulatot nyilvánvalóan tovább rontották. A kor viszonyainak ismeretében bárki megjósolhatta, hogy a bosszú, a kártérítési igény és a vagyonmentés háromszögéből megfelelő óvintézkedések nélkül keserves zűrzavar jön létre. Ez lehetett az egyik oka annak, hogy II. Ulászló 1514 őszén elrendelte az országgyűlés összehívását.

A feudális állam diétája azonban természetesen politikai fórum is volt, s összehívásának más, az adott helyzettel kapcsolatos politikai indítékai is lehettek, ezért elengedhetetlen egy pillantást vetni azok természetére is.

5. A parasztháború közvetlen politikai hatása

Annak, ami 1514 nyarán történt, az uralkodó osztályon belül kétséget kizáróan Bakócz érsek volt a fő vesztese. A keresztes hadjárat, melyhez kedve ellenére fogott, de amelybe kénytelen volt minden reményét helyezni, számára katasztrofálisan végződött. A törökellenes vállalkozás kudarca Rómával kapcsolatos terveit tette semmivé. Bármit is remélt ott – pápai trónt, hatalmat, biztos helyet az egyházi hierarchiában – Európára szóló balsikere után egyszer s mindenkorra lemondhatott róla. Hiába volt kezében X. Leó engedélye a Rómába való visszatérésre, soha többé nem látta az örök várost. Pedig az agg kardinális még hét évig élt 1514 után (1521-ben halt meg Esztergomban). A vereség beismerése ennél nem lehetett volna teljesebb.

S ez még csak az egyik oldal. Az esztergomi érsek nemcsak a világpolitikában kiharcolt tekintélyét veszítette el, hanem az országon belüli pozícióját is. A keresztes hadjárat idehaza kezdettől fogva az ő személyes ügyeként szerepelt, s ez már önmagában elegendő lett volna ahhoz, hogy a felelősséget az ő nyakába varrják. A vállalkozás előkészítése során elkövetett hibák, az előre megjósolhatóan bajt hozó sietség, a vezérlet körüli huzavona, most mind megbosszulta magát. Akik márciusban és áprilisban bármi okból ellenezték a kereszt kihirdetését, most erre való hivatkozással – saját érdemeik megfelelő hangsúlyozásával – a legátus fejét követelhették. S ezek az emberek, részben saját óvatosságuk, de részben a sors szeszélye folytán is, pontosan azok voltak, akik a parasztháború leverésében a legnagyobb érdemeket szerezték, s akik régtől fogva vártak az alkalomra: megtörni annak az udvari klikknek uralmát, melybe Bakócz is tartozott.

Ahogyan erdődi Bakócz Tamás a legnagyobb vesztese, úgy lett a Szapolyai család és pártjuk a legnagyobb nyertese az 1514-i parasztháborúnak. Az ellenzék vezetője, Szapolyai János ellenezte a leghevesebben és legtovább a keresztes hadjárat megindítását. Utólag visszatekintve azokra a motívumokra, melyek akkori maga-

tartását meghatározták, nem tagadhatjuk meg tőle az elismerés bizonyos fajtáját. A politikai előrelátás, ami annyira hiányzott ekkor a magyar állam vezetői legtöbbjéből, nála legalább nyomokban fölismerhető. Az eljövendő drámát nem látta előre, de úgy véljük, nem volt az a magyar vagy európai politikus, aki azt megjósolhatta volna. Az is bizonyos, hogy vonakodása elsősorban pártpolitikai okokkal magyarázható. De ebben az esetben híveinek, a köznemeseknek aggályai sokkal közelebb álltak a való élethez, mint az érsek-legátus és támogatói átgondolatlan és előkészítetlen tervezgetései. A vajda a maga módján következetes is maradt álláspontjához: makacs elzárkózásával addig halasztotta a bulla kihirdetését Erdélyben, míg azt az események végleg időszerűtlenné tették. S még azzal sem vádolhatták, hogy intézkedéseivel a honvédő harcot akarta volna szabotálni: a parasztok kezébe ugyan nem adott fegyvert, de a rendelkezésre álló reguláris haderővel mindenkinél korábban készen állt az 1514-i hadjárat megkezdésére.

Ő, ismerve a nemesség vonakodását, fölmérte, hogy milyen veszedelmes feszültség származhat annak ingerléséből. A tervezett vállalkozás előkészítésének elégtelenségére, sőt abszurditására hivatkozva, meg tudta akadályozni, hogy a parasztfelkelés Erdélyben is olyan méreteket öltsön, mint az anyaországban.

Még ennél is súlyosabban esett azonban a latba, hogy a parasztháború leverésének munkáját szinte teljes egészében a vajda végezte el: az ő tisztjei verték vissza Lőrinc pap támadását Kolozsvárnál, személyesen vezette azt a hadműveletet, amellyel a legnagyobb és legveszedelmesebb keresztes tábort felszámolta. Az ő seregének egységei győztek Biharnál és Apátinál. Az összes többi úri győzelmek közül egyedül a nándorfehérváriak két bácskai hadmenete volt az ő sikereihez hasonlítható, de jelentőségük messze elmaradt az övéi mögött. Hiába győzött Bornemisza kétszer, Gubacsnál és Debrőnél, ezek mellékes epizódok voltak a parasztháború történetében. A budai várnagy erőfeszítései arra sem voltak elegendők, hogy megfelelő sereget tudjon a király kezébe adni a parasztok elleni harcra. Azt megint csak az egyik Szapolyai testvér, György oldotta meg.

Bakócz tekintélyének semmivé válása s Szapolyai János pozíciójának megerősödése ezen a réven kapcsolódott be a magyar belpolitika évtizedes belső harcainak rendjébe. Az udvari párti főurak tehetetlensége, függetlenül attól, hogy önhibájukon kívül kényszerültek mozdulatlanságra, ebben a szituációban sorsdöntő jelentőséget kaphatott: a két főszereplő személyi súlyának megváltozásával együtt a hatalom eddigi egyensúlya borult föl, az erdélyi ellenzék javára.

II. Ulászló király apátiába süllyedve, tehetetlenül szemlélte főurainak a kormányrúdért folytatott marakodását, Szapolyai János megerősödése azonban még számára sem volt közömbös: szerte az országban beszélték, sőt még maga a vajda sem csinált titkot a trónnal kapcsolatos reményeiből. A betegeskedő öreg Jagellót éppen ez a kérdés, fiának trónöröklése kötötte a legerősebb szállal az „udvari párt" nagyjaihoz. Közös érdekük volt, hogy Szapolyai és pártja várható igényeivel szemben a legszívósabban ellenálljanak. Az ellenállást ott kellett elsősorban elő-

készíteni, ahol a vajda frissen szerzett túlsúlya a legjobban érezhető volt: az amúgy is döntő fontosságú katonai erőviszonyok terén.

A diadalmas erdélyi hadsereg és Szapolyai György óriás bandériuma a harcok után ugyan rövidesen hazatért otthonába, emlékük azonban különös súllyal nehezedett azokra, akik nem örültek János vajda dicsőségének. S hogy az ilyenek aggodalma még nagyobb legyen, a megpróbáltatásokat többnyire saját bőrükön is tapasztaló nemesek dühe nagyjából pótolta a szélnek eresztett reguláris katonákat: a hangulat az országban olyan volt, hogy fegyverre kelésüket minden további nélkül el lehetett képzelni. A király ellen merényletet követtek el . . .

Alighanem erre gondolt Ulászló, amikor július 24-én, még a létező keresztes táborokra hivatkozva, elküldte már említett segélykérő levelét Miksa császárhoz. A birodalom feje tett is lépéseket ez ügyben, Hohenzollern Frigyes és Kázmér ansbachi, illetve kulmbachi őrgrófokat, Brandenburgi György apját, illetve testvérét bízta meg kétszáz-kétszáz lovas segélyül vitelével, de az idő közben gyorsan telt (Miksa augusztus 5-én intézkedett), s a támogatás szüksége mind égetőbbé vált. Ez derül ki legalábbis abból, hogy a királyt „nagy megnyugvással" töltötte el az a Budára éppen augusztus 5-e körül befutó hír, hogy Bertalan münsterbergi herceg saját katonáival, illetve Prága és más cseh városok által fizetett zsoldosokkal megindult Magyarország felé és a cseh–morva határ közelében fekvő Německý Brodba érkezett.

Egy pontosan ezen a napon kiállított királyi iratunk a parasztháborúról mint befejezett dologról emlékezik meg. Ha Ulászló a cseh–sziléziai segítséget valóban a parasztok ellen akarta volna igénybe venni, a legtermészetesebb dolog az lett volna, ha illően megköszönve és megfizetve a herceg fáradozását, seregestül hazaküldi. De nem ez történt, s a fentiek után nyilván nem kell magyarázgatni, miért. A király által Německý Brodba visszaküldött hírvivő, Hradissini Jeromos királyi táblai jegyző augusztus 12-én ér újra Bertalan táborába, amely nem sokkal később továbbindult Magyarország felé, a hónap 23. napján már Hainburgban (Dévénnyel szemközt, a Duna osztrák partján) járt, s 31-én végre bevonult Budára.

A megérkezett had a kor viszonyaihoz képest roppant tekintélyes erőt képviselt: forrásaink 6–7000 főre becsülik, és számos szekeréről, ágyújáról is megemlékeznek. Ekkora sereg fizetése és ellátása óriási terhet rótt az amúgy is kifáradt országra. A király sem igen tudhatta, miből fogja kielégíteni a zsoldosokat: a kincstár helyzetéről árulkodó adataink ugyanis roppant szomorú képet mutatnak. A katonai kiadások fedezésére eredetileg szolgáló subsidiumot ebben az esztendőben is kivetették ugyan, de az ország egyik felén a hadiesemények miatt volt lehetetlen azt beszedni, a másik felén pedig a befolyt összegeket a jobbágyok ellen fegyverkező úri és megyei bandériumok költségei nyelték el. A kormány a nyomasztó adósságok elől menekülve rendkívüli adót rótt ki a szabad királyi városok legtöbbjére: a ránk maradt adatok szerint Korponától 600, Pozsonytól 2000, Soprontól 1000 aranyforintot kért. Tekintve, hogy Pozsony évi rendes adója 750, Sopron pedig 350 forint körül mozgott, a megterhelés rendkívül súlyos volt. Hiába hangsúlyozta nyomaté-

kosan a király, hogy a nevezett összegekre a felkelt parasztok elleni harcra fogadott nagyszámú zsoldoskatonaság fizetése végett volna szükség (július 27-i levelében, s ez akkor még alighanem igaz is volt) a polgárok csak vonakodva adtak valamicske pénzt. Bártfa városáról tudjuk, hogy július 17-én 200 forintot kifizetett az alkincstartó, Pemflinger Márk kezéhez, a többi városra azonban a királynak újból és újból rá kellett üzennie, anélkül hogy eredménynek valami nyoma maradt volna ránk. Korponát még augusztus 27-én is csak sürgeti Ulászló, hogy legyen tekintettel „ezen ország bajaira és szükségére, egyben saját üdvére és fennmaradására is, ami ennek az országnak jó és nyugodalmas állapotától függ", s a rendkívüli adót fizesse meg. Ezúttal még fenyegetés is került a mandátum végére: ha a város most sem engedelmeskedik, olyan büntetést szabnak ki rá, mely minden parancsmegtagadónak példa gyanánt szolgálhat. Mindhiába. Pozsony nemcsak hogy halogatta a 2000 forint kifizetését, hanem egyenesen megtagadta azt. A király 1515. január 26-án (!) küldi el immár sokadszor a városba Hrussóczy Mihályt, familiárisát, hogy a polgárokat a legsúlyosabb fenyegetésekkel rákényszerítse a fizetésre. Az egyetlen vigasztaló momentum e gyászos huzavonában, hogy a legutóbbi levél állítása szerint már csak a pozsonyiak tartoznak a kincstárnak, a többi szabad királyi város már eleget tett kötelességének. Teljesen azért ebben sem kell megbíznunk: lehet, hogy a vonatkozó mondat csak a nagyobb nyomaték kedvéért került a szövegbe . . .

A kormány nagy szükségében a zsidókról sem feledkezett meg, s ürügyül használva, hogy azok – legalábbis a soproniak – a vész közeledtekor a királyhoz fordultak védelemért, meghagyta Schwarz Mendelnek, a magyarországi zsidók vezetőjének, hogy „a gonosztévők elleni jelen hadjáratunkhoz bizonyos összeget Pozsony városunk zsidóitól szedjen be". A fizetés azonban itt is késett, és Ulászló már július 31-én kénytelen volt sürgetni, hogy Mendel ismét járjon el a végrehajtás dolgában.

A kincstár tehát, a jelek szerint, a szokásosnál is üresebb volt. Se ellenség, se pénz – mire kellett mégis Budán a sokezer idegen zsoldos?

Újból egy jelentőségteljes időbeli egybeesés győzhet meg mindket arról, hogy sejtésünk a belpolitikai helyzetről közel áll a valósághoz. Augusztus 7-én a király Magyarország legnagyobb uraihoz leveleket küldött szét, melyben azokat sürgős tanácskozásra hívta. Nem szükséges ismertetnünk – mondja a levél –, „mekkora pusztulásba és rendetlenségbe jutott most ez a megviselt ország; habár rólatok, kik a mi országunknak legfőbb tagjai vagytok, közismert és tanúsított, hogy ennek elhárítására nem kevés gondotok volt. E veszedelmek és rendetlenségek ellen milyen eszközök lennének a legalkalmasabbak – erről akarunk érettebben gondoskodni. Nem tudjuk, országunk meddig képes még állapotában megmaradni . . . és mivel a keresztesek elleni háborúban az utolsó csapást is megtették . . . gondolhatjátok, hogy itt teljes biztonságban lesztek . . ."

A befejező mondatok magabiztosságát alighanem Bertalan herceg közeledésének e napokban meghozott híre sugallta Ulászlónak, s nyilván a meghívott főurak

biztonságérzetét sem csak a már ténylegesen befejeződött parasztháborúra való tekintettel kellett erősítgetni. Többségük ugyanis ahhoz a hatalmi csoportosuláshoz tartozott, amelyikre a közvélemény a bekövetkezett drámáért a felelősség jó részét hárította. A cseh zsoldossereg tehát minden valószínűség szerint az udvari párt, a királyi tanácsosok védelmét volt hivatott szolgálni a fölbőszült és magát most erősnek érző nemességgel szemben.

Nem tudjuk, a tervezett tanácskozást sikerült-e nyélbeütni. Elképzelhető, hogy igen, s azon az országgyűlés előkészítésének feladatait beszélték meg a jelenlevők. Egy dologban azonban nem történhetett változás: közülük sem igen akadt, aki a külföldi katonák hópénzét kifizette volna. Nem mintha ilyesmire nem lett volna példa a magyar történelemben, hanem egészen egyszerűen azért, mert éppen a leghatalmasabbak közülük alaposan megérezték a felkelés anyagi gondjait. Perényi Gábor 12 000 forintot vett föl Frangepán Gergely kalocsai érsektől; igaz, ő is hitelezője volt nagybátyjának, a nádornak 1400 forint erejéig. Ráskay Balázs ugyancsak a parasztháború alatti költségeire 8000 forintot kért kölcsön Sárkány Ambrustól, Báthori István pedig Temesvárott verte magát egy másfélezer forintnyi adósságba. Várday püspök sem állt jobban.

Ezek után kénytelenek vagyunk hitelt adni a forrásainkban néhol felbukkanó állításnak, hogy a Budára ért cseh katonaságot Bakócz Tamás fogadta zsoldjába. A gazdagságáról híres érsek, a jelek szerint, nem sokat vállalt magára a tervezett törökellenes háború költségeiből. A jobbágyok leverésére fordított költsége sem volt olyan sok (már legalábbis amiről mi tudunk), és exponált személye miatt a többiek akár ki is kényszeríthették tőle ezt az áldozatot.

Mégsem gondoljuk, hogy Bakócz kényszerűségből vállalta magára a roppant kiadást. Illetve nem külső, hanem belső kényszerből tehette ezt: amennyire utólag meg lehet állapítani, az agg érsek nem akart belenyugodni vereségébe. Július végén instanciázni kezdett Miksa császárnál: engedje meg a bulla kihirdetését német területen. Megdöbbentő olvasmány Simon modrusi püspökhöz, a keresztes hadjárat, sőt római útja idején is hű társához augusztus 18-án írt levele. Még egy hónapja sem múlt el, hogy az utolsó parasztfelkelők összemérték fegyvereiket az urak hadával, s Tamás esztergomi érsek, bíboros, pápai legátus, mivel – mint mondja – az összes rábízott országban tisztét megfelelőképpen betölteni nem tudja, Szlavóniára, Horvátországra és Dalmáciára nézve vicelegátusává vagy helyettesévé nevezi ki a modrusi püspököt, és ráruházza „mindazokat a különös hatalmakat és kegyelmet, melyeket az apostoli Szentszék engedett át, bármifélék és bármilyenek legyenek is, beleértve a törökök elleni keresztes hadjárat meghirdetését, annak megszervezését és végrehajtását".

Az elmulasztott nagy lehetőség utáni kétségbeesett kapkodásnak azonban már csak keserű gyümölcsei lehettek. A Velencei Köztársaság már tavasszal is eléggé érthetően a magyar kormány tudomására hozta, hogy esze ágában sincs fölborítani a töröktől keservesen megszerzett békét. A szokásos pénzsegélyt is csak olyan formában folyósították, hogy azt nem a király, hanem egyenesen a horvát

bán kapta kézhez. Egy magyar követ, aki csak most, augusztus 17-én kapta meg a távozási engedélyt a lagúnák városából, újra azt a hírt hozta Budára, hogy a köztársaság fölöttébb örül ugyan Ulászlónak a parasztok felett aratott győzelmén, pénzt a török ellen azonban nem ad. Nos, mikor a signoria megtudta, hogy Bakócz újrakezdte a kísérletezést a keresztes hadjárat öngyilkos fegyverével, úgy látszik nem röstellte erélyesen rendreutasítani az érseket, korábbi leghűségesebb magyarországi segítőtársát. Simon püspök ugyanis október 19-én mentegetőző hangú levélben fordult Leonardo Loredano dozséhoz, s abban az érseknek és Suriano budai velencés követnek párhuzamos – sajnos előttünk ismeretlen – leveleire hivatkozva, a szó szoros értelmében letagadta, hogy keresztes hadjáratot kellene szerveznie.

Az esztergomi érsek tehát 1514 nyarának végén még egyszer megpróbálta helyrehozni kudarcát, s ez azt jelenti, hogy a politikai élettől egyelőre nem vonult vissza. Aktivitása nyilván csak tovább bőszítette ellenfeleit, s ezt neki is nagyon jól kellett tudnia: saját mozgásszabadsága, s pártjának érdekei egyaránt megkívánták, hogy a kínálkozó fegyvereseket keze ügyében tudja. Ez lehetett az oka, hogy az azok fizetésére szükséges roppant kiadásokat – legalábbis egy ideig – hajlandó volt magára vállalni.

A velencei rendreutasítás azután hamar szétzúzta az ábrándokat. A hibáért ismét csak magát okolhatta, hiszen tudhatta volna, hogy a köztársaság hajthatatlan lesz. Igaz, ez már csak erkölcsi erejének megtörése szempontjából számított, pedig most igencsak szüksége lett volna türelemre és kitartásra.

A bűnbaknak tekintett érsek ellen már hetek, hónapok óta folyt a hajsza. Történetíróink szerint szerte Magyarországon gyalázták és ócsárolták: kapzsiságával és gőgjével ő tette tönkre az országot, ő vette rá az akaratgyenge és már szenilis öreg királyt (aki valójában 14 évvel fiatalabb volt nála) a bulla kihirdetésére. Egyesek állítólag arról kezdtek tárgyalni, milyen módon vonhatnák felelősségre cselekedeteiért. Ránk maradt egy olyan irat kivonata, melyben Ulászló király „tanúsítja, hogy Bakócz Tamás kardinális Magyarország javára és az ország nemessége szándékának megfelelően osztotta ki a keresztet az ország lakosainak". Az érvelés formailag teljesen igaz volt, de ezzel „az ország nemessége" nem óhajtott törődni. A legvadabb hírekkel mérgezték az érsek körül a levegőt: olyan eset is előfordult, jellemző módon éppen Erdélyben, hogy tisztjeinek – akik egy új birtokba való beiktatását akarták elintézni – Pathócsy Péter vajdahunyadi várnagy azzal az indokkal mondott ellent, hogy tudomása szerint a király Bakóczot hűtlenné nyilvánította, s minden jószágától megfosztotta.

Mikor kiderült, hogy a király védeni próbálja egykori leghatalmasabb alattvalóját, a nemesség dühe – Jovius határozottan állítja – a király ellen fordult, s a nyílt összeütközést állítólag csak a cseh csapatok jelenléte akadályozta meg.

Ez a védekezési eszköz azonban nem állhatott tartósan a rászorulók rendelkezésére. A sereg fenntartása havonta tízezreket emésztett föl, s a nemesek kijelentették, csak akkor hajlandók tárgyalásokba bocsátkozni a kormánnyal, ha az az idegen hadakat eltávolítja az országból. A király kénytelen volt ezt megcselekedni:

szeptember utolsó vagy október első napjaiban a cseh és sziléziai katonaság elhagyta Budát. Elvonulásuk, mint a zsoldos hadaké általában, újabb szenvedéseket zúdított a meggyötört országra. Raboltak és pusztítottak, s hiába támadt rájuk Nyitra tájékán Bakócz saját lovassága, Trencsénnél való átvonulásuk során még mindig vagy ötezer barmot és sok ezer juhot hajtottak magukkal. Állítólag a magyarok a határon is megkísérelték a zsákmány visszaszerzését, de a tapasztalt katonákkal nem boldogultak, s azok a jószág mellett most már néhány, nagy váltságdíjat érő foglyot is magukkal vittek.

A zsoldosok kivonulásával járó zűrzavar végleg betetőzte Bakócz vereségét. Az udvari párton belüli frakciók legjelentősebbje is ellene fordult. A már korábban is versenytársként fellépő, s az érsek távollétében az országot kormányzó Szatmári György pécsi püspök elérkezettnek látta az alkalmat a hatalom visszaszerzésére. Egy szeptember 27-i híradás szerint ő is bekapcsolódott a bíboros elleni hajszába. Bakócz szeptember közepén kénytelen volt bevallani, hogy a közelgő országgyűlésen félő a nemességnek az egyház (amin nyilván saját magát értette) ellen való fordulása, s ez a sejtelme Szatmári állásfoglalása után bizonyossággá érlelődött. Nem sokkal a diéta kihirdetett kezdőnapja előtt távozott a számára szinte életveszélyessé váló székvárosból, s hazament esztergomi várába, mintegy önkéntes száműzetésben maradva az országgyűlés egész tartama alatt. November 21-én innen írt hangulatára oly jellemző levelet egyik familiárisának, Viszkai Tamásnak: értesült arról, hogy az országgyűlés a frissen alkotott törvények szövegét követség útján el akarja hozzá juttatni. Fogadni is fogja a király és a rendek nevében érkező urakat, de nem látja őket szívesen. Azért csak – úgymond – jöjjenek Isten nevében. Úgy sincs más hátra számára, mint hogy életét, mely neki úgyis elég keserves, elvegyék.

Míg Bakócz utolsó reménytelen kísérleteit tette pozíciója megmentésére, Szapolyai Jánost állandó ünneplés vette körül. A nemesek a „haza megszabadítóját" látták benne (erről a velencei követ is beszámolt egyik jelentésében), s a legbuzgóbbak – forrásaink Werbőczit és pártfogóját, Szobi Mihályt emlegetik – amellett kardoskodnak, hogy ő lenne a legalkalmasabb a királyi trón elfoglalására. A közhangulatban valóban előtérbe került ez a kérdés. Szerémi így emlékezik meg erről: a magyar urak Temesvár előtt maguk ígérték neki: „... Ha Magyarországon az uralkodó magtalanul halna el, akkor téged választunk királyunkká." Ha ilyesmire egyelőre maga a vajda még aligha gondolt, ez éppen elég volt a feszültség állandó fenntartásához.

6. Az 1514. évi országgyűlés és törvényei

Ilyen körülmények között született meg 1514 szeptemberében II. Ulászló királynak az ugyanez év Szent Lukács napjára (október 18) szóló országgyűlési meghívó levele, melyet az ország valamennyi megyéje és városa megkapott. Azok után, amit eddig elmondtunk, csodálkozhatnánk, hogy mennyire más dolgokról beszél ez a kancellária által kiállított okmány:

„Nem szükséges számotokra írásban elmondani, micsoda zavarokban és pusztulásban veszett majdnem oda ez a nemes ország, s hogy végvárai milyen veszélyeket, milyen súlyos és csaknem végzetes pusztulást szenvednek, hiszen mindezek a dolgok mindegyikőtök számára éppen nagyságuknál fogva ismertek. Különböző és sokféle nagyon súlyos hiányosságok történtek, amelyek miatt az ország igen gyakran nagy veszedelmet és kárt szenvedett, s ha e hiányosságoknak, fenyegető veszedelmeknek a szükséges orvosságát időben meg nem találjuk, szükségszerűen bekövetkezik a legvégső veszedelem. Ezeknek a dolgoknak megtanácskozására és a róluk való gondoskodásra, s ez országunknak más szükségletei miatt, annak jobb és elviselhetőbb állapotáért mindnyájatok általános országgyűlését szent Lukács evangélista most elkövetkező ünnepére valamennyi főúrnak és nemesnek, s ez ország előkelőinek megtartani elrendeljük . . .” A meghívás szerint a gyűlés színhelye a Pest város melletti híres Rákosmező lesz.

Az indoklás tehát nem hogy a parasztháborúról nem tesz említést, de még az azt követő ellentétekről is hallgat. Foglalkozik viszont egy olyan témával, melynek fontosságát mindenki elismerte, és elismeri, de amelyről magunk is elég régen ejtettünk utoljára szót: a török veszedelemmel.

A déli határokat fenyegető ellenség problémája a tárgyalt időszak majd minden hivatalos iratában vagy magánlevelében említést nyert, azonban arra vonatkozóan, hogy ténylegesen történt volna valami rendkívüli esemény a végvárak vonalán, egyetlen adatunk sincsen. Bakócz szeptember 17-én Budán kelt levelében ugyan szórul szóra azt olvashatjuk, hogy a törökök nagy erővel, húszezer emberrel támadni készülnek Horvátország, Szlavónia és Dalmácia ellen, e levél azonban a pápai segítség megnyeréséhez kért közbenjárást ismeretlen címzettjétől, ezért félő, hogy a pogány csak mint az ilyen kéréseket alátámasztó szokásos argumentum került elő a fogalmazó szótárából.

Valószínűtlennek tűnik, hogy a törökkérdés valamilyen konkrét esemény kapcsán került volna az 1514-i országgyűlés napirendjére. A királynak mégis volt oka arra, hogy azt a legnagyobb, legsürgősebb problémák közé sorolja. Nem azért, mintha azonnali támadástól tartott volna. Az igazságot valószínűleg a még július 3-án a pápához írt segélykérő levelében mondotta ki. Ez a hosszú, s a parasztháború szörnyűségeit szinte költői hevülettel fölidéző diplomáciai irat Magyarországnak a szultánok birodalmával szemben fennálló helyzetére nézve vonja le a felkelés ta-

nulságait. Idézzünk pár mondatot ebből az egyértelműen szándékosan hangsúlyozott részből:

„Mostanára eljutottunk odáig, hogy e bűnös, annyi gonosztettel bemocskolt emberek megbüntetésére gondoljunk. De az ő megsemmisítésük végső veszedelmet és az ínség betetőzését hozná hosszú senyvedéstől sújtott országunkra. Mert ezeken a vidékeken az ellenség állandó betörései és rablása már régen kifosztották a lakosságot és a föld művelőit. Mindazonáltal a mai napig kizárólag a parasztok adójából és szolgáltatásaiból védelmeztük az ellenség támadásainak kitett végvárakat és határszéli mezővárosokat a török roppant erejével szemben, és csak az általuk fizetett subsidium összegével tudtuk a háború terheit – bár nagy nehezen – elviselni. Most viszont, bekövetkezvén a parasztságnak és nemességnek e szörnyű mészárlása, az ország pusztává és néptelenné lett. Bármi legyen is, nincs aki katonáskodjék, sem aki a szokott hadisegélyt megfizesse... Így végváraink, sőt maga az ország is végső veszedelembe jutott... Kifogyva minden belső és külső segélyforrásból Szentséged oltalmához fordulok... (mert) a végvárak megtartására zsoldos és külföldi katonaságra szorulunk, akiket elegendő pénz nélkül ellátni nem tudunk. Ha ezen idejében nem segítünk, nem kell hosszú háborútól tartanunk, mert az első támadásra – annyira lehanyatlott erőnk – az egész ország a vérszomjas zsarnok hatalma alá kerül."

Akár egy segélykiáltás. A király rémülete érthető: a kudarcba fulladt keresztes háború saját országát pusztította végig, s egyúttal elegendő vihart kavart ahhoz, hogy a török figyelmét felkeltse. Ha a pogány most megindulna, akkor Magyarországon valóban nem lesz hosszú háború... Ulászló és azok a tanácsosai, akik az országgyűlési meghívó tartalma felől döntöttek, valószínűleg ilyen értelemben – és teljesen jogosan – hangsúlyozták annyira a török elleni védekezés ügyének fontosságát. Talán azt remélték, hogy a legsúlyosabb problémára terelve a figyelmet, sikerül a belső ellentéteket tompítani. Ez mindenesetre tiszteletre méltó dolog lett volna. A valóságban azonban egy más irányú, sokkal prózaibb meggondolás is a keresztes háborúval kapcsolatos nehézségek elhallgatására ösztönözte a tanácsos urakat. Féltek tőle, hogy ha egyszer az országgyűlésnek alkalma nyílik a történtek megvitatására, akkor elkerülhetetlenül sor fog kerülni a felelősség roppant kényes kérdésének felvetésére is.

Az udvar és tanácsosai tehát az országgyűlést elsősorban a baljós távolabbi kilátások miatt, a török határok biztosítására elengedhetetlen intézkedések megvitatása végett látták fontosnak, míg az ország urainak más része, mindenekelőtt a nemesség, a parasztháború okozta sebek orvoslását várta a diétától. A kétféle megközelítés ellentéte előrevetítette a bekövetkező nehéz tárgyalások árnyékát.

Ha az előkészületek alatt történt is kísérlet a parasztháború jelentőségének kicsinyítésére, maga az országgyűlés annál többet foglalkozott e kérdéssel. De ne vágjunk a dolog elébe. Az országgyűlés határozatai meglehetősen lassan születtek meg. A két szemben álló tábor viszálya mindenesetre észrevehetően rányomta bélyegét a tanácskozások menetére: 33 napon (akkor még rendkívül nagy idő egy

diéta számára) keresztül győzködték egymást a törvényhozók, míg munkájuk eredményre vezetett.

A kirobbant viták hevességére jellemző, hogy azokra végül – a november 19-én kihirdetett végzések bevezetőjében – maga a király is kénytelen volt utalni. Ezt a bevezetőt különben már csak azért is érdemes részletesebben megvizsgálni, mert érdekes kontrasztot alkot az országgyűlési meghívóval.

„Mi, Ulászló, Isten kegyelméből Magyarország ... királya – kezdi a megszokott formulával a szöveg – tudtára adjuk mindenkinek, akit illet, hogy:

1. §. Miután mindazokat a veszélyeket, melyeket a hitetlen ellenség eddigelé a mi Magyarországunknak okozott, valamint végváraink romlását és pusztulását is, úgyszintén azt az igen gonosz és – sok jeles férfiú meggyilkolása és sok vérontás által – emlékezetes támadást is, melyet a paraszt nép a mostani nyáron országunkon belül a főurak és az egész nemesség ellen a legnagyobb és valóban hallatlan kegyetlenséggel vezetett, elménkben gyakran megforgattuk és megfontoltuk; s ezenkívül még azt is meggondoltuk, hogy mindazok a zavarok, amelyek között országunk – nem csekély kárára – eddigelé ide s tova hányódott, leginkább onnan keletkeztek, hogy a rend, mely nélkül, mint tudjuk, egy országot sem lehet jól kormányozni, minden dologra és tisztségre nézve megszűnt, és az ennek következtében lábra kapott szabadosságnál fogva – az egész ország legnagyobb elnyomásával – minden visszásan és rendellenesen ment végbe: ...

3. §. ... és miután (az országgyűlésnek javaslatainkat) melyeket ez országra nézve üdvösnek láttunk, előterjesztettük, figyelmeztettük őket (ti. a jelenlevőket), hogy mindezek fölött ők is tanácskozzanak, és azt, ami mindenek fölött a jóságos Isten előtt kedves és nevezett országunk közjavára előnyös és üdvös, határozzák el.

4. §. Ennek következtében az említett főpap és báró urak és többi országlakosaink ... véleményüket egybefoglalván, végre némely egyértelmű akarattal és közmegegyezéssel alkotott és egybeszerkesztett cikkelyeket terjesztettek felségünk elé (kivévén a bűntetteket és a papi becsületet illető cikkelyeket, amelyekhez a főpap urak hozzá nem járulhattak), ...

6. §. állítván, hogy ezek olyanok, amelyekkel (mindazonáltal akkor, ha kellően megtartják) a rend minden dologra nézve visszaállítható, az egész ország állapota az ő méltóságában fenntartható, minden fenyegető veszély is eltávolítható, és az utóbbi idők alatt elrabolt nyugalom és biztonság mindenkire nézve visszatérhet."

Az első pillantásra is szembetűnő, hogy ez a bevezetés nagyon is hangsúlyozottan utal arra a két témára, amelyet a királyi meghívó elhallgatni igyekezett: a parasztháborúra és az ország állapotára. Hasonlóképpen szemet szúr, hogy az uralkodó szükségesnek érezte kiemelni: bizonyos törvényeket az érintettek (a főpapok) elleneztek. S végül a harmadik említésre méltó dolog az az erősen érezhető fanyalgás, amellyel az uralkodó a törvényalkotók végzéseit fogadja. Nincs II. Ulászlónak még egy dekrétuma, melyben ilyen különös formában fejezné ki véleményét a hozzá szentesítés végett benyújtott cikkelyekről: (az urak) „... azt állítván, hogy ezek

olyanok, amelyekkel a rend visszaállítható", vagy „... mindazonáltal akkor, ha őket ... megtartják" stb.

Egyes törvények ellen a főpapok tiltakoztak, másokat csak kedve ellenére írt alá a király. Már ezek után is sejthetjük, hogy a frissen hozott határozatok nem képviselték egyformán az uralkodó osztály minden rétegének véleményét. Ha az 1514. évi dekrétum 71 törvénycikkét közelebbről megnézzük, ezt a sejtelmünket könnyen igazolni is tudjuk.

A végzések alapvetően három csoportba oszthatók: egy részük a parasztháborúban vétkesnek találtak megbüntetéséről, mások az ország rendjével – vagy más napi teendőkkel – kapcsolatos ügyekről szólnak, harmadik csoportjuk pedig a felkelés okozta károk jóvátételéről intézkedik.

Igaz, lenne még egy negyedik alcsoport is, amelyet a török elleni hadviseléssel hozhatnánk kapcsolatba. A 67. törvénycikk kimondja: „A végvárakról gondoskodni kell. A királyi felség mind Jajca, mind Horvátország számára tüstént és tényleg bánokat nevezzen ki, és azokról kellően gondoskodjék, s rendelkezzék, nehogy veszedelembe jussanak." A 68. pedig arról intézkedik, hogy „... a királyi felség minden végvárhoz tiszttartókat rendeljen, kik a hadieszközökről és élelmiszerekről gondoskodnak, és mindig vigyázni tartozzanak". Ténylegesen e két cikkely egyikéről sem mondhatjuk, hogy alkotói valóban a törökre gondoltak volna javaslatuk megtételekor. A 67. tc. idézett mondata önmagában is magyarázatot kíván: hiszen Horvátországnak van bánja. Talán Beriszló rosszul látta volna el tisztét? A 68. tc. 1. paragrafusa megadja a választ: „... a jelenlegi kincstárnok egyedül a kincstárnoki tisztben járjon el, és mindig a királyi felség mellett maradjon, hogy őfelségének és országának dolgait és ügyeit annál kényelmesebben igazíthassa és azokra felügyelhessen". Igazában tehát nem a határvédelmet, hanem az ország rendjét szabályozó részbe tartozik a nevezett két törvénycikk: Beriszló hivatalhalmozását akarta megszüntetni, s a kincstartó munkájának hatékonyabbá tételét célozta. Megszavazói között valószínűleg nemcsak a kincstár állapotáért aggódókat, hanem Beriszló ellenségeit is ott sejthetjük.

A déli határok védelmének ügye tehát gyakorlatilag nem merült föl az 1514-i országgyűlésen. Az uralkodó osztály figyelmét teljesen lekötötte a szőnyegen levő másik három aktuális kérdés.

Az első kérdéskör, melyet meg kívánunk vizsgálni, a parasztháborúhoz kapcsolódó törvénycikkek sora lenne, azoknak is az a része, amelyet megtorló jellegűnek tarthatunk. Ilyet bőven találhatunk a 71 törvénycikk között.

A megtorlás tekintetében az 1514-i törvények alaphangját a hírhedt 14. tc. adja meg. Ha kicsit hosszadalmas is, úgy véljük, nem haszontalan majdnem teljes szövegében közölnünk.

„14. törvénycikk. Ámbár mindazokat a parasztokat, akik természetes uraik el-

len fölkeltek, mint árulókat, főbenjáró büntetéssel kellene sújtani, nehogy azonban annyi vér folyjon és a parasztság egészen kipusztuljon:

1. §. Határoztuk, hogy az összes kapitányokat, századosokat meg tizedeseket és a parasztok többi felbújtóit, valamint a nemesek nyilvánvaló gyilkosait, ezenkívül a szüzeken és az asszonyokon erőszakot tevőket, minden kegyelem mellőzésével meg kell ölni, és mindenütt ki kell irtani.

2. §. A többi paraszt azonban, miután a föntebb említett károkat és díjakat megtérítették és megfizették, személyében maradjon sértetlen.

3. §. Mindazonáltal, hogy árulásuk emléke és jelen büntetése maradékaira is átszálljon és átmenjen, és hogy minden század megtudja, mekkora bűntény az urak ellen föltámadni: ennekutána az ebben az országban bárhol lakozó összes paraszt (kivéve a királyi felséghez híven maradt szabad és fallal körülvett városokat, és kivéve azokat is, kik uraik és az ország Szent Koronája mellett hűségökben kitartottak és más bűnös parasztokkal ebben a lázadásban részt nem vettek), elveszítvén e hűtlenségi vétke miatt szabadságát, amely szerint egyik helyről a másikra költözhetett, földesurának föltétlen és örökös szolgasága alá legyen vetve."

Az itt általánosságban megfogalmazott alapelveket azután a többi törvénycikk fejti ki részletesen – méghozzá néha igen részletesen. Az 1. §. által megjelölt parasztvezérek elfogatásának és kivégzésének mikéntjéről a 39. tc. intézkedik: az ilyeneket a megyék alispánjaiból, szolgabíráiból és 12 választott nemeséből alakított vizsgáló bizottságoknak kell kinyomozni, elfogni és halálra ítéltetni. A 40. tc. ezt azzal egészíti ki, hogy „Azt a parasztot, aki kényszerítve vállalt kapitányságot, nem kell halálra ítélni"; a 41. tc. pedig így kezdődik: „Aki a paraszt századost vagy tizedest nem hagyja megbüntetni, azt négyszáz forintban kell elmarasztalni." A 47. tc. külön azokról rendelkezik, akik lányokon vagy asszonyokon erőszakot követtek el: 1. §. „... az ő nemzetségökből senkit sem szabad más parasztok között bíróvá, esküdtpolgárrá vagy elöljáróvá választani, és hogy soha senki se szolgálhasson közülök a fejedelem vagy a főurak és nemesek udvarán, és senki se jusson közülük valamely tisztségre, hanem mint átkozott nemzetségből valók, örökös szolgaság és parasztság járma alá vetve viseljék bűnük gyászos büntetését." S hogy a büntető igazságszolgáltatás keze mindenkit utolérhessen, a 70. tc. előírta: a szomszédos országokat föl kell kérni, hogy a szökevény parasztokat be ne fogadják, hanem szolgáltassák vissza azokat a magyar hatóságoknak.

Jelentőségéhez illő egészen különös figyelemben részesült a jobbágyság szabad költözését megvonó döntés: különböző aspektusait a törvénycikkek egész sora taglalja. A 25. tc. – tulajdonképpen megváltoztatva a 14. tc.-ben mondottakat – a jobbágyi osztály egészére kiterjeszti a költözési tilalmat: „Mindazonáltal határozottan kijelentjük, hogy a jobbágyok jövendő elvonulásának vagy költözésének tilalmáról fentebb megírt és előadott cikkelyt (miután a jobbágyok elvitele és visszatartása eddigelé igen sok és igen jelentős alkalmatlanság és csaknem mindennapos veszekedés tárgya volt) mindenütt és minden – az ország s alávetett részeinek ha-

tárain belül bárhol lakozó – jobbágy- és parasztsorú emberre egyaránt kell érteni és alkalmazni.

1. §. Akképpen, hogy ezután a jobbágyok elbocsátása és elvitele egyáltalán megszűnjék, s örök időkre elmaradjon s mindenkorra eltörültnek tekintessék.

2. §. De ezzel a rendelkezéssel a jobbágyoknak Őfelsége és a főurak szabad városaiból, azoknak ugyancsak szabad városaiba való kölcsönös költözése megtiltottnak nem tekintendő."

Az így általánossá tett költözési tilalmat a megfelelő óvintézkedések tömkelegével kívánták körülbástyázni. A hosszú 26. tc. a jobbágyok erőszakos elvitelére kiszabott büntetést írja elő: az elkövető nemest „meg kell inteni, hogy a jobbágyot javaival együtt adja vissza" (1. §), „ki is, ha őt visszaadja, mindamellett a hatalmaskodás miatt... részben az ispánoknak, részben pedig magának a fölperesnek száz forintot fizessen" (2. §), a visszaadást megtagadó úrra pedig végső büntetésként érintett jószágának (kétharmadrészt a király, harmadrészt a károsult javára történő) elkobzását rója ki (3–4. §). A 27. tc. azon tisztek büntetését, akik – akár uruk tudtával, akár anélkül – jobbágyot szöktetnek, száz forintban állapítja meg (ha a tiszt paraszti származású, magát kell az elszöktetett jobbágyért cserébe adnia). A 28. tc. a már megtalált, de új földesurától is továbbszökött jobbágy megkeresésének lépéseit szabályozza, a 29. tc. azt, hogy mi a teendő, ha a szöktető nem nemes, hanem valamely szabad város vagy a kunok, avagy jászok stb. közössége. Mivel ezek királyi földeket bírnak, amit elkobozni nem lehet, ezért őket kétszáz aranyforint bírsággal sújtsák. A rendelkezés érvényét a törvénycikk 4. paragrafusa tovább terjeszti: „a mezővárosokra meg az egyházak javaira nézve is ugyanezt kell a szökevény jobbágyokat illetően érteni és cselekedni; és ha azokat vakmerően visszatartanák, az illető helynek a becsüjében kell őket elmarasztalni".

A sort még sokáig lehetne folytatni, de helyette talán elegendő lesz, ha a további idevonatkozó cikkelyeknek csak a címét idézzük:

30. tc. „A falun kívül talált jobbágy szabadon elfogható, és javaival előbbi urához visszavezethető."

31. tc. „Ha az ispán a jobbágy elviteléért járó bírságot nem tudja behajtani, azt a közösség (valamely tagjának) letartóztatása útján kell behajtani."

32. tc. „A (jobbágyelvitelben) egymás ellen kölcsönösen vétő egyházi és világi személyeket egyenlően kell bírságolni."

43. tc. „Az ispánoknak szabad ebben az esetben köztörvényszéket tartaniok."

44. tc. „Az ispánok mindazokat a parasztokat, akik e zűrzavar idején uraiknak vagy úrnőiknek akarata ellenére távoztak el, javaikkal együtt vigyék vissza régi lakhelyükre."

45. tc. „Az ispánt, aki ebben az esetben maga a vétkes, a nemesek közössége helyettesítse."

A megtorlás nem merült ki a költözési jog megvonásában. A 21. tc. előírta – mintegy az általános rendelkezést kiegészítendő –, hogy „az olyan özvegyasszonyoknak, akik jobbágyok helyét pótolják (ti. telket művelnek), uruk engedélye nél-

kül még akkor sem szabad elköltözniök, ha máshoz (ti. más úr jobbágyához) mentek férjhez." S hogy a törvény még következetesebb legyen, az embertelen rendelkezést záró 3. §. kimondja: „Sőt, ha az anya (aki – nem helyettesítvén jobbágyot – elköltözhetett új férjéhez) fiát gyenge kora miatt magával vinné, ez a fiú mindazonáltal (teljes vagy házasodásra alkalmas kort érve) régi lakóhelyére visszatérni köteles."

Az országgyűlés rendezni kívánta a jobbágyterhek kérdését is, s az eddigi – tájanként, sőt uranként változó – szolgáltatások helyett országosan egységes rendszert írt elő. A 15. tc. minden nős parasztot, legyen az telkes jobbágy vagy zsellér, évente földesurának egy aranyforint fizetésére kötelezett. A nevezetes 16. tc. a heti egy nap munkaszolgáltatást (robotot) tette kötelezővé, a 18. tc. a már eddig is érvényben volt egyházi tizedet, ill. földesúri kilencedet erősítette meg. Több intézkedést találunk az ún. ajándékok nagyságára is: a jobbágyok uraiknak havonta egy-egy csirkét (17. tc.), évente két libát (19. tc.), s 10 telkenként évente egy hízott disznót kötelesek adni.

Az összegyűlt nemesek fölhasználták az alkalmat a társadalmi határok bizonyos újrarendezésére is. Ez egyrészt a jobbágyhelyzet kiterjesztését jelenti a zsellérekre (saját ház építésének kényszerével, 22. tc.), másrészt az eddig mentesülők bizonyos rétegeinek bevonását bizonyos jobbágyi szolgáltatásokba. Így a 23. tc. arról intézkedik, hogy a kunok, a jászok és a hozzájuk hasonlóak a jobbágyokkal azonos terheket kötelesek viselni; míg az 58. tc. alapján „mindazok a városiak, akik mások földein bírnak szőlőket, vagy foglalkoznak szántás-vetéssel", vagyis a bérelt földek után, fizessenek kilencedet.

A felkeléssel indokolták a társadalmi határok merevebb megvonását is: „A királyi felség (az említett paraszti árulás emlékére) püspökké vagy érsekké senkit ne tegyen, aki paraszt nemzetségből származott" – mondja a 24. tc.

Kiterjedt a törvényalkotók figyelme arra is, hogy a felkelésben nem kizárólag parasztok, jobbágyok vettek részt. Az idevágó artikulusok sorát a 34. tc. mindjárt a máramarosi nemesek közszájon forgó – noha nem bizonyított – lázadásának említésével kezdi: „És mivel azt mondják, hogy Máramaros megyének majdnem minden nemese a parasztok pártját fogta, és ezeknek minden gonosz és veszedelmes tettében részt vett.

1. §. Azért ezekre nézve Ugocsa és Bereg vármegyékben kell a valót... kipuhatolni."

S csak ezután következik az általános rendelkezés a parasztokkal tartó nemesek birtokainak újraadományozására. (35. tc., l. a politikai célzatú törvények között.)

Ezt a magában is igen részletes intézkedést a 36. tc. még ki is egészíti, azzal, hogy a bűnösöknek a király sem kegyelmezhet meg, sőt az eddigi megkegyelmezések is érvényüket vesztik.

Nem feledkeztek meg az országgyűlési urak a keresztesnek állt papokról sem: 48. tc. „A főpap urak pedig az ilyen bűntettben részes papokat az egyházlátogatók útján azonnal nyomoztassák ki, és vettessék örökös börtönre."

A felkelés megtorlására alkotott törvények alapossága jogászi mestermunkára vall. Minden részletre kiterjedni igyekvő figyelme – különösen a költözési jog tekintetében – olyan rendszert kívánt alkotni, amely a kerülő utak lehetőségét eleve kizárja. Ezért gyanítják megszövegezői között a kor legképzettebb és legismertebb jogászát, Werbőczi Istvánt. Az akkor személynöki és erdélyi vajdai ítélőmesteri tisztet betöltő hivatalnok-jogász – egy régebbi diéta határozatának eleget téve – éppen az 1514-i országgyűlésre készítette el az ország szokásjogának kodifikációját, a *Hármaskönyvet*, s mivel a megtorló rendelkezéseket még hamarjában abba is bele tudta dolgozni (az eredetileg két részre tervezett mű így lett *Tripartitum*), a feltevés megalapozottnak tűnik.

Hasonlóképpen Werbőczinek a szerkesztés munkájába történt bekapcsolódására vall, hogy az itt fölsorolt cikkelyek közül jó néhányon a legvilágosabban fölismerhető a nemesi tábor régi követeléseinek teljesítésére irányuló törekvés. A jobbágyság 1514 előtti helyzetéről beszélve már elmondottuk, hogy a Jagelló-korban mindinkább erősödött a nemességnek a jobbágyok szabad költözési joga ellen intézett támadása. A rendelkezésükre álló munkaerő elcsábításától, vagy erőszakos elvitelétől félő nemesek itt, az országgyűlésen átütő sikert arattak, mikor nemcsak a szökevény jobbágyok, hanem a szöktető urak és gazdatisztek megbüntetését is törvénybe tudták iktatni. Ugyanilyen módon értékelhetjük az idézett végzések egy másik csoportját is. A különböző kedvezmények, szolgáltatások és adók csökkentésének, megváltásának lehetősége, melyeket a nagybirtok jobbágyai számára nyújtani tudott, s amellyel a fennmaradásáért küzdő kis- vagy középbirtok nem tudott versenyezni, a jobbágyok elcsábításában különösen nagy szerepet játszottak. Nos, a terhek országos szintű, kötelezően előírt egységesítése – akárcsak az 1351. évi kilencedtörvény idején – legalább elméletben ennek az állapotnak is véget vetett. S az e célból hozott rendelkezések még egy irányban a nemesi törekvésekkel csengtek össze: az osztályok közötti válaszfalak felemelésében, áttörhetetlenné tételében. A *Hármaskönyv* az uralkodó osztály egységének és oszthatatlanságának elvét viszi át a köztudatba, s míg fölfelé szeretné megnyitni a kisnemesség előtt az utat, a parasztságot végleg meg akarja fosztani a felemelkedés lehetőségétől. (A római jogra hivatkozva például kimondja, hogy „... a parasztnak földesura földjén, annak örökségére nézve, a munka bérén és jutalmán kívül semmiféle joga nincs, hanem az egész föld tulajdonjoga a földesurat illeti". Azaz a korábban kialakult szokásjoggal ellentétben – amely a jobbágy számára, mint láttuk, elsősorban a szerzett földekre széles körű rendelkezési lehetőségeket biztosított – a nemesi földbirtok-monopólium felé tesz lépéseket.) Az 1514. évi törvényeket pedig a szabad költözés eltiltásával, az örökös szolgaság kimondásával eleve a társadalmi mobilitás akadályozására szánták, s alkotói figyelme még arra is kiterjedt, hogy – mintegy kiegészítve az 1498-ban hozott, a paraszti származásúakat az ítélőmesteri tiszttől eltiltó rendelkezést – a magasabb egyházi méltóságokat, a felemelkedés egy következő útját is lezárják a jobbágyok előtt.

A határozatok persze nem kizárólag a nemesek érdekeit tükrözik. Így például

a kilencedkötelezettség és a robotteher helyreállítása, mely a nemesség számára csak az egyenlőtlen verseny kiküszöbölése szempontjából volt érdekes, a közelebbi jövőt tekintve a kereskedelembe bekapcsolódó urak számára is előnyt jelentett, távlatokban pedig a majorsági gazdálkodás felé mutatott előre.

Külön csoportot alkotnak azok a cikkelyek, amelyek a parasztháború során okozott károk és veszteségek jóvátételének módját határozzák meg. Az 1514-i 4. tc. a keresztesek okozta károk megtérítéséről intézkedik:

Az 1. § előírja a már korábban is említett megyei vizsgáló bizottságok felállítását, s ezek feladatául teszi – a megye körülutazása révén – a károkról szóló panaszok meghallgatását, megítélését, és a károk értékének fölbecslését.

2. §. „És azután a parasztok, vagy azoknak a városoknak, mezővárosoknak, birtokoknak, falvaknak a jobbágyai, ahol a fentebb említett károk történtek . . ., ezeket a sértett . . . részére a nemesség közössége által kitűzendő határidőben megtéríteni és helyrehozni tartoznak."

A 3. § pedig az iránt intézkedik, hogy az urak saját hibájából elveszett várakért uraik nem kaphatnak kártérítést.

Ezt az általános előírást, mint rendesen, most is a végrehajtásra vonatkozó részletintézkedések sora követi. Az 5. tc. szerint „a nemes azokat a dolgokat, melyektől őt a parasztok megfosztották, esküvel szerzi vissza", azaz esküvel bizonyíthatja az őt ért kárt. A 6. tc. megszabja, hogyan kell ezt az esküt letenni, míg a 8. tc. értelmében a kártérítést megtagadó parasztok ellen karhatalmat kell igénybe venni.

A folytatásban azután már a kártérítés nagyságáról is szó esik. A 8. tc. szerint a meggyilkolt nemesekért a tettesek teljes összegű vérdíjat tartoznak fizetni (ez akkor 200 aranyforintot tett ki), s a 9. tc. nagy óvatossággal körülírja, ki tekinthető ilyenkor gyilkosnak, s ki ártatlannak: miután sokan vitatták, hogy „egy faluból vagy mezővárosból két vagy három, öt vagy hat személy nem követhet el bűntetteket, ha a többi sokaság nem csatlakozik hozzájuk; azért a tetteseket és csatlakozókat egyenlő büntetéssel kellene sújtani", ezért a törvény szükségesnek tartja kimondani: „egyedül a vétkesek és a gonosztettek elkövetői bűnhődjenek főbenjáró ítélettel vagy a károk megtérítésével".

Amennyiben a jobbágyok között vita merülne föl, a 10. tc. szabja meg a tennivalókat: a földesúrra vagy valamelyik tisztére – magyarán: az úriszékre – bízták az ítélkezést.

A 11. cikkely értelmében, „ha a földesúr a fosztogatás ügyében elmulasztana igazságot szolgáltatni", a bűnös parasztok által lakott birtok a kárpótlás kifizetéséig lefoglalandó. A 12. tc. szerint pedig, „. . . ha valamely földesúr a főuraknak vagy nemeseknek a parasztok kezén talált ingóságait és javait elvitte, vagy a maga jobbágyainak saját dolgait is, azon ürügy alatt, hogy azok kárt ne tehessenek, elvette; ezeket szintén köteles visszaadni". A 38. tc. rendelkezése alapján, „mivel a parasztok több nemest, ámbár meg nem öltek, mégis elfogtak, különféle kínzásokkal és verésekkel sanyargattak", az ilyeneknek a vérdíj felét, 100 aranyforintot tartoznak fizetni.

Az 51. tc. a tárgyon belül új problémát vet fel: elrendeli a nemesek összes eltulajdonított javainak kötelező visszaadását, illetve szabályozza a visszaadás körülményeit, s kimondja, hogy az ellenszegülőket hatalmaskodás vétségében el kell marasztalni.

Az uralkodó osztály magától értetődő természetességgel hárította át a parasztháború összes terhét a jobbágyság vállára – s ezen tulajdonképpen nem is szabad csodálkoznunk. A XVI. századot írjuk, amikor még valóban természetes volt, hogy a nemes a jobbágy munkájából él. Egy levert parasztháború következményeinek helyrehozataláról lévén szó, az a társadalom, amely a földesúr–jobbágy viszonyon alapult, még csak nem is gondolhatott a terhek másféle elosztására.

Egyébként a törvényhozók e területen is alapos munkát végeztek, s alkotásukban igyekeztek megteremteni annak lehetőségét, hogy a jóvátételi eljárásokat „igazságosan" lehessen lefolytatni. S ha a méltányosságot hiába is keressük eljárásukban, rosszhiszeműséget sem vethetünk a szemükre. Az általuk alkotott törvényekben ismételten visszatért ugyan, hogy csak a bűnösök bűnhődjenek, az ártatlanok ne; ismerve azonban a kor viszonyait, szükségesnek találták ezt az elvet külön törvénycikkben is megfogalmazni (13. tc.):

1. § „De arra mindig kell ügyelni, hogy az ártatlanokat el ne ítéljék."

Ugyancsak külön törvényt hoztak a jóvátételi eljárás során, vagy esetleg éppen annak megkerülése révén elkövethető visszaélésekről, a parasztoktól jogtalanul kicsikart értékek visszaszolgáltatásáról, azzal, hogy az ilyen cselekedetek elkövetőit is hatalmaskodás bűntettében kell elmarasztalni (52. tc.).

Itt sem szükséges a háttérben humanitást avagy jogászi tisztességet keresnünk. Az érdek megkövetelte az uralkodó osztálytól, hogy valóban csak azok bűnhődjenek, akiket a feudális jog bűnösnek ítél: hiszen a perek alanyai saját jobbágyaik voltak, s a jobbágy kárát így vagy úgy, de mindenképpen megérezte az úr is. S nem a jobbágyok sorsa iránti megértés, hanem egymás jogainak tiszteletben tartása diktálta azt a korábban nem említett rendelkezést is, mely szerint azok a falvak, melyeket a parasztháború alatt az úri csapatok égettek föl, három évre adómentességet kaptak a királytól (71. tc.).

A törvények harmadik nagyobb csoportját a politikai kérdések körébe utaltuk. Valójában ez a csoport maga is hármas jellegű. Az országgyűlés a rend helyreállításának ürügyén nemcsak bizonyos – az adott állapotban szükségesnek vélt – külön stabilizáló rendelkezéseket, továbbá a hasonló parasztfelkelések elkerülésére megelőző intézkedéseket alkotott, hanem olyan általános végzéseket és kizárólagosan politikai jellegű döntéseket is hozott, amelyek látszólag nincsenek azokkal kapcsolatban.

Az első alcsoportba sorolhatjuk a 35. törvénycikkelyt. Ez szabályozza a felkelésben a parasztokkal tartó nemesektől elkobzott birtokok eladományozásának

rendjét, mégpedig oly módon, hogy azok ne kerülhessenek főurak vagy mágnások kezébe – „akiknek különben is elég jószáguk van" –, hanem elsősorban azoknak jussanak, „kiknek fivéreit vagy bátyját a parasztok megölték", „akik ... a csatatéren vagy a várakban fegyveres kézzel szolgáltak", továbbá a nemesek ügyét fegyverrel is segítő jobbágyoknak, „hogy a példaadással a többi paraszt is hűségesebbé váljon". Aki pedig az így kapott birtokot eredeti tulajdonosának visszaadná, azt sújtsa büntetés – szögezi le a 4. §.

A 49. tc. rendelkezése szerint „bármely nemes összes fekvő jószágát és akármely birtokjogát, melyet e zavaros időkben akár hűtlenség vétkének, akár magszakadásnak a címén kértek föl és a hatalmasok közül többen elfoglaltak, azonnal és valósággal vissza kell bocsátani, egyszersmind annak eddigelé bármi módon szedett jövedelmeit is ki kell szolgáltatni". Ha a foglaló ezt nem akarná megtenni, az ispánok segítsék a tulajdonost jószágába vissza (1. §), a hatalmaskodókat pedig büntessék meg (2. §). S e törvény hatását a következő (50.) tc. az ispánok és alispánok által felkért jószágokra is kiterjeszti.

Az 53. tc. értelmében, „mivel e zavaros időkben sok nemes iratai és oklevelei elvesztek és megsemmisültek, azokat a parasztok elégették vagy darabokra tépték", az ilyeneknek a király új adomány címén adja ősi javaikat, s a vonatkozó iratokat a kancellária ingyen állítja ki.

A lázadás során életüket vesztett nemesek vagyonával a 62. tc. foglalkozik: fiúutód vagy más egyenes ági rokon hiányában a törvény kiköti: a király ne éljen háramlási jogával, hanem az áldozat leányának – vagy ha az sem lenne, özvegyének – adja a kérdéses birtokokat (kivéve azt az esetet, ha a leány vagy özvegy paraszthoz menne feleségül, amikor is a király szabadon másnak adhatja azokat). A 69. tc. pedig a parasztháború alatt elkövetett hatalmaskodások ügyeinek biztosít soronkívüliséget a rendes bíróságokon.

A csoport eddig idézett cikkelyeihez tulajdonképpen alig kell kommentárt fűzni. A hangsúly elsősorban a parasztfelkelés idején a szokottnál is mélyebbre süllyedt jogbiztonság helyreállítására tevődött: a zavarosban halászók mesterkedéseinek leszerelésére tört. Ami ezen túlmenően felkelti érdeklődésünket – az a nagyurakkal szemben megnyilvánuló gyanakvás, ellenséges érzület. Ez már azonban nem annyira e témakörhöz, mint inkább a hatalmi kérdésre vonatkozó intézkedésekhez tartozik.

A második alcsoportot a 33. tc.-kel kezdenénk: „Továbbá, mivel senki előtt sem kétséges, hogy az elmúlt parasztveszedelem Isten engedelméből bűneink következtében ért bennünket.

1. §. A bűnök pedig azért szaporodnak, mert mindenkor büntetlenül maradtak, és ez okból a rablások, lopások, gyilkosságok, paráznaságok, hamis pénzverések, gyújtogatások és másfajta gonoszságok megsokasodtak."

A törvénycikk előírása szerint ezért a hatóságok (alispánok, szolgabírák és a tizenkét választott esküdt) igyekezzenek a bűnösöket felderíteni, megbüntetni, még

a nemeseket is lajstromba venni, neveiket a királyi felséghez felterjeszteni, hogy őket – „mint levelesített embereket" – birtokaiktól megfoszthassák (2–4. §), kivételt csak azokkal szabad tenni, akiket a parasztok kényszerítettek a hozzájuk való csatlakozásra (5. §).

A 37. tc. azt az esetet taglalja, hogy „Mi történjék akkor, ha a gonosztevő parasztokat az ispánok megbüntetés végett ki nem adják?", s úgy határoz, hogy az ilyenek földesurait a nevezett jobbágy vérdíjában kell elmarasztalni, magát a parasztot pedig „levelesített gonosztevőnek" kell nyilvánítani, s így is kell bánni vele. (Az ilyeneket bárki bárhol büntetlenül megölhette.) A 60. cikkely eltiltja a javadalom nélküli (tehát szegény) papok, deákok, hajdúk és parasztok fegyverviselését általában, s lőfegyver-birtoklását különösen. A pap és a deák, ha ezt a rendelkezést megszegné, börtönbe kerüljön, mondja az 1. §; a hajdú azonban, „... ha ... fegyvert visel, bárki és bárhol elfoghatja, első ízben ki kell herélni, második ízben – ha megint fegyvert visel – fejét veszítse, vagy más halálnemmel bűnhődjék (3. §); ha pedig a parasztnak van puskája, annak jobb kezét kell levágni" (4. §).

„Marhapásztornak jó hírű embereket és nem másokat kell tartani" – teszi ehhez hozzá a 61. tc., mégpedig abban az értelemben, hogy „a jövőben a marhák vagy barmok őrzése céljából a mások földjén sem parasztnak, sem szabad vagy más királyi városnak mezei házakat vagy kalyibákat, vagyis közönséges szóval szállásnak nevezett kunyhókat állítani és tartani nem szabad, hogy ilyen módon a hajdúk gonoszsága megszűnjék és véget érjen". A nemesség saját földjein fenntarthatja a nevezett pásztorszállásokat, de az őrzők is lehetőleg legyenek nős emberek, „kik jó hírűek és tisztességes állapotúak" (1. §). A törvény megszegése nemcsak a kunyhók lerombolását vonja maga után, hanem a jószágok elvesztését is, legyen bár a tulajdonos nemes, polgár vagy paraszt (3. §).

A 46. cikkely az előzőeket azzal egészíti ki, hogy különös hangsúllyal írja elő „az alsó részekben (ti. az ország déli részein) megtett vajdák és rablóvezérek" megrendszabályozását: ha tevékenységükkel föl nem hagynak, bitófán végezzék, „és ha uraik ellent mondanának, hasonlóképpen veszítsék el azokat a helységeket, amelyekben laknak" (4. §).

Külön helyet foglal el ebben a sorban két másik – a parasztság helyzetére vonatkozó – rendelkezés, a 22. és a 64. tc. Az előző szorgalmazza, hogy a zsellérek építsenek házat, s lépjenek a jobbágyok soraiba, aminek fejében három évre felmentik őket minden szolgáltatás fizetése alól. A 64. tc. pedig a dézsmaszedők jogaival foglalkozik, s az e téren elkövetett kihágásokra hivatkozva megtiltja, hogy a dézsmálók bárkit is letartóztassanak, ahol pedig ezt nem vennék figyelembe, ott a tizedet a földesúr szedi be, s a végvárak fenntartására fordítja.

Ez az újabb cikkelysorozat már sokkal inkább megérdemli figyelmünket, mint a korábbi. A királyi oklevelek, a nemesek magánlevelezése és a vonatkozó egyéb törvénycikkek általános megállapításaival szemben ezúttal először hallunk valamit

arról, milyen okoknak tulajdonította a nemesség a parasztháború kitörését, ill. milyen intézkedésekkel próbálta megakadályozni megismétlődését.

Az osztályellentétek létét szinte kiáltó őszinteséggel elismerő megnyilvánulások között első pillantásra megdöbbentően hat az 1514. évi 33. törvénycikk. A törvényhozók a közrend megingásából, a bűnözés és gonosztettek elszaporodásából, illetve büntetlenül maradásából vezetik le a történteket. Pedig a dolog nem is olyan érthetetlen. A feudális társadalom gondolkodásában a nemesség uralma és a jobbágyok kizsákmányolása, alávetettsége Istentől elrendelt, természetes megkülönböztetés volt. A politika a kor szellemében ezen adott keretek közé volt utalva: bármi, ami azokat át akarta volna törni, már nem ebbe a kategóriába, hanem – az isteni és emberi törvények megsértéseként – a közönséges bűnözés kategóriájába soroltatott. Ezért indul ki a törvénycikk Isten büntetéséből, s jut el a már idézett megállapításra.

Ettől eltekintve természetes, hogy ténylegesen is volt kapcsolat a közrend bizonytalansága, a bűnözés ebből fakadó erősödése és a felkelés között. Mint minden háborúban, a harcoló seregekhez most is hozzácsapódhattak a társadalom kivetettjeinek rajai, akik azután elöljárhattak minden felesleges erőszakosságban, kegyetlenkedésben. E tekintetben valószínűleg különleges szerep jutott a már ismertetett körülmények között csatlakozott nagyszámú hajdúnak, akik szabadabb életmódjuk miatt könnyen közvetíthették e minden emberi és társadalmi kötöttséggel szembenállók bekapcsolódását.

A különös 46. tc. egyébként félreérthetetlenül bizonyítja, hogy hiába igyekezett a hatalom minden gonosztettért a felkelőket tenni felelőssé, ugyancsak volt söpörnivalója saját portája előtt is: a földesurakra való hivatkozás valójában azok felelősségének burkolt elismerése. A nándoriak és a rácok hadmeneteit követő pusztítás elég ékesen mutatja, mire is kell gondolnunk . . .

A jobbágyságnak mint osztálynak lefegyverzésére hozott törvények egyébként jelzik, hogy ha a robbanás kiváltó okait nem látta világosan – mert nem is láthatta – a magyar nemesség, azt jól tudta, kitől is kell tartania. Egy-két lépés mögött akár a társadalmi feszültségek csökkentésére törő szándékot is vélhetnénk fölfedezni. A megyei igazgatás, ill. az ispánok működését javítani célzó rendelkezésre, a zsellérek házhoz juttatása érdekében hozott döntésekre, valamint a dézsmaszedők jogkörének megnyirbálására gondolunk. A megye tisztesebb vezetése a jobbágy számára is csökkenthetné a létbizonytalanságot, a zsellérek visszaváltoztatása telkes jobbággyá a szegénység felszámolására tett erőfeszítésnek tűnhet (már csak az ideiglenes adóelengedés miatt is), az egyházi adó ürügye alatti visszaélések megszüntetése hasonlóképpen.

De ne kergessünk illúziókat. Ha a cikkelyek értelmében valóban javulhatott volna is a jobbágyság helyzete, akkor sem állíthatjuk, hogy megalkotásuk és elfogadásuk célja ez volt. A háttérben, mint annyi más esetben is, politikai ellentétek és érdekek harca állt. Mielőtt kifejtenénk hogyan, befejezésképpen tekintsük át az egyértelműen politikainak minősülő végzéseket.

Az aktuális politikai helyzettel, illetve az államélet további problémáival is foglalkozott az országgyűlés. Már az 1. cikkely a királyi jövedelmek elzálogosítását kívánta megszüntetni.

„1. §. Hogy tehát... a királyi felség kúriáját és ügyeit illő állapotba hozzuk és visszaállítsuk, mindenekelőtt úgy határoztunk, hogy a királyi felség összes jövedelmeit, tudniillik a harmincadokat és huszadokat, valamint a bányákat és minden sókamarát, arany- és ezüstbányákat meg a királyi városokat ténylegesen vissza kell adni, és számadástétel után, ha a királyi felség valakinek valamely összeggel még adósa volna, azt ezekből a jövedelmekből idővel fizesse meg.

2. §. Akképpen, hogy a jövedelmek egyik fele a királyi felséget, másik fele pedig azt illesse, aki azokat bérben vagy zálogul bírta."

Kivételt egyedül Szapolyai Jánossal tettek, „mivel ő a királyi felségnek és az országnak sok kitűnő szolgálatot tett, és a többi között Temes várát, melyet Székely György erősen megszállva tartott, felszabadította, Lőrinc papot legyőzte".

Tettei fejében a vajdát a következő két év hadiadójának egytizedével (telkenként országosan 20 dénárnyi összeg, 250 000 telekkel számolva elvileg 50 000 aranyforint) kívánták jutalmazni, s a kezében levő harmincadokat és királyi városokat csak ennek kézhezvétele után akarták visszavenni (3–6. §).

A 2. tc. eltiltotta a királyi jövedelmek elzálogosítását a királyi tanács beleegyezése nélkül. Aki mégis ilyen üzletet kényszerítene az uralkodóra, az ne csak a zálogösszeget veszítse el, hanem a zálogtárgy felbecsült értékét is tartozzon büntetésképpen a kincstárnak befizetni. Biztonság okából mindjárt föl is sorolták azokat a jövedelmeket, melyeket e törvény hatáskörébe utaltak. (3. tc.).

Az 55. cikkely a központi bíráskodás rendjét szabályozza, a legfőbb hangsúlyt arra helyezve, hogy a királyi személynök (aki az uralkodót bírói funkciójában helyettesíti) többé ne lehessen egyházi férfiú, s hivatalát állandóan Budán tartsa.

„Senki kezén se legyen (egyszerre) több egyházi javadalom" – szögezi le az 59. tc. –, s ha azok betöltése nem sikerül megfelelő módon, jövedelmüket „a végvárak fenntartására kell fordítani" (2. §). Az 56. tc. az egri püspök hivatalhalmozását szünteti meg: Heves megye ispáni tisztét – mindaddig, míg a püspöki székben olyan személy ül, aki az országon kívül lakik – világi személyre kell ruházni (2. §).

A 65. tc. az iránt rendelkezik, hogy mivel az egyházi javadalmakat élvezők, akiknek gyakran szükséges Rómába utazniok, nemegyszer ott hunynak el, s javadalmaik sorsát a pápa kezébe juttatják, aki azokat „gyakran idegen nemzetbelieknek és jövevényeknek adományozza", ennek elkerülése végett a Rómába induló főpapoknak javadalmaikkal egyenértékű biztosítékot kell itthon letenniük, illetve biztosító levelet kell fölmutatniuk, melyben a pápa kötelezi magát javadalmuknak az országban tartására.

Felsorolásunkat három, az eddigiekhez közvetlenül nem kapcsolódó rendelkezéssel zárnánk: az 54. tc. az ország határainak „kiigazítását", azaz pontos bejárását, rögzítését írta elő; a 63. cikkely az ország törvényeinek és szokásjogainak összeírását, kihirdetését és királyi megerősítését, tehát hivatalos törvénykönyv készí-

tését rendeli el; végül, a 66. tc. a külföldi pénzek behozatalát, illetve a magyar szarvasmarhák külföldre való eladását tiltja meg.

Kétségtelen, hogy a kincstári bevételek forrásainak visszaszerzése, a kincstárnok munkájának hatékonyabbá tétele, a személyes jelenléti bíróság ügyvitelének megváltoztatása, a rendeletek összegyűjtése feladatának megismétlése egytől egyig a központi hatalom erősítése irányában ható intézkedések, s hozzájuk csatolhatjuk még azt a megjegyzést, amelyet már az előző alcsoport taglalásakor megtettünk: a zsellérek telekre ültetése az adóalanyok számát kívánta volna növelni. Hogy mennyire ez volt a kibocsátás igazi oka, mutatja, hogy a háromévi kedvezmény lejárta után a házépítési akció eredményétől függetlenül minden zsellérre telkes adó kirovását rendelte el az országgyűlés. A marhakivitel eltiltása hagyományosan visszatérő jövedelemszerző eszköze a kormánynak: mentességek adásával bevételeit tudta növelni.

Ez azonban megint csak a dolgok egyik oldala. Ha alaposabban szemügyre vesszük ez utóbbi döntéseket, s hozzájuk tesszük még azt a néhány furcsaságot, amit a más jellegű cikkelyeknél megjegyezhettünk, azonnal szemünkbe tűnik két – lényegében közös talajból fakadó – tendencia. Az egyik a klérus, közelebbről a vezető egyházférfiak ellen irányuló támadás. Az egyházi javadalmak halmozása, amit most eltiltottak, elsősorban a magasabb tisztségeket viselő papokra volt jellemző (gondoljunk az 1513-ban Rómában Bakócznak adományozott méltóságokra), s az ő hasznukra szolgált elsősorban a tized, a dézsma. Ezek beszedésénél az egyházi adószedők csak korlátozott mértékben alkalmazhattak erőszakot. A személyes jelenlét vezetésének világi kézbe adatása ugyancsak ide sorolható.

S ezek mellett van néhány olyan törvénycikk, amelyik személy szerint irányult valamely egyházi főméltóság ellen. A kincstartó s a horvát bán működését érintő burkolt bírálat nyilvánvalóan az egyszerre négy méltóságot is viselő Beriszlót vette célba. Az egri ispánság elválasztása a püspökségtől Estei Hippolitot fosztotta meg világi tisztétől. A „parasztból többé ne legyen püspök" jelszó egyaránt érintette Szatmári Györgyöt és Bakócz Tamást, s ez utóbbi minden rosszhiszeműség nélkül értékelhette úgy a 65. tc.-et – mint azt mi is tesszük –, hogy az az ő római terveinek elgáncsolását célozza.

A másik – párhuzamos – roham a főurak ellen indult. Ez intenzitásban és személyes vonatkozásaiban ugyan nem érte el az előzőt, de legalább olyan határozottsággal felismerhető. A királyi jövedelmek zálogbirtokosai általában közülük kerültek ki, s nyíltan kimondva őket tiltják el a felkelés során elesett nemesek vagyonának fölkérésétől, s megint csak néven nevezve a bárói csoportot vonja felelősségre a zavaros időkben erővel elragadott birtokok visszaadását elrendelő cikkely is.

A nemesség számára ugyanakkor az 1514-i országgyűlés alapjában sikeresnek mondható. A főurak közül egyedül az ő vezérük – a parasztháború során szerzett érdemeiért név szerint is kiemelt Szapolyai János – esetében tesz kivételt a zálogbirtokokra vonatkozó új rendszabály, s egyértelműen a kisnemesi óhajok megvaló-

sulását jelenti a jobbágyok költözési jogának megvonása, a parasztság fölfelé irányuló mobilitásának lehetetlenné tétele.

A Szapolyai-párt előretörését a történtek után érthetőnek tartjuk, sőt csodálkoznánk, ha elmaradt volna. A mód azonban, ahogyan ez az előretörés bekövetkezett, figyelemre méltó. A költözési jogra vonatkozó döntés számukra ugyanis alapvetően fontos dolog volt, annak kivívása a jövőt illetően valóban nagy sikernek számított. A Szapolyainak biztosított kedvezményeknek viszont ehhez a réteghez inkább csak politikai, méghozzá napi politikai értelemben volt köze.

A nemesség befolyásának növekedése azonban nem szorítkozott csupán e két jelentős, mégis magában álló eredményre. Bizonyosak vagyunk benne (éppen a Bakócz–Szatmári–Beriszló hármas középponti állása miatt), hogy a főnemesség mindkét (egyházi és világi) szárnya ellen indított támadássorozat éppen úgy ennek következménye volt, akárcsak annak az engedménynek a kicsikarása, hogy bármely nemes, sőt a vármegye is jogosult legyen várak, erődök építésére. Ezek között viszont megint csak kevés olyan van, amelyik kihatásában közvetlen hasznot ígért volna az uralkodó osztály második rétegének. A felkelés alatti zűrzavarban csalárd módon szerzett birtokok visszaadását (még a főurak, ispánok által szerzetteket is), illetve a parasztok által megölt nemesek javai megszerzésének tilalmát s esetleg a dézsmáltatás korlátok közé szorítását tekinthetjük csak ilyen végzésnek. Az összes többi legfeljebb csak abban az értelemben – közvetve – használhatott a nemeseknek, hogy ellenfeleik hatalmát és befolyását csökkentette.

Van azonban ez utóbbi cikkelycsoportnak egy különös, újnak számító vonása is. Éspedig az, hogy tudatosan és határozottan a központi kormányzat helyzetének megjavítását, a királyi hatalom erősítését igyekszik kierőszakolni. A nagy megrázkódtatás, amelynek hátrányait érthetően elsősorban a sokkal kiszolgáltatottabb kisbirtokosok érezték meg, kényszerűen ráébresztette őket arra, hogy bármennyire is a politikai ellenfélként kezelt főurak kezében van a kormányrúd, szilárd államhatalom nélkül a létbizonytalanság egyre nyomasztóbbá válik. A dunántúli megyék szervezkedésénél mondottak jutnak az eszünkbe; mint a legsötétebb középkorban, úgy folyamodnak a kisbirtokosok egy-egy helyi hatalmasság oltalmáért.

Talán ugyanez a felismerés lehetett az oka a kisnemesség sokrétű akciójának, amelyek, mint láttuk, főleg saját társadalmi helyzetének megjavítására irányultak. A nemesek politikailag megelégedettek azzal, hogy a legjobban kompromittált főúri vezetőket, elsősorban a keresztes hadjáratért személy szerint is felelős Bakóczot, illetve a közvetetten érintett Szatmárit (mint alkancellárt, a kormány tényleges vezetőjét) és Beriszlót (báni méltósága révén elsősorban rá tartozott a déli határvédelem) bűnbakká tették. Magában a kormány szerkezetében, illetve a hatalom gyakorlóinak személyében nem követeltek lényegi változásokat.

A helyzetük távlati javulását ígérő új törvények hatása viszont elsősorban azon múlott, hogy azokat miképpen valósítják meg a gyakorlatban. A végrehajtó hatalom szerepe tehát e tekintetben változatlanul fontos volt, a nem beavatkozás e téren könnyen megbosszulhatta magát. Általában, az 1514. évi törvények, éppen erő-

sen pártpolitikai tartalmuk miatt, nem tekinthetők olyan intézkedéseknek, melyeket az uralkodó osztály egésze hátsó gondolatok nélkül elfogadhatott, s a gyakorlatban megvalósíthatott volna. Érdemes tehát – a parasztháború és a vele kapcsolatos események történetének lezárásaként – röviden összefoglalnunk további sorsukat.

7. A törvények végrehajtásáról

A parasztháború leverésekor hozott törvények közül történettudományunk vitán felül a jobbágyköltözés eltörléséről emlékezett és emlékezik meg a legsűrűbben és a legnagyobb nyomatékkal. Ez a teljesen indokolt figyelem azonban – meglehetősen különös módon – nem terjedt ki a 14. és a kapcsolódó törvénycikkek hatása, gyakorlatban való érvényesülése vizsgálatára, ami most ugyancsak megnehezíti dolgunkat. A kutatás lemaradása folytán sem kellő forrásanyag nem áll rendelkezésünkre, sem használható feldolgozásokra nem támaszkodhatunk. Arra kényszerülünk tehát, hogy néhány, jobbára csak esetlegesen napvilágra került adatot fölhasználva próbáljuk meg legalább általánosságban megközelíteni kérdésünket.

Gyakorlatilag négy-öt oklevelet tudunk ilyen célra felhasználni. Az elsők mintha a rendelkezések végrehajtása mellett bizonyítanának. Két, Beszterce városához 1515-ben intézett paranccsal kezdenénk, az egyik a vajdától, a másik Barlabássy Lénárttól származik. Mindkettő azt írja elő, hogy Beszterce adja vissza földesurainak a zavarok idején a város földjeire szökött jobbágyokat, különben 10 márka (40 forint) pénzbírsággal sújtják. Mégsem mernénk egyértelműen a 14. tc. megvalósulásaként értékelni ezen eseteket. Először is nagyon valószínű, hogy az említett parasztok még a korábban érvényes költözési jog által megkövetelt feltételeknek sem tettek eleget (a második irat szó szerint is szökésről beszél), tehát még annak értelmében is vissza lehetett volna őket követelni. Másrészt mindkét esetnél inkább a felkelés előtti status quo helyreállításának igényét véljük fölfedezni, mint a költözés korlátozásának szándékát. (Ezen igény létezéséről több cikkely szelleme is tanúskodik.)

Kifejezetten az 1514. évi törvényre hivatkozik az a szintén 1515-ből származó királyi parancs, amely elrendeli, hogy Zaránd megye a parasztháború ideje alatt Ravazdy Péter birtokairól Bánhegyesre szökött jobbágyokat büntetés terhe alatt adassa vissza Brandenburgi Györggyel. Ha ez az irat formailag a költözési tilalomra vonatkozik is, valójában megint csak a szó régebbi értelmében vett szökésről van benne szó, s ugyanakkor – ez sem lebecsülendő szempont – a királyi parancs végrehajtásáról ez esetben sem tudunk érdemlegeset mondani.

A rendelkezésünkre álló további két adat pedig határozottan ellenkező előjelű. Egyikük egy II. Lajos által Amadé István részére kiadott privilégium, amelyben a

király (1520-at írunk) a nevezett főúr számára engedélyezi, hogy mindazokat a telepeseket, akik Csütörtökhely nevű birtokára akarnak költözni, akár Ausztriából vagy Morvaországból jönnek, akár – s számunkra ez a lényeges – Magyarország más részeiből, hat, illetve négy esztendőre fölmentse a királyi taksa, a hadisegély és a kamara haszna adóinak fizetése alól. Ugyanebben az évben kelt Szapolyai János erdélyi vajdának az a levele is, melyben megírja Bertóthy Szaniszló sárosi várnagynak, hogy egy bizonyos – nála már többször panaszt tett – jobbágyot engedjen birtokára (ti. a vajdáéra) költözni, ha kell akár javai nélkül is; a maga részéről ő is meghagyta tisztjeinek, ha birtokairól valamelyik paraszt a sárosi vár uradalmába kívánna költözni, szándéka megvalósítása elé ne gördítsenek akadályt.

A vonatkozó törvény tiszteletben tartása tehát semmiképpen sem lehetett általános, s ha nyilván találhatnánk ezekkel ellenkező értelmű bizonyítékokat is, azt nyugodtan állíthatjuk: akinek elég hatalma volt hozzá, az saját magára, akinek protekciója, az védelmezőjére vagy akár a királyra támaszkodva könnyedén megkerülhette az 1514-i törvények rendelkezéseit. Mivel viszont azok éppen azt lettek volna hivatva elősegíteni, hogy a kisbirtokosok a nagyurakkal szemben megvédhessék érdekeiket, úgy ítélhetünk, hogy a jobbágyköltözés ellen hozott törvények nem érték el a tőlük remélt hatást. Ennek megfelelően nem is maradtak hosszú életűek: Mohács után előbb Szapolyai vonta vissza a tilalmat, 1530 karácsonyán; majd I. Ferdinánd is követte példáját, 1550 körül.

Ha a későbbiekben hivatalosan nem is vonták vissza, lényegében hasonló sorsra jutott a lefegyverzési törvény is. A jobbágyok által elkövetett vagy elkövettetett fegyveres hatalmaskodások ezután is napirenden maradtak (példaként említjük: 1524-ben alsólindvai Szécsy Tamás jobbágyai valami sérelem miatt még urukra is fegyvert mertek emelni). Az állam továbbra is kísérletezett, hogy a jobbágyokat katonai erőként felhasználja (mint az 1521-i és 1526-i előkészületeknél, amikor fokozatosan eljutott valamennyi fegyverképes jobbágy mozgósításáig), Mohács után pedig, az állandósuló belháborúk idején, mindkét fél szívesen vette igénybe a parasztok segítségét.

Maga a nemesség sem tartotta kötelezőnek az általa kierőszakolt törvényeket – legalábbis olyankor nem, amikor éppen neki származott volna azokból kára. Pozsony vármegye valamikor 1515-ben a pozsonyi káptalan Samot és Velk nevű birtokairól hiába próbálta rendes úton megszerezni a subsidiumot: a két község korábban leégett (hogy a háború során-e, nem mondja forrásunk), s ezért a vonatkozó 71. artikulusra hivatkozva visszautasította a fizetési fölszólítást. Válaszképpen a megyei katonaság a két falut földúlta, állataikat elhajtotta, s csak akkor fejezte be erőszakoskodásait, mikor a jobbágyok hajlandóságot mutattak a követelt összeg megadására.

A fiú nélkül maradt nemes családok, illetve özvegyek esetében történtek intézkedések a törvény értelmében a nőági öröklés biztosítására. Legalábbis erre vall, hogy Oláh Miklós formuláskönyvében fönnmaradt a parasztháború alatt elesett nemesek feleségét vagy leányát fiúsító királyi privilégium alapszövege.

De azzal kevéssé törődött a király, illetve a mögötte álló királyi tanács, hogy mit ír elő az új törvény a hűtlenség címén elkobzott, vagy teljes magszakadás révén a koronára szállott birtokokról.

Az a roham, amit az urak, s különösen a tekintélyesebbek, az ilyen jószágokért már augusztusban megindítottak, tovább folytatódott. Perényi Gábor, Podmaniczky János, Werbőczi István már említett buzgólkodása mellett hadd hozzunk egy példát a kisbirtokosok hasonló manővereire is: 1514. július 27-én kelt az a királyi adománylevél, amelynek révén Régyi Gábor megkapta Régyi Benedek és kakati Szél László összes vagyonát. Maga Werbőczi István pontosan október 20-án eszközölt ki egyszerre két adománylevelet a máramarosi kisnemesek javaira, s Barilovics Miklós hasonló ügyben december 4-én kapta meg egyik donációját. Ispán Gál 1515. június 15-én kapott új jószágai indoklásául legalább elmondhatjuk, hogy ő, Gyulát védve, valóban harcolt a felkelők ellen, az előző két ember esetében azonban az egyébként ilyen nyomós indokról soha meg nem feledkező kancellária okosabbnak tartotta nem is említeni, miféle érdemekért mosolygott rájuk a király kegye. Az új szerzemények élvezői közül a Bánffy és Báthori családok pedig, noha ők is fegyverrel a kézben szálltak szembe a parasztokkal, a nagybirtokosok kategóriájába tartoztak, azaz megint csak a törvény ellenére kaptak új adományokat.

Befejezésül a hűtlenség címén elvett jószág visszaszármaztatásának tilalmát semmibe vevő intézkedésekre hoznánk föl egy példát: dobszai Belsey Mihály az ugyanoda való Csobády Jánosnak adta egykori birtokait, melyeket attól a felkelésben való részvétel büntetéseként koboztak el.

Elmondhatjuk tehát, hogy a nemesség érdekében elfogadtatott királyi törvények általában nem tudtak gyökeret ereszteni, s ha egyes esetekben sikerült is érvényt szerezni szellemüknek, nem váltak a társadalom életében csakugyan ható erővé.

Valamivel kedvezőbb az 1514. évi országgyűlés eredményességéről alkotott kép, ha a cikkelyek egy más kategóriáját, a felkelés közvetlen következményeinek helyrehozatalára foganatosított rendelkezések hatását vizsgáljuk. Kezdjük a parasztkapitányok vagy más szempontból bűnösnek tartott résztvevők elleni eljárásokkal. Az ő esetükben sem eshetünk abba a tévedésbe, hogy az abszolút és feltétlen megvalósulás nyomait keressük: a feudális állam még a legerősebb kormányzat alatt sem volt képes a törvényeket maradéktalanul betartatni. Még a közvetlen megtorlás terén is találkozhatunk kivételekkel vagy a rendszabályok részleges figyelembevételével.

Újra hivatkoznunk kell Ravazdy Péter egyik hóhéra, Kis Gergely jobbágy sokat emlegetett esetére, aki a parasztháború bukása után visszamenekült Brandenburgi György birtokaira, s Ravazdy özvegye még 1515 őszén is azért pereskedett az őrgróffal, hogy a jobbágyát rokonaival együtt adják vissza. Kis Gergely bűntette csak mint a visszakövetelés egyik argumentuma került a per aktáira. Kevésbé kiáltó példa, de a maga módján legalább ilyen jelentős az, amit Losonczy Zsigmond szabolcsi földbirtokos művelt megvádolt jobbágyaival. Miután értesült róla, hogy a megyei hatóságok a birtokain élő, bűnösnek tartott jobbágyai ellen el akar-

nak járni, pallósjogára hivatkozva, magának követelte a fölöttük való ítélkezés jogát; arra az esetre pedig, ha a megye ebbe nem egyezne bele, tisztjeinek olyan utasítást adott, hogy a „nagyobb pusztítások elkerülése végett" az érintett parasztokat űzzék el birtokairól. Bármennyire embertelen is a nagyúr intézkedése, az bizonyos, hogy ő nem kívánt együttműködni a megyei megtorló apparátussal.

Részben hatástalan maradt a kegyelmezés lehetőségét kizáró törvénycikk is. Alig oszlottak szét a törvényhozók Rákos mezejéről, II. Ulászló már december 9-én elrendelte, hogy Szapolyai, mint erdélyi vajda, a Dés és Torda mezővárosokat zaklató nemesi hatóságokat intse le, mert a két oppidum régi szabadsága értelmében nincs beleszólásuk azok ügyeibe, s a keresztesekhez való csatlakozás ürügyén sem tehetnek ellenük semmit, mert a király megkegyelmezett nekik, mivel ítélete szerint azok csak kényszerből cselekedtek. A kényszerből csatlakozás esetére fölmentést adó másik cikkely kínálta kiskapun egy kis ügyességgel könnyedén meg lehetett kerülni a vonatkozó törvénycikket. Annyira, hogy II. Ulászló intézkedését követve, maga a vajda is megkegyelmezett a désieknek és a tordaiaknak azzal a feltétellel, hogy az okozott károkat megtérítik. Egyedül a dési felkelők vezérének, Nagy Jánosnak nem volt hajlandó megbocsátani . . .

Már ez az eset is arra utal, hogy a megtorlás bűnbakokat keresett, s egyre inkább egyes embereket vett célba, de még ezekkel szemben sem volt valami következetes. Beszterce városának 1515 februárjában végre sikerült letartóztatni az egyik környékbeli keresztes vezetőt, Vice község vargáját. A magisztrátus átírt Thuróczy Miklós alvajdának: mi legyen a fogollyal. Az alvajda fanyalog, nem tudja, mit kéne tennie, utasítást kér magától Szapolyaitól. A vajda elhárítja magától a felelősséget: az lett volna a legjobb, ha Thuróczy ítélkezik az ügyben, de mivel félő, hogy a rab átszállítása közben megszökik, döntsön ügyében, „megérdemelt büntetéséről" a besztercei városi törvényszék.

1515 februárjában vagyunk, hónapokkal az országgyűlés után, az ott hozott törvényeket szerte az országban mindenki ismeri. Az iparos felkelő-hadnagy ügyében folytatott különös aktatologatás mintha azt tanúsítaná, hogy egyik érdekelt hatóság sem szívesen foglalkozott ilyen dolgokkal.

Ez persze lehet kivétel is. A bosszú és a megtorlás sokak számára kíméletlen és irgalmatlan üldöztetést jelentett, különösen akkor, ha az illetők olyan valaki kezébe kerültek, akinek személyes számadása is volt velük. A feudális jogszolgáltatásra oly jellemző esetek példája ezúttal a lippai–solymosi események két főszereplője, Künisch káplán és Prantner alvárnagy.

A két familiáris önigazoló jelentéseit Solymos átadásakor idéztük utoljára. Elbeszélésük a menekülés történetével folytatódik: a Maros mentén fölfelé, gazdájuk legközelebbi várába, Vajdahunyadra igyekeztek eljutni. Pathócsy Péter érthetően bizalmatlan volt, s a menekülőket be sem engedte a várba, azok kénytelenek voltak a kolostorban meghúzódni. Különös véletlen folytán, vagy talán ugyanazzal a szándékkal, mint Mátyás pap és társa, ugyanide szállt meg Bodó Miklós is. A soly-

mosiak nem felejtették el, mit ártott nekik: titokban értesítették Pathócsyt, aki a besúgás nyomán elfogatta árulónak tekintett tiszttársát.

A tett szolgálat után – úgy látszik – a hunyadi várnagy nem akarta bántani a solymosiakat. Prantnerrel még tárgyalni is hajlandó volt arról, hogyan szerezhetnék vissza a Maros menti várakat, de végül mégis kellemetlenné válhatott számára jelenlétük. Úgy véljük, az ő sugalmazására ijesztgette az amúgy is nagy aggodalomban élő két embert Pathócsyné azzal, hogy Bodó keresztesnek állt, s most bosszúra vágyó szolgái a környéken rájuk vadásznak. A rossz hírre Künisch és társa sürgősen Szebenbe menekültek, ahol azután egészen augusztus végéig Szapolyai vajda védelme, jobban mondva védőőrizete alatt éltek. Kettejük viszonya már az ostrom alatt sem volt a legjobb, s most a félelemteli várakozás heteiben úgy látszik, végleg elmérgesedett. A fogadós, akinél megszálltak, távozásukkor követelte a járandóságot, amin azután a káplán és az alvárnagy megint csúnyán összeszólalkozott. Augusztus 25-én már mindketten azzal foglalatoskodtak – Szapolyai elengedte őket –, hogy általunk is idézett, s pillanatnyilag is forrásul használt jelentésüket írják az őrgrófnak.

Brandenburgi Prantner viselkedésében érthetően nem talált kifogásolnivalót: feltehetően megkegyelmezett neki, sorsáról többé nem hallunk. Künisch azonban rajtavesztett. Pár hónap múlva – s ez most már tényleg a sors iróniája –, Bodó Miklós mellett találta magát, a hunyadi vár tömlöcében. Az őrgróf vizsgálatot rendelt el ügyében, s ha a végeredményt nem is tudjuk, a vádlott számára az aligha volt kedvező. A hunyadi vár számadáskönyveiben még 1517-ben is megtalálhatjuk ezt a tételt: „Szent György-naptól Erzsébet ünnepéig (április 24–november 19) a foglyok – tudniillik Mátyás pap és Bodó Miklós élelmezése" ennyit és ennyit emésztett fel. Künisch javadalmát, a győri Szent János-egyházat, a király Izsákfalvi Bernátnak, egy johannita lovagnak adományozta.

Az őrgróf haragja tehát lesújtott hűtlennek vélt szolgáira, s hasonló eset nyilván nem egy fordult még elő az országban. Sőt, a törvény nyújtotta lehetőséggel élve sokan megpróbálkoztak, régi személyes gyűlölködésből, vagy vagyonuk gyarapítása céljából, ártatlan emberek megvádolásával is. A máramarosi nemesek elleni támadásról már ismételten szóltunk, s legfeljebb annyit tennénk az elmondottakhoz, hogy az időpontok feltűnő egybeesése miatt (Perényi Gábor, Werbőczi és társaik nagyjából az országgyűléssel egyidőben kérik a királytól a kiszemelt birtokokat) az a gyanúnk támadt: néhány ottani kisnemes hűtlenségének hírét felhasználva, a jelenlevő tekintélyes országgyűlési urak egynémelyike előre kitervelt akciót indított a megye ellen: az ő nyomásukra kerülhetett be az inkriminált 34. tc. Hisszük ezt annál is inkább, mert a XVI. század hasonló ügyeskedést sokat látott már, s mert az egyik főszereplő, Perényi Gábor más kétes vállalkozások kapcsán is szerepelt.

Nyalábvár ostromának leírásakor megemlítettük, hogy a parasztok vezéreként utólag bevádolt sásvári Veres Gergely azonos azzal a kisnemessel, aki pár évvel korábban a megyegyűlésen az alispán elleni támadás vezetője volt. Az ellene Sás-

váry János által indított per 1516-ban teljes fölmentéssel végződött: Ugocsa megye törvényszéke az összes vádpontot elejtette, Sásváryt pedig rágalmazásért 100 aranyforint bírságban elmarasztalta. Föllebbezés folytán a király elé került az anyag, s a személyes jelenléti bíróság az ítéletet nemcsak jóváhagyta, de a bírságpénzt még újabb száz forinttal meg is toldotta. A tanúvallomások ismeretében ezen nincs is mit csodálkoznunk, azon azonban el kell gondolkoznunk: miért vádolta be Sásváry Verest. Mindketten ugyanabból a faluból valók voltak, s a kihallgatott tanúk jórésze is sásvári lakos volt: a fölperes sejthette volna, hogy nem tudja kellőképpen alátámasztani állításait. Vagy személyes gyűlöletből tette, amit tett, vagy pedig összefüggés van a per és Veres Gergely 1514 előtti viselt dolgai között. Elképzelhetőnek tartjuk, hogy az egész „Körmös hadnagy" história nem más, mint Perényi Gábornak és alispánjának bosszúja a kisnemesség főkolomposa ellen.

A keresztes vezérek elleni eljárásokról és hátterükről ennyit elmondva, illő, hogy legalább pár szót ejtsünk a hivatalos ügymenetről. Lehetőséget erre a bátori Nagy György, Máté pap-kapitány kísérője ellen jó későn, 1520-ban indított eljárás fönnmaradt jegyzőkönyve szolgáltat.

A nevezett iratok szerint az ügyben Kiskállay Vitéz János tette meg az első lépést, amennyiben a királyhoz fordult Nagy György elleni panaszával. A király, jobban mondva a személynöki bíróság ezután 1520. január 9-én átírt Szabolcs és Szatmár megyéknek, hogy Vitéz állításainak kivizsgálására tanúvallomást rendeljenek el, melyen minden érdekelt tartozik megjelenni.

A király nevében eredetileg kiküldött Werbőczi – a személyes jelenlét bíróságának ítélőmestere – maga helyett bagói Miske Miklóst, a királyi kisebb kancellária jegyzőjét küldte ki az ügy lebonyolítására. Miske lelkiismeretesen végigjárta azokat a falvakat és mezővárosokat, ahol Nagy a vád szerint valamit elkövetett, s mindenütt kihallgatta a tanúkat. A középkori jogszokás értelmében a vallomástévők egymás jelenlétében mondták el, amit tudtak, majd a jegyző részletesen leírta a hallottakat. Január 11-én kezdte meg a vizsgálatot, s 29-én már az összegző jelentést állította ki Werbőczi. Már csak az ítélkezés maradt hátra, amit viszont ez esetben sajnos nem ismerünk.

8. A kártérítési perek

Részletesebben tudunk beszámolni a jóvátételi perek és ügyek lebonyolításáról: e tárgyban az oklevelek egész sorát hívhatjuk segítségül. A törvény rendelte előkészületek a jelek szerint szerte az országban szabályszerűen megkezdődtek. A tizenkét tagból, a négy szolgabíróból és az alispánból álló vizsgáló bizottságok tevékenységéről a legkülönbözőbb területeken fekvő megyékben találhatunk bizonyítékokat. Sáros, Bereg, Szabolcs, Szatmár, Bihar, Közép-Szolnok, Doboka, Kolozs,

Arad, Csanád, Csongrád, Bodrog, Tolna, Fejér iratai említik működésüket. Összetételükről sajnos csak egyetlen esetben szerezhetünk tudomást: Sáros megyében 1515 nyaráig hásságyi Farkas László és János, Kakasfalvi Dávid, Borsvai András, Terjéki Mihály, Kellemesi Imre, Kendy György, Enyiszkei Zsigmond, Sebesi Tamás, Polyánka István, Reszlavia Mihály, Ternyei Imre és rákosi Gombor Lőrinc szerepeltek mint „nemesi bírák". Csupa kisnemes tehát, akik a négy, általában szintén hasonló sorból kikerült szolgabíróval együtt meglehetősen egyszínűvé tették a bizottság társadalmi jellegét. Más példa híján azonban nem tudjuk eldönteni – bár valószínű –, hogy így volt-e ez másutt is.

A követett eljárásmód pontosan megfelelt a feudális jogszokásoknak és az 1514-i rendelkezéseknek. A választott 12 ember és az öt megyei tisztviselő által alkotott testület szabályszerű kiszállások sorozatával végigjárta a megye összes községét (erre konkrét példát Bihar, Szabolcs, Szatmár, Bodrog és Tolna megyékből ismerünk), s ahol bárki panasszal fordult hozzájuk, szabályos tanúvallatást tartottak. Így tisztázódott például, hogy a Tolna mezővárosnak okozott tetemes kárt mely községek lakói okozták; a vallomások alapján még azt is meg lehetett állapítani, hogy a 3105 aranyforint jóvátételt milyen arányban kell elosztani az egyes falvak között. Az igazság megállapításának másik módja – szintén az általános gyakorlat és az új törvények szellemében – a károsultak által tett eskütétel volt. Így kívánta bizonyítani 50 Ft-nyi kárát a donáti parasztok rovására Dóczy János, Csanád megye törvényszéke előtt, vagy csegei Vas Balázs 150 Ft veszteségét, a palatkaiak ellenében, Doboka megye előtt.

A kivizsgálás befejeztével a megyei biztosok ítéletet hoztak. Meghatározták a bűnösöket és a jóvátétel mértékét. A felelősség megállapítása egyetlen eset kivételével (1516. november 12-én Thurzó Gáspár és pocsaji Radák Mihály Brandenburgi Györgynek név szerint megnevezett 19 simándi jobbágya ellen indított eljárást) mindig települési egységekre, tehát városokra, mezővárosokra és falvakra vonatkozott, s a büntetést minden egyes esetben pénzben szabták ki. Az már az érintett falu birtokosára tartozott, hogy e terhet hogyan osztja el a jobbágyok között. Sajnos, e tekintetben elég kevés használható anyagunk van, s abból is csak Bakócz Tamás Várkonyra vonatkozó intézkedését tartjuk említésre méltónak. 1515. november 15-én az érsek azt írta ottani tisztjének, Némethy Pál budai kanonoknak, hogy nála járt a várkonyiak küldöttsége, s előadták: a kártérítési összeg elosztása úgy volna igazságos, ha azok, akik valóban bűnösök, többet fizetnének, mint akik semmit sem vétettek. Bakócz igazat adott nekik, s elrendelte, hogy a jóvátételbe csak a bűnösök adjanak pénzt, az ártatlanok csak akkor fizessenek, ha az előbbiek nem volnának képesek az egész összeget előteremteni; de a bűnösök a jövő évben kötelesek őket kártalanítani.

Amennyiben a kártérítési perben egy másik megye lakosai is érdekelve voltak, az ítélethozó testület a végzésről szabályszerű értesítést küldött át annak tisztségviselőihez, és ebben felkérte őket a kiszabott összeg behajtására és átadására.

A donáti jobbágyok ügyében ezt teszi Csongrád megye Csanád megyével; Perényi Gábor egyik ügyénél Bereg megye Szatmár megyével.

Ha a perben minden rendben folyt, s a felek az ítéletbe belenyugodtak, akkor már csak a jóvátétel kifizetése volt hátra. Általában ez hamarosan meg is történt. Előfordult azonban az is, hogy a kártérítési összeget az elmarasztalt fél nem akarta, vagy nem tudta előteremteni. Közép-Szolnok megye például még 1520-ban is súlyos bírsággal fenyegette a Drágffy Jánossal szemben hátralékban maradt birtokosokat. A Várday család bácskai falvaiból Várday János még évek múlva sem volt képes minden követelés ellenértékét kisajtolni. Ez esetben a fizetés elmaradásának oka – magánlevelzés, tehát eléggé megbízható forrás szerint – az volt, hogy a parasztháború pusztításai és a rájuk rótt jóvátételi terhek súlya alatt a parasztok fizetésképtelenné váltak.

A fizetés elhúzódásával olyan esetben is találkozhatunk, amikor nem a jobbágyok túlterhelése, hanem a földesúr hallgatólagos beleegyezésétől támogatott ellenkezésük volt a kiváltó ok. Brandenburgi György monostori parasztpolgárai négy éven keresztül halogatták a követelések kielégítését, s maga az őrgróf is csak akkor parancsolta meg a hunyadi várnagynak: kényszerítse őket a fizetésre, mikor a károsult nemesek vásáron levő jobbágyainak letartóztatásával adtak nyomatékot szavuknak.

A tárgyalás nem minden esetben végződött az alperes elmarasztalásával. Dóczy Ferenc királyi kamarás például hiába próbált egy Csanád megyei vára elvesztése és felprédálása miatt a tettesek gazdáitól kártérítést kicsikarni. A megye vizsgáló bizottsága úgy találta, hogy a főúr erőssége azért veszett el, mert „az e várban levő várnagy a vele levő összes jobbágyokkal, saját akaratából, minden harc és gondoskodás nélkül adta azt a keresztesek kezére. Dóczy Ferenc úr tehát kárát ne másokon, hanem a várnagyon és saját jobbágyain . . . keresheti, ha akarja".

A hatóságoknak a kártérítés önkényesen végrehajtott behajtása miatt is többször közbe kellett lépniök. 1517. február 9-én Bodrog megye megállapította, hogy nemes Fekete Mihály és szegi Dóczy János a matisházai jobbágyok sok jószágát, összesen 158 aranyforint értékben elhajtották, s ezért az 1514-i törvények értelmében működő vizsgáló bizottság őket elmarasztalta: az ítéletet most a megye törvényesnek nyilvánítja, és azt megerősíti. 1519. február 24-én pedig II. Lajos olyan értelemben válaszolt egyes szabolcsi nemesek panaszára (a jogtalanul behajtott kártérítést annak élvezői nem akarták visszaadni), hogy további vonakodás esetén a bepanaszoltak birtokait föl kell dúlni! Az érintettek ellenszegülése könnyen föllngerelte a megyék nemesi közösségét – Kerecsen falut Bereg megye mindössze 10 dénár tartozás fejében akarta földúlni 1515 nyarán – s végső esetben az általuk választott megyei hatóságok is le-letértek a szigorúan törvényes útról. Szaniszlófi Báthori János 1520-ban panaszolta a királynak, hogy a hivatalos vizsgáló bizottság által az ő jószágára törvénytelenül kivetett kártérítés behajtására Közép-Szolnok megye alispánjai és szolgabírói karhatalommal megszállták Hidvég nevű

birtokát, s a falu feldúlásával és fölégetésével fenyegetőzve, kényszerítették jobbágyait a követelt összeg megfizetésére.

A kártérítés ürügyén való haszonszerzés gondolata kétségkívül sokakat megkísértett az 1514-et követő esztendőkben. E törekvések egyik természetes célpontja a városi polgárok irigyelt vagyona volt. A városokra ugyan aligha lehetett volna a felkelés pártolását rábizonyítani, mégis akadt, aki kísérletet tett megzsarolásukra. Eperjest például már az országgyűlés alatt megvádolták, hogy bírája és esküdtjei több polgárral együtt a parasztokkal cimboráltak, s az ügy végül a nádor ítélőszéke elé került. (Emlékezzünk: a valóságban Eperjes elég buzgón támogatta a nemesek szervezkedését.) Dés és Torda – egyébként valóban nem ártatlan – lakosait, mint láttuk, hasonlóképpen kezdték zaklatni. Kolozsvár ellen pedig az a néhány nemes indított pert, akik értékeiket a városba menekítették, de azok mégis – Lőrinc pap seregének ottjártakor – a keresztesek kezére jutottak. Hasonló támadás érte Kolozsvárt Közép-Szolnok és Kolozs megye részéről is.

Egyes esetekben az ilyen indokolatlanul követelt, vagy akár már be is hajtott összegeket utólagos megegyezéssel visszaszolgáltatták a kárvallott földesúrnak: így az egri káptalan a Polgár és Szentmargita falvak jobbágyaitól Szabolcs megye által jogtalanul behajtott 54 forintból Báthori András és mások közbenjárására csak 34 forintot kért és kapott vissza, a többit elengedte.

Sokszor nem nyílt mód a békés elintézésre, s ilyenkor a jogaikban vagy vagyonukban érintett felek minél magasabb támogatót kerestek. Az előbb említett városok egytől egyig az udvarhoz fordultak, és sikerült is védelmet szerezni maguknak. Hasonlóképpen az uralkodó közbenjárását kérte a jóvátételi perekkel leginkább elárasztottnak tűnő főúr, Brandenburgi György is. Sürgetésére II. Ulászló már 1515. október 20-a előtt elrendelte, hogy az őrgróf birtokaira kirótt kártérítési összegek behajtását Brandenburgi visszatértéig nem kezdhetik meg, s a nevezett napon külön levélben figyelmeztette a rendelkezést megszegő, s az érintett falvakat erővel fizetésre kényszerítő Zaránd megyét: köteles a pénzt visszafizetni, s a további akcióktól mindaddig tartózkodni, míg a kártérítések ügyében a királyi kúria ítélőmesterei mindenki megelégedésére döntést nem hoznak. November 25-én pedig – Zaránd és Arad megyéknek címezve – már olyan utasítás készült a királyi kancelláriában, hogy mivel az előző, ezek szerint Aradnak is megküldött parancsot nem hajtották végre, a megyét a király a személyes jelenlét bírósága elé idézi.

Az idő múlásával egyre több jóvátételi ügyben kérték az uralkodó, illetve a kormány beavatkozását. 1514-ből egyetlen példánk van csak erre, az is még az országgyűlés előtti időkből, augusztus 25-ről: az uralkodó maga rendelt el vizsgálatot, illetve törvénylátást a lázadozó parasztok között, a zágrábi káptalan elleni támadás ügyében Beriszló bánhoz címzett levelében. 1515-től 1517-ig (eddig legalábbis) nem találjuk nyomát hasonló lépésnek, azután azonban egyre több ilyenre van példa. 1518. december 14-én Közép-Szolnok megye kap II. Lajostól parancsot, hogy Várday Ferenc erdélyi püspök embereinek Csög birtokon végrehajtott törvénytelen földfoglalásai, illetve a csögiek által 1514-ben megölt nemes, Csögi Al-

bert halálának ügyében tartson szabályos vizsgálatot. 1519. április 30-án – Brandenburgi kérésére – Medve, Zágráb megyei vár prediális nemesei ellen rendel el a király kivizsgálást; a hántai prépost elveszett juhainak ügyében pedig csak 1520 augusztusában került sor hasonló intézkedésre.

Nem tudjuk, e panaszok megfordultak-e korábban az alsóbb fokú hatóságok előtt is. Bizonyos, hogy nem egy esetben azok döntései, ítéletei szintén a központi jogszolgáltatás tennivalóit gyarapították. 1516-ban Csanád megye nem végezte el az előírt intézkedéseket a csanádi káptalan panaszának kivizsgálására, ezért II. Ulászló kénytelen volt az ügyben érdekelteket a személyes jelenlét bírósága elé megidézni. Volt eset, hogy a megítélt kártérítés kifizetésére külön felszólítást eszközölt ki valaki, például Barilovics Miklós 1519. február 27-én, a máramarosi mezővárosok ellen. Körülbelül 1520-tól kezdve figyelhetjük meg, hogy a szabályos föllebbvitel során a kúriába kerültek az ügyek. 1520. június 11-én a medvei prédiálisok perére tesz pontot II. Lajos király bírósága; ugyanezen hónap 20. napján az említett hidvégi sarcolás tettesei elleni kúriai vizsgálat folytatásáról hallunk. Vayai Bertalan és Vayai István csak 1524-ben tudta elérni, hogy a jobbágyaik ellen a lázadásban való részvétel ürügyén hatalmaskodó Hogykai Lászlót elítélő Szabolcs megyei bíróság döntését a király jóváhagyja, s a Várday család még 1526-ban is pereskedett a személyes jelenlét bírósága előtt Tolna mezőváros lakosaival, mivel azok a Bodrog megye által megítélt jóvátételt nem fizették meg.

Az elmondottakból megállapíthatjuk: a kártérítési eljárások ténylegesen megindultak, sőt beilleszkedtek a rendes jogi eljárások sorába. Hiába találunk annyi kibúvókeresést, nyílt vagy burkolt törvényszegést, erőszakot, melyet vádló és vádlott egyaránt igénybe vesz, sőt hiába figyelünk föl arra, milyen hosszan elhúzódik egy-egy per: ezek egyáltalában nem különös dolgok, a kor joggyakorlatának megszokott kísérőjelenségei. A XVI. századi igazságszolgáltatás mércéjével mérve a más vonatkozású cikkelyekkel szemben az okozott károk jóvátételét igen eredményeseknek kell mondanunk. A parasztháború pusztításai egyaránt sújtották az uralkodó osztály minden rétegét, nemeseket, bárókat és főpapokat, a kártérítés tehát közös érdek volt. Ez a Mohács előtti években az a terület, amelyen az államapparátus a legjobban funkcionált!

A tárgyalt perek a jogrend sokszor tekervényes útjain indultak céljuk felé. Azok, akik eleve tisztában lehettek a kártérítési per kimenetelével (ha jobbágyaik szereplése közismert volt), vagy azok, akik éppen a szokott ügyvédi eljárásoktól, a végtelenbe nyúló húzástól-halasztástól féltek, sok esetben megmaradtak a békés megegyezés rég bevált eszközénél.

A példák sorát Bakócz érsek egy 1515. október 3-i levelével kezdhetjük el. Ezúttal is a várkonyi jobbágyok viselt dolgairól van szó: a bíborosnak tudomására jutott, hogy a Heves megyei nemesség gyűlést készül tartani, amelyen a parasztháború okozta károk helyrehozataláról kíván határozni. Utasítja tehát várkonyi gazdatisztjét, Némethy Pált, hogy igyekezzék e dologban még a gyűlés előtt megegyezésre jutni, sőt a károsultaknak a jóvátételt minél hamarabb megfizetni.

Az ilyen közvetítés lehetőségei nem voltak korlátlanok: a várkonyiakhoz egészen hasonló helyzetben levő monostori parasztok, akik ellen több temesi nemes 1000 forint kár fejében már erőszakkal is fenyegetőzött, s akiknek ügyében később Cseh Jánost és Uza Mihályt küldte ki a vajdahunyadi várnagy békéltető tárgyalásokra, Békés János monostori várnagy közbenjárása révén is csak annyit tudtak elérni, hogy az illető nemesek hajlandónak mutatkoztak bevárni az őrgróf odaérkeztét.

Sokkal hamarabb eredményre lehetett jutni, ha maguk az érdekelt földesurak ültek le a tárgyalóasztalhoz. Így tett például Bancsai Imre mester kalocsai kanonok és Várday János, akik a bátmonostori jobbágyok által Bancsai javaiban tett kár ügyét fogott bírák elé vitték, tehát elkerülték a megyei törvénykezést, s azok ítéletében mindketten megnyugodva, 200 aranyforintban kiegyeztek. A Várday család egyébként igencsak megszenvedte a felkelés következményeit, s egész sor követelést kellett kielégítenie. Az imént említetthez hasonló véget ért Kakati Mihály deáknak Várday elleni panasza: a főúr a kért nyolc forintból kettőt megadott, a többit Kakati elengedte. Nemes Orbonász György özvegye, Katalin asszony 200 aranyforint kézhezvételéről adott nyugtát Várdaynak. Ugyanilyen eljárást enged gyanítani az az irat, amely Várday és egy bizonyos Szöllősi Albert közötti megállapodás tényét rögzíti: Szöllősi elismerte, hogy teljes elégtételt nyert. 1517 márciusában két, saját használatra készült kimutatásban károsultak tucatjait nevezi meg ezúttal János öccse, Várday Ferenc erdélyi püspök kérésére egy íródeák: az összeadás végén ezer forinton felüli tehertételről számolhatott be urának. Egyébként a nevezettek szinte valamennyiével létrejött már ekkor a megegyezés.

A Várdayak erőfeszítéseit a minél kevesebb jogi bonyodalomra valószínűleg éppen ez a különösen nehéz helyzet magyarázza: János úr szerint Krőzus kincse se lett volna elég az összes igénylő nemes lecsendesítésére. Nem csoda, hogy mint Bodrog megye ispánja, maga sem vitte túlzásba a buzgólkodást a jóvátételi ügyek bonyolításában. (Nem is nézte jó szemmel a király.) Ahol viszont neki volt netán valamilyen követelése, ott annál inkább verte a vasat. Még Szatmári alkancellárral is összekülönbözött amiatt, hogy a gazdag mezővárostól, Tolnától meglehetősen erőszakos módon követelte az őt megillető nek vélt összeget.

A megegyezés tehát végül éppen úgy bevett módja lett a vitás kérdések megoldásának, mint a hatósági úton való eljárás. Az urak minden eszközzel igyekeztek biztosítani, hogy veszteség nélkül zárhassák le az 1514-ben történteket. Törekvéseik e téren eredményesnek mondhatók, s ez egyszerre törvényszerű folyománya és jellemző vetülete a XVI. század eleje magyar társadalmi viszonyainak.

9. A parasztháború távolabbi következményei

A korábbiakban különös figyelmet szenteltünk az 1514-i országgyűlés politikai célzatú intézkedéseinek. Az ország évtizedek óta egyre mélyebbre süllyedt a belső zűrzavar mocsarába, s ez az európai államok között tekintélyét és szerepét egyaránt aláásta. Indokolt tehát, hogy tovább kövessük a politikai helyzet alakulását: meg kell tudnunk, vajon hatott-e arra 1514 nagy megrázkódtatása.

A központi hatalom megerősítésére, az államkincstár helyzetének megjavítására szánt néhány tétova lépés következményeiről nem sok mondanivalónk van. A zálogban levő királyi jövedelmek kiváltására – legjobb tudomásunk szerint – semmiféle gyakorlati lépés nem történt, s hasonlóképpen papíron maradtak a fontosabb kormányhivatalok, egyházi méltóságok halmozását megtiltó rendelkezések is. A kormány képtelen volt kiaknázni a fölkínált lehetőséget, talán nem is akart élni vele. Hiszen, mint elmondottuk, a királyi tanács és a fontosabb állami méltóságok változatlanul a főúri (udvari) klikk kezében maradtak, s annak nem volt érdeke, hogy a többnyire általa kézben tartott királyi zálogok visszakerüljenek a kincstár kezelésébe.

A kisnemesi tábor pedig, miután pusztán vezére dicsőségére támaszkodva, a hatalmi pozíciókhoz nem tudott közelebb férkőzni, s más tekintetben is tehetetlennek bizonyult, politikai téren is megmaradt 1514 előtti defenzív állapotában.

A parasztháború következményei közül ilyen vonatkozásban sem tudunk egyebet kiemelni, mint a hatalmasok közötti személyi viszonyokban bekövetkezett változásokat, melyek végső soron az ország politikájára is döntő hatással voltak.

Szapolyai János helyzetének megerősödéséről már eleget szóltunk, most azt kell megpróbálnunk kideríteni róla, hogyan tudta kihasználni ezt az előnyös fordulatot. Egyelőre valóban csak személyes ügyekről beszélhetünk: adataink bizonysága szerint 1514-et követően, ha lehet, még tovább éleződött a feszültség közte és Brandenburgi György között. Viszályuk most új ürüggyel tetéződött: Solymos és Lippa sorsával. A két fontos várat a keresztesektől a vajda vette vissza, s esze ágában sem volt visszaadni azokat annak a Brandenburginak, aki ellen már Vajdahunyadért is jó ideje pert indított. Két évig tartó huzakodás után Perényi Imre nádor közbenjárására egyezség született: a vitatott helységek némi készpénzért egy bonyolult tranzakció révén a vajda kezében maradtak. (Brandenburgi elvben visszakapta a várakat, de azonnal továbbadta azokat Perényinek 20 000 forintért, ő pedig Sáros vára és 11 000 forint fejében Szapolyainak engedte át mindkettőt.) Hogy mennyire jutott a két főúr gyűlölködése, mi sem mutatja jobban, mint az a kérdéssor, amit az őrgróf várai elvesztésének főrészesei, Künisch és Bodó Miklós kikérdezéséhez készíttetett. A keresztesekkel való összejátszás vádját a Szapolyaival való paktálás gyanúja is tetézi. Bodó Miklósnak azt a kérdést szegezték: ura akarata ellenére nem egyezett-e meg titokban a vajdával. A káplántól pedig arra

igyekeztek választ kapni, miért intette (állítólag) Csucsi vajdát az őrgróftól való óvakodásra.

A király igyekezett pártját fogni kegyencének, az őrgrófnak (aki támasza volt a magyar urakkal szemben), közbelépése viszont nem szolgálhatta a vajda lecsillapítását. Még 1514 végén, mikor a szepesi gróf Erdélyben a parasztháború alatti kiadásai fedezésére rovásadót szedetett be, II. Ulászló arra kérte, hogy tekintettel az őrgróf birtokait ért különösen súlyos károkra, meg arra, hogy 600 lovassal segítette az erdélyi hadakat, az ő birtokairól ne kívánja ezt behajtatni. Gondolhatjuk, a kérésnek milyen fogadtatása lehetett . . .

Az „ország megszabadítója" nimbuszával övezett ellenzéki vezető helyzete nem sokkal az országgyűlés után tovább javult. A parasztháború kitöréséért felelősnek tartott vezető államférfiak ellen irányuló sorozatos támadások mintha végre elérték volna céljukat 1515 elején Szatmári püspök elvesztette alkancellári tisztét, s azt az ismert Szapolyai-párti kalocsai érsek, Frangepán Gergely kapta meg. Ugyanerre a sorsa jutott a körmöci kamaragróf, az udvari párt pénzügyeiben oly hatalmas Thurzó György is. A nagy megrázkódtatás, úgy látszik valóban szétzilálta az udvari párt főúri klikkjét: a helycserék nyomán a Jagelló-korszakban először rémlett föl a vajda hatalma kiteljesedésének lehetősége. Föléledtek azok az immár évtizede kísértő tervek, hogy Anna hercegnőt, a király leányát Szapolyai Jánoshoz kellene feleségül adni. A nemesi párt vezére lengyel rokonsága révén (nővérét, Borbálát, Zsigmond király vette feleségül) külső támogatásra is számíthatott.

II. Ulászló és környezete a lehető legnagyobb riadalommal figyelte a dolgok ilyetén alakulását. Talán nem is annyira a beteges öreg király érezhette magát fenyegetve, hiszen fia élt, s a vajda – nővére házasságával – tulajdonképpen Ulászló rokonának számított: a Jagelló-dinasztia sorsát a változások nem fenyegették. Annál inkább baljós jövőt várhattak mindettől azok a nagyurak, akik Szapolyaiban legveszedelmesebb vetélytársukat, s a hatalomra kerülése esetén uralmuk felszámolóját látták. Az ő véleményüknek adott hangot a személyét ért támadások miatt Beriszló, amikor kijelentette: a vajdával fegyverrel kell elbánni.

Ilyen radikális megoldásra azonban nem voltak meg a kellő feltételek, s ezenkívül az 1514-i tapasztalatok után kétséges, hogy bárki is meg merte volna kockáztatni a nyílt kenyértörést.

Az udvar az országon belül tehetetlen volt, de a döntő pillanatban a véletlen kezére játszott: Lengyelországban váratlanul fölülkerekedett a Habsburg-barát politikai irányzat, s így egyfelől csökkent a vajda potenciális ereje, másfelől megnyílt az út a Bécs uraival való régen tervezett szövetség megteremtésére. A kormányzó főúri klikk azonnal megragadta az alkalmat, hogy helyzetét a hatalmas szomszéddal való látványos megegyezéssel megszilárdítsa. Még Bakócz is újra aktivizálódott, Frangepán alkancellár pedig cserbenhagyta volt elvbarátait. A Fuggerek pénzén és aktív támogatásával 1515 nyarára létrejött a megállapodás a két dinasztia között, ennek értelmében Lajos trónörököst Miksa császár unokájával,

Máriával; Ulászló leányát, Anna hercegnőt pedig Miksa valamelyik férfiunokájával, Károllyal (a későbbi V. Károly) vagy Ferdinánddal (a későbbi magyar királlyal) jegyezték el. Anna hercegnőt át is adták a császári udvarnak „neveltetés" céljából.

A Habsburg–Jagelló-szerződés kétségtelenül döntő tényezője lett a következő esztendők magyar politikájának, sőt ez készítette elő a Habsburg-ház több százados magyarországi uralmát. Persze, nem maga a megállapodás számított. (A diplomáciai egyezmények értékéről már az első fejezetben is szóltunk. Károlyt alig fél éve Renée francia hercegnővel is eljegyezték.) Hanem az, hogy a császári ház évtizedek óta törekedett Magyarország fölötti befolyása helyreállítására, tehát a megállapodás megtartására igen jó oka volt. A lengyel udvar állandó rettegésben élt, hogy a német birodalom az orosz fejedelmekkel szövetségben két tűz közé szoríthatja, a Habsburgokkal való kapcsolat javításához tehát volt miért ragaszkodnia; ezenkívül pedig Zsigmond királynak állandó gondja volt Ulászló trónjának megszilárdítása: ahogy a Szapolyai Borbálával kötött házassággal annak belső ellenzékét próbálta semlegesíteni, úgy remélte most a Habsburg-trónkövetelés veszelyét kiiktatni. A magyar kormány számára a szerződés tiszteletben tartása létfontosságú volt. Tegyük még hozzá mindehhez, hogy a háttérben ott állt a Fuggercég, teljes gazdasági hatalmával: az ő számára a térség békéje, s a Habsburg-befolyás erősödése szintén kedvező jelenség volt. Az ő pénzük – és ez nem lebecsülendő szempont – hathatós támogatást nyújthatott (és később nyújtott is) a bécsi megállapodásokat végrehajtó erőknek.

E látványos lépés, a hatalmas szomszéddal kötött egyezség, nem hozott azonnali változást, legalábbis nem olyan értelemben, hogy az erőviszonyokat megváltoztathatta volna. Sőt az ellenzéket s azon belül is a nemességet csak tovább ingerelte. Ha nem következik be valami váratlan fordulat, a Bécsből egyelőre csak eszmei támogatásban részesülő főúri párt valószínűleg nem lett volna képes műve befejezésére, s a megállapodás, függetlenül a külső viszonyok kedvező állásától, annyi más végrehajtatlan megegyezés sorsára jutott volna. Az újabb váratlan fordulat azonban bekövetkezett, méghozzá már 1515 nyarán.

Szapolyai János nagyon jól tudta, mi ellenfeleinek a célja a Habsburgokkal való alkudozással. Azt is tudta, hogy hosszú távon a két nagy dinasztia kapcsolatainak megerősödése útját szegi az ő, elsősorban a Jagellók gyengeségére alapított reményeinek is. Meg kellett tehát próbálkoznia a bécsi tárgyalások ellensúlyozásával. Miután lengyel szövetségesei cserbenhagyták, a nemzetközi kapcsolatok terén már nem volt alkalma közbelépni. Más módot kellett tehát keresnie, vagy teremtenie.

Bármi is a véleményünk a vajdáról, s akárhogy elsötétíti emlékét a parasztháború leverése és Dózsa rettenetes halála, az elhatározás, amire jutott, becsületére válik. Míg az udvar a Habsburgoknál kilincselt, s a Fuggerek pénzén tárgyalt, Szapolyai maga köré gyűjtötte azokat az urakat, akik a tavalyi eseményekben katonailag a legtöbbet tették: Báthori Istvánt, Török Imrét, és Paksy Mihályt, azaz a nándorfehérvári és temesi végek parancsnokait, s egyesített seregeikkel három

éven belül immár harmadszor kitört a szomszédos török helyőrségekre. Nyilván úgy számolt – méghozzá nem is rosszul –, hogy a törökök elleni hadviselés, bármilyen kicsiny eredménnyel is záruljon, olyan kiáltó ellentétben lesz a kormány e téren megnyilvánuló tétlenségével, tehetetlenségével, hogy a Habsburgokkal folytatott tárgyalásokat épp ellenkezőjére fordítja: cselekvés helyetti kibúvókeresésnek fogja mutatni.

Az udvar dolgait ismerő emberek előtt világos volt: ha a vajda akciója sikert ér el, az 1514-ben megbomlott hatalmi egyensúly végleg felborulhat. Johann Dernschwam, a Fuggerek ügyes magyarországi megbízottja határozottan úgy vélte, ha Szapolyai győz Zsarnónál, „úgy a magyarok visszakövetelték volna Annát Pozsonyból, és a vajdának adták volna, és semmi nem lett volna a szerződésből, melyet a magyar urak mind – a vajda öccsével, Györggyel együtt – Bécsben pecsétjükkel megerősítve Miksa császárnak adtak". A velencei követ, Suriano szerint: „... kétségkívül, ha sikerült volna neki győzelmet aratnia, ezzel a dicsőséggel eljutott volna az uralkodáshoz is, és megkapta volna a király lányát is feleségül".

A török azonban ezúttal készen várta a támadást. Az 1513-i és 1514-i erdélyi próbálkozások éberebbé tették a szendrői béget, s ezt az éberséget a keresztes hadjárat kísérletének híre nyilván még fokozta. Ez lehet a magyarázata – no meg a sok vezér jelenlétéből adódó fejetlenség –, hogy Szapolyai és társai egy Zsarnó nevű kis török végvár falai alatt súlyos vereséget szenvedtek.

A vajda katonai kudarca időben körülbelül egybeesett a bécsi egyezség megszületésével. Szapolyai látványos katonai vereségének véletlenje nyilván hozzájárult a dolgok ilyetén alakulásához. Most már az ellentét a kormány belső gyengesége és külső kapcsolatkeresése között föloldódhatott. A vajda előző évben szerzett nimbuszából nagyon sokat hagyott a zsarnói csatatéren, az udvari párt elleni frontális támadásra nem gondolhatott többé. Ezzel 1515 őszére belpolitikai téren is visszaállt a parasztháborút megelőző állapot. II. Ulászló hamarosan elkövetkezett halálakor már megint a régi alapállásban találjuk a magyar uralkodó osztály különböző csoportjait, pártjait: az udvari párt diktál (a gyermek-király gyámjai két meggyőződéses Habsburg-barát főúr: Bornemisza János és Brandenburgi György); az ellenzékbe vonult nemesség pedig látszateredmények kivívásával kénytelen megelégedni (a királyi tanácsban részt vevő urak névsorát írásban rögzítik, számukat korlátozzák, s nemesi ülnököket ültetnek be mellé jük, ez utóbbiaknak azonban se elég pénzük, se elég tekintélyük nincs ahhoz, hogy a bárókkal szembe tudjanak szállni). A következő évek egyetlen újabb fordulata, hogy Szapolyai, levonva az 1514-ben és 1515-ben történtek tanulságait, egy időre eltávolodik a gyenge támasznak bizonyult kisbirtokosoktól, s beilleszkedni próbál a bárói érdekcsoportok állandóan változó rendszerébe. Nyilván fölismerte, hogy hiába acsarkodik Brandenburgira, annak helyzetét nem tudja megingatni: így a másik királyi gyám, Bornemisza ellen indított támadást. Sikerült is társául megnyerni magát az őrgrófot, Perényi Imre nádort, sőt a Bakócz által megsértett Beriszló Pétert is; lényegesebb eredményt elérni azonban mégsem tudott. A kormányrúd változatlanul megma-

radt az alkancellári tisztét Frangepán rövid működése után még 1516-ban visszaszerző Szatmári kezében. Az új klikk hamarosan fölbomlott, mint ahogyan Szapolyai és Báthori barátságának is véget vetett az, hogy az utóbbi az udvari párt kegyéből éppen a vajdával szemben szerezte meg magának – az agg Perényi halála után – a nádori hivatalt. A két volt fegyvertárs 1521-ben egymásra való féltékenységében külön-külön táborban állva, mozdulatlanul nézi végig, mint töri meg a török Nándorfehérvárt, a magyar végvári rendszer legfontosabb láncszemét.

A kisnemesség ez idő alatt elsősorban a királyi tanácsban megszerzett helyek megtartására törekedett, s csak később, a Szapolyaival való szövetség felújításakor kezdett új kísérletekbe, amilyen a királyi kincstár kezelésének rendi kincstárnokokra való bízatása (a központi hatalom megerősítését célzó jó szándékú próbálkozás eredménye az állami pénzügyek további összekuszálódása lett); vagy később 1525-ben, Báthori nádor elűzése, Werbőczi nádorrá választása, illetve az időközben a felvidéki rézbányákat teljesen kezükbe kaparintott Fuggerek kiűzésének megkísérlése volt. Tartós eredményt egyik akció sem hozott. Ezután pedig már Mohács következett, s a magyar nép történetében új fejezet kezdődött.

VII. FEJEZET

MÉRLEG

Amennyiben meg akarjuk határozni 1514 helyét a magyar társadalom történetében, a gazdasági-társadalmi struktúra későbbi eltorzulására gyakorolt hatását kell elsősorban megvizsgálnunk. Másik fontos értékelési szempont a Dózsa felkelés, illetve veresége és a magyar feudális állam széthullása közötti lehetséges kapcsolat. Azt is látnunk kell, hogy ez a két probléma egymással is összefügg, hiszen az állam katasztrófája következménye, de egyben előidézője is lehet a fejlődés elakadásának: értékelésünk során erre is tekintettel kell lennünk.

Talán nem kell külön bizonygatnunk, hogy ami az 1514. évi országgyűlésen történt, az a „nemesi ellentámadás" folytatása, szerves része volt. E nemesi ellentámadás a XVI. század végére diadalt aratott: a majorsági gazdálkodás, a robotmunkán alapuló földesúri árutermelés lett a jellemző gazdálkodási mód. A mezővárosok fejlődése lassan elakadt. A két jelenség nyilvánvalóan összefügg egymással – de hogyan függ velük össze 1514, illetve a vereség? A válaszunkhoz tisztáznunk kell néhány dolgot. Kik vettek részt a felkelésben? Kik voltak annak vezetői? Mit akartak Dózsa fegyverre kelt jobbágyai? Milyen távolabbi következményekkel járt 1514 nagy megrázkódtatása a magyar államra nézve? Menjünk tehát sorjában; kezdjük a felkelés résztvevőinek problémájával.

1. A parasztháború katonái

Ahogyan a XVI. század a humanista hagyomány egyeduralma révén megalkotta a parasztháború fogalmát, úgy maradt az meg a közelmúltig a szinte rabszolgává aljasított, nyomorúságban élő parasztok mozgalmának. Az alaphangot a közismert historikus munkák adták meg. Talán Brutus szépen zengő prózájából érdemes idézni néhány sort.

„Mai napiglan megmaradt itt Magyarországon a szokás, meg a szomszédos Lengyelországban is – miképpen már mondottuk – ilyen berendezkedést hozott létre az emberek elméje: az alsóbb néposztálybeli embereket a hatalmasabbak rabszolga gyanánt tartják, kiváltképpen a falvakon lakókat, akik földmíveléssel szerzik eleségüket; fáradozásuknak csekély a haszna: nincs semmi nyugsága a szerencsétleneknek, mindenkor ürügye lévén uraiknak, hogy dühüket töltsék rajtok. Oly keserves az állapotuk, hogy a termés elosztásánál gyakran annyi sem jut nekik fáradságuk jutalmául, amennyi az ő részük; nincs mellettük sem törvény, sem hatalom." És így tovább. De ugyanez a lényege Tubero apát visszaemlékezésének is, aki a felkelőket sommásan „parasztok"-nak nevezi. Taurinus hőskölteményében pedig így panaszkodnak a jobbágyok:

„Hej, be nehéz minekünk, rabszolgai sorba lenyomva, összeharapva fogunk, megkötve cipeljük a jármot." De ugyanígy szól Nagyszombati Márton közismert verse is *(Magyarország nagyjaihoz)*, s a sort folytathatnánk Istvánffyval s másokkal. A paraszthábort végigküzdő jobbágyságot differenciálatlan, alaktalan és nyomorúságban élő tömegnek tekintő felfogás modern történetírásunkban is jó ideig meghatározó szerepet játszott. Polgári történeti irodalmunk egyik úttörője, Szalay László például „számos földönfutók" és „még számosabb pórok" mozgalmának mondja 1514-et.

Fraknói Vilmos – Márki Sándor korai munkái nyomán – annyira bővíti a kört, hogy „jobbágyok, kézművesek, szegény nemesek és papok" gyűltek a táborokba, de a hangsúly nála is a szegénységen, a nyomorúságon van. Maga Márki 1913-ban megjelent nagy monográfiájában azt írja a seregről: „Papok, tanítók, barátok, deákok . . . csatlakoztak a földmívesekhez és jobbágyokhoz, sőt az iparosok sem vonták ki magukat, mint ezt a vargákról, csizmadiákról név szerint tudjuk". Könyve más helyein megemlíti még egyes szegényebb nemesek csatlakozását, s futólag arra is kitér, hogy a pásztorok, hajdúk sem hiányoztak soraikból, s mindezt a jobbágyság XV. századi elszegényedéséről szóló fejezettel vezeti be.

A papok, tanítók, iparosok szerepére lentebb térünk majd ki, a nemesi csatlakozásokkal kapcsolatban azonban az események tárgyalása közben súlyos kételyeink támadtak, ezért szükségesnek érezzük azzal most már pár mondat erejéig foglalkozni.

Több példán is láttuk, hogy azok az adatok, amelyek alapján Márki a kisnemességnek a felkelésben való részvételéről írt, jórészt nem állják meg a kritikát. A kisnemesség tömeges lázadásának híre valószínűleg legenda, sőt ellenfeleik által terjesztett rágalom, az azonban bizonyos, hogy egyes esetekben – néhol esetleg kisebb csoportokban – előfordult csatlakozásuk. A háború jellegére ennek azonban befolyása nem lehetett, hiszen a paraszti tömegek mellett néhány tucat vagy akár néhány száz „hétszilvafás" jelenléte nem nagyon számított.

A felkelés résztvevőiről alkotott véleményekben az első fontos változás akkor következett be, mikor ismertté vált a mezővárosok problematikája. A jobbágyságon belüli gazdagodó, feltörekvő réteg létezésének felismerése egyszeriben újrafo-

galmazta a kérdést: most már azon kellett elgondolkodni, vajon a paraszti társadalom melyik alkotóeleme vitte végbe 1514 háborúját. A hagyományos szegénység-koncepcióval először Mályusz Elemér szakított, 1926-ban megjelent nagy jelentőségű tanulmányában. Két mozzanatra figyelt fel: egyrészt, hogy az egykorú források egybehangzó állítása szerint a felkelő hadhoz a legnagyobb számban a népes alföldi mezővárosokban csatlakoztak, másrészt, hogy az 1514. évi 39. tc. rendelkezései, amelyek a parasztok felbujtóinak megbüntetéséről intézkednek, külön foglalkoznak azzal az eshetőséggel: mi történjék ott, ahol a bíró és az esküdtek – azaz a községi, mezővárosi vezetők – maguk álltak a mozgalom élére. Ezek alapján állította föl Mályusz a mezővárosokról a következő tételt: „... Ők képviselték a derékhadat, a mozgalom magját, melyhez a kisebb falvak lakosai, a szétszórtan élő, a szolgaságba már beleszületett jobbágyok csak hozzásodródtak."

Mályusz eredményeinek ismeretében állította, 1514-ről szólva, a nyomorba taszított jobbágyok mellé a náluk eredetileg sokkal jobb helyzetben levő parasztpolgárokat Szekfű Gyula a *Magyar Történet*ben.

Az 1945 utáni első jelentősebb eredményeket Szabó István munkái jelentették. Ő is a mezővárosi lakosság részvételét emelte ki (a szegény jobbágyok mellett), majd külön tanulmányban bizonyította be, hogy a parasztsereg katonailag legértékesebb elemét a pásztorokból ekkoriban külön réteggé alakuló, főleg a mezővárosok nagy gulyáit őrző hajdúk adták. Molnár Erik összefoglaló művében az elszegényedő jobbágyok mellett igen hangsúlyosan a jólétükben fenyegetett mezővárosiakról tett említést. Székely György ugyanakkor arra hívta fel a figyelmet, hogy mind a jobbágyságon, mind a mezővárosi népességen belül figyelembe kell venni az ekkor már igen erős differenciálódást. Szerinte – bár elismeri a mezővárosiak, szegény nemesek, papok stb. bekapcsolódását a mozgalomba – a döntő erő a részben már zsellérré degradálódott jobbágytömeg, a városi szegénység és a bányamunkások voltak. A mezővárosi parasztpolgárság szerepét későbbi tanulmányaiban ő is egyre inkább elismerte, azonban a legutóbbi években újból a nyomor szerepének hangsúlyozásához tért vissza. Bácskai Vera viszont a mezővárosokról írott könyvében egyenesen azokat tartja a parasztháború központjainak.

A nézetek tehát a kérdés sarkpontjánál ütköznek: a jobbágyság elszegényedő rétegeinek nyomorlázadása vagy pedig feltörekvő vezetőinek mozgalma volt-e 1514. Mi munkánkhoz minden eddiginél bővebb forrásanyagot tudtunk fölhasználni: talán találhatunk benne olyan jelzéseket, melyek a parasztháború résztvevőiről is többet mondanak az eddig ismertnél.

Okmánytárunk több olyan oklevelet is tartalmaz, amelyben a felkelésben részt vevő parasztok lakóhelyeként falvak vannak megnevezve. 1514. augusztus 7-én a király Baráti „possessio" (birtok, falu) lázadó parasztjai ügyében ír át Bars megyének, Bajoni János egy leveléből (ugyanez év augusztus 22-e) arra következtethetünk, hogy a bihari Derecske és Udvari (Sárrétudvari) falvak lakói is beálltak a keresztesek közé. Egy 1516-ban megtartott vizsgálat a szatmári Hodász és Császár községeket marasztalta el a felkelésben való részvételért, s hasonló sorsra ju-

tott Sima és Semjén is. Szatmár megye falvai közül ezenkívül még egész sorról állapították meg a bűnösséget: Olcsva, Apáti, Városdobos, Mada, Rohod, Petneháza, Gyulaháza, Gyarmat, Náprád, Panyola, Semjén (már másodszor!), Matolcs, Tunyog, Vitka, Karász, Namény, Aranyas, Gyüre, Pálca, Varsány, Dobos, s hozzátehetjük ehhez azokat a Nyírbátor környéki községeket, amelyeken Máté pap és Nagy György emberei jártak végig: Gészteréd, Miske és Bolt. Ezek szerint ezekből a falvakból többen álltak be a keresztesek közé.

Erdélyből hirtelenjében csak egyetlen falu nevét ismerjük, a dobokai Palatkáét, annál többet mondhatunk viszont Tolna és Kalocsa környékéről. Itt a Tolna mezővárosnak okozott károk listáján a következő falvak nevét olvashatjuk: Gara, Arany, Varjas, Tóti, Palota, Katmár, Borsod, Pongrác, Matisháza.

Míg előző listánk jórészt ismeretlen adatokra támaszkodott, a mezővárosokra vonatkozóan több a már korábban is – Márki Sándor vagy mások által – fölhasznált forrás. Így eddig is tudtuk, hogy Nyírbátor, Simánd, Torockószentgyörgy, Dés és Torda, Lippa, Kölesér és Körösszeg polgárai (legalábbis részben) a felkelők közé álltak. Tegyük még ezek sorához hozzá azoknak a mezővárosoknak neveit, amelyekről emlékirataink, vagy historikusaink beszélnek a felkelés kapcsán: Kamanc, Titel, Zalánkemén a déli országrészeken, Cegléd, Mezőtúr, Tiszavarsány, Békés és Nagylak a Nagyalföldön. Bár forrásaink nem állítják, hogy a felkelés részesei lettek volna, nagyon valószínűen kompromittálódott még Megyaszó (Mészáros Lőrinc pap mezővárosa), Szikszó (az első toborzási rendellenességek színhelye), Gönc és Sárospatak (keresztes táborok állomáshelyei), Pásztó (csataszínhely) az Alföld peremén, illetve a Felvidék szélén; Székelyhíd (csatahely), Bihar (keresztes tábor) és Zilah; s végül Futak, Apáti és Hájszentlőrinc (szintén ütközet színhelyei), valamint Bánmonostor, Csörög, Karom, Pétervárad és Becskerek a Délvidéken.

A már így is mutatós felsoroláshoz tehetjük most már hozzá az okleveles anyag új adatait: Tolna, Bátmonostor, Báta, Baja, Szeremlye, Szentgyörgy, a temesi Monostor, Tiszavárkony, Zágráb, Kálló és Szamosszeg (Szabolcs megye), a szolnoki Kengyel, Kapos és Nagyszöllős a Felső-Tiszánál, s végül az öt máramarosi koronaváros (királyi mezőváros) közül négy: Huszt, Visk, Técső, Hosszúmező (egyedül Sziget maradt ki).

A hagyomány ismer ugyan néhány olyan oppidumot, amely ellenségesen viseltetett a keresztesek iránt (Kecskemét, vagy az általunk említettek közül május után Szikszó), ezek azonban inkább tekinthetők a szabályt erősítő kivételnek, semmint a fenti mutatós névsor ellenpéldáinak.

Azt jelentené ez, hogy a vitát ezzel eldönthetjük a mezővárosi jelleg javára? Ne essünk túlzásba: világos, hogy az oppidumokról, éppen gazdasági jelentőségüknél fogva, nagyobb forrásanyag áll rendelkezésünkre, s az emlékiratszerzők és történetírók is többet mondanak róluk, mint a jelentéktelen kis falvakról. Gondoljuk meg, hogy két területre vonatkozóan észlelhettük falvak sorának csatlakozását: Szabolcs és Szatmár, illetve Tolna és Bodrog megyékben. Ezek közül az első sem-

miképpen sem tekinthető főhadszíntérnek, a második azonban igen. A levéltárak sorsának véletlenje tehát olyan példákat szolgáltatott számunkra, amelyek alapján általánosíthatunk is: a mezővárosok mellett az érintett vidékek falvai is tömegesen csatlakoztak Dózsa népéhez.

A magyar jobbágytársadalom mindkét jellegzetes településtípusa elküldte lakóit Dózsa zászlói alá. Azt tehát nem mondhatjuk, hogy a parasztháború tisztán mezővárosi mozgalom lett volna. Annyit azonban a fenti adatok alapján meg kell állapítanunk: az érintett mezővárosok sűrűn szerepelnek a parasztháború hadszíntereinek térképén, oly egyenletességgel, hogy az már feltűnő. Ezért bizonyosak vagyunk benne, hogy 1514-ben a mezővárosok részvétele össztársadalmi arányuknál lényegesen nagyobb volt. S ennek éreztetnie kellett hatását a mozgalom jellegében is.

Ez azonban csak a kérdés egyik oldala. Foglalkoznunk kell azzal a problémával is, hogy a jobbágyság szegényebb vagy gazdagabb rétegei álltak-e be Székely Dózsa György zászlaja alá. A mezővárosokról szóló előbbi véleményünk csak részben hasznosítható e szempontból, hiszen az, hogy e települések voltak a paraszti vagyonosodás gyűjtőhelyei, bár valószínűsíti, de nem jelenti automatikusan azt, hogy éppen a módosabb elemeket lássuk a felkelőnek álló parasztpolgárok tömegében. Hiszen éppen innen kerülhettek ki a katonai szempontból oly fontos hajdúk is, akik pedig a legszegényebbek közé tartoztak.

Hiába szeretnénk azonban valami bizonyosat megállapítani, az adathiány szinte teljesen megköti kezünket. Olyan oklevél, amelyik a felkelők származási helyén túl azok személyére is tartalmazna néhány adatfoszlányt, szinte nincs is kezünkben. Keresztesnek állt jobbágyok neveit mindössze egy-két esetben jegyezték föl (különös módon Simánd mezőváros lakosaira kettő ilyen is vonatkozik), s ekkor sem tértek ki az illetők vagyoni helyzetére. Ismét meg kell elégednünk néhány, általánosításra elegendő alapot aligha nyújtó jelzéssel. Egyrészt arra a jelenetre gondolunk, mikor a bátori Nagy Györgyöt Máté pap nemesnek nézte: földhözragadt szegény ember tehát nemigen lehetett. A Ravazdy Pétert vesztőhelyre kísérő jobbágy, Kis Gergely családja pedig adataink szerint kifejezetten gazdag volt: a Ravazdy által nekik okozott károk összege egyszer 400, egyszer pedig 200 aranyforintra rúgott. Sőt, nemcsak hogy módos gazdák voltak a Kis testvérek, hanem ők voltak Battonya község legtekintélyesebb lakói is: maga a bíró ismerte el egy vallatás során, hogy nélkülük semmi nem történt a faluban, ők képviselték ott a földesurat.

A szegény zsellérek, nyomorgó töredéktelkesek csatlakozása az adathiány ellenére bizonyosnak mondható, a gazdagodó parasztpolgárok jelenlétét viszont adatok igazolják. Ezek szerint a parasztháborúban a magyar jobbágytársadalom egésze vett részt. Amennyiben visszaemlékezünk a II. fejezetben leírtakra, akkor ezt a jelenséget a legtermészetesebbnek mondhatjuk: a XVI. század elejére kialakult állapotok egyaránt rontották mind a gazdag, mind a szegény jobbágyi állapotúak

helyzetét, hangulatát. A keresztes háború kínálta lehetőséggel ezért élt, ezért élhetett egységesen, önmagát minden belső differenciálódáson túltéve parasztságunk.

Habár gondolatmenetünktől kissé eltérít bennünket, foglalkoznunk kell azzal a kérdéssel is, hogyan kapcsolódtak be a felkelés harcaiba a hazai nemzetiségek.

A paraszthábóru a szlovákok lakta területeket nem érintette, a mozgalomba való bekapcsolódásuk – legalábbis oly mértékben, hogy annak jelentősége lett volna – elképzelhetetlen. (A bányavárosok körüli, más jellegű mozgalmakra ez persze nem vonatkozik.) Hasonló a helyzet a Zempléntől Máramarosig húzódó hegyek ukrán népével, s a városlakó, határ menti megyékben élő németekkel is.

Az erdélyi románok részvétele már nagyobb problémát jelent. A történeti irodalom általában eldöntött tényként kezeli bekapcsolódásukat, s ez valószínű is, hiszen ha csak másodlagosan jutott is el a mozgalom az általuk lakott vidékekre (Beszterce környéke, Máramaros, a tordai hegyek), a falvak népét nyilván itt sem hagyta érintetlenül. Érdemleges bizonyíték azonban az általunk ismert anyagban nincsen. A máramarosi nemesek sokat emlegetett esetében ugyan több, kifejezetten román névvel is találkozhatunk, azonban ezek felkelése – mint szintén már annyiszor ismételgettük – egyáltalában nem bizonyított. A Beszterce körüli hegyekben keresett Albert nevű keresztes hadnagy bizonyosan nem volt román, hiszen ilyen keresztnevet az ortodox vallás nem ismer. Nagy János dési polgár neve ugyan takarhat román embert, de ennek valószínűsége (román elem a városokban ekkor még aligha lehetett) nagyon kicsi. Több nevet pedig az egy Székely Jánosén kívül, aki bizonyosan magyar volt, nem ismerünk. Az erdélyi románok felkelése egyelőre igazolhatatlan (bár, ismételjük, valószínűnek látszó) hipotézis marad.

Az egyetlen olyan nemzetiség, melynek csatlakozása forrásszerűen igazolható, a délszláv. Az egyik délvidéki keresztes hadnagy maga is szláv volt, neve ez iránt nem hagy kétséget (Nagy Radoszláv). Rájuk vonatkozhat Szeréminek Dózsa „rác" (rascianus) katonáiról szóló megjegyzése is: bár a „rác" ebben a korban még nem népnév, hanem fegyvernem-meghatározó, (ezért nem helyettesítettük be mai népnévvel), de az általa jelzett könnyűlovas-osztagok állománya többségében a Délvidék lakosai között ekkor már egyre növekvő számban megtelepedő, a török elől menekülő szerbek, bosnyákok közül került ki. E menekülők egy része egyébként a mezővárosok gazdag kereskedő-rétegét gyarapította, más része jobbágysorba süllyedt, harmadik hányada viszont földönfutó maradt. Ez utóbbiak adták a végváriak roppant kemény lovasságának zömét, s ezek jó néhánya állhatott be a kereszttel jelzett zászlók alá.

2. A vezérek. A felkelés bázisai

Dózsa népének társadalmi vagy nemzetiségi összetételéről tehát inkább csak utalásszerű jelzések alapján mondhattunk általánosságoknál többet. Valamivel szerencsésebb a helyzetünk a vezetők személyét illetően. Forrásaink (mind az elbeszélők, mind a hivatalos iratok) érthetően bővebben foglalkoznak velük. Néhány esetben persze itt sem jutunk tovább a puszta névnél (Pogány Benedek, Nagy Radoszláv, Albert erdélyi parasztvezér, Kun Lukács, Sós Domonkos stb.), másoknál azonban legalább a származáshely, néha a mesterség is kideríthető.

Kezdjük mindjárt a fővezérrel és környezetével. Maga Dózsa, mint ezt már elmondtuk, székely, méghozzá valószínűleg szegény székely volt, s így a kurtanemesek szintjére helyezhetjük. Öccséről sem mondhatunk többet. Lőrinc pap a gazdag Cegléd mezőváros plébánosa volt, a Túrkevén született és Krakkóban egyetemet végzett Ambrus pap pedig Dévaványán plébános. Balogh István deák talán Békésre való volt.

A mellékhadszíntereken operáló hadak vezetői közül Nagy Antalról maga Verancsics mondja el, hogy nemesember volt, Borbás papról pedig közkézen forgó elnevezése árulja el az egyházi rendhez való tartozást. A bihari Lőrinc pap talán egykori ferences szerzetes volt, hasonlóképpen az Anyavárat ostromló pap-hadnagyhoz; Mészáros Lőrinc és Kecskés Tamás feltehetően Megyaszó és Aszaló mezővárosok plébánosaiként kerültek a keresztesek közé. Mezőváros volt Saca is, ahonnan Szűr Lőrinc származott. Máté papról is csak egyházi funkciója révén tudunk a névnél többet, az erdélyi vezetők közül viszont a Vice faluba való vargának éppen neve nem maradt fönn. A dési parasztpolgárokat osztályos társuk, Nagy János vezette, akár a kengyeli, köleséri civiseket a bíró vagy a tanító.

Bizonyítani ugyan nem tudjuk, de nagyon valószínűnek tartjuk, hogy a vezetők választásában (mert hogy választották őket, abban nem kételkedhetünk) már eleve kifejeződött valami a keresztes háborúból lett parasztháború közelebbi jellegéből. A nemesi származású vezetők a felkelés szempontjából véletlenszerűen kerülnek élre. (Székely Dózsa Györgyöt az érsek nevezte ki, öccsét ő maga emelte fel maga mellé; Nagy Antal is parancsnokolt már Kalocsán, mielőtt a felkelés kitört volna.) Azon sem kellene tulajdonképpen megütköznünk, hogy oly sok egyházi személy szerepel a névsorban: vallásos ideológia alapján álló szent háborút hirdettek 1514 tavaszán, érthető, hogy az önkéntesek szívesen választották meg saját lelkipásztorukat. Az azonban már elgondolkoztató, hogy mindezek a szent háború parasztháborúvá alakulása után is megtartották tisztüket, s híveikkel maguk is az urak ellen fordultak. (A nemesi vezetőknél magyarázatképpen elegendőnek érezzük a Dózsa magatartását motiváló indokokat.) Úgy véljük, nem lehet véletlen, hogy ezek a világ rendje ellen fegyvert emelni merészelő egyháziak többségükben, akárcsak az egy vicei iparosember kivételével a világi kapitányok is mind, egy-egy mezőváros szülöttei vagy lakói voltak.

A mezővárosi és falusi papság tulajdonképpen a jobbágyság értelmiségi rétegét alkotta. Ez a réteg a parasztok között élt, ismerte azok gondjait, lelki bajaik orvoslója volt. Ha módjában állt magasabb képzettségre szert tenni, akkor azt a község vagy még inkább a mezőváros pénzén tette (Túrkevei Ambrus is így kerülhetett Krakkóba). A papok maguk is jobbágysorból származtak, de mint a parasztok lelkipásztorai, a szó szoros értelmében osztályuk vágyainak első felismerői, sőt első megfogalmazói voltak.

A módos gazdák, tehetős parasztpolgárok hasonlóképpen a legbefolyásosabb rétegét alkották a magyar vidéknek, s közülük kerültek ki a közösség életét irányító elöljárók (bíró, esküdtek); a messze földre eljutó, a világ dolgaiból sokat tanuló kereskedők (sokan közülük magasabb tanulmányokat végeztek) vagy az uradalmi gazdatisztek (mint a bánhegyesi Kis testvérek közül Domonkos). Tekintély és képzettség dolgában ők alkották a jobbágyság világi vezető csoportját.

Ahogyan ezeknek vezérré választása már kifejezte a jobbágytársadalomban elfoglalt helyüket, úgy parancsnoklásuk ténye nyilván visszahatott a mozgalom jellegére is. Mint a mezővárosok szülöttei, e településeknek, általánosabban fogalmazva a parasztság felemelkedő rétegeinek törekvéseit fejezhették ki elsősorban, s ha a zászlaik alatt álló tömegben a szegények is ott voltak, azok hangja csak nagyon halkan hallatszott. Nagyon halkan annál is inkább, mert mégis egy osztály tagjai voltak, s a vezetők követeléseitől az ő vágyaik sem különböztek sokban.

A felemelkedő rétegről szóltunk, s önmagában ez az állítás – valljuk be – még mindig alig több tetszetős hipotézisnél. A teljes bizonyítást valóban képtelenek vagyunk elvégezni, egy nagyon érdekes megfigyelés azonban megerősítheti elképzelésünket. Visszatekintve a keresztessé lett mezővárosokra, feltűnően éles földrajzi határvonalakat észlelhetünk. A mozgalom szíve minden kétséget kizárólag a Nagyalföld és egyes peremterületei (Tolna, Heves, Abaúj, a Hegyalja, Bihar síkvidéki fele, az aradi dombok, Szerémség) voltak. A környező hegyvidékekre, mint ezt Bihar vagy Erdély esetében láttuk, innen vitték át a lángot. Mi különböztette meg ezt a területet az ország többi részétől? Milyen gazdasági vagy társadalmi erők hatottak itt, amelyek másutt nem érvényesültek?

A magyar gazdaság legdinamikusabban fejlődő ága a szarvasmarha-tenyésztés volt. Ennek súlypontja – a földrajzi adottságok érvényesülésével – éppen az Alföldre esett. Az ezen az alapon fejlődő, erőteljes kereskedelmi tevékenységben éppen a mezővárosok vállaltak oroszlánrészt: Bácskai Verának ez utóbbiakról írt munkája egyenesen e ténnyel magyarázza az itteni oppidumoknak a többit messze megelőző lendületes fejlődését.

Az alföldi peremvidék érintett tájait szemügyre véve, feltűnik, hogy milyen pontosan egyeznek azok a magyar bortermelés akkori legaktívabb termelőterületeivel. A Szerémség – amellett, hogy legeltetésre is kitűnően alkalmas volt – messze földön híres bort adott, Tolna és vidéke, Heves megye, az abaúji és zempléni hegyek, a bihari Érmellék, az Aradtól Lippáig húzódó hegyek-dombok – mind-mind bőven termettek szőlőt. Az egybeesés akkor igazán szembetűnő, ha észrevesszük:

az országban ezeken kívül létező borvidékek, amelyek nem vettek részt a parasztháborúban (Sopron környéke, a pozsonyi Szentgyörgy, Buda dombjai) egytől egyig szabad királyi városok kezében voltak!

E két jellegzetes gazdasági környezet mellett még egy adatcsoport hívja föl magára a figyelmet. A máramarosi koronavárosok és az a két erdélyi nagyobb település, amelyik maga is föllázadt (Dés, Torda, s tegyük hozzá Vizaknát, melynek sóbányászai csempészték be Erdélybe a pápai bullát), sem állattenyésztésben, sem bortermelésben nem voltak érdekeltek, ezzel szemben mindnyájan a sóbányászatból szerezték gazdagságukat. A sóbányászat királyi monopólium volt. A sóaknák köré települt kis községek hamarosan kiemelkedtek a falvak sorából, s noha a szabad királyi város rangjára egyiküknek sem sikerült fölemelkedni, mind külön kamarai szervezet alá tartozó oppidummá váltak, polgáraik pedig részben a bányák igazgatásában, részben a sókereskedelemben szereztek érdekeltséget.

Voltaképpen tehát az 1514. évi parasztháború pontosan azokon a területeken tombolt a leghevesebben, ahol a paraszti árutermelés virágzott. Összekapcsolva ezt a vezetőkről és résztvevőkről mondottakkal, a magunk részéről bizonyosak vagyunk benne, hogy a felkelés, bár tömegeit tekintve kifejezte a magyar jobbágytársadalom egészének elégedetlenségét saját helyzetével és az utóbbi évtizedek változásaival, elsősorban a jobbágyság feltörekvő, a gazdasági és társadalmi életben előrelépni vágyó és tudó elemeihez kötődött, s benne e feltörekvés elsődleges hordozói, a mezővárosok aktív árutermelést folytató elemei játszották a legnagyobb szerepet.

3. Szándékok, tervek, ideológia

Dózsa paraszthadának összetételéről, vezetőiről már szóltunk, most már azzal kell foglalkoznunk, vajon mit akartak a fegyverre kelt emberek. A felkelés céljait (így is mondhatjuk: ideológiáját) illetően azonban ismét nagyon súlyos akadályba ütközünk, mivel a keresztesek kezéből származó hiteles dokumentumunk összesen négy darab van (a „ceglédi kiáltvány", Mészáros és Kecskés levele, a „keresztes harcos" levele, Bagoly Ferenc Kassának írt üzenete), s ezek számát mostani kutatásaink sem tudták gyarapítani.

Modern történetírásunk a nehézségek ellenére sem kerülhette meg a problémát, s ilyen vagy olyan módon ismételten kísérletet tett 1514 ideológiai szempontból való értékelésére is. Az első ítéletek meglehetősen sommásak voltak. Példaként idézzük Fraknói Vilmos írását: „Dózsa György a nyílt lázadás zászlaját tűzte ki, és a keresztesek fejedelmének címét vette föl. Azt a vakmerő gondolatot karolta föl, hogy a királyt elűzvén, az urakat kiirtván, az országban a népuralmat alapítja meg." A felkeléssel bevallottan rokonszenvező Márki már árnyaltabban fogalmaz:

„Dózsa nem volt olyan közönséges néplázító, mint amilyennek többnyire lefestik; hanem egy társadalmi és politikai forradalomnak ösztönszerű vezére, aki a nemesség túlkapásaival szembe a nép kívánságait állította. Milliók tűrhetetlen sorsát akarta megváltoztatni, de homályosan képződött terveit nem bírta elfogadható módon megalkotni.

A nemes földesurak túlságos hatalmát kész volt a demagógia ... segítségével rombadönteni, hogy a romok eltakarítása után fölépítse a demokráciát. Nem a mai értelemben vett demokráciát, hanem a népnek az államhatalomban és a jogokban való olyan részesedését, mely körülbelül a vezérek korabeli politikai egyenlőségének felelt volna meg. Ugyanaz a néplélek vezette, amely 1061-ben és 1437-ben lelkesítette az ősi intézmények helyreállításáért harcolókat. A múlt kinövései ellen küzdött, s egészben véve mégis a múlthoz tapadt, mint mindazok, akik hazánkban valaha nagyobb reformmozgalmak, vagy éppen forradalmak élén álltak." A negatív előjelű vélemény azonban tovább élt egészen a felszabadulásig; Szekfü Gyula pl. így ír: „A harc a parasztlázadás ősi formáit öltötte magára: elnyomottak rabolják, égetik, gyilkolják, karóba húzzák elnyomóikat ... Ugyanezen időkben, egy évvel később és utóbb Németország különböző vidékein hasonló parasztlázadások voltak ... mindegyik motívumai a helyi elnyomás formáiból adódtak, de abban mind megegyeztek, hogy magasabb vallási vagy tudatosabb szociális célok nélkül helyzetük javítására törekedtek bennük az elnyomottak, parasztok, kisiparosok, kispolgárok, köznemesek. Mindnyájan jelei voltak a szegény nép vonakodásának, hogy a rákényszerített újkori jobbágyságot magára vállalja, és mindnyájan leveretvén, alkalmat adtak éppen az új jobbágyság kiépítésére. Ez történt nálunk is."

Fordulat a felkelés értékelése, illetve értékelhetősége tekintetében az 1930-as évek végétől meginduló parasztságtörténeti kutatások, majd még hangsúlyozottabban a marxista történetszemlélet győzelme révén következett be. Megszülettek – Márki óta – az első olyan dolgozatok, amelyek nem mellékes epizódnak, hanem elsődleges kutatási területnek tekintették a parasztfelkelés történetét. Így azután most már az ideológiai vonatkozások tekintetében is mutathatunk föl eredményeket. A különböző munkálatok eredményei ugyan – s ez a dolgok ilyen stádiumában természetes – nem mentesek az ellentmondásoktól, vitatható következtetésektől, de már önmagában ezek szemrevételezése, a különbözőségek kimutatása is sok tanulságot nyújt.

Ha össze akarjuk foglalni a már kikristályosodott nézőpontokat, akkor a parasztfelkelés vallásos vonatkozásaival kell kezdenünk a tárgyalást. A huszita tanok hatását már Márki Sándor hangsúlyozta, legutóbb pedig Székely György részletesen is foglalkozott szerepükkel, s ugyancsak ő értelmezte (tagadva jelentőségüket) a szerzetesi agitációs elemek, demagógia felbukkanását a parasztfelkelők tettei mögött. A legfeltűnőbb jelenségnek e téren mind azt tartják, hogy Dózsa népe mindvégig kitartott keresztes mivolta mellett. Székely Györgyöt idézzük: „A parasztháború ideológiájának sajátos vonása, hogy a keresztes hadjárattal kapcsolatos egyházi felhatalmazás adta meg a felkelők szemében cselekedeteik jogszerűségét.

25 Huszt vára

26. Kolozsvár, az egykori „magyar kapu"

27. Telegdi István siremléke a mezőtelegdi templomban

28. Emlékszobor Temesvárott, Székely Dózsa György kivégzésének helyén

STEPHANI TAVRINI OLOMVCEN. STAV/
romachia/id est Cruciatoꝝ Seruile Bellum. Qd anno ab
orbe redẽpto post sesqmillesimũ quartodecimo & Pan
noniã/& Collimitaneas ꝓuincias ualde miserabiliter de/
populauerat. In Quinqꝫ libros summatim digestũ.

EIVSDEM Index eorum quæ in hoc
opere uisa sunt annotatu digniora.

Georgius Zekel

29. A temesvári kivégzés

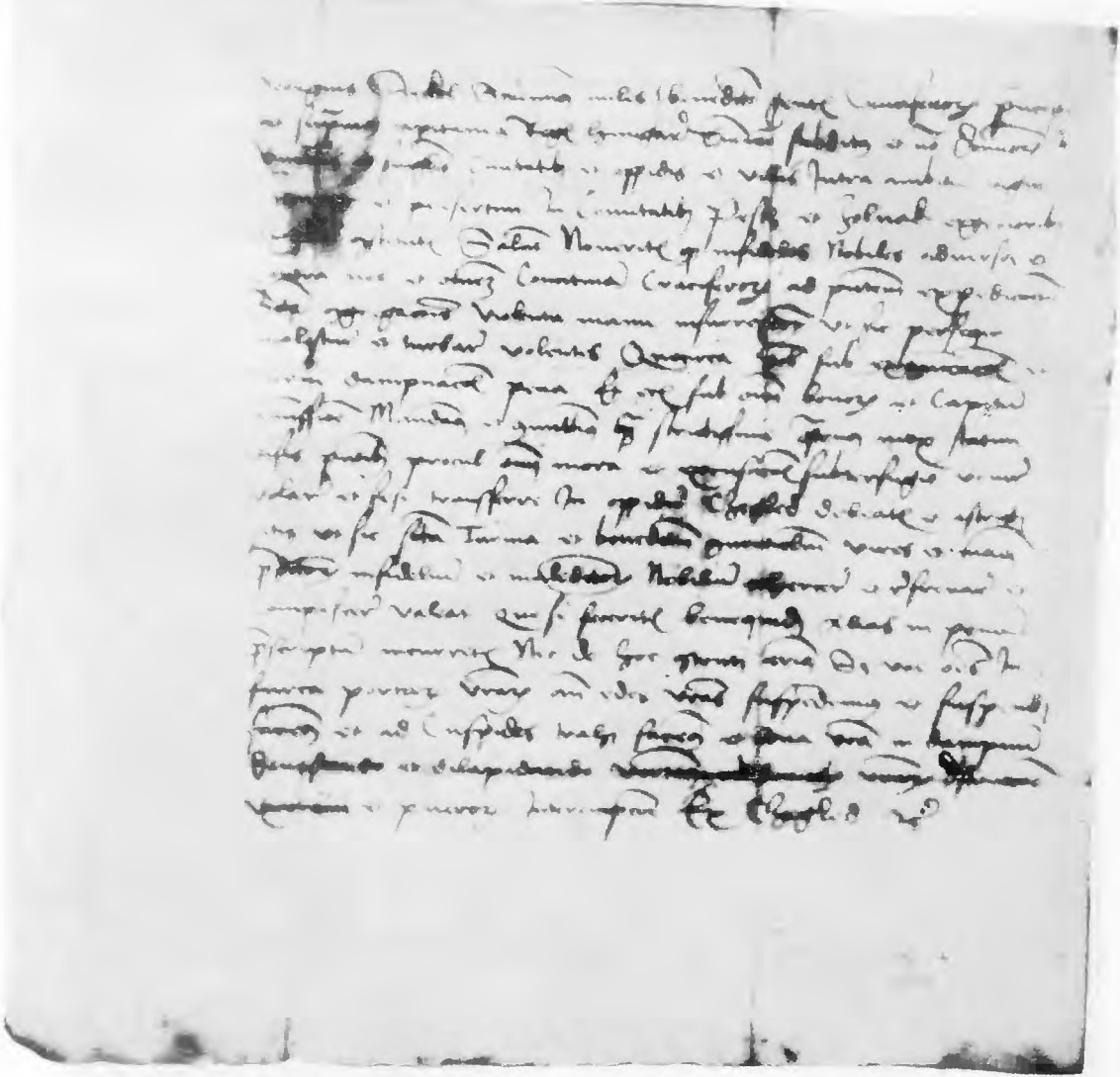

30. A „ceglédi kiáltvány" fennmaradt másolata

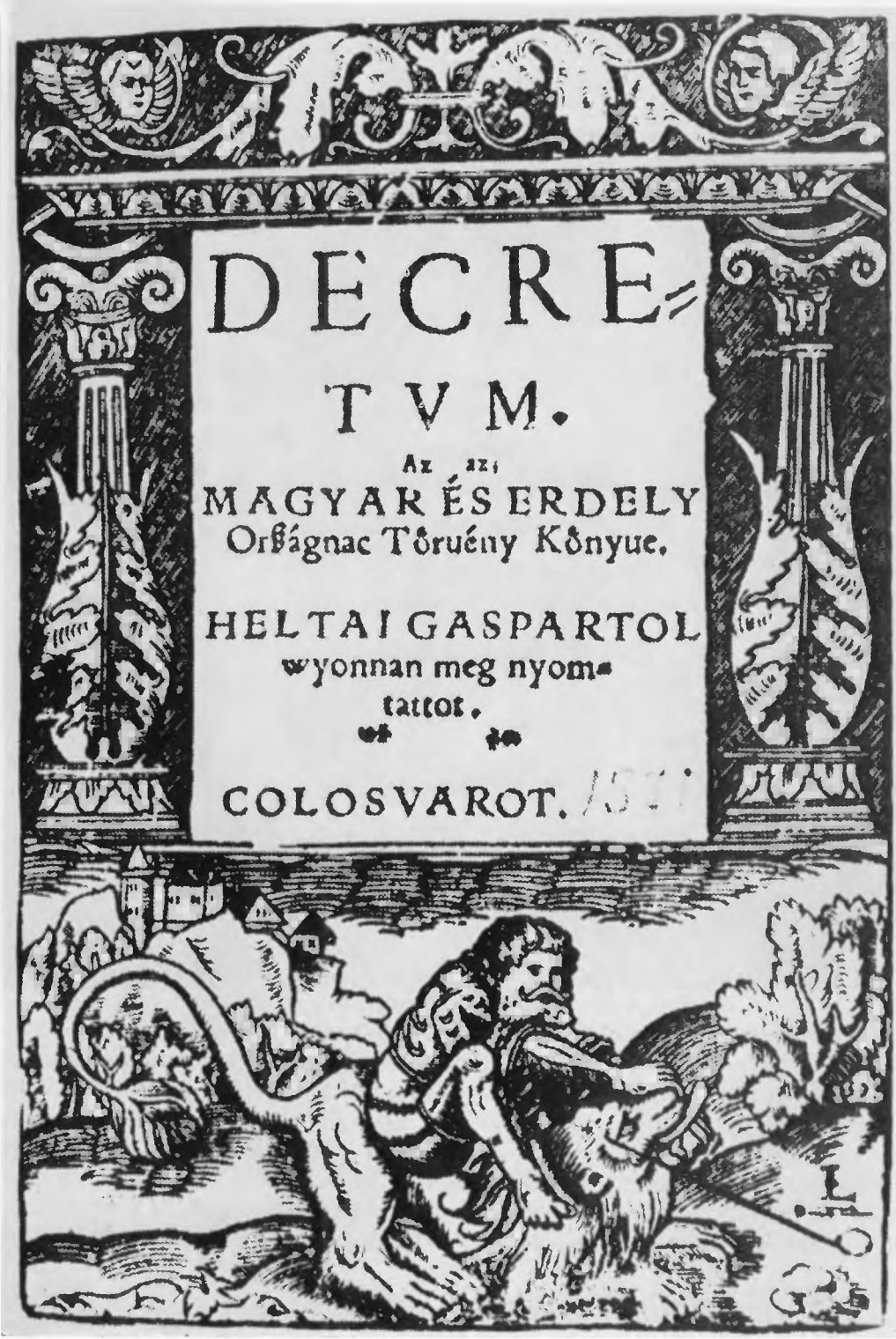

31. Werbőczi István Tripartitumának Heltai féle kiadása

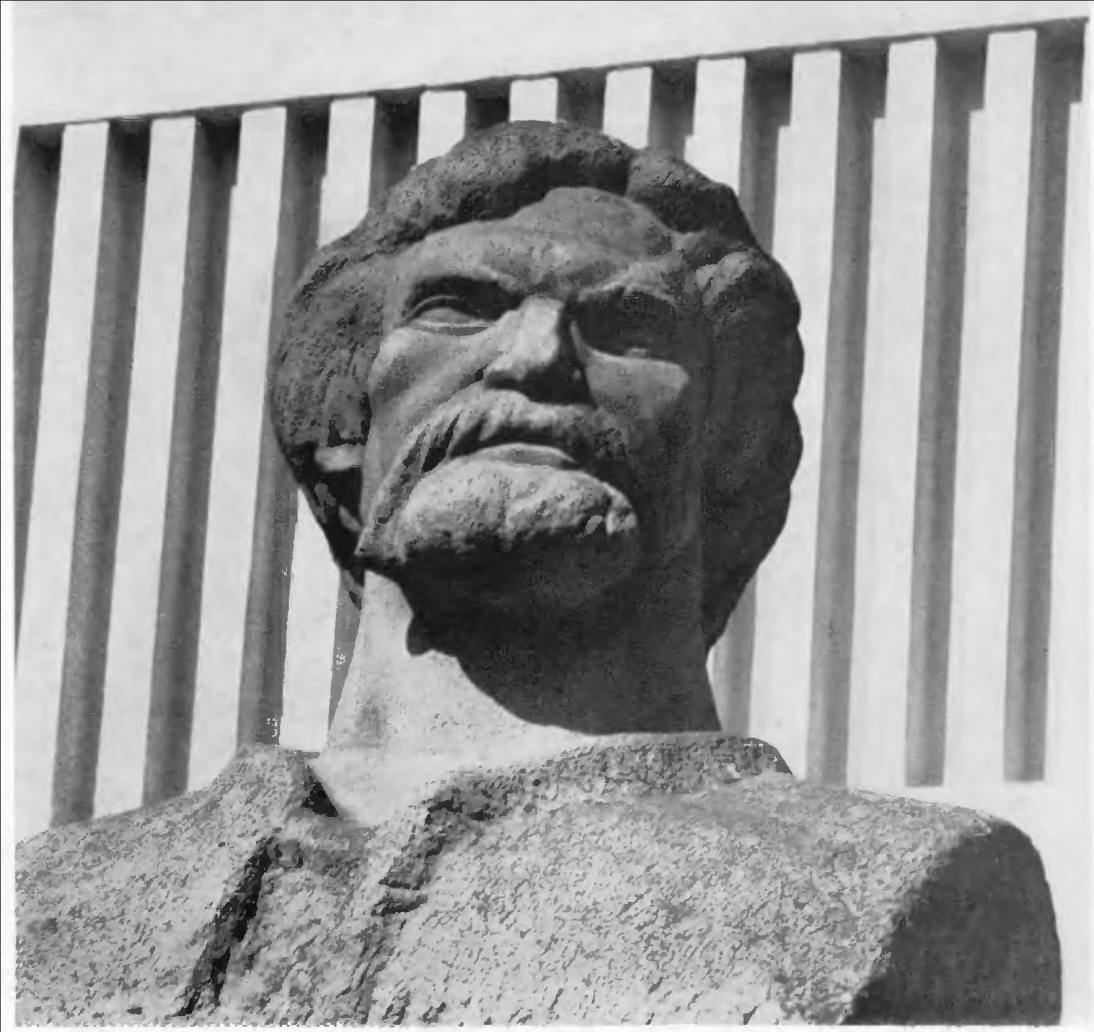

42. *A sepsiszentgyörgyi Dózsa-szobor*

A felkelt parasztok nagy súlyt fektettek a hadban való részvételük törvényességének bizonyítására ... a valóságban a keresztes bulla, a keresztes felhatalmazás mozgósító erő volt, nemcsak ürügy ... A »(ceglédi) kiáltvány«-ban Dózsa ... mint »az áldott keresztes népnek feje és főkapitánya« azt hangoztatta, hogy nem alattvalója ... az uraknak. Felfogása szerint a hűtlen nemesek a keresztes had ellen és a szent gyülekezet hadjárata ellen erőszakkal fölkeltek." Ezen a ponton egyezik vele Bácskai Vera véleménye is: „Forrásaink, mind az egykorú levelek, feljegyzések, mind a humanista szerzők elbeszélései, arról tanúskodnak, hogy a parasztság, szélesebben értelmezve, de a hit védelmében, a hitetlen török elleni harcra gyűlt össze, magukat a felkelés során is kereszteseknek, a keresztesek áldott gyülekezetének nevezték ... A keresztesek kiválasztottságának, elhivatottságának eszméje, legalábbis csírájában, ... kezdettől fogva élt, s a pápai bullának az ellenállókra vonatkozó utasításai csak megerősítették e tudatot, s könnyebben igazolták számunkra a nemesség ellen vívott harc jogosultságát." Szorosan kapcsolódik szerinte e gondolkodásmódhoz, hogy a keresztesek az utolsó pillanatig megmaradtak egy – a korban érthető illúziókon alapuló – királyhűség talaján.

Különös figyelem illette még ezen túl a feudális terhek egyes válfajai elleni támadásokat: ezek elsősorban a vámok ellen irányultak, de az adók sem maradtak érintetlenek; az oklevelek szinte mániákus dühvel való megsemmisítéséről valló sok adat pedig úgy nyert értékelést, hogy azokban a feudális jogrend szimbólumait pusztították a jobbágyok. Humanista auktoraink állításai – a parasztok az egyházi nagybirtok felosztását tervezték, az egész országban egyetlen püspököt hagytak volna meg, a kolostorokat felszámolták volna – szintén helyet kaptak e rekonstrukciós kísérletekben. Az osztályharc tudatosságának bizonyítására azt az ismételten előbukkanó parancsot (teljesítésére is vannak példák) szokás előhozni, mely szerint a keresztesek nem rabolhatnak, rekvirálhatnak, hanem minden szükségletükről vásárlás útján kötelesek gondoskodni. A felkelők kegyetlenkedéseiről szóló történeteket humanista túlzásnak ítélve, az életben hagyott foglyok esetéből kiindulva, a kivégzéseket kizárólag az ellenszegülés megtorlásának is föl lehetett fogni, mondván: „... nem az egyes nemesek életének kioltása, hanem a nemesi rend, a földesúri osztály felszámolása volt az út előre a társadalmi fejlődésben".

Az elmondottak alapján alakult ki egy olyan nézet, amely a Dózsa-felkelésben nem egyszerűen a feudális kizsákmányolás elleni elkeseredett lázadást, hanem a feudális osztályrendet valami mással felváltani akaró, mintegy népi humanista indítású, egyenlőséget s más progresszív jelszavakat hirdető vállalkozást látott. Molnár Erik így vélekedett erről: „A cél a feudális osztályrend, a feudális kizsákmányolás megszüntetése volt, olyan szabad paraszttársadalom létesítése, amilyent a forradalom vezére, Dózsa György, a fennmaradásáért küzdő szabad székely paraszttársadalomban maga előtt látott." Székely György egyik tanulmányában külön fejezetcím „A feudalizmus megdöntésének ideológiája", és Elekes Lajos szerint: „A veszély nyilvánvaló volt az uralkodó osztály egésze számára: a felkelők

sikerei alapjában fenyegették a feudális osztályrendet, hiszen célul tűzték ki a nemesi előjogok, lényegileg a feudális osztályviszonyok megszüntetését."

Szabó István már sokkal tartózkodóbban foglalt állást: „... a magyar parasztmozgalom az egész társadalmunknak új formát óhajtott adni, anélkül hogy a régi lerombolására és az új felépítésére meg lettek volna a szükséges társadalmi és politikai feltételek." Bácskai Vera véleménye szerint a feudális terhek elleni fellépés abból fakadhat, hogy „... a nemesi kiváltságok s köztük a nemesi adómentesség azon alapult, hogy a nemesség hivatott az ország védelmére, vérével adózik. Természetes, hogy a fegyvert ragadó parasztság is jogosultnak érezte magát e kiváltságra, s ez is egyik indítéka lehetett tömeges megmozdulásának." Ő is elismeri „a magyar parasztháború élesen antifeudális programját, mely lényegében az összes adók megtagadásában, a feudális osztály megszüntetésében, a feudális kizsákmányolás egészének tagadásában állott", de hozzáteszi, „kétségtelen, hogy a magyar parasztháborúnak nem volt olyan pontosan körülírt programja, mint pl. a Wat Tyler-féle felkelésnek..."

Az egymásnak ellentmondó nézetek szembesítését a legkönnyebb oldalon kezdenénk meg: a humanista eredetű forrásanyag adatainak bírálatával. Ezek közül legnagyobb híre az ún. „ceglédi beszéd" különböző variánsainak van. Tubero, Taurinus és Brutus munkáiban egyaránt szerepel Dózsának egy-egy beszéde: a 3 változat ugyanannak a beszédnek különböző interpretációja, amelyet általánosan elfogadott nézet szerint Cegléden mondott el.

A problémák már magánál a beszéd tényénél kezdődnek. A klasszikus elődök példáit utánzó historikusaink, mikor elbeszélésük hőse szájába nagy ívű beszédet adnak, egészen bizonyosan a római történetírás szokását elevenítik föl. Az tehát, hogy egymástól függetlenül is ismerni vélnek egy állítólag György vezér által elmondott lelkesítő dikciót, egyáltalában nem bizonyítja, hogy ilyen beszéd valóban létezett. Sajnos, semmiféle támpontunk nincs annak eldöntésére, hogy tartott-e Dózsa egyáltalában valaha is szónoklatot katonái előtt. A valószínűség kétségtelenül fönnáll, ez azonban nem elegendő ahhoz, hogy auktoraink szövegét hitelesnek tartsuk.

(Közbevetőleg megjegyezve: ha hangzott is el valamiféle nagy beszéd a parasztvezér szájából, szinte egészen bizonyos, hogy nem Cegléden. Az idézett szerzők egyike sem köti valamely konkrét helyszínhez az általa elmondottakat, Cegléd neve Márki Sándor gondolati kombinációja révén került be a köztudatba.)

Visszatérve a hitelesség kérdéséhez: a formai okokból eredő kétségek mellé tartalmi figyelmeztetések is járulnak. A legnagyobb óvatosság kétségtelenül Taurinus verssorainak olvasásakor ajánlatos, nem azért, mintha a versben kevésbé bíznánk, mint a prózában, hanem azért, mert műve szinte elejétől végéig szószerint átvett klasszikus idézetekből áll össze. Mondanivalója pedig nagyon is egyszerű: a beszéd az ősi egyenlőség leírásával kezdődik, a nemesek erkölcsi és politikai züllöttségének képével folytatódik, s a parasztok kizsákmányolásának említése után a szabadságért való harci felhívással ér véget.

Brutus változata a parasztok szolgai állapotát idézi fel, s elmondja, hogy az urak úgy bánnak a szegényekkel, mint hadifoglyokkal, pedig a jobbágy éppúgy a magyar nemzet tagja, mint a nemes. A hatalmasok a gyengéktől elszedett javakból gazdagodtak meg, s bár igaz, hogy „... kezdettől fogva úgy rendelte a természet, hogy miképpen az emberi testben van az ész és agy, úgy minden sokaságban, mely saját javára csoportosul, legyenek főemberek s amit a jobbak parancsolnak, a többiek tartsák kötelességüknek szorgos követését. De a természet e dicséretes rendelését – mint egyebeket is – visszájára fordítja a vakszerencse, nagy kárára az emberi életnek, melynek jövője nincs, ha különböző részleteiben épségben meg nem őrződik a dolgok összessége." Az idézet kétségtelenül az ekkoriban divatba jövő organikus államelméletet tükrözi, s szöges ellentétben áll Taurinusnak az ősi egyenlőségre hivatkozó variánsával.

A legtöbbet idézett, s kétségtelenül a legerőteljesebb dikciót Tubero adja hősünk ajkára. Bibliai példázattal, a zsidók Egyiptom fölött aratott győzelmére való hivatkozással kezdte volna, szerinte, Dózsa beszédét, majd rátért volna a lényegre: „Magyar férfiak! Meg van írva a Szentírás könyveiben, hogy a jóságos nagy Isten megszánta hajdan a zsidók sanyarú szolgaságát, s kiragadta az egyiptomi zsarnokságból, a király jármából és a teméntelen keserűségből a népet, melyből, országát akarta megalkotni; de nemcsak szabadságát adta vissza, hanem győzelemre vezérelte az ország lakosai ellen és úrrá tette ellenségei felett. És méltán, mert mi sem utálatosabb Isten előtt, ki mindenek legjobb atyja és ura, mint ha a semmirevaló ember hatalmaskodik embertársai felett.

Nem is a természet, de igaztalan szerencse és emberi kapzsiság teremtette a szolgaságot, nincsen is nagyobb emberi bűn, mint ha emberek, hatalmukkal visszaélve, kegyetlenül, durván szolgaságban tartják önnön nemzetük tagjait. Mindegy, hogy rabszolgamunkára szorítanak-e vagy rabszolga-e a neved is, akit pénzen szereztek vagy hadban fogtak el! Egyazon sors, bárhogy nevezzék is. Polgártársai vagytok a magyar nemességnek, de nem parasztként, hanem rabszolgául tart titeket; mintegy hadijogon ellenségként bánik veletek. Egyformán süt a nap emberre, baromra: de hogy a nemesség még erre is alig tart méltónak titeket. Mert igaztalanul magának követel a nemesség minden egyebet, amihez épp annyi jogotok van, mint neki. A gőgös népség nyomorult lelketeket is csak azért hagyja meg, mert hasznára van, hogy éltek. Amit a föld hoz a ti fáradságotok és szorgalmatok által, amit barmaitok adnak: minden a nemesség prédája. Nekik szántjátok a földet, nekik ültettek szőlőt, nekik neveltek nyájat és csordát: nektek csak szolgaság és ínség marad. S annál keservesebb elviselni ezt, mert a legnagyobb szükség azoknak jut, akik minden jószágot szereztek: a nemesség fösvénysége mindenből kiforgat.

Minden ember tudja Magyarországon, senki előtt sem titok, amit mondok, hogy minő nyomorúság minden napotok. Bármit tesz a nemesség, ha nagy mű, ha csekélység, a ti fáradságotokkal készült, a ti költségetekkel. Ha a nemes házat épít, ha nősül, ha leányát adja férjhez, ha vendéget fogad, ha születik, ha meghal, ha

a királyhoz megy a maga dolgában – titeket fejnek: bármit tesz, a ti rovásotokra megy a dolog.

Van-e emberség abban, aki így cselekszik? Bármi éri a nemest: jó szerencse, balszerencse: nektek mindig kár. Ha ünnepet ül, nektek gyászotokra lesz, mert adóztat érte: innen a pénze, amit tékozol. Ha gyásza van, ha temet: ti fizetitek torát, ti akkor őszintén sírtok. Ha bőkezű, ha nagylelkű, ha a legszebb virtusokkal fényeskedik: nektek a gonosz mindig romlásotokra cselekszik. Pénzetekre törnek, erre legsóvárabb az ember, tőletek rabolják, hogy kincsesházukat gyarapítsák, titeket fosztanak, hogy nagyra töltekezzenek; még kérkednek is egymás közt, ki szorít ki többet igaztalanul a jobbágyaiból."

„Kövessétek hát Istent, szabadságotok teremtőjét, ki megbénította ellenségeiteket, összegyűjtött titeket és fegyvert adott kezetekbe. Mert Isten akarata, hogy fegyvert ragadjatok, összegyűljetek, s a nemesség ezt meg nem akadályozza. Rajta hát, míg megzsibbasztja őket a félelem, támadjatok ellenségeitekre. Öljétek meg, kergessétek el valamennyit! Nem élhetnek tovább pompában a gonoszok, ha bátran levetitek a szolgaság jármát. Tanítsátok meg az esztelen fenevadakat, hogy ugyanolyan módon éljenek, mint jobbágyaik, polgártársaik, és ne uralkodjanak rajtuk tűrhetetlen gőggel, féktelenül és igaztalanul! El ne szalasszátok ezt az alkalmat, vívjátok ki szabadságotokat!"

„Nincsen hát középút! Vagy ki kell irtani a nemességet, vagy véretekkel és örök súlyos szolgasággal kell a gőgös ellenségnél vezekelnetek. Nem viselhetitek el a nemesség zsarnokságát, amikor ártatlanok voltatok és kötelességtudók: gondoljátok meg, hogyan viselhetnétek majd, ha vétettetek ellenük? – ha ugyan vétkezik az, aki visszaköveteli szabadságát és jogait."

Az egy nemzethez tartozás eszméje megegyezik a Brutus által megadott változattal (valószínűleg innen is merítette az ötletet Brutus), de a szolgaság levetésére való nyílt fölhívás éppen ellenkező értelmű, mint a Menenius Agrippa históriáját idéző brutusi hasonlat: „Miért legyen csak a fej fésült, kenőcsös – a többi testrész, a kéz, a láb számára csak piszka hulljon a lakomának?" Nem az igazságosabb elosztást hirdeti Tubero parasztvezére, hanem az urak kiirtását!

Három beszédváltozat, háromféle fölfogás. Le kell mondanunk arról, hogy egy eredeti szájhagyományban megőrzött Dózsa-szónoklat elemeit kutassuk a sokfelé csapongó humanista dikciók mondatai között. Auktoraink nem azt írták le, amit a keresztes vezér beszédéről hallottak, hanem azt, amit erről a beszédről ők maguk elképzeltek. Természetesen ez nem zárja ki eleve, hogy bizonyos gondolati elemeket valóban a parasztháború ideológiájából vettek át, de ezeket csak igen gondos elemzés, s más adatokkal való szembesítés segítségével lehet fölismerni. A beszédek koncepciója és szerkezete bizonyosan nem autentikus.

Gondos elemzést és más forrásokkal való összevetést javasoltunk, de be kell érnünk néhány főbb szempont átgondolásával.

Az egyenlőség hangoztatásában fölfedezni vélt népi humanizmus gondolata nem a keresztesektől, hanem éppen historikusainktól került a képzelt beszédekbe.

Az a vissza-visszatérő motívum, mely szerint a parasztok nyomora, szegénysége gyújtotta lángra a keresztesek lelkét, s amely oly sok problémát okozott már nekünk is, valószínűleg hasonló mechanizmus révén került bele auktoraink szövegébe. Állításunk igazolására hadd hozzunk egy eléggé ékesen szóló példát: Brutus hosszú bekezdéseken keresztül ecsetelgeti, milyen szörnyűséges nyomorban éltek a magyar jobbágyok a felkelés előtt, azonban ismételten elárulja, hogy saját tapasztalatai alapján írta mindezt... „mind a mai napig megmaradt itt Magyarországon ez a szokás...", vagy „egy ízben egy erdélyi faluban magam figyeltem meg...". Brutus fél évszázaddal az általunk tárgyalt események után járt hazánkban, Báthori István erdélyi fejedelem udvarában: más kor más viszonyait általánosította, s alkalmazta példaként ott, ahol saját logikájának törvényei szerint hasonló jelenségek létezését – ti. szegénységet – vélt látni.

Amit eddig elmondottunk, az a humanista ihletésű állítólagos Dózsa-beszédekre vonatkozott. Az óvatosság, aminek szükségességét nem győzzük eléggé hangsúlyozni, legalább ennyire ajánlatos minden más, a felkelők szándékaira vonatkozó korabeli vagy humanista állítással szemben is. Ismét csak egy példára hivatkozunk.

Tubero, Dózsa nagy beszédének leírása után királlyá kiáltatja ki katonáival a parasztvezért... E mozzanattal Bartholinusnál, a Bécsi Névtelen, Brutus és Jovius szövegeiben, sőt utóbb Borsos Sebestyén krónikájában is találkozunk. Megerősíteni látszik híradásaikat, hogy a paraszthábo rúval kapcsolatos egykorú hivatalos és magánlevelezésben is nyomára bukkanhatunk: Betinus de Comitibus június 15-én kelt levelében, a *Wunderzaichen*ban, a május 31-i budai cseh nyelvű levélben, s Sanuto gyűjteményének egyszerre több iratában is.

Hiába azonban a többféle híradás egybecsengése, már Márki sem merte azok tanúságtételét elfogadni. „Valóban nem tudok megbarátkozni azzal a gondolattal, hogy a nép Dósát... igazán királlyá tette volna..." írta monográfiájában, s indokként arra hivatkozott, hogy a „ceglédi proklamáció" a leghatározottabban királyhű, s hasonló értelmű nyilatkozatot tett – Verancsics szerint – Nagy Antal bácskai keresztes vezető is. Valóban. A félreértések és álhírek sajátos keverékével van csupán dolgunk, melynek szövevényét egy kis figyelemmel jórészt könnyen kibogozhatjuk.

A többféleképpen elnevezett parasztvezér (Székely György neve helyett több helyen egy furcsa, többszörösen torzult névalak szerepel: Melchior Banckwr, Melchior Vansar stb., melynek feloldása egyelőre nem végezhető el) címét, tisztségét forrásaink a legkülönbözőbb módon értelmezik. A latin nyelven írt szövegekben a leggyakoribb a „dux" kifejezés, maga a király is többször így szól Dózsáról. Hasonló elnevezést használ elbeszélő forrásaink egy része is, esetleg „ductor" változatban. Magyarul főhadnagynak, németül pedig „Haubtman"-nak fordították.

A latin „dux" szónak létezett azonban más értelme is, ti.: „herceg". Egyes német híradásokban föl is fedezhetjük a téves fordítás nyomait (eredeti híreik latin

nyelvű levelezésből származhattak), amikor is a parasztok vezéreit „Hertzog" címmel illetik.

Másik, ismételten előforduló latin rangmeghatározás Dózsára és vezértársaira a „princeps", így nevezi ő is önmagát a „ceglédi kiáltvány"-ban, s Kecskés Tamás és Mészáros Lőrinc is, Kassának küldött üzenetében. Ennek a szónak is van azonban az általános „vezető", „főember" értelmen kívül más jelentése, éspedig éppenséggel az, hogy „fejedelem". Látni fogjuk, hogy milyen nagy szerepe volt a magyar parasztháborúról külföldön elterjedt hírekben a „ceglédi kiáltvány" kiragadott részleteinek. Nos, ugyanaz a fordítói-másolói félreértés, amely annak mondataiba beillesztette Melchior Banckwrt, csinálhatott a princeps-ből királyt („König", „Künig", „re", „rex"). Az már a történeti források sorsának különös tréfája, hogy ez az ismételten eltorzult hír Velencén keresztül eljutott a dalmát Tubero fülébe, s így a humanista történeti irodalomba is. Egyedül Istvánffy kritikáját dicséri, hogy végül mégsem került be a magyar történeti tudatba.

A nép értesüléseit és hiedelmeit fönntartó két forrásunk, Szerémi és Verancsics magyar krónikája, semmit sem tud a királyválasztás misztifikációjáról, s hallgatnak az ügyben legjobban érdekelt II. Ulászló oklevelei is. A Melchior nevű parasztvezérről és Dózsa királlyá választásáról szóló hírek arra viszont mindenképpen megtanítottak bennünket, hogy egyetlen humanista értesülést, sőt nem első kézből származó levélhírt sem fogadhatunk el más oldalról történő alátámasztás nélkül.

Azt a meglehetősen keserves eljárást tehát, amelyet a „ceglédi beszéd" kapcsán kénytelenek voltunk elkezdeni, folytatnunk kell. Keserves azért, mert kérdésessé tesz majdnem mindent, amit eddig a parasztháború ideológiájáról tudni véltünk. Így Brutusnak az a Cuspinianustól vett közlése, hogy a felkelők meg kívánták szüntetni az ország 16 püspökségét, s egyet állítottak volna helyébe, gyanússá válik: más forrásból nem tudunk ilyesmiről, lehetséges tehát, hogy éppen a Wycliff és Husz tanításai nyomán általánosan ismert, s a cseh tabori ták által a huszita háborúkban meg is valósított elvek humanista kivetítésével van csupán dolgunk. A keresztesekkel tartó papokról terjesztett hírek, hogy számukra „a vallás gyűlöletes és undorító", hasonló gondolati fordulatok szülötteinek látszanak. Egyáltalában: bármiféle huszita gondolati beütést igen kétségessé tesz, hogy a keresztes hadjáratból az „efféle eretnekek" a leghatározottabban kizárattak.

Már a fejezet elején megírtuk, hogy a keresztesek kezéből származó hiteles dokumentumokból mindössze négyet ismerünk. E négy fölbecsülhetetlen értékű híradás azonban nem adhat választ minden gondunkra, egyszerűen azért, mert közülük három még a keresztes hadjárat parasztháborúvá válása előtti időben, május végéről származik, s egyedül a „ceglédi kiáltvány" készülhetett később.

Ez utóbbi iratot a történeti kutatás Márki óta május derekára, a főserég Pestről való indulását követő napokra keltezte. Szücs Jenőnek a jelen munkával egyidőben elkészült legújabb tanulmányában sikerült bebizonyítania, hogy Márki keltezése téves: a „kiáltvány" lázító szavairól június derekáig senki sem tud az ország-

ban (még Bakócz május 24-i rendelete sem), így az aligha keletkezhetett a parasztsereg első ceglédi átvonulásakor. Ezzel szemben június utolsó harmadában hallunk annak Szikszóra érkezéséről, ekkorról datálódik híressé vált bevezető sorainak a *Wunderzaichen* folytatásaiban való megjelenése, s ekkor vonul keresztül Cegléden Dózsa Gergely Buda ellen küldött hadoszlopa. Ők hozhatták a fővezér nevében született, s feltehetőleg valamikor a nagylaki kivégzések után keletkezett szöveget magukkal, s ők küldhették szét azt a környék lakosaihoz.

A parasztvezérek oklevelein kívül fontos adalékokat nyerhetünk Bakócz kétrendbeli letiltó parancsainak szövegéből.

Végül az eseménytörténet leírása során számos olyan jellemző mozzanatra került fény, amely lehetővé teszi a keresztesek gondolatvilágába való bepillantást. Itt kellő kritikával még a humanista forrásokat is föl tudjuk használni: az általuk eszmeileg semlegesnek tartott történetek elbeszélése áruló nyomként maradt munkáikban.

Vizsgálatukat az eseménytörténet legegyszerűbb tanúságtételeiből kiindulva kezdjük meg. A felkelés tudatosságának bizonygatására már eddig is több, pozitívan értelmezhető eseményt használt föl történeti irodalmunk. Ilyen az a tétel, hogy a keresztesek, ellentétben az úri hadakkal, vonulásaik közben nem fosztogattak, nem rabolták ki a földműveseket (sorstársaikat), hanem mindent vásárlás útján szereztek be.

Bár a bizonyítékok közül a fentiek után mint még elsősorban keresztes iratot, ki kell rekesztenünk Mészáros és Kecskés sokat emlegetett üzenetét (amely a pápai bulla értelmében írja elő: egy tojás értéknyit sem szabad készpénzfizetés nélkül elvinni a kereszteseknek a földművesektől), azt el kell ismernünk, hogy a rendelkezésünkre álló oklevelek által elbeszélt pusztítások zöme valóban kizárólag a nemesi magánvagyon ellen irányult. Néhány példa: Perényi Gábor birtokain egyedül Szöllős mezővárosban (Nagyszöllős) levő házát pusztították el a felkelők. A Lippát elfoglaló keresztesek nem a gazdag mezővárost, hanem csak az üresen hagyott földesúri várat fosztották ki. A Körösbánya vidékén portyázó parasztcsapat állítólag kizárólag az apátfalvi támadó, Báthori István jószágait akarta fölverni. A Bajoniak birtokán is egyedül az udvarház felprédálásáról tudunk. A legszebb bizonyíték e tárgyban mégis talán Kolozsvár esete, ahol a beszivárgó keresztesek a gazdag polgárok értékeihez nem nyúltak, ellenben a bemenekült nemesek holmiját, jószágát szabad zsákmánynak tekintették.

A példák sorát még jócskán bővíthetnénk. Az osztályok közötti különbözőség érzete tehát valóban befolyásolta a felkelők viselkedését. Az udvarházak sokféle zsákmányt kínáltak, s a prédálás során a szerzés vágya nagy tápot kapott: a Bajoniak kúriájából tálakat, tányérokat, arany és ezüst készleteket hordtak szét a támadók, Várday Ferenc erdélyi püspök valamelyik birtokán 6 ezüstmárkának kelt lába. Kedvenc zsákmány lehetett a lábasjószág is; láttuk, Sayczlich kassai harmincadost már 1514 júniusában megbízzák az elhajtott gulyák utáni nyomozással; s lopott jószág hajtásának gyanújával vették el Olasz Mihály fehérvári polgár ökreit

is Győr megye alispánjai. A legnagyobb fogás, amiről okmánytárunk tudósít, a simándiaknak jutott. A mezőváros néhány parasztpolgára rajtaütött pocsaji Radák Mihálynak, s Thurzó Gáspár egy familiárisának házain: elvettek onnan 250 aranyforint értékben 12 hordó dézsmából származó bort, 350 Ft értékben 350 köböl búzát, 8 Ft értékben 32 köböl gabonát, s más apróságok között 13 aranyforintot készpénzben. Más módszerrel ugyan, de Kun Lukács is szerzett 300 aranyat az aradi kanonok urak kincstárából: életük váltságdíja volt ez a pénz . . .

A pusztítás törvényszerűen hozta ki az emberekből rosszabbik énjüket. Maga Márki volt kénytelen megállapítani, hogy a nemes asszonyok és lányok ellen elkövetett erőszak ismétlődő vádja alighanem a valóságból fakad. A folytatáson már nem kell csodálkoznunk: még ha valóban volt is erkölcsi fegyelem a felkelő seregben, ilyen körülmények között, ilyen heterogén összetételű hadban szükségképpen könnyen kezdődtek a kilengések. Tolna mezőváros lakosai maguk is beálltak a paraszthadba, mégsem kerülhették el lakóhelyük kirablását. Emlékezzünk Máté pap szabolcsi paraszthadára is, amelyik templomokat fosztott ki, s papok holmiját hurcolta el (igaz, a lelkiismeret itt utólag fölébredt az emberekben). Brandenburgi György külön kérte a királytól 1514 őszén, hogy a jobbágyaitól elvett javak utáni nyomozásban támogassa. Az a Perényi Gábor, aki Nagyszőllősről csak háza pusztulását jelenti, Nyalábvár esetében már annak tartozékai – s ebben általában jobbágygazdaságok is vannak – földúlásáról panaszkodik. A zágrábi zendülés pedig (1514. július 19-én) a hatalmaskodás megszokott formái között zajlott le: a város lakói fegyveresen törtek a zágrábi káptalan birtokára, elvittek onnan 80 szekér learatott búzát, 100 szekér kazalba rakott szénát, s letapostattak 16 kaszásnyi éretlen zabot.

Egyfelől a sértetlenül hagyott községek közepén lerohant nemesi lakok, másfelől a bátmonostori és bátai parasztpolgárok által kifosztott Tolna. A saját erkölcsi törvényüknek szigorúan engedelmeskedő keresztesek rajza nyilvánvalóan túl idealizált. De annak sem volna értelme, ha csak a pusztítás démonait látnánk bennük.

Hasonlóképpen vitatkoznunk kell azzal az ehhez szorosan kapcsolódó állítással is, hogy a felkelők a korban egyedülálló módon emberséges bánásmódban részesítették volna ellenfeleiket, s csak azokat ölték meg vagy tartották fogságban, akik szembeszálltak velük, fegyvert emeltek rájuk, sőt, még ezek közül is kegyelmet kaphatott az, aki hajlandó volt csatlakozni vagy lemondani vagyonáról. Nem kétséges, sok példa van arra, hogy az elfogott nemesek vagy azok familiárisai életben maradtak, még akkor is, ha a fenti feltételeknek nem tettek eleget. Fábián zádorlaki várnagy, aki ura kastélyát bántatlanság ellenében feladta, megkísérelte az ott őrzött okleveleket kimenteni. Rajtakapták, de nem esett bántódása, védte az adott szó, mint ahogy Künisch és Prantner is kiszabadult a fogságból György vezérnek rájuk vonatkozó parancsa értelmében. Életben maradt Szakolyi János úr is, pedig maga sem hitte, hogy valaha kiszabadulhat a keresztesek kezéből. Az 1514. évi 33. tc. külön rendelkezett az olyan nemesekről, akik félelmükben beálltak a keresztesek közé.

Ugyanakkor legalább ilyen mennyiségben hozhatunk fel példát arra, hogy a felkelők minden irgalom nélkül leszámoltak a kezükbe került nemesekkel. A nagylaki áldozatok – Csáky, Dóczy, Thornallyai, Torpay, Orros, Ravazdy – még lehetnek a szent had elleni támadásért felelős elítéltek, de hogy nemcsak azok voltak, arról a maga helyén már eleget szóltunk. Telegdi István vagy a három Zólyomi testvér halála szintén nem bosszú jellegű, a *Wunderzaichen*ban elmesélt történet pedig, egy udvarház ostromáról, éppen az ellen bizonyít, hogy a parasztok csak ellenségeik megadását akarták volna elérni.

Forrásaink a körülményekhez képest eléggé szép számmal tartottak fönn adatokat a paraszthábor alatt megölt nemesekről. Várday Ferenc bodrogi uradalmának jobbágyai legkevesebb két ember (Orbonász György és Hogyka Benedek) haláláért voltak felelősek. A szerémi káptalan tagjait a győztes felkelők karóba húzták, akárcsak karászi Perényi István Pest megyei nemest, s a sort még lehetne folytatni. S ezek a kivégzések általában magukon viselték az értelem fölött uralkodó indulat jegyét: Tasnád mezőváros és Csög falu lakosai (Közép-Szolnok megye) megrohanták Csögi Albert nemesnek a nevezett faluban levő házát, magát Albertet elfogták, hajánál fogva háza ajtajának sarokvasához hurcolták, különböző kínzásokkal gyötörték, végül pedig lefejezték, mondja el egy 1518-ból való oklevél.

Az 1514-i törvények előírásai a megölt nemesek vagyonának sorsáról, s Oláh Miklós formuláskönyvének már említett példaszövege azon esetekre, ha a halott után nem maradt fi-utód, bizonyítják, hogy számos ilyen esetben kellett a törvény és a jog segítségét kérni. Az elmondott történetek pedig arra vallanak, hogy a parasztok bosszúvágya nem követett szabályokat, erkölcsi előírásokat. Élet vagy halál fölött mindenkor az adott helyzet döntött.

Értelmetlen is volna abszolutizálni az érem bármelyik oldalát. Márkinak abban nyilván igaza van, mikor a parasztok rémtetteiről szóló – a Temesvár utáni úri kegyetlenkedések már idézett példáihoz hasonló – hátborzongató leírások hitelét kétségbe vonja, abban azonban már aligha, hogy „... Ismételve, de mégis elszigetelve történtek meg e sajnos esetek ... Az összes felkelőknek bűnéül tehát csak úgy tudhatók be, ha Dózsa tudtával és elnézésével követték volna el. Ezt pedig senki sem mondja ...” A bűn fogalmának e környezetben nincs helye. A háború önmagában is kegyetlen dolog, emberélet és vagyon pusztulása kíséri; itt pedig osztályharc zajlott. Azt, hogy a küzdelem során a jobbágyok embert öltek, ellenségeik vagy vélt ellenségeik vagyonát, s néhányszor saját sorstársaik értékeit is elvették, sem takargatni, sem mentegetni nem kell. Az osztályharc még akkor sem mindig tud logikus, ideális lenni, ha tudatos és fegyelmezett tömegek vívják. A középkor komor világában pedig az eseményekre az erőszak és a nyers ösztönök ütötték rá bélyegüket.

Az eddiginél kedvezőbb képet kapunk, ha a felkelőknek az oklevelek elleni szinte mániákus gyűlöletét tesszük vizsgálat tárgyává. Székely György figyelt föl erre a jelenségre, s ő adott rá magyarázatot is: az okiratokban a feudális jogrend szimbólumait semmisíti meg a jobbágyok dühe. Anyaggyűjtésünk az idevágó pél-

dák egész sorozatát szolgáltatja. Igaz, az esetek egyik része gyanús: többször is előfordul, hogy a törvényre hivatkozva olyan földesúr kéri a királytól a „parasztok által 1514-ben elveszejtett" birtokjogi iratai újrakiállítását, akinek földjei ugyancsak távol estek minden általunk ismert keresztes hadfelvonulástól. Lehet, hogy nem létező írásokat pótoltak így a jó urak? A kor szokásainak ismeretében ez nagyon is elképzelhető. Egy esetben a manipulációt sikerült is tetten érni: Torockószentgyörgy urai, ürügyül használva fel váruknak jobbágyaik általi elfoglalását, olyan új adománylevelet eszközöltek ki a királytól, melyben a vasbányászattal foglalkozó mezőváros jogaira vonatkozó kiváltságok már nem szerepeltek. Évszázados per lett a dologból, melyet Szentgyörgy végül is elvesztett . . .

Mégis a bizonyítóerejű anyag oly túlnyomó többségben szolgáltatja az oklevelek megsemmisítéséről szóló többszörösen ellenőrizhető híreket, hogy a tény vitathatatlanná válik, s így az ahhoz fűzött kommentárt már beilleszthetjük a felkelők ideológiájáról kialakuló rajzunkba.

A keresztesek között uralkodó eszmék, tetteiket befolyásoló ideák világáról árulkodó két mozzanat az adók és más úri vagy állami szolgáltatások, illetve a vámok elleni tiltakozás, harc. Az előzőről hosszú fejtegetéseket olvashatunk a Dózsa-beszéd különböző változataiban (Tubero szövegéből fentebb épp ezt a részt idéztük, de találhatunk hasonlót Brutusnál és Taurinusnál is), s ezúttal a humanista hagyományt más források is megerősítik. A paraszthábor kitörésekor Budán időző Betinus már említett levelében külön kiemelte, hogy az urak „. . . panaszaikat és alattvalóikat különböző adókkal terhelték meg, és más tűrhetetlen károkat és súlyos sérelmeket okoztak nekik". Bakócz érsek a toborzást, majd az egész keresztes vállalkozást betiltó parancsaiban, május 15-én és 24-én éppen azzal érvelt, hogy a felhatalmazás nélküli kereszthirdetők a népet a jogos adók megtagadására, az adószedők megölésére izgatják. A motívum előbukkan Mészáros és Kecskés levelében is, ahol a török elleni szent vállalkozásra készülődőket adómenteseknek nyilvánítják a keresztes hadnagyok, mondván: az ilyenek ellen erőszakot alkalmazó adószedőket meg kell ölni.

Az érsek irata és a keresztes levél a jelek szerint egy folyamat első fázisát mutatja. Mészáros Lőrinc és társa, mint mondottuk, még nem a felkelés jegyében fogalmazták meg soraikat, s az nem is tartalmaz egyebet, mint a keresztesek jogainak túl szabadon való értelmezését. Bakócz utasításaiból azonban kiderül, hogy az urak megérezték: ez a felfogás elterjedhet, s általánossá válhat. Dózsa, mikor saját kezével ölt meg egy adószedőt, talán még maga sem tudta, hogy milyen lendületet adott követői titkos gondolatainak.

Az adómegtagadás tényét konkrét bizonyítékaink alapján voltaképpen csak a májusvégi fordulat előtti időszakra tudjuk igazolni. Abból a körülményből azonban, hogy az arról szóló hírek eljutottak humanista historikusaink fülébe is, s a kortárs diplomata Betinus is hallott felőlük, talán szabad azt a következtetést levonni, hogy történészeinknek erről szóló megállapításai, megérzései helyesek voltak.

Az adókkal való szembehelyezkedés párhuzamban járt a vámok elleni tiltakozással. Erre vonatkozóan ugyan nem tudunk olyan bizonyíték-lánccal szolgálni, mint az előző esetben – megint csak a két abaúji parasztvezér levele a legfőbb támpont – s ezúttal csak Taurinus két (Székely György által értelmezett) rövid strófája egészíti ki állításunkat. A két dolog azonban olyan szorosan kapcsolódik egymáshoz (a feudális terhek közé, melyek ellen Tubero és Brutus oly ékesszólóan dörögteti Dózsa haragját, ezek fogalma is beletartozik), hogy szokásunktól eltérően ennyit is elegendőnek tartunk hihetőségük alátámasztására.

A szorosabban vett ideológia elemeiből azzal a történetírásunk által már régebben is fölismert mozzanattal foglalkoznánk először, mely szerint a felkelők az egyszerű emberek megdöbbentő és megható naivitásával mindvégig hűek maradtak a királyhoz. A motívum valóban fölbukkan már Bagoly Ferenc levelében, május utóján, de lényeges helyet foglal el a „ceglédi kiáltvány" bevezető formulájában is:

„Székely György, vitéz katona, a keresztesek istenáldotta hadinépének vezére és főkapitánya, csak a magyar király alattvalója, de nem az uraké . . ."

E forrásból sugárzott szét a jelek szerint e gondolat a felkelés különböző hadszíntereire. Szinte ugyane szavakat visszhangozza Nagy Antal a Bácskában.

„Nincs más úr Magyarországon, csak a király, a fia, Székely György és én." A kiáltványt magát pedig elviszik magukkal a különböző keresztes csapatok Szikszóra, Ceglédre, Budára; s a királyi székhelyről szétfutó hírek nyomán a nevezetes szavakat egész Európával megismerteti a német röpiratnyomtatás.

A királyhoz tehát hűek akartak maradni a felkelők – de azt a társadalmi rendet, melynek e feudális méltóság egyszerre volt szimbóluma és tényleges irányítója, már nem fogadták el.

Kutatóink már régen fölfigyeltek arra a két monoton ismétlődő sztereotípiára, amely a kortársak véleményében és az utókor ítéletében egyaránt a parasztháborúról való vélekedések kulcsmondataként olvasható. A parasztok a szolgaságból a szabadságba akartak jutni, állítja az egyik; a felkelők az egész nemesség kiirtására törekedtek, mondja a másik. Oly elterjedtek, oly közismertek, hogy valóságtartalmuk iránt nem lehet kétségünk: hiszen még ha a közfelfogás puszta egyszerűsítései is, annak (ti. a közfelfogásnak) ilyen általános fokon mindenképpen kellett tudnia arról, hogy mi fűtötte a felkelőket. A feudális osztályrend megdöntésére, a kizsákmányolás megszüntetésére irányuló törekvések summázásaként szokás e lakonikus kijelentésekkel foglalkozni. Tartalmuk, értékelésük körül azonban nincs egyetértés: az ellentétes nézetek legjelentősebbjeiből e rész bevezetésében már idéztünk.

E „libertas"-fogalom tartalmára Szűcs Jenő legújabb kutatásai vetettek némi fényt. Az ő figyelmét a „ceglédi kiáltvány" záró formulája keltette föl: miután az a gyülekezési parancs megtagadásának retorziójaképpen „számkivetés és örök kárhozat", valamint „fejetek és minden javaitok vesztésének terhe" fenyegetésével élt, az utolsó mondatokban még megtoldja mindezt a következőkkel:

„Sőt ezzel sem érjük be, hanem saját telketeken kapufélfátokra függesztünk és

akasztunk fel, nyársba vonatunk, vagyonotokat elpusztítjuk, és zsákmányra hagyjuk, feleségeiteket és gyermekeiteket pedig megöletjük."

A közösség akaratával való szembeszegülés házratöréssel való megtorlása a székely szokásjog szerves része. Még az azok leírásában használt formula is igencsak hasonló az itt olvasotthoz. Véletlen egyezés lenne? Aligha. Mikor a temesi Monostor mezőváros 1516-ban újból szembeszállt Brandenburgi György gazdatisztjeivel, a parasztpolgárok „székelyek módjára" titkos gyűléseket tartottak, s aki határozataiknak elleneszegült, annak házát megrohanták és lerombolták.

Székely Dózsa György, mint szabad székely, úgy látszik a székely jogok általánossá tételét ígérte katonáinak, így akarta „megújítani az országot". (Ezt a kijelentést Zuane velencei diplomata tulajdonítja a parasztvezérnek.) A „ceglédi kiáltvány" tehát az ő legszemélyesebb gondolatait tükrözheti, s talán tőle magától tanulták meg a székely szokások mibenlétét a Székelyföldtől igen messzi, de Temesvárhoz közeli Monostor civisei is.

Tegyük hozzá Szűcs gondolatmenetéhez: meglehet, azok, akik ezt a „servitus" – „libertas" ellentétpárt oly szívesen alkalmazták írásaikban, nem pontosan erre gondoltak. A rendi-feudális korszakban, annak ellenére, hogy „szabadság" tulajdonképpen sokféle volt (városi, mezővárosi, sőt paraszti is), a jobbágyokra alkalmazott „servilis conditio" kifejezésnek a nemesi szabadság az ellentétpárja. Önmagában is logikus lenne, hogy ha egyszer valaki fegyverhez nyúl, nem elégszik meg részeredményekkel. Az akkori legteljesebb, a nemesi szabadság felé való törekvés létezését azonban adatainkból egyelőre nem lehet igazolni.

A nemesek kiirtásának szándéka valóban azt jelentheti, amit vele kapcsolatban mindenki állít: ti. hogy nem egyes szolgáltatások eltörléséről, valamiféle a feudalizmus keretein belül való reformról álmodozott Dózsa népe, hanem a feudális osztály teljes felszámolásáról, a kizsákmányolás megszüntetéséről.

Foglaljuk talán össze a felkelők ideológiájáról eddig mondottakat. A mérleg serpenyőjének egyik oldalába kerülhetnek a „negatív" gondolatok, amelyek a jelen állapot egyes elemeinek kiküszöbölésére vonatkoznak. A felkelők gyűlölték az adókat és vámokat, pusztították a feudális jogrend szimbólumának tartott okleveleket. Léteztek törekvések az uralkodó osztály fizikai megsemmisítésére, s ennek örve alatt egyaránt öltek és raboltak, de ugyanakkor kegyelmet is gyakoroltak, soraikban fogadtak Dózsa parasztjai. A másik, pozitív oldalra a jövőt illető elképzelések kerülhetnek, azaz a jobbágyság egésze (sőt talán a társadalom egésze) számára biztosítandó székely jogok gondolata.

A serpenyők kétségtelenül nincsenek egyensúlyban: a keresztes felkelők szemmel láthatóan igen világosan látták, sőt részleteiben is fölmérték, melyek azok a dolgok, amelyeket el akartak törölni. Arról azonban, hogy mi legyen azután, voltaképpen csak egyetlen kapaszkodót tudott nyújtani számukra vezérük. Aligha véletlen, hogy a székely szokásjognak csak egyetlen eleme ismeretéről maradtak ránk hírek (a mezővárosiaknak talán nem is volt az túl vonzó), azok is Dózsa személyes szerepéhez kapcsolódók: a jövőre, úgy látszik, csak általános elképzelés élt

az emberekben. Tudós emlékiratszerzőink, történetíróink valószínűleg éppen ezért kényszerültek annyira saját fantáziájukra hagyatkozni, mikor a parasztok terveiről írtak, mert nem találtak támpontot elmélkedéseik megindítására.

E bizonytalanság okát keresve a jobbágytársadalom 1514-et megelőző állapotáról mondottak kell hogy eszünkbe jussanak: a magyar parasztságban az erősödő differenciálódás ugyan kitermelt egy gazdagodó és művelődő réteget, ez azonban szellemében hosszú ideig a nemesség felé fordult, tehát nem volt alkalmas az ösztönösségen túlmenő osztálytudat megalkotására; a rövid ideje megindult kényszerű befelé fordulás pedig még nem hozhatott érzékelhető eredményeket. A keresztes háború véletlenje, majd az abból fakadó robbanás – annak ellenére, hogy az antagonisztikus ellentét az átlagnál élesebb volt – eszmei téren készületlenül találta jobbágyságunkat.

Gondoljuk, eléggé furcsán hat arról a parasztháborúról, amelyről az imént jelentettük ki, egyike volt a legsikeresebbeknek Európában, azt állítani, hogy készületlen, ösztönösen cselekvő osztály harcolta végig. A csodálkozás azonban csak addig tarthat, amíg vissza nem emlékezünk néhány különös jelenségre. A keresztes hadjáratból parasztháborúba való átmenet folyamatában elejétől végéig érezhető a tömegek tanácstalansága: ez tükröződik abban, hogy a pesti maradék tábor vezetőinek „nagy csodajelet" kellett produkálniok a feloszlatási parancsnak engedelmeskedni akaró többség visszatartására; abban, hogy Dózsa seregéből a nagylaki csata után szökdösni kezdenek az emberek, s a vezér a kényszertoborzás eszközéhez nyúlva tudja csak a lemorzsolódást megállítani; abban, hogy a felkelő táborok mindegyikével szemben oly hatásos fegyvernek bizonyult a szabad elmenetel ígéretével párosított hazatérési felszólítás (néha – Pest, Anyavár – egész seregek oszlanak így föl, de Perleknél, Temesvárnál, Biharnál is megtette a magáét a megadási felhívás); abban, hogy a jobbágyok egy része a nemesi hadak soraiban küzdötte végig 1514 belháborúját (Erdélyben Szapolyai őket külön is mozgósítja). Talán nem véletlen az a sajátos ízű párbeszéd sem, amelyik a Máté pap seregébe igyekvő földműves és barátja között zajlott le Kislétán:

– „Kedves testvérem, Varjas Mihály, a keresztesekkel kell tartanunk, hozzájuk kell csatlakoznunk."

– „Hát, ha oda kell menni, menjünk bátran."

– „Másképpen nem tehetünk e dologban, mindenképpen hozzájuk kell csatlakozni."

Nem érvek hangzottak el, hanem csak az ösztön, a megérzés dolgozott az emberekben. Bármennyire is bizonytalanok voltak azonban a felkelés eszmei alapjai, mégis elég erősnek bizonyultak ahhoz, hogy kiképzetlen, harchoz, fegyverhez sosem szokott tömegekből Európa egyik legsikeresebb parasztseregét kovácsolják.

A parasztháború ideológiája, mint azt Szűcs Jenő többször is említett új eredményei alapján tudjuk, tulajdonképpen három összetevőből született: a székely jogok elemei, a pápai bullában megadott kiváltságok és a ferences szerzetesrendben születő új eszmék ötvöződtek benne. Heterogén elemek, s hogy éppen ilyen

véletlenszerű társulásukból született meg a parasztháború gondolkodása, önmagában is bizonyítéka lehet a jobbágyi tudatformálódása lassúságának, éretlenségének. A székely szabadság eszméjét az egyáltalában nem törvényszerűen kiemelkedett vezér közvetíthette, s sem annak, sem a bulla tartalmának nem volt köze a magyar társadalom aktuális belső feszültségeihez. Csak a ferencesek eretnekség felé hajló eszmevilága hordozta magában bizonyos mértékig az ekkori parasztság gondjait. A keresztes háború véletlenjei azonban, mikor egymás mellé sodorták ez össze nem illő részeket, egyben kiválasztották belőlük a legmegfelelőbb kötőanyagot is: a vallás, a hit erejét.

A gyülekező keresztesekbe a pápai bulla és a rajongó hitszónokok erősen beplántálták a kiválasztottság tudatát. A „szent had és áldott gyülekezet" nemcsak a túlvilági boldogság reményében vállalkozott a harcra, hanem annak érzetében is, hogy Isten őket szemelte ki ügye diadalra juttatására. Az „ezeréves Isten-birodalom" eljöttét váró khiliasztikus tanítás így összemosódott a hasonlóan ősi „választott nép" fogalom eszmekörével, s mindez sajátos, misztikus erőtudatot kölcsönzött az önkénteseknek, akik – Bácskai Vera találó észrevétele szerint – fegyvereikkel az urak munkájára vállalkozva, azt érezték volna méltányosnak, hogy azok jogaiban is részesedjenek. Ez utóbbi gondolattársítás már előlegezte azokat a konfliktusokat, amelyek a kereszteseket adómegtagadásra buzdító kezdeményezések nyomán oly korán kitapinthatók lettek.

Volt azonban a táborok vallásosságának más ösztönzője is. A népszerű ferences barátok, akik a toborzás munkájának oroszlánrészét végezték, többnyire maguk is paraszti származású emberek voltak. Talán már az is szerepet játszott, hogy a rend ideológiáját az utolsó évtizedekben sajátos társadalomkritika kezdte színezni. Temesvári Pelbárt, Laskai Osvát prédikáció-gyűjteményeiben sűrűn találkozhatunk az urak bűneinek ostorozásával, a jobbágyok kárára elkövetett igazságtalanságok felhánytorgatásával, sőt megcsillan már bennük az emberek egyenlőségének ideája is. E szövegminták ugyan belső használatra készültek, de kizártnak tartjuk, hogy az urak támadásának pillanatában a keresztesekkel azonosuló szerzetesekből mondanivalójuk ne kívánkozott volna ki.

Az a hit, amely a toborzás során lelkesítette az embereket, így úrellenes tartalommal bővült: a kiválasztottságtudat pedig maga is ilyen irányban módosult, mikor a nemesek fegyvert emeltek a szent hadra. A „választott nép" eszme e mechanizmus révén átmentődött a felkelés kitörése utáni időkre is, s a középkori ember tudatának mélyére nyúló szálaival pótolta a nyíltan társadalmi töltésű ideológia hiányát, adott összetartó erőt a táborok népének.

Ez az erősen vallásos töltésű, csak a lerombolandókra koncentráló, s a jövőt illetően csaknem néma eszmerendszer a maga csökevényes mivoltában is jelzi, hogy valóban a mezővárosi lét volt szülőatyja. A feudális társadalom életének jellemzői közül nem az úriszék vagy a dézsma került a zászlókra, hanem az adózás és a vámok. A gazdagodó parasztság legfőbb konfliktusai éppen e két dologból fakadtak, egyrészt a kilenced-kötelezettséggel való fenyegetés súlyosbodása, más-

részt a vámoknak a kereskedelmet akadályozó hatása miatt. A módos gazdák, tőzsérek – mint láttuk – már régen az oppidumokban találták meg működésük legfőbb területét. S az oppidumok voltak elsőrendű táplálói a felkelés során oly nagy szerepet játszott obszerváns ferences rendnek is: azok hazai kolostorai többségükben mezővárosokban épültek.

4. Parasztháború és haladás

Idáig a felkelők ideológiáját önmagában vizsgáltuk. Térjünk most vissza arra a kérdésre: hogyan viszonyultak szándékaik a társadalmi-gazdasági haladás akkori kulcskérdéseihez.

Első megjegyzésünk a parasztháború kategorikusan nemesellenes, a feudális rend egészét lerombolni akaró szándékát illetné. Értelmetlen és felesleges lenne külön bizonyítani, hogy a XVI. század elején a feudalizmus még egész Európában ereje teljében él: hiszen csak az angol forradalomra is százötven esztendőt kell majd még várni. Márpedig ha ez így van, akkor a fennálló rendet, mint egészet megdönteni szándékozó kísérletek nem szolgálhatják a haladás ügyét, különösen akkor nem, ha a jövőre vonatkozóan oly tanácstalanok, mint amilyen a magyar 1514 volt. Félreértés ne essék: ez nem azt jelenti, hogy a felkelés retrográd lett volna, hanem csak azt, hogy a felkelés ideológiája e tekintetben nem értékelhető, indifferens.

Szűcs Jenő – akitől a fenti gondolat származik – még tovább is megy egy lépéssel: „Már Dózsa és Werbőczi ellentéte sem fűzhető fel azonban e kategóriákra (ti. haladó és retrográd), holott érzelmi alapállásunk velük szemben egyértelműen pozitív, ill. negatív. Az 1514-es parasztháború ugyanis sem »haladó« nem volt abban az értelemben, hogy akár szubjektív célkitűzéseinek realitását illetően, akár objektív hatását illetően, a történeti haladás akkor aktuális vonulatát lett volna képes szolgálni... Haladó akkor a polgári fejlődés és a centralizált állam, a torz és nyomorúságos »kelet-európai út« elkerülése lett volna, a haladó ideológia pedig a gondolkodás szekularizációja, a humanizmus, a korai abszolutisztikus államelmélet volt. (A parasztháború) ideológiájában viszont semmi újat és előremutatót nem tudott hozni, mert ilyet a parasztmozgalmak sosem hoznak..."

Csak a nyugati fejlődési modell szemszögéből nézve a dolgokat, a megállapítás kétségkívül jogos. Még viszonylag érdekes illusztráció is kínálkozik alátámasztására.

A magyar parasztháború idején az ország polgársága mindvégig ellenségesen tekintett a parasztmozgalomra, s ha – anyagi előnyeit szemmel tartva – a királynak sem mindig sietett időben segítséget adni, rokonszenve kétségtelenül az uraké volt. Nem lehet véletlen, hogy az ország összes táborai közül az egyetlen polgárból

lett keresztes vezéré, „Száleresi" Ambrusé teszi le elsőnek a fegyvert. De nemigen találunk összekötő szálakat a városi szegények és a felkelők között sem: a felvidéki bányászok régóta vajúdó mozgalma a király közbelépése után éppen a parasztháború idejére csöndesedik le; az erdélyi szász városokat 1513 után újból felbolygató Székely János mozgalma (egy zendülésben hívei még a szebeni bírót is megölték) pedig nem is igyekezett a felkelés területe felé kitekinteni. Ez a közömbösség lehet ugyan a józan, minden kockázattól visszariadó városi politika következménye is, de mögüle mintha a mezővárossal szembeni bizalmatlanság hangja is kicsendülne. Akárhogyan ítéljük is meg ma a két településforma viszonyát, ők egymást akkor alighanem elsősorban gazdasági vetélytársaknak tekintették.

Mégsem fogadhatjuk el ezt a sommás ítéletet.

Függetlenül a szubjektív szándékoktól a felkelés tényleges kihatásaiban nyilvánvalóan azokat az előnyöket kívánta megvédeni, amelyeket az oppidumok nyújthattak az árutermelő parasztság, a jobbágyság vezető rétege számára. S éppen ez a lényeg. A magyar fejlődésben a paraszti árutermelés olyan lehetőségeket hordozott magában, melyek a kelet-európai úton belül egy, a földesúri árutermelésnél jobb változat létrejötte felé mutathattak. A nemesi ellentámadás e lehetőségeket sértette elsősorban, az 1514-ben fegyverre kelt jobbágyok pedig legkevesebb azért harcoltak, hogy a XV. század derekának az ekkorinál sokkal tágabb horizontját visszahozhassák. A kelet-európai út elkerülésének módját nem találhatták meg – jószerével még ma sem tudjuk, mit kellett volna tenniük –, de legalább megkísérelték útját állni annak a tendenciának, amely függetlenül minden más szemponttól, egyértelműen a zsákutca felé lökte fejlődésünket.

5. A felkelés és a jobbágyok sorsának alakulása

A parasztháború vereséggel végződött, s az 1514. évi törvények a nemesi ellentámadást hatalmas lépéssel juttatták közelebb céljához. Illetve: papíron közelebb juttatták, de a valóság nem fedte azt, ami e papíron állt. Az úr–paraszt viszonyban meghatározó szerepűnek szánt törvénycikkek – elsősorban a költözési jog elvétele –, mint láttuk, nem realizálódtak. Ilyen szempontból tehát nem állíthatjuk, hogy az urak győzelme automatikusan magával hozta társadalmi törekvéseik győzelmét is. Azok az elvek, melyeket 1514 októberének végén lefektettek, számos viszontagság után csak a XVI. század végére kerültek át a gyakorlatba, s igazán vakmerőség volna akár azt állítani, hogy a törvénykönyvek nélkül nem érvényesülhettek volna, akár pedig, hogy egyedül a törvény betűjének erejével győzték le a társadalomban velük szemben megnyilvánuló ellenállást.

Legalább ennyire fontos kérdés viszont az, hogy hogyan tudta elviselni a jobbágytársadalom a felkelés és a vereség gazdasági következményeit. Hiszen 1514

eseményei háromszorosan is megterhelték: egyrészt a munkaerő eltávozása révén bekövetkezett termeléskieséssel, majd a harcok pusztításaival, s végül a kártérítéssel.

Adataink természete és mennyisége nem engedi meg, hogy a károk első két válfajáról különösebbet mondjunk, vagy hogy a harmadikról statisztikai pontosságú összefoglalást készítsünk. Az látszott a leghelyesebbnek, ha a kártérítési perek viszonylag bőséges anyagára támaszkodva, mintegy e körül bontjuk ki azon következtetéseinket, melyekre a valóságtól való különösebb eltérés veszélye nélkül eljuthatunk.

Kezdjük vizsgálódásunkat talán azokkal az adatokkal, amelyek a háborús pusztításokról általában szólnak. Historikusaink elbeszélései során találhatjuk meg a legbiztosabb támpontokat a legintenzívebb harcok színhelyeinek meghatározásához. Jórészt Szerémi, a Verancsics-féle krónika, Istvánffy és társaik nyomán tudtuk megállapítani, hogy a leginkább sújtott területek a Bácska és Szerémség, a Temesköz, Pest környéke és Eger vidéke, Abaúj megye, s végül Bihar voltak. Minden háború pusztító, s ez alól a XVI. század háborúi sem voltak kivételek. Ahol akár a felkelők, akár a nemesek katonái jártak, eleve számolnunk kell a helyi lakosságot ért veszteségekkel. Maguk a hadműveletek – várostromok, csaták, kisebb ütközetek – önmagukban is a táj pusztulására vezettek, emlékezzünk, milyen sokszor írtunk várak, városok és falvak felégetéséről, földúlásáról. A szenvedést különösen fokozta, ha a harcokat a fékevesztett katonaság öncélú tombolása követte.

Az is igaz persze, hogy auktoraink egyáltalában nem mentesek a túlzás humanistákra igen jellemző tulajdonságától. Önmagában azonban azt a tényt, hogy a harcok során leginkább érintett területek sokat szenvedtek, minden különösebb okoskodás nélkül elhihetjük, sőt el kell hinnünk.

A pusztulás méreteinek kérdésében ezzel az általános megállapítással viszont nem léptünk előbbre. S nem sokkal többet nyújt számunkra az a néhány irat sem, amelyik az uralkodó osztály általános véleményét tükrözi a jobbágyságnak a parasztháború utáni helyzetéről. Egyszer már idéztünk II. Ulászló egy iratából, melyben az adóalanyok kímélésére szólítja föl a túl mohó kárvallottakat, s e mellé a példa mellé több hasonlót is fölsorakoztathatunk. Várday János panaszolta Várday Ferenc püspöknek: „Ha Krőzus kincse a miénk volna, az sem volna elég a kifosztott nemesek kívánságainak teljesítésére . . . szegény parasztok már nem képesek eleget tenni a kért fizetésnek, mivel a megelőző időben minden javukat elrabolták, . . . így hát ezek a szegények, és én is velük, arra kérjük uraságodat, hogy e nagy szükségükben a következő fizetendőkből valamiképpen engedjen el bizonyos összeget . . .” A levél végén János úr igás lovakat kér testvérétől, „mivel ha valahova el kell utaznom, kímélni szeretném szegény jobbágyok lovait . . .”!

Az 1514-i törvénybe iktatott megtorlás ráadásul nemcsak a közvetlen jövőben sújtotta a jobbágygazdaságokat. Más alkalommal idézett példáink némelyike jó pár évvel későbbi eseményekről tudósít: így Hogykai László még 1524-ben is a felkelésben való részvétel vádjával csikart ki 80 aranyforintot Vayai Bertalan és

Vayai István jobbágyaitól (Szabolcs megyében); Drágffy János hasonlóképpen még 1522-ben is folytatta a keresztesek okozta károk fejében való adóztatást, követelőzést.

Kétségtelen persze, hogy a birtokos nemesség, mint példáinkon is láthattuk, eléggé érzékenyen reagált a jobbágyait érintő behajtási kísérletekre. Egyetlen nemes sem nézhette jó szemmel, hogy parasztjai jószágát elvegyék, hiszen ez közvetve neki is kárára volt: csökkentette az általa lefölözhető termékek, értékek mennyiségét. Várday János ezért viselhette annyira szívén jobbágyai nyomorúságát: hiszen ha azok tönkremennek, tönkremegy ő maga is.

A kártérítési követelésekkel szemben tanúsított gyanakvás annyit valószínűleg elért, hogy a jóvátételi eljárások (anyagi kihatásukat tekintve) általában megmaradtak egy bizonyos, még elviselhető határon belül. Csakhogy nem ez volt az egyetlen, a jobbágyságra 1514 miatt nehezedő teher. A keresztesnek állt parasztok nem kizárólag a más földesúr birtokán, más értékeiben tettek kárt, hanem sokszor mindjárt helyben, saját uruk ellen megkezdték harcukat. Ilyen esetekről tudunk pl. Csögön, Bajonban, Monostoron stb. Az így keletkezett károkról csak nagyon kevés írásos emlék maradt ránk, ebből azonban nem szabad arra következtetnünk, hogy csak kevés ilyen eset volt. Ezek a dolgok ugyanis megmaradtak az úr és jobbágya ügyének, abba senki, még a hatóság sem szólhatott bele.

Az adatok hiánya azzal a következménnyel jár, hogy képtelenség fölmérni: a saját jobbágyokkal szembeni kártérítési igények mekkora terhet jelenthettek. Egy azonban bizonyos, hogy – miként a többi jóvátételi ügynél – itt is kerülnünk kell a túlzásokat. Az egyetlen olyan dokumentum, amelyben számok is szerepelnek földesúr és jobbágyai viszályában, a már annyiszor fölidézett monostori lázadásra vonatkozó egyik irat. 1516-ot írtak, mikor Brandenburgi a monostori uradalom jobbágyaira és kenézeire („akiknek szabadságlevelük van"!) 1000 aranyforint taksát vetett ki, a felkelés alatt okozott károk megtérítése és egyéb szükségletek címén. Az összeg igen nagy, hiszen emlékezhetünk: a királyi városok évi adója sem mindig ért el ilyen nagyságrendet. A követelés azonban – legalábbis egy ideig – megmaradt pusztán földesúri igénynek: bár a mezőváros lakói először vállalták a fizetést, később „ezt ..... a birtok közösségének más lakosai megtudván, ... egyhangúlag kijelentették, hogy egyetlen dénárt sem hajlandók fizetni, míg nagyságoddal (ti. az őrgróffal) nem tárgyaltak. Ezenfelül még azt is mondják a nevezett monostori jobbágyok, hogy minden egyéb szokott rendes szolgáltatást is megtagadnak ... abban bízva, hogy nagyságod eddig sem büntette meg őket ..."

Mint ahogy a más földesúrnak járó kártérítésnél, itt is érvényesült tehát bizonyos belső kontroll: a túlzó követelések az érintettek ellenállását váltották ki, s noha a jobbágyok saját urukkal szemben nem számíthattak a feudális hatóságokra, az osztályharc szokott módszereit ezúttal is igénybe vehették. A példaként fölhozott adómegtagadás kísértetiesen emlékeztet a parasztháború előtti hasonló ügyekre, s a reakció sem tért el az általános gyakorlattól: Békés János, a monostori ud-

varbíró (az ő leveléből idéztünk) sem korábban, sem most nem mert erőszakhoz folyamodni, hanem az őrgróftól kért utasítást, hogy mitévő legyen.

Mindezek előrebocsátása után nézzük meg, milyen számszerű kártérítési adatokat találhatunk okleveleink soraiban.

Van eset, hogy a követelt kártérítés összege minimális, s valószínűleg az elv miatt ragaszkodtak kifizetéséhez (Kerecseny példája: 10 dénár tartozás).

De aligha ez volt az általános. Doboka megye csegei Vas Balázs részére a palatkai jobbágyokra már komolyabb summát, 150 aranyforintot rótt ki, s nem csekély összegről (28 Ft-ról) szól az a nyugta is, melyet szintén kártérítési ügyben Drágffy János emberei állítottak ki Radna városa részére. A Csanádban fekvő Donát birtoktól Dóczy Jánosnak 50 Ft jóvátételi kérelmet jegyzett föl Csongrád megye hatósága, és így tovább.

Sokra ezekkel az elszórt adatokkal nem mehetünk. Hiszen nem tudjuk, hogy a nevezett néhány falutól az eseteken kívül követeltek-e mások is kártérítést. Vagy a károsult településeknek (uraknak) egyedül az itt szereplő községek lakói okoztak-e veszteséget? Az igazat megvallva, egyik feltevés sem túl valószínű. Az egyébként csábító számok megmaradnak érdekes illusztrációknak: Radnának a 28 Ft aligha jelentett elviselhetetlen terhet, Donát-birtokra az 50 Ft már nagyobb súllyal nehezedhetett, hiszen, ha átlagos falu volt, telkenként akár 2–3 Ft-ot is kiróhatott a bíró.

Valamivel szerencsésebb lenne a helyzetünk, ha egy helységről vagy valamely birtokosról összegzésnek szánt iratot vagy iratokat sikerülne találnunk. Ilyen eset a monostori uradalomé, mikor is 1516. február 29-én annak lakosai urukhoz, az őrgrófhoz fordulnak kérelmeikkel, hogy a temesi nemesség által rajtuk követelt 1000 aranyforint ügyében legyen segítségükre. Hozzátéve ehhez a maga Brandenburgi által követelt másik 1000 Ft-ot, hallatlanul magas összeget kapunk: 2000 Ft-ot. Bármennyire is tehetős volt Monostor, a szokásos terhek mellett egy ekkora ráadást már meg kellett éreznie: ezúttal tehát az itteniek tiltakozása, s az őrgróf tisztjeinek önmérséklete valóban bölcs belátáson alapult.

Közvetettebb módon, de ugyanilyen tanulságos Derzsi László nemesnek Szatmár megye által a megye több faluja ellen indított eljárása: úgy tűnik, ekkor minden odavalósiak által okozott kárát felszámolta. Hodász községet 199 és fél, Bátor mezővárost 12, Császár falut 13, bátori Dal Jánost 5 forint megfizetésére szólította fel. A földesurat saját véleménye szerint tehát hajszál híján 230 Ft veszteség érte 1514-ben: az érintett falvakra azonban a végrehajtás során lényegesen kisebb összegeket róttak ki (Hodászra 25 Ft-ot, Császárra 6 Ft-ot). Bizonyos kontroll tehát működött az úri követelések mértékét illetően is, s ez a tényező kétségkívül a paraszti terhek valamelyest elviselhetőbbé tételét eredményezte.

Az általunk ismert oklevelek közül a legnagyobb jóvátételi pénzösszeg a Tolna mezőváros által benyújtott igényt tartalmazó iratban szerepel: 3105 Ft és 27 dénár, melyből egyedül Bátmonostor mezővárost 438 forint, Gara falut 344 Ft, Baját 572, Bátát 519 forint terhelte. Ha valóban ekkora kár érte Tolnát, akkor a pusztítás

méreteit nem szabad lebecsülnünk. Még ha 300–400 családra tesszük is annak lakosságát, egyre-egyre 8–10 arany jut, azaz a vagyoni differenciálódásra is gondolva, egyes személyeknél akár százas nagyságrendre is rúghatott. Azt viszont, sajnos, nem tudjuk, hogy ezek a követelések mennyire voltak megalapozottak, s milyen mértékben került sor behajtásukra.

A ténylegesen elszenvedett károk összegükben nagyobbnak tűnnek, mint a követelt kártérítések. Az eddigieken túl is van példánk arra, mennyire elaprózódott (s emiatt nehezen behajthatóvá is vált) egy-egy jóvátétel-követelés. A legjobban talán Perényi Gábor egyik pere kívánkozik ide: 300 Ft a szóban forgó követelés, s ezt Perényi több mint 24 helység lakosain próbálja behajtatni!

Hasonló eredményre vezet minket az a felsorolás, mely a Bodrog és Bács megyei Várday-uradalmak jobbágyaira kivetett (látszólag) teljes jóvátételi összeget adja meg: 1142 Ft-ot (s ebben már Bátmonostor Várday Jánosnak szóló 100 Ft-ja is benne van!). A Várday család birtokaihoz képest ez az összeg elenyészően csekély, s elosztva falvaik között, egyre-egyre csak minimális teher juthatott. Noha a megadott részösszegek hitelességéről, sőt a kifizetés tényéről más iratokból megbizonyosodhatunk, az idézett lista mégsem teljes: a Bancsai Imre mester, kalocsai kanonoknak kifizetett összeg (200 aranyforint) ugyanis nem lehet azonos azzal a 200 forinttal, amit a lista általánosságban a kalocsai káptalan urainak szánt, mert Bancsain kívül Vásárhelyi János kalocsai kanonok is kapott külön 16 forintot. Nem szerepel Várday felsorolásában az a több száz forintos tétel sem, amelyet a tolnai polgárok követeltek különböző falvai, mezővárosai lakóitól (mint Bátmonostortól). Igaz, ez utóbbi összegről fél esztendővel az idézett irat elkészülte után vették föl a jegyzőkönyvet Tolna megye hatóságai (1517. augusztus 17-én, míg Várdayék papírja márciusban készült), ez azonban már nem változtat azon a tényen, hogy utolsó teljesnek tűnő kárjegyzékünk is befejezetlennek minősült.

Még okleveleink sem nyújtanak tehát megfelelő alapot a jobbágyságot ért károk pontos felméréséhez. Vázlatos áttekintésünk azonban arra már elegendő, hogy néhány általános megállapítással mégicsak közelebb jussunk a keresett válaszhoz. A vizsgált három tényező (munkakiesés, pusztító harcok, jóvátétel) egyikéről sem mondhattuk el, hogy önmagában valami különös, rendkívüli méretű veszteségeket okozott volna a magyar agrárgazdaságnak. Mindhárom együttes jelentkezése azonban már a károk kumulálódását eredményezhette, s ilyen egybeesésre igencsak megvolt a lehetőség. A mezőgazdasági termelést sújtó munkaerő-kiesés szinte nyilvánvalóan magával kellett hogy vonja a kártérítési igényt: hiszen éppen azok az emberek álltak be a keresztesekhez katonának (s így a pusztító harcok résztvevői), akik otthonukat elhagyták. A parasztháború hadműveletei pedig meglehetősen zárt körzetben játszódtak le, s ez is nagyjából egybeesett a toborzás területével (talán csak Erdély a kivétel), ami megint csak a már amúgy is szenvedő falvaknak jelentett újabb veszteségeket. Ha összegszerűen nem is tudjuk megmondani, mennyi lehetett az ország gazdaságának, de akár csak egyetlen telkes jobbágyának is átlagos vesztesége, annyit talán állíthatunk, hogy az érintett területek

lakossága szokott évi terheinek (állami adók, földesúri cenzus, terményszolgáltatás stb.) valószínűleg többszörösét sirathatta 1514-ben, s az azt követő években. A jobbágyság anyagi helyzetét ez kétségkívül befolyásolta, méghozzá a differenciálódási folyamat erősödése irányában. A módosabb rétegek – parasztpolgárok, tőzsérek – el tudták viselni a terhek fokozódását, a süllyedő, hanyatló töredéktelkesek számára azonban minden újabb tehernövekedés a katasztrófa veszélyével fenyegetett. Ez az állapot azonban már évtizedek óta jellemezte ez utóbbiak helyzetét . . .

Arról tehát nem beszélhetünk, hogy jobbágyosztályunk 1514 után gyökeresen új gazdasági körülmények között találta volna magát; s azt még kevésbé állíthatjuk, hogy a felkeléssel kapcsolatos veszteségek tönkretették volna a módos gazdák rétegét. Saját anyaggyűjtésünk szolgáltat adatokat olyan jobbágyokról, akiknek vagyona 1514 után is csak száz forintokban mérhető: egyikük pl. az aradi káptalant segíti ki a Kun Lukács által elvitt pénz visszafizetésekor 500 Ft-tal. A fejlődő alföldi mezővárosok pedig hamarosan kiheverték veszteségeiket: az a Tolna például, amely az általunk ismert legnagyobb összegű kárt szenvedte el 1514-ben, a török hódítás koráig egyfolytában tovább gyarapodott, s megmaradt erős, virágzó helységnek Túr, Cegléd, Lippa, Simánd is, sőt hamarosan újak léptek a sorba, mint Ráckevi és Debrecen.

Ami tehát a kelet-európai út problémáját illeti, azt kell mondanunk: a parasztháború ösztönös, sikertelen kísérlet volt a retrográd tendencia visszaverésére; ezt követően pedig a nemesség hasonlóképpen sikertelen rohamot indított a feltörekvő jobbágyság társadalmi és gazdasági tönkretételére. E kettős kudarc csak két dologban hagyott maradandó nyomot maga után.

Az egyik az 1514. évi törvények, s velük Werbőczi *Hármaskönyve*, az „örök és teljes szolgaság" baljós árnyával. Volt-e ennek az árnynak szerepe abban, hogy végül a nemesi árutermelés megfojtotta a mezővárosokat? A szó eredeti értelmében aligha. A magyar történelem sarokpontja nem a papíron maradó döntések megfogalmazásának pillanata, hanem az az időszak, amikor az uralkodó osztálynak a tényleges hatalmat kezében tartó vezető rétege döntött a majorsági gazdálkodás kiterjesztése mellett. Az árutermelés előnyeinek fölismerése vet tehát véget a főurak vonakodásának, ekkor kap szabad utat a nemesség jobbágyellenes támadása. S ebben a későbbi fölismerésben az 1514. évi döntéseknek nem volt szerepük.

Hatásukkal ennek ellenére számolnunk kell. A megtorló törvények zárt jogi rendszerbe foglalták mindazt, amire a nemesi árutermelés diadalához ideológiailag szükség volt. Kész programot nyújtott, amelyre hivatkozni lehetett, amelynek eléréséért harcba lehetett indulni. Előre teljes ideológiát adott egy később megvalósuló rendszernek, s így puszta létével is hozzájárult annak megszületéséhez.

Ebben áll 1514 történetének igazi tragédiája. A paraszti feltörekvés véletlenek-

ből és törvényszerűségekből létrejött kitörése közvetett úton éppen azoknak az erőknek a győzelmét segítette elő, amelyeket meg akart törni. A felkelőket a legjobb szándékok vezették, s az utókor sem vethet szemükre semmi olyan cselekedetet, amivel árthattak volna a magyar társadalom jövendőjének. Szándékaik visszafelé fordulásáért nem hibáztathatjuk őket, kétségbeesett kísérletük és a tragikus következmények éppen a legtisztább emberi együttérzésre érdemesek.

A másik következmény az ország anyagi erejének újabb csökkenése.

6. 1514-től Mohácsig?

A jobbágyokat ért anyagi veszteségekről már szóltunk, s valamivel előbb azt is elmondottuk: a főurak is sokat vesztettek e háborúban.

A jóvátételi gépezet a nemesi társadalom fékező kontrollja következtében végeredményben a veszteségek nem annyira igazságos, mint inkább a pillanatnyi erőviszonyoknak megfelelő elosztására vezetett, a főuraktól egészen a zsellérekig. A legnagyobb vesztes az államkincstár lett, hiszen a királyi adók nyilvánvalóan még jobban háttérbe szorultak a megsokasodott földesúri követelések mellett. A török elleni védelem lehetőségei tovább romlottak.

S ezzel eljutottunk utolsó kérdésünkhöz: 1514 és Mohács összefüggéseihez. Tulajdonképpen nem is volna ez kérdés, hiszen e tárgyban modern történeti irodalmunkban ritka egyetértést tapasztalhatunk.

Már Márki Sándor leírta, hogy a felkelés leverésével, az azt követő megtorlással a mohácsi katasztrófa felé indította el az országot a nemesség; „a nemzet zömének a közügyek iránt való elfásulását oly gyorsan követte Nándorfehérvár eleste, a mohácsi csata, hogy a természetjoggal is ellenkező ... (törvények) végzetes hatása iránt, fájdalom, kétségünk sem lehet."

Csak a példa kedvéért idézünk két ma közkézen forgó összefoglaló műből: „... ha a parasztság Magyarországot csak valamennyire is a saját hazájának érezhette volna, az a paraszthadsereg, amely erejét Nándorfehérvárnál egyszer már megmutatta, az ország védelmére újból felsorakozott volna. – Mohácsnál így már csak a bárók mutathatták meg, hogy az ország megvédésére teljesen képtelenek."

„A vereség, a megtorlás megtörte a parasztság erejét. A földesúri bosszú azt az erőt törte meg, amely egykor, 1456-ban végső veszélytől mentette meg az országot. A török ellen fegyverkező paraszthad megsemmisült. A megmaradtakat attól is eltiltották, hogy fegyvert tartsanak. Török támadás esetén az ország nem számíthatott népfelkelésre. Az uralkodó osztály, a rendi kormányzat, a parasztháboru megismétlődésétől tartva, nyilván nem is óhajtott többé ilyenekkel kísérletezni. Egyes adatok úgy mutatják, hogy a vezetők, végtelen elvakultságukban, nem is

tartották ezt szükségesnek. Biztosak voltak saját hatalmukban, szövetségeseik bizonytalan támogatásában. Megnyílt az út a mohácsi csatamező felé."

Az e könyvben elmondottak alapján ezen a hagyományos képen változtatásokat érzünk szükségesnek. A parasztság lefegyverzése, mint láttuk, nem történt meg, sőt nem következett be lényegesebb fordulat annak társadalmi és anyagi helyzetében sem. 1514 drámája keserű emlék maradt, tanúnk az a néhány legenda, amelyet Szerémi, Verancsics, illetve forrásaik költöttek köréje. (Az új törvényeket a királyhoz szentesítésre vivő urak csodálatos halála és Szapolyai János bűnhődése; Dózsa feje Szegeden; a ferencesek között elterjedt hiedelem Máriának György vezér halálakor való megjelenéséről; s végül a nép zarándoklása a temesvári vesztőhelyre.) De a paraszti katonák honvédelmi célú felhasználásának szokásán ez nem változtatott.

Ha van közvetlen kapcsolat a parasztháború és 1526 között, akkor az egyrészt abban áll, hogy az uralkodó osztály még a nagy ijedelem kínálta lehetőséget sem volt képes kihasználni a pártok közötti béke és a kormányzat tekintélyének helyreállítására; másrészt pedig abban, hogy a felkelés és a bosszúhadjárat fölért egy nagyszabású török betörés pusztításával. Tévedés ne essék: a felkelő parasztok nem hibáztathatók ezért! Hisz éppen ők akarták az országot a pogány ellen megvédeni! A keresztes háború nem a résztvevők felelőtlenségét tükrözi, hanem azt, hogy a magyar társadalom életében e korban zavarok mutatkoztak. 1514 nem volt forradalom a szónak abban az értelmében, amelyik egy idejétmúlt társadalmi rendet erőszakkal újjal fölcserélő történelmi mozgást jelent; hanem tünete volt annak, hogy egy adott struktúrán, társadalmi alakzaton belül bizonyos átrendeződés folyt ami megviselte az egész szerkezetet. A feudális magyar állam valószínűleg semmivel sem volt életképtelenebb, mint cseh vagy lengyel szomszédja, s hogy a határain belül lassan lezajló társadalmi átrendeződés (a központosítási kísérlet kudarca, úri hatalomátvétel, a köznemesi rend önálló politikai fellépése, a nemesi ellentámadás és a mezővárosok gazdasági előretörése) közepette ilyen drámai módon tette köztudottá saját gyengeségét, azt csak a törvényszerű folyamatok és a történeti véletlenek különös egybekapcsolódásának köszönhette.

E gyengeségi periódusnak a felkelés nem tudott véget vetni. Abba pedig Magyarországnak egyáltalában nem volt módja beleszólni, hogy Európa ne változatlan közönnyel figyelje a „kereszténység védőbástyájának" vergődését. A pápa 1515-ben ugyan újra meghirdette a szent hadjáratot, de ezúttal már nem volt olyan embere, aki Bakócz nem-szeretem szerepére vállalkozott volna. A kontinens államai egymásra ügyeltek, s közben a török átrendezte a világot – a Kaukázustól a Perzsa-öbölig, a Kaspi-tengertől a Líbiai-sivatagig.

1514 nyarán I. Szelim Perzsia ellen vonult, s az augusztus 23-i csaldirini csatában a török tüzérség eldöntötte az iráni birodalom sorsát. Még ez évben Örményország, Kurdisztán és Mezopotámia északi része hódolt be a török fegyverek előtt. 1516–17-ben az egyiptomi szultán seregeit söpörték el a török ágyúk, s a mohamedánok szent helyeinek elfoglalása biztosította Szelimnek a kalifa címét is.

Ami nem sikerült Európának: egy ideológia alapján összefogást teremteni, azt elvégezte a török Keleten. Egy uralkodó a hatalma alatt egyesítette a mohamedán világ nagy részét – további hódítások érdekében.

Európában 1518. március 13-án még egyszer meghirdették a keresztes hadjáratot. De mielőtt egyetlen katonát is kiállítottak volna, vetélkedés robbant ki a császár és a francia király között, hogy melyikük legyen a fővezér. Miksa halála, V. Károly és I. Ferenc versenyfutása a császárság megszerzéséért, majd a Luther fellépésével bekövetkezett egyházi bonyodalmak ekkor is más irányt adtak az európai udvarok tevékenységének. A török senkit sem érdekelt többé. 1521-ben elesett Nándorfehérvár, majd Mohácsnál halálos sebet kapott Magyarország. Székely Dózsa György népének emlékét véres másfél évszázad még szörnyűbb tragédiái szorították ki az emberek emlékezetéből – hogy később új tartalommal támadjon föl újra.

IDŐRENDI TÁBLA

A kikövetkeztetett adatokat dőlt betűvel hoztuk.

ÁLTALÁNOS ESEMÉNYEK	KERESZTES FŐSEREG	KERESZTES MELLÉKHADAK
1513.		
III. 11. Pápaválasztás Rómában		
VII. 15. Bakócz legátusi kinevezése		
IX. 3. A keresztes hadra hívó bulla		
XI. 11-től *A magyar katonai készülődés kezdete*		
1514.		
II. 28. Székely Dózsa György párbaja		
III. 23. Királyi tanács a hadjáratról		
IV. 9. A keresztes hadjárat ünnepélyes meghirdetése Budán		
IV. 24. Dózsa vezéri kinevezése		
IV. 25. Az erdélyi toborzás engedélyezése		
IV. 25. körül	A pesti tábor keletkezése	Keresztes táborok Várad, Kalocsa, Eger és Kassa körül
IV. vége A Pest környéki nemesség ellenszervezkedése		
V. eleje Szapolyai hadai török földre lépnek		
V. 10.	A pesti tábor elindul	
V. 15. A toborzás betiltása		
V. 16.	Összetűzés Mezőtúron	
V. 18.	A békési fordulat	
V. 20.		Zavarok Pest körül
V. 22.		A váradi győzelem
V. 23.	Vereség Apátfalvánál	Bornemisza első kísérlete a pesti tábor fölszámolására

ÁLTALÁNOS ESEMÉNYEK	KERESZTES FŐSEREG	KERESZTES MELLÉKHADAK
V. 24. A hadjárat leállítása	Győzelem Nagylaknál	
V. 25.		A második kísérlet: a „zászlócsoda"
V. 28. *Bebek János szervezkedése*	A nagylaki kivégzések	
V. 31. Nagylak híre Budára ér		
V. vége		*Zavarok Abaujban*
V. vége–		
VI. eleje A kormány megkezdi a fegyverkezést		
VI. 1.		„Száleresi" a pesti táborral leteszi a fegyvert
VI. eleje Szapolyai hada visszafordul – a kormány folytatja a szervezést		
VI. 5.		*Győzelem Eger mellett*
után		Súlyos harcok a déli megyékben
		Várad bevétele
		Székelyhíd bevétele
VI. 6.	Lippa bevétele	
VI. 9.	A főosereg Temesvár felé indul	
VI. 10.		Vereség Pásztónál
után		Vereség Debrőnél
VI. 11.	Solymos bevétele	
VI. 13.	Temesvár ostromának kezdete	
VI. 14.		
körül		Győzelem Kamancnál
VI. körül		*Székely Dózsa Gergely serege Pest és Eger felé vonul*
VI. 15.		
után	Az első rohamok Temesvár ellen	

ÁLTALÁNOS ESEMÉNYEK	KERESZTES FŐSEREG	KERESZTES MELLÉKHADAK
VI. 21.		Zavarok Szikszó körül Gubacsi vereség
VI. 24. körül		Vereség Hevesnél
VI. 25. Szapolyai György hada Budán *VI. vége* Szapolyai János mozgósít Erdélyben	Becskerek bevétele	Harcok Tolna megyében, fegyverletétel Anyavárnál
VII. eleje Szapolyai György Temesvár felé, Bornemisza János a Bácskába indul	*Becse, Cseri, Csák bevétele*	Vereség Derzsnél Vereség Hájszentlőrincnél Várad elesik Zavarok Szabolcsban Nyalábvár ostroma
VII. 10. Szapolyai János Déván *VII. 13.*		Vereség Kolozsvárnál Vereség Perleknél
VII. 15. *VII. 20.* *VII. 25. körül*	A temesvári vereség *Dózsa kivégzése*	
VII. vége		Vereség Biharnál Az utolsó harcok a Délvidéken és a Bakonyban
VIII. 31. Bertalan herceg hadai Budán X. eleje Bertalan hadai elvonulnak X. 18. Az 1514. évi országgyűlés kezdete		

IRODALOMJEGYZÉK

(A rövidítések feloldása az irodalom jegyzék után található.)

Az európai parasztháborúkról általában: *Fr. Engels, A német parasztháború; Szmirin, Münzer; Székely, Gy. Gessellschaftlicher Vorgang;* 1514 helye ezeken belül: uo. és *Szabó I., TMPT,* 33. kk. l.

I. fejezet: A keresztes hadjárat

1. *A keresztes eszme múltja*

Az 1513 VII. 15-i pápai kinevezés az *OT*-ban. – A bullát kísérő intézkedésekről: *Márki S., HK* 387. kk. l. – A keresztes hadjáratokról általában: *St. Runciman, Crusades;* – A magyarországi keresztes hadjáratokról: *Theiner VMH; Fraknói V., A szentszék* I–II; *Holub J., A bátai apátság; Esztergomi kápt. magán lt.* Lad. 44. F. 5. N. l.; *Dl.* 45672 és 88576. – Az 1456-i keresztes hadjáratról: *Bölcskey Ö., Capistranói* 248. kk. l.; *Elekes L., Hunyadi* 77. kk. l.; *Nemzet, haza, honvédelem (Szűcs J.); Szűcs J., A nemzet historikuma* 86. kk. l. – A pápaság hanyatlásáról: *Fraknói V., A szentszék* II. köt.; *Hóman–Szekfü* 485. l.; *H. Hauser, XVIe siècle* 23. kk. l.; *I. Bernays, Die Diplomatie.* – Magyarország és a szentszék viszonyáról l. még a konstanzi zsinat eredményeit: *Mályusz E., A konstanzi zsinat.*

2. *A török terjeszkedés és Európa*

A török balkáni előnyomulásáról: *J. V. Zinkeisen* és *Hammer-Purgstall* megfelelő kötetei, részletekre még *H. Kretschmayr., Venedig* II. 354. kk. l.; *Hóman–Szekfü* 576. l. – Simon püspök beszéde Rómában a törökről: *Márki S., Dósa* 48. l. –

Az európai politikai helyzetről itt fölhasznált irodalom: *A. Huber., Ausztria tört.* III. 198. kk. l.; *Fraknói V., Bakócz* 107. kk. l.; *Fraknói V., A szentszék; Fraknói V., A magyar nemzet* 350. kk. l.; *Márki S., Dósa* 36. kk. l.; *Márki S., HK; H. Kretschmayr., Venedig; I. Bernays., Die Diplomatie; Hóman–Szekfü* 579. l.; *H. Hauser., XVIe siècle* 35. kk. l.; *Trencsényi Waldapfel I., Erasmus; Acton, Lectures* 42. kk. l.; *History of Poland* 169. kk. l.

3. *Az 1513. évi pápaválasztás*

A két zsinat és Bakócz döntése: *Fraknói V., Bakócz* 110. kk. l.; *Márki S., Dósa* 43. kk. l. – Bakócz életére: *Fraknói V., Bakócz; Bónis Gy., Jogtudó értelmiség* 311. l. – *Szerémi* 52. kk. l. ugyan azt állítja, hogy az érsek keresztes hadjáratot kérni ment Rómába, erről azonban egyetlen más forrásunk sem tud, így fantáziaszülte véleménynek kell mondanunk. – A Bakócznak juttatott kedvezményekről: *Fraknói V., Bakócz* 143. kk. l.; *Márki S., HK* 389. l.; *Theiner, VMH* 590. kk. l. – A szeptemberi bulla: *OT* 1513. IX. 3.; Márki ennek az iratnak *Hergenröthernél (Reg. Leonis* I. 3633–3634.) kiadott rövid regesztáját ismerte, s az onnan kiolvasott lényegesebb pontokat átültette a kizárólag Bakócz legatusi kinevezését tartalmazó július 15-i oklevélbe. Tévedése nyomán hitte mind ez idáig a kutatás ez utóbbit a keresztes hadjáratot meghirdető iratnak! – A pártütő kifejezés jelentőségéről: *Márki S., Dósa* 49. kk. l. – A bullát követő intézkedések: *Fraknói V., Bakócz* 141. l.; *OT* 1513. IX. 5.; IX. 17.; IX. 20. és 1513. XI. 29. – A pápa utalása Bakócz vonakodására: *Acta Tomiciana* III. 13. l. – Az ünnepélyes búcsúztatás: *Fraknói V., Bakócz* 141. l. és *Márki S., Dósa* 56. l. – A visszatérési engedély: *Fraknói V., Bakócz* 140. l. – Hivatkozás Nándorfehérvárra a pápa Ulászlónak írt levelében: *OT* 1513. IX. 5. – Bakócz kapcsolata Rangonival: *Fraknói V., Bakócz* 9. l. – A pápa magatartása a bulla meghirdetése és Bakócz távozása után: *Márki S., HK* 388. és 392. l.

4. *Vita a királyi tanács ülésén*

Bakócz útja hazafelé: *Fraknói V., Bakócz* 141. kk. l.; *Márki S., Dósa* 68. l.; vö. még *Sanuto* 244., 246. és 277. l. – A király betegségéről: *OT* 1514. IV. 13. – A királyi tanács üléséről: *OT* 1514. V. 8.; *Sanuto* 249.; *Istvánffy* 40. kk. l.; *Márki S., Dósa* 68. és 76. l. – Bakócz levele: *OT* 1514. V. 2. – A tanács hozzájárulásáról a *Wunderzaichen* is tud. – A főurak tiltakozásáról: *OT* 1514. V. 2. – A nemességről: *Wunderzaichen.* – A tanácskozás résztvevőiről: *Sanuto* 277. l. – Telegdiről l. még *Brutus* 277. l. (ford. 38. kk. l.) – Telegdi már nem kincstartó: *Kubinyi A., Kincstartók* 40, 41 és 46. l.; *Kubinyi A., Beriszló* 126. l.; Pemflinger alkincstartó: *Eszt. kápt. orsz.* Capsa 8. f. 6 nr. 22. – Telegdi „consiliarius"-i

méltósága: *Oláh M. formuláskönyve* 209. l. – Követségei 1514 előtt *Márki S., Dósa* 70. l.; *Berger, Urkundenbuch* 58. reg. – Az állítólagos Telegdi-beszéd értékelése: *Márki S., Dósa* 71. l. – Bakócz ellenérvei: *Brutus*nál 278. l.; *Márki S., Dósa* 71. l. – Török békéről tud egyebek között a *Wunderzaichen* és *Istvánffy* 37. l. is; lásd még *Sanuto* 246. és 248. l.; az egészről hibásan *Márki S., Dósa* 67. kk. l.; *Hóman–Szekfű* 578. l. – A béketárgyalásokról hírek: *Márki S., HK* 399. és 556. kk. l.; *Acta Tomiciana* III. N. 57.; *Densusianu* II/3. 157. – Nincs béke, jelenti ki Sternberg: *OT* 1514. IV. 13. – Beriszló és Szapolyai győzelmeiről: *Márki S., Dósa* 54. l. – A török ellencsapásáról: *Sanuto* 246–48. l.; *Márki S., Dósa* 66. l.; *Márki S., HK* 399. l. – Parancs Bács megye hadbaszállására: *OT* 1513 XI. 11. – A városoknak küldött felszólítás: *Brutus* 199. kk. l.; *Márki S., Dósa* 47. l. – Az udvari bandérium Temesvárott: *OT* 1514. I. 7. – Az ország hada: *OT* 1514. IV. 24. – Beriszló szervezkedése: *OT* 1514. V. 4. és 8. – A diplomáciai hírek terjedési sebességéről: *Polska Sluzba* 32. kk. l. – A magyar állam gazdasági problémái: *Hóman–Szekfű* 576. l.; *Molnár E., A magyar társadalom* 335. kk. és 348. kk. l.; *Kubinyi, A., Türkenkriege* 201. kk. és 211. l.; *Szakály F., Mohács; Barta–Szakály, Dózsa népe.* – A XVII. századi végvári vonalról általában: *Acsády I., Végváraink; Takáts S., Gyalogság.* – A diplomáciai költségek lengyel párhuzamos adata: *Polska sluzba* 57. kk. l. – *Márki S., Dósa* 68. l. arra hivatkozik: ilyen hadjárat az uraknak nem került pénzébe, ezért támogatták tervét, ezzel szemben *Kubinyi, A., Türkenkriege* 203 kk. l. rámutat: az ország bármilyen formájú külső segítségre rá volt szorulva.

5. *Belpolitikai viszonyok 1514 előtt*

A magyar állam belső helyzetének és az uralkodó osztály állapotának rajzát a következő művek fölhasználásával állítottuk össze: *Szabó D., Harcaink; Fógel J., II. Ulászló; Mályusz E., Mátyás ekv.; Elekes L., A középkori; Fügedi E., Arisztokrácia.* – A válságjeleknek már Mátyás életében való jelentkezéséről Kubinyi A. szíves szóbeli közlése alapján írunk. – Az államférfiak megvesztegetésének problémájáról: *I. Bernays, Die Diplomatie* 9. kk. l.; Szatmári püspök előretöréséről: *Bónis Gy., Jogtudó értelmiség* 312. kk. l. – A Bakócz által hozott idegen tisztviselőkről: *OT* 1514. V. 8.; *Fraknói V., Bakócz* 141. l. – A szepesi prépost jogainak megnyirbálása: *Theiner, VMH* II. 593. l. – Simon püspök átirata a bulláról: *OT* 1514. IV. 3.; elkészülésének körülményeit *Érszegi G. – Kenéz Gy. – Solymosi L.* 1014. l. tisztázta. – Várday püspök toborzási megbízatása: *OT* 1514. IV. 25.

II. fejezet: A változó feudalizmus Magyarországa

1. *A kelet-európai út*

A kelet-európai útról összefoglalólag: *Pach Zsigmond P., Agrárfejlődés.* – A lengyel viszonyokról: *History of Poland.* – A cseh állapotokról: *Přehled Č. D. I.* – A magyar városfejlődésről általában: *Szűcs J., Városok; Bácskai V., Mezőváros* 7. kk. l. – A nemesi ellentámadás és háttere: *Pach Zsigmond P., Agrárfejlődés; J. Topolski, Refeudalizáció.*

2. *A magyar jobbágyság a XV. században*

A jobbágy-paraszti osztály társadalmi és gazdasági helyzetéről itt közölt összefoglalás a következő munkák alapján készült: *Kovacsics–Szabó; Szabó, I., Landwirtschaft; Székely Gy., Vidéki termelőágak; Pach Zsigmond P., Agrárfejlődés; Ember Gy., Külkereskedelem; Fügedi E., Külkereskedelem; Szabó I., TMPT; Bácskai V., Mezőváros.* – A mezővárosok egy összegben adózásának tényét és jelentőségét *Bácskai V., Mezőváros* 103. l. kétségbe vonja, s azok legfőbb jellemzőjének *(Székely Gy., Vidéki termelőágak*-hoz hasonlóan) a kézműipar és a céhes ipar fokozott fejlődésében látja. Véleményünk szerint ez nem lehet elegendő magyarázat a mezővárosok megerősödésére, hiszen a parasztpolgári gazdagodás két legfőbb összetevőjét, a mezőgazdasági árutermelést (szarvasmarha és bor) és az árucserébe való bekapcsolódást nem érinti, holott éppen ezek függtek össze leginkább a földesúri hatalomtól való személyi függetlenedéssel. – A földbérletek jelentőségéhez alapvető tanulmány: *Mályusz E., 1498. évi 41. tc.* – A jobbágyi tulajdonjogról: *Bónis Gy., Hübériség* 327. l. – A szőlőbirtokokra vonatkozóan vö. *Székely Gy., Tanulmányok* 125. és 222. l.; az itt fölsorolt példák (sorrendben): *Dl.* 59011; 17662; 19262; 72105; 57042; *Zichy okmt.* XII. 73.; *Dl.* 14289; 73017; *Sopron vm. oklt.* II. 15. *Dl.* 17704; 66917 és 19516. – A királyi, ill. megyei állásfoglalásra fölhozott példák: *Dl.* 18068 és 75957. – Az öröklési jogról: *Bónis Gy., Hübériség* 327. kk. l. vö. még: *Dl.* 27157; *Jakab E., Kolozsvár* I. 172. l. – A telekkatonaságról: *Fügedi E., Telekkatonaság;* jelentőségéről: *Szabó I., TMPT* 47. l.; *Borosy A., Telekkatonaság.* – A városi polgárság családi viszonyairól: *Kubinyi A., Budai és pesti* 232. kk. l. – A példaként felhozott családokról: *Kubinyi A., Budai és pesti* 264. kk. és 271. l.; A városi polgárság kapcsolatai a nemességgel: i. m. 278. kk. l. – A jobbágykézbe jutó nemesi földek példái (sorrendben): *Zichy okmt.* V. 344.; *Fekete Nagy A., A Petróczy cs.* 64–65. 78.; *Dl.* 86385; *Csánki* III. 132. l. és *Dl.* 15224. – A leánynegyedről: *Holub J., A leánynegyed* 113. l. és az 1435. évi 19–20. tc. *(CJH);* A leánynegyed révén elérhető nemesedés: *Bónis Gy.,*

Hübériség 464. és 471. l. – Bogáti Erzsébet 1408-i esete: *Dl.* 62776. – Barilovics Miklós származására: *OT* 1514. IX. 9.; pályájáról: *Bácskai V., Mezőváros* 118. l. és *Barta G., Gritti* 303. l. 91. j. – Királyi nemesítés: *Bónis Gy., Hübériség* 458. l. – A jobbágyság szegényebb rétegeiről: *Szabó I., Landwirtschaft;* s rájuk vonatkoztathatjuk a nyomorról szóló hagyományos leírásokat is, amit – többek között – *Márki S.* is ad *(Dósa* 104. kk. l.) – A meglevő értékek újraelosztásáról: *Barta–Szakály, Dózsa népe* 79. l. – A mezővárosok és a városi fejlődés problematikájáról: *Szűcs J., Városok; Kubinyi A., Városi fejlődés; Pach Zsigmond P., Agrárfejlődés; Mályusz E., 1514. okai; Szűcs J., Várostörténeti konferencia; Szabó I., TMPT; Bácskai V., Mezőváros.*

3. *A jobbágysors változásai a XV–XVI. század fordulóján*

A kilencedtörvények és a nemesi vámmentesség jelentőségéről: *Mályusz E., 1514 okai* 374. l.; *Molnár E., A magyar társadalom* 239. l.: *Pach Zsigmond P., Agrárfejlődés* 139. l. – A költözési jog korlátozásáról: uo. és *Hóman–Szekfű* 584. l. – A jobbágyok perjogáról: *Mályusz E., Társadalmi viszonyok* 90. l.; *Székely Gy., Tanulmányok* 70. kk. és 304. l. – A köznemesi rend bezárkózásáról: *Bónis Gy., Hűbériség* 474. kk. l. – Nagy Albert esete: uo. és *Márki S., Dózsa* 335. l. – A történetírásban több olyan megmozdulást szokás számontartani, melyeket a parasztfelkelés előjátékának neveznek. A legismertebb ezek közül Cegléd mezőváros viszálya földesuraival: *Oppel J. Cegléd.* Más példák: *Geréb–Székely* 40. l.; *Molnár E., A magyar társadalom* 260. és 335. l.; az e címen emlegetett megmozdulások azonban az osztályharcnak a feudális renden belül elfogadott módozatai, s nem valamiféle újszerű jelenségek. Az erdélyi román parasztok 1484. évi felkelését megörökítő oklevél pedig (*Székely okmt.* I. 249. l.) hamis: Kemény József „készítette". (1484-ben nem Szentgyörgyi János, hanem Báthori István a vajda, s Eggenburg, ahol állítólag az okmány kelt, csak 1486-ban került Mátyás kezére.) – A paraszt-rendi törekvésekről: *Bónis Gy., Hübériség* 499. kk. l.; *Féja G., Dózsa* 34. kk. l.; *Szabó I., TMPT* 49. kk. l. – Paraszti igény a pénzszolgáltatásra való áttérésre: *Zsigmondkori okmt.* II/1. 2175.; *Dl.* 17161. – A reformációkorabeli mezővárosok szellemi életére: *Horváth J., A reformáció jegyében.* – A XV. századi huszita eretnekségre: *Székely Gy., A huszitizmus.* – A ferences ideológia vonatkozó elemeire: *Szűcs J., Nép és nemzet; Szűcs J., Referátum.* – A papságra: *Mályusz E., Egyházi társadalom; Karácsonyi J., Ferenc-rend.* – A litterátus-rétegről: *Szabó I., A középkori* 81. l.; *Kubinyi A., Türkenkriege* 207. kk. l.

III. fejezet: A fordulat

1. *A keresztes had toborzása*

A csehek reagálása a keresztes felhívásra: *Márki S., HK* 390. l.; *Székely Gy., A török hóditók* 132. l.; Miksa császár reagálása: *OT* 1514. VI. 3. (Róma); VI. 22.; VI. 23. (Róma); *Panormitanus; Sanuto* 246, 249–50, 254–55, 270. l. – Velence elutasító válasza: *Márki S., HK.* 399. kk. l. – A kihirdetésről: *Bécsi Névtelen; OT* 1514. V. 24. (Bakócz); *Istvánffy* 41. l.; *Fraknói V., A szentszék* 321. l.; *Márki S., Dósa* 76. kk. és 84. l. – Dézsi családnevét megállapította: *Karácsonyi J., Ferencrend* 370. kk. l. – Bakócz utalásai a kihirdetés helyéről és a ferencesek megbízásáról: *OT* 1514. V. 15. (Esztergom) és V. 24. (Bakócz). – A váradi ferences gvárdián: *OT* 1514. VI. 7. (Déva). – *Márki S., Dósa* 77. kk. és 89 l. föltette, hogy minden püspöki székhelyen és fontosabb kolostorban megkezdődött a kereszthirdetés. Adatokkal ezt nem tudta alátámasztani, s a fenti dokumentumaink alapján ötletét el kell vetnünk. – A toborzás ideológiájáról az *OT* és a jelen monográfia mellett még új, általunk sem ismert források fölhasználásával: *Szűcs J., Referátum;* a kérdés irodalmából a korábbi jelentősebb tanulmányok: *Székely Gy., Ideológia; Nemzet, haza, honvédelem (Bácskai V., Szűcs J., Klaniczay T. és Kompáthy M.).* – A gyülekezésről: *Istvánffy* 41. l.; *Márki S., Dósa* 91. l.; *Wunderzaichen.* – Illés tolcsvai plébános levele: *OT* 1514. V. 14. előtt; *Márki S., Dósa* 90. kk. l. – Mészáros és Kecskés levele: *OT* kelet nélkül; *Márki S., Dósa* 98. kk. l. – A szikszói pap esete: *OT* 1514. V. 24. (Bakócz); *Márki S., Dósa* 104. l. – A sereg összetételéről: *Márki S., Dósa* 91. kk. l. – A főurak magatartásáról: *Bécsi Névtelen.* – A hajdúkról: *Szabó I., A hajdúk.* – Párhuzamként hivatkozhatunk az 1456-i kereszteshadjárat résztvevőire: *Bölcskey Ö., Capistranói* 302. kk. l.; *Nemzet, haza, honvédelem (Szűcs J. hozzászólása).* – Az első létszámadatok: *Bartholinus* és *Szerémi* 58. l. alapján: *Márki S., Dósa* 77. l.; és *OT* 1514 V. 8. – Idegenek csatlakozása: *Siglerus; Panormitanus; OT* 1514. VI. 12. (Róma); *Székely Gy., A huszitizmus* 162. l. – A létszám növekedéséről *Márki S., Dósa* 92. kk. l. közöl egy sor, de teljesen megbízhatatlan adatot. A 77/3. jegyzetben ő is elismeri: *Istvánffy* (41. l.) adata az egész országra vonatkozhat. – Az országgyűlési gyülekezés adatai: *Soproni ot.* I./6. 87. 217. 236. – Székely Dózsa György kinevezésének napjáról: *Márki S., Dósa* 83. kk. l. – Rendelkezés az erdélyi kihirdetésről: *OT* 1514. IV. 25.

2. *Székely Dózsa György*

A Székely név: 1514. évi 1. tc. 3. §; *Tripartitum* Pars III. tit. 45. 2. §.; *Istvánffy* 41. l.; vö. még egy sor korabeli latin, német és olasz névváltozatot *Márki S., Dósa* 5. kk. l. – Dálnok és a Dózsa név: *Istvánffy* 41. l. – A brassói évkönyv: *Schwandtner* I. 887. l.; *Márki S., Dósa* 5. kk. l. – „Paraszt Dózsa uram" *Mindszenti G.* 10. l. – Pelei Tamás följegyzései: *Kelenyi B. O., Egy humanista glossza* 75. kk. l. – A makfalvi Dózsákkal való azonosításról (részletes adatokkal): *Márki S., Dósa* 3. kk. l. – Barlabássy Lénárt alvajda oklevele: *OT* 1507. VII. 19. (a Függelékben); vö. *Márki S., Dósa* 9. l. (további adatokkal). – A székely társadalomról: *Szádeczky Kardoss L., A székely nemzet* 89. kk. l. – A Magyarországon fellelhető Dózsa famíliákat *Márki S., Dósa* 14. kk. l. fölsorolja, de ő sem talált közöttük dálnoki eredetűt. – Szapolyai János statáriuma: *OT* 1514. VI. 10. – A Dózsának juttatott adományokról *Tubero* és *Istvánffy* 41. l.; vö. *Márki S., Dósa* 62. kk. l. – Dózsa végvári szolgálatáról többek között: *Bartholinus; Decius; Munsterus; Bécsi Névtelen; Brutus* 299. kk. l.; *Istvánffy* 41. l.; *Szerémi* 57. l.; és *Verancsics* 5. l. is tud. – Az idézet: *Tubero (ford. 113. kk. l.)* – A párviadal kiszínezett előadásairól összefoglalóan l. *Márki S., Dósa* 61. l. és 61/13. jegyz. – A jutalmazásról: *Márki S., Dósa* 61. kk. l.; *Brutus* 300. l.; *Istvánffy* 43. l.; *Tubero; Szerémi* 57. kk. l.; *Bécsi Névtelen; Bartholinus.* – A király május 15-i zálogosításáról: *Márki S., Dósa* 176. l. – A Várday–Pemflinger helycsere: *Kubinyi A., Kincstartók; Kubinyi A., Beriszló* 126. l. – Királyi figyelmeztetés Beriszlónak csapatai viselkedése miatt: *OT* 1514. IV. 24. (II. Ulászló); Beriszló toborzó tevékenysége, Horvátország szükségére: *OT* 1514. V. 4. – Szapolyai kicsapása „Bolgárföldre": *Székely okmt.* V. 48. l. – Báthori vezéri zászlója: *Bécsi Névtelen.* – A déli határok védelmében résztvevő főurakról: *Márki S., Dósa* 373. l.; *Márki S., HK* 391. l.; *Hóman–Szekfű* 578. l. – Beriszló udvari párti: *Kubinyi A., Beriszló* 128. l.; *Hermann Zs., Habsburg–Jagelló* 40. l. – Dózsa népszerűségéről írt *Márki S., Dósa* 78. kk. l.; *Féja G., Dózsa* 85. l. – Székely György csak a keresztesek parancsnokának nevezi magát: *OT* kelet nélkül („ceglédi kiáltvány"). – Keresztes vezetők iratai: *OT* „ceglédi kiáltvány", (1514. VI. 19. előtt); V. 31. Göncz; kelet nélkül (Mészáros és Kecskés); V. hó vége, Patak. – Májusi híradások, György vezér említése nélkül: *OT* 1514. V. 8.; V. 15. (Buda és Esztergom); V. 24. (II. Ulászló és Bakócz). – Nagy Antal hivatkozása Székely Györgyre: *Verancsics* 8/1. j. – Egyes hírek szerint *(Bartholinus, Betinus, Bécsi Névtelen)* Dózsa önhatalmúlag vette át a sereg vezetését. A pesti vezérválasztásról hírt adó források *(Istvánffy* 41. l.; *Szerémi* 58. l. stb. vö. *Márki S., Dósa* 85. kk. l.) azonban egymástól függetlenek, így értesüléseik megerősítik egymást. [Szükségesnek tartom megjegyezni, hogy ezt a kérdést a kézirat lezárása után részletesen megvizsgáltam, s az e munkám nyomán született tanulmány (Barta Gábor: Az ismeretlen Székely Györgytől a Dózsalegendáig – előkészületben Századoknál) eredményei több pontban eltérnek az itt leírtaktól. – B. G.]

3. *A keresztes had elindulása és a toborzás leállítása*

A pesti tábor eseményeire: *Brutus* 295. kk. l.; *Istvánffy* 42. l.; *Panormitanus;* ill. *Márki S., Dósa* 104. és 174. kk. l. – Bakócz a toborzást letiltja: *OT* 1514. V. 15. (Esztergom). – Ugyane dolgokról l. még *Szerémi* 59. l.; Tudott, hogy Szerémi a felkelést megelőzően Gyulán paposkodott, Brandenburgi György házánál. Úgy véljük, hogy ott-tartózkodása – szemben az eddigi feltételezésekkel – átnyúlhatott 1514-re is. *Erdélyi L., A mohácsi vész nemzedéke* 9. és 39. l. úgy véli, Váradon élt ekkor Szerémi, ez sem kizárt lehetőség. Székely György véleményét (előszó a *Szerémi [ford.]*-hoz) Szerémi 1514-i délvidéki tartózkodásáról emlékiratainak az ottani eseményekre vonatkozó részeinek viszonylagos vázlatossága miatt nem tudjuk elfogadni. – A Knint érintő eseményekről: *Márki S., Dósa* 100. kk. l.; *Márki S., HK* 399. kk. l. – A főserég útvonalára: *Szerémi* 59. kk. l.; *Istvánffy* 42. kk. l. önmagának is ellentmond, mikor először szegedi útirányról ír, s mégis Lőrinc papot véli a Bácskába menni; vö. még *Márki S., Dósa* 178. l. – A XVII. századi menetteljesítményekre: *Perjés G., Zrínyi* 218. 219. és 351. kk. l. – Az 1526-i hadjárat adatai: *Gyalókai J., Mohács* 196. és 206. kk. l. – A május 8-i levél az *OT*-ban. – Beriszló Siklóson: *OT* 1514. VIII. 25. (Hunyad). Künisch e beszámolója szerint ő első lippai útja után „Zoclosz"-ban találkozott a nádorral (Grossgraf) és a kincstartóval (Schatzmeister). Siklós-Soklyós nevű helység ugyan van Lippa közelében is, de ha a káplán Perényi Imréhez igyekezett, azt nyilván a baranyai Siklós várában találta meg. Vö.: *Csánki* I. 744. l. – A déli hadfelvonulás adatait l. az előző fejezetben. – Szapolyai hadműveleteiről lentebb szólunk, a királyi udvar készülődésére lehetnek adatok azok az ügyletek, melyeket e napokban eszközölt Ulászló: május 15-én 1045 Ft-ért a budai harmincadot adja zálogba (vö. *Márki S., Dósa* 176. l.), 17-én pedig Pemflinger alkincstartó révén 1600 Ft-ot vesz kölcsön Bakócztól *(Esztergomi kápt. orsz.* Capsa 14. F. 8. N. 10.). – A tervszerű hadműveletek döntő bizonyítéka lehetne, ha tudnánk, honnan vette *Taurinus* I. 497. kk. s., hogy Beriszló az indulás idején levelezett György vezérrel? Az általa közölt mocskolódó szöveg persze semmiképpen sem lehetne hiteles, vö. *Márki S., Dósa* 194. kk. l. – Az útiránnyal függhettek össze a konstantinápoly fölszabadításáról szárnyra kelt hírek is *(Szerémi* 60. l.; *Egenolff; Munsterus).* – A sereg menetközbeni kiképzéséről: *Márki S., Dósa* 97. kk. l.; az ágyúszerzésre *Wunderzaichen* és *Panormitanus.* – A Tiszától követett útvonalról: főforrásunk változatlanul *Szerémi;* Kengyelről *OT* kelet nélkül (1514. VI. végén, II. Ulászló) igaz, ezt Márki Biharban kereste, de az ottani Kengyel sosem volt mezőváros, vö. *Csánki* I. 612. l. – Ambrus papról, az adószedő megöléséről stb. l. *Szerémi* 60. l. – A mezőtúri eset: *Bécsi Névtelen; Bartholinus; Szerémi* 60. l. – Ambrus pap Krakkóban: *Márki S., Dósa* 203. l.; *Székely Gy., Ideológia* 474. l.

4. *A toborzás betiltásának okai*

Bakócz parancsa május 15-én az *OT*-ban. – A parasztok, a közhiedelemmel ellentétben nem voltak megfosztva a fegyvertartás és viselés lehetőségétől, sőt, részben a telekkatonaság rendszere miatt (l.: *Borosy A., A telekkatonaság),* részben pedig a közbiztonsági viszonyok miatt (a feudális magánharc az ún. hatalmaskodás formájában elsősorban őket sújtotta, ugyanakkor az ő részvételükkel zajlott) a kézifegyverek általában elterjedtek voltak közöttük. Vö. *Szabó I., A középkori* 179. kk. l. – Bakócz 100 aranya: *Szerémi* 58. l. – Rablásról szóló adatok: *Sanuto* 277. kk. l. – Bullaárusítás esetleges adata lehet: *OT* 1514. V. 11. – Keresztes parancsok a rablás ellen: *OT* kelet nélkül (1514. V.–VI. hó? Kecskés Tamás és Mészáros Lőrinc); *Wunderzaichen; Panormitanus.* – A feudális hadseregek rablásai és a róluk szóló törvények: *Székely Gy., A török hódítók* 483. l. – A túltermelési válságról: *Heckenast G., Korreferátum.* – A hajdúkról: *Szabó I., A hajdúk.* – Magyarország népességére: *Kovacsics–Szabó, Demográfia.* – A keresztesek elleni úri támadások: *Istvánffy* 42. l.; *Bécsi Névtelen; Márki S., Dósa* 103. l. – Tokaj és Sárospatak: *OT* 1514. V. hó vége (Patak); *Márki S., Dósa* 251. kk. l. – Gyula melletti összetűzések: *OT* 1516. III. 11. – Nógrád, Hont, Pest és Heves megyék: *OT* 1514. VI. 16. (két levél); *Márki S., Dósa* 196/13. jegyz.; *Tubero* egyébként határozottan állítja is, hogy a nemesi megye kezdte meg az ellenakciókat. – II. Ulászló oklevele a bányavárosok ügyében: *OT* 1514. V. 15. (Buda). – Telegdi küldetéséről: *Márki S., Dósa* 176. 228. és 269. l., a részletekre lentebb térünk ki. – A ceglédi kiáltványról *Márki S., Dósa* 180. kk. l., értékelésére a VII. fejezetben kerül majd sor. – Várday püspök május 2-án Szegeden volt, ahonnan Tasnádra készült nővére menyegzőjére *(Dl.* 82394), a többi főúrra l. IV. fej. 6. rész.

5. *A békési fordulattól a nagylaki vesztőhelyig*

A békési eseményekre s az újabb csatlakozásokra: *Szerémi* 60 l.; *Márki S., Dósa* 206. kk. l. Az itt színrelépő Lőrinc pap lehet esetleg a Cegléden összegyűlt utóvédet vezető ottani plébános vagy a váradi pap, de még inkább egy újabb, ismeretlen vezető. – A sereg itteni kilengéseiről: *Sanuto* 277. l. és *Istvánffy* 42. l.; A Maros menti csaták vizsgálatához a nem honi auktorok bizonytalanságaira példa, hogy *Tubero* és *Taurinus* Lib. II. 227–252. s. és III. 1–161. s. is a Tisza mellé helyezik az eseményeket. *Szerémi* a 64. lapon ír e dolgokról, a *Verancsics*nál fennmaradt kézirat a 6. l.; Künisch feljegyzései: *OT* 1514. VIII. 25. (Hunyad). – Az apátfalvi csata leírása *Szerémi* id. h.; *Márki S., Dósa* 214. l. – A nagylaki csatáról *Szerémi* 62. kk. l.; *Verancsics* 6. l.; *Barbaro;* de a *Taurinus* (III. ének elején) által elregélt kétnapos harcban sem nehéz fölismerni az apátfalvi és nagylaki csatákat. Ezekről egyébként *Tubero* is ír, de az őt követő *Brutus* (362. és 391. l.)

már minimalizálja a történteket, *Istvánffy* 44. l. pedig, bár *Joviust* követve tud egy nemesi győzelemről, ami Apátfalvára emlékeztet, egyszerűen hallgat Nagylakról, csak Csanád ostromáról ír. L. még *OT* 1514. V. 31. (Buda) és *Márki S., Dósa* 215. l. – A katonai értékelésre: *Perjés G., kézirat.* – Báthori meneküléséről: *OT* kelet nélkül (1514. július, Künisch); *Barbaro; Taurinus* Lib. II. 227–252, ill. III. 1–161. s.; *Szerémi* 62. l. – Csáky és Ravazdy elfogatásáról *Szerémi* 62. l.; (megjegyezzük: egy királyi irat szerint – *OT* 1514. VII. 3. (Buda) – a püspököt csellel fogták el). – Thornallyai haláláról: *Tubero.* – Dóczy haláláról: *Tubero; Istvánffy* 44. l. – Orros László: *OT* 1514. VIII. 25. (Hunyad). – Lukács (így, családnév nélkül, azzal a kitétellel, hogy a leghíresebb vitéz volt Báthori után): *OT* 1514. V. 31. (Buda). – Thornallyai haláláról szóló különböző hírek: *Márki S., Dósa* 219. l.; *Szerémi* i. h. és az említett levél *(OT* 1514. VI. 7. (Déva) egyaránt keresztre feszítésről tud, a karóba húzás későbbi forrásokból származik. – Számos nemes itteni haláláról beszél *Szerémi* i. h. és *OT* 1514. V. 31. (Buda); Csáky kivégzésének módjáról (és kirablásáról): *Szerémi* 63. l.; *Taurinus* III. 107. kk. s.; *Istvánffy* 44. l.; *Sanuto* 278. l.; *Wunderzaichen; Márki S., Dósa* 222. l. – A hajdúk szerepéről: *Szabó I., A hajdúk.* – Csáky kicsapongásairól *Tubero* ír, a csanádi kalmár esetét a *Bécsi Névtelen*től ismerjük, ez utóbbival talán azonos a *Szerémi* 70. l. által említett, Perleknél elfogott, majd Budán kivégzett csanádi kereskedő: *Márki S., Dósa* 388. l. – Ravazdy 1514. II. 15-i levele: *Kassai lt. Schwarzenbachiana* N. 937. – A Ravazdy–Brandenburgi perről: *OT* 1515. IX. 5. és 1516. III. 11.; *Márki S., Dósa* 223. kk. l. – Kis Gergely vallomásáról: *OT* 1515. X. 13.; minderről Márki S., Dózsa 219. kk. l. – A nagylaki kivégzések időpontjáról: *OT* 1514. VIII. 25. (Hunyad). – A nagylaki csata dátuma: *OT* 1514. V. 31. (Buda). A két esemény ezek szerint nem ugyanaznap történt, s bár a két oklevél, sőt *Szerémi* 63. l. is egyszerre mondja el őket, egyik sem állítja az időpont azonosságát. – Bakócz és a király május 24-i rendelkezései az *OT*-ban. – A pápai bulla jelzett mondatának jelentőségéről: *Márki S., Dósa* 50. l.; *Székely Gy., A török hódítók; Nemzet, haza, honvédelem (Bácskai V.).* – Dózsa kéri az uraktól a megígért segítséget: *Szerémi* 60. l.

6. *A hadjárat leállításának közvetlen előzményei*

Bakócz és a király május 24-i rendeletei az *OT*-ban. – A pánikhangulatról: *Sanuto* 277. – A velencei válaszról: *Márki S., HK* 400. l.; vö. még *Perjés G., kézirat.* – Az idézett magyar szöveg *Verancsics*nál 8. l. – Nagy Antalt latin nyelvű forrásaink Longusnak nevezik (így *Tubero; Brutus* 383. l.), ami tulajdonképpen „Hosszú"-nak fordítandó. *Márki S., Dósa* 279. l. megpróbálja Nagyot a sárközi fajszi Nagy nemesi családdal összekapcsolni, ami lehetséges, de nem bizonyítható. – Künisch jelentése útjáról: *OT* 1514. VIII. 25. (Hunyad). – A szikszói plébános ügyéről: *OT* 1514. V. 24. (Bakócz). – Mészáros és Kecskés levele az *OT*-ban

Márki S., Dósa 98. l. – Az enyickei esetre: *OT* 1514. V. 18. és 19.; *Márki S., Dósa* 89. l. – A Patakról Tokajba küldött levél *OT* 1514. V. hó vége; *Márki S., Dósa* 251. l. – Kassa kérdéséről Szatmári püspökhöz: *Márki S., Dósa* 247. l. – A Pest környéki zavarokról: *Wunderzaichen* (az idézet ebből való, *ford.* 104. kk. l.) s azt követően *Panormitanus*. Az első incidens a szöveg szerint „zu Botzen" történt, amit *Márki S. (Dósa* 195. l.) nem próbál föloldani, a *Geréb–Székely* 105. l. Pócsot ír, de valószínűbb, hogy Vác német neve (Waitzen) lappang mögötte. – A váradi eseményekre: *Szerémi* 68. l. ; *Márki S., Dósa* 356. kk. l.; Stek János levele: *OT* 1514. V. 26.

IV. fejezet: A robbanás

1. *A parasztháború megindulása a Marosnál*

A május 31-i levél az *OT*-ban. – A Maros mindkét partja tele volt ősi alapítású kolostorokkal, de ez mind jelentéktelen kis rendház volt, a forrásaink által emlegetett óriási összeg aligha jöhetett össze belőlük. – A hídverésről: *Jovius* és *Brutus* 391. l. – Cséláról: *OT* 1514. VIII. 24.; *Márki S., Dósa* 278. kk. l. – Aradról: *OT* 1515. XI. 25. (Arad), 1516. VIII. 23. és 26.; *Márki S., Dósa* 278. kk. l. – Világos elestét egy június közepéről származó levél Lippa és Solymos elfoglalásával együtt említi *(OT* 1514. VII. 9. előtt), s azokkal köti össze, mint a főserég által kivívott győzelmet, a *Verancsics* féle krónika is (6. l.). – A körösbányai eseményekről: *OT* 1514. VII. 7. (Déva). – Simánd esetéről: *OT* 1516. XI. 12.; a Brandenburgit ért károkról *OT* 1514. IX. 2. és 1515. XI. 25.; vö. Márki *S., Dósa* 206. l. – Alatkáról: *OT* 1520. V. 29.; *Márki S., Dósa* 280. l.; uő. másutt (270. l.) Nadabyt tévesen Nádasdy Tamásnak mondja. – Gyula ostromáról *OT* 1518. VI. 24. és 1552.; *Márki S., Dósa* 212. kk. l. – A kamutiakra: *OT* 1515. VI. 15., javaikat Ispán Gál kapta, vö. *Márki S., Dósa* 212. l. – Donáttornyáról *Márki S., Dósa* 276. l. (*Dl.* 22732 alapján). – A Dóczyak kastélyának pusztulásáról: *OT* 1516. IV. 5-i 2 db irat. A Dóczyak családi birtokairól: *Csánki I.* 619. és 709. l. – Nyakazó Balázsról: *OT* 1519. XII. 15. – Telegdi Gáborról: *Márki S., Dósa* 276. l. – A káptalani jobbágyokról: *OT* 1516. VII. 17. – Csanádról és falairól: *Borovszky S., Csanád* II. 77. l. – Martonfalvi okleveleiről: *OT* 1514. XI. 30. – Csanád égéséről: *Brutus* 391. l.; *Jovius; Istvánffy* 44. l. – A csanádi kanonokok esete: *OT* 1520. I. 16. – Dózsa szerepéről l. *Istvánffy* 44. l.; és *Barbaro*. A csanádi csata szerepel *Márki*nál (*Dósa* 217. l.) és *Borovszky*nál (*Csanád* I. 150. l.). – Zádorlak elfoglalásáról: *OT* 1515. IV. 24. és IX. 15. – A környékbeli Dóczy-birtokokról: *Csánki* I. 709., 787., II. 77. és 110. l.; *Márki S., Dósa* 278. l.-on a történetet kiegészíti azzal, hogy Fábián várnagy bántatlanság

fejében önként átadta a várat. Hivatkozása azonban (*Dl.* 22199) hibás, mert a jelzett okirat 1511-ből származik, ezért arra kell gondolnunk, hogy a másik Dóczy-birtokon, Szárafalván történtekkel zavarta össze az itteni dolgokat. Az idézett oklevelek világosan megmondják: a kastélyt a felkelők ostrommal foglalták el.

2. *Lippa és Solymos bevétele*

Lippa és Solymos helyzetéről: *Márki S., Dósa* 267. l. – Künisch és Prantner jelentései: *OT* 1514. VIII. 25-i iratok. – Künisch győri tisztéről: *OT* kelet nélkül (1514. II. Ulászló). – Előző kalandjairól: *OT* 1514. VIII. 25. (Hunyad) és *Márki S., Dósa* 269. kk. l. – Wégh Istvánt Prantner Meghnek, maga az őrgróf pedig Saffynak *(OT* kelet nélkül (1514) nevezi. – Az itt szereplő János (Szaniszló) deákot *Márki S., Dósa* (276/16. jegyz.) feltételesen azonosítja Halábori János deákkal. – Temesvár ostromának kezdete június 13-a és nem 15-e: *Székely Gy. Istvánffy ford* 61. l.

3. *Harcok a déli megyékben*

A délvidéki harcokról ír: *Barbaro; Bartholinus; Betinus;* a *Ferences Krónika; Istvánffy* 47. l.; *Szerémi* 70. l.; *Tubero* és *Verancsics* 7. kk. l. – A tárgyalt levél: *OT* 1514. VII. 9. előtt. – A várak helyzetéről: *Márki S., Dósa* 385. kk. l. – Nagy Antal harcairól: *Verancsics* 8. kk. l.; a nevezett várakat ide kapcsolja *Márki S., Dósa* 383. l. – A 400 zsoldosról: *OT* 1514. VI. 21. (Szikszó); *Márki S., Dósa* 320. l. – Pogány Benedekről: *Verancsics* 8. l.; *Márki S., Dósa* 380. kk. l. – Nagy Radoszlávról: *Verancsics* 10. l.; *Márki S., Dósa* 383. l. – Becséről: *OT* kelet nélkül (1514. II. Ulászló).

4. *A bihari tűzfészek és Lőrinc pap*

Kölcsérről: *OT* 1514. június vége; *Márki S., Dósa* 359. l. – Keresszegről: *OT* kelet nélkül, 1514 június vége; *Márki S., Dósa* 359. kk. l.; *Szerémi* 68. l.; (Szerémi elbeszélési sorrendje azt a látszatot kelti, hogy a bihari események mind Temesvár után játszódtak le, Márki így is értette, a közelebbi vizsgálat azonban nyilvánvalóvá teszi, hogy az általunk adott feloldás használhatóbb). – Lőrinc papról uo. – Bajon kirablásáról: *OT* 1514. VIII. 22.; 1515. III. 27. és 1517. IX. 2.; *Márki S., Dósa* 363. kk. l. – Pocsajról *OT* 1516. XI. 5. és 1518. XII. 27.; *Márki S., Dósa* 363. l. – Kengyelről: *OT* kelet nélkül (1514 június vége); *Márki S., Dósa* 362. l. – Székelyhídról: *OT* 1514. VII. 9. előtt; a Zólyomiakról *Brutus* 384. l. –

Minderről: *Istvánffy* 44. l.; *Tubero; Márki S., Dósa* 364. kk. l. – Lőrinc pap a pesti gyülekezőhelyen: *Istvánffy* 42. l.; *Márki S., Dósa* 149. l. – Lőrinc pap nevéről („Nagybotú") *Boros Sebestyén* és *Benczédi Székely I.* – „Mészáros" Lőrinc megyasszói (pap?): *OT* kelet nélkül (1514. V.–VI. hó); azonosítása Lőrinccel: *Eötvös J.* I. 104. l.; Igaz, Márki (az Eötvös által is fölhasznált) Prayra hivatkozik, mondván, ő is „de Megyező"-nek nevezte hősünket. Kérdés azonban, Pray nem szintén ez iratból vette-e adatát? (vö. *Márki S., Dósa* 148. l.) – Lőrinc, mint barát: *Brutus* 360. l.; *Taurinus* IV. 267. s.; *OT* 1514. VIII. 5. (Gmunden); *Archiv Český* VII. 77. – A váradi pálos szerzetes esetéről: *Gyöngyösi G., Vitae Paulinorum* 178. l. – A váradi kolostorokról: *Karácsonyi J., Ferencrend* 292. l. – Lőrinc pap, mint az első lázító: *Istvánffy* 42. l.; *Márki S., Dósa* 149. l. – Váradról: *Gyöngyösi G., Vitae Paulinorum;* a július 4-i prágai levél az *OT*-ban; *Márki S., Dósa* 366. l. – Solymosiak esete: *OT* 1520. II. 8. és IV. 20.

5. *A Pest alatti tábor leszerelése*

Kortársak Száleresi feladatáról: *Panormitanus; Bécsi Névtelen.* – Az 5000 főről: *Wunderzaichen.* – Az idézet szintén a *Wunderzaichen*ből való (ford. 104. kk. l.); l. még *Márki S., Dósa* 200. l. – A budai levél: *OT* 1514. 26. – A zászló-csodát *Márki S., Dósa* 174. l. teljesen érthetetlenül a főserege elindulásánál tárgyalja, holott a *Wunderzaichen* világosan a végleges betiltás utáni időkről beszél. – A csalásról: *Eötvös J.* I. 266. kk. l. – Bornemisza kísérletét megint a *Wunderzaichen*ből idéztük, hasonlóan ír a belőle merítő *Panormitanus* is; *Márki S., Dósa* 202. l. – A pesti tábort védő szekérvárról: *Jovius; Istvánffy* 46. l. és *OT* 1514. VII. 4. (Sternberg). – A budai viszonyokról: *OT* 1514. V. 28. (Buda) és a *Wunderzaichen; Márki S., Dósa* 200. l. pedig azt írja, hogy a keresztesek megtámadták és elfoglalták Buda városát, a védelmet irányító Perényi nádor alig tudott elmenekülni. Ilyesmiről azonban egyetlen forrásunk sem tud, valószínűleg az *OT* 1514. V. 31-i cseh levelet értette félre Márki. – Száleresi intézkedéseiről (név nélkül, de bizonyosan ide vonatkoztathatóan) *Istvánffy* 45. l.; *Panormitanus.* – Kassa leveléről: *OT* 1514. VI. 1. (Szatmári); a déli hírek: *OT* 1514. V. 26. – A cseh levél: *OT* 1514. V. 31. – Bornemisza javaslata: *Taurinus* II. 1–47. s.; *Istvánffy* 43. l.; *Brutus* 322. l. – Az időponthoz l. még *Márki S., Dósa* 300. és 306. l. – Podmaniczky levele: *OT* 1514. VII. 19. (Velence). – A megyék levelei: *OT* 1514. VI. 16. – A Sáros megyének küldött parancsok: *OT* 1514. VI. 4. és 7. – Száleresi esetleges rokonai lehetnek Seiler Ambrus (*Molnár E., A magyar társadalom* 163. és 364. l.); Saler András *(OL Selmecbánya város* II. 498), Schaller Jakab és Tamás *(Dl. 22673.).*

6. *A kormányzat első ellenlépései*

A bányavárosok ügyében: *OT* 1514. V. 27. (2 db) – Vayai levele: *OT* 1528. V. 28. (Buda). – Az Ernuszthéknak kiállított oklevél: *Dl.* 22620.; vö. *Márki S., Dósa* 251. l. – A bányavárosok ügyében: *OT* 1514. VI. 6. – Mandátum Valkó megyének: *OT* 1514. V. 29. – A Sárosnak szóló parancsok: *OT* 1514. VI. 4. és 7. – Kassának: *OT* 1514. VI. 6. – Bártfának: *OT* 1514. VI. 7.; *Márki S., Dósa* 315. l. – Abaúj és Vas megyék: *OT* 1514. VI. 15. – A Dóczyakhoz: *OT* 1514. VI. 11.; *Márki S., Dósa* 240. kk. l. – Eperjesnek: *OT* 1514. VI. 13.; *Márki S., Dósa* 316. l. – Kassának és Bártfának: *OT* uo.; *Márki S., Dósa* 317. kk. l. – Bertalan hercegnek: *OT* 1514. V. 31. (Buda). – Münsterberg Boroszló (Wrocław, Bresslau) mellett, Komorau (Comora) Troppau közelében feküdt, vö. *Márki S., Dósa* 260. l. – A herceg később tényleg toborzott Prágában: *OT* 1514. VII. 4. – Siklós vára egy ideig Bertalan hercegé volt: *Dl.* 49540. – Mykolás menlevele: *OT* 1514. VI. 3.; *Márki S., Dósa* 264. l. (Szamosfalvi Mikola Ferenccel azonosítja, a Mikolák azonban sosem írták magukat Mikolásnak, vö. *Csánki* V. 552. l.). – A királyi tanács ülésének lefolyására: *Márki S., Dósa* 251. kk. l.; *Brutus* 326. l.; *Istvánffy* 43. l; és *Taurinus* II. 136. és 151. s. – A Bakócznak címzett irat: *OT* 1514. V. 28. (Pozsony). – A szikszói plébánosról: *OT* 1514. V. 24. (Bakócz). – Perényi nádorról *Márki S., Dósa* 258. l. azt állítja, hogy a délvidéki Valpón (Valkón) volt, de hivatkozásai tévesek. Egyetlen személyre vonatkozó adatunk: *OT* 1514. VIII. 25. (Hunyad) – Beriszló Péter Varasdon: *Dl.* 49541.

7. *Események Honttól Zemplénig*

Bagoly Ferenc levele, ill. Kassa válasza: *OT* 1514. V. 31. (Kassa, 2 db); *Márki S., Dósa* 247. kk. l. – Kassa levele Bártfának: *OT* 1514. V. 31. (Kassa); *Márki S., Dósa* 247. l. – Bebek levele: *OT* 1514. V. 28. (Szendrő); *Márki S., Dósa* 246. l. – Szatmári levele: *OT* 1514. VI. 1., *Márki S., Dósa* 250. kk. l. – Pálóczi és Losonczy levele: *OT* 1514. VI. 6. (Patak) és 7. (Somoskő). – A Kassa által nyújtott segítségről: *OT* 1514. XII. 8. – Az öt város együttműködéséről: *Márki S., Dósa* 317. l. – Lőcse segélyhadáról: *OT* 1514. VII. 1. (Lőcse). – Lőcse haligatása egy segélykérésre: *OT* 1514. VI. 19. (Lőcse). – Bebek V. 28-i levele az *OT*-ban – Az egri csatáról: *Tubero; Brutus* 383. l. – A négy megye levelei: *OT* 1514. VI. 16.; *Márki S., Dósa* 270. l. – Mátraverebély: *OT* 1525. I. 23. – A verebélyiek kölcsönéről: *OT* 1518. V. 7. – Baráti falu és Hont kiadatási kérelme: *OT* 1514. VIII. 7. – A debrői csatáról: *Barbaro; Bartholinus; OT* 1514. VI. 26. (3 db) és VII. 19. (Velence); *Márki S., Dósa* 306. kk. l.

8. *Dózsa útja Temesvárig*

Thuróczy levele Déváról, a körösbányai dolgokról: *OT* 1514. VI. 7. (Déva) – A monostori jobbágyok lázadása: *OT* 1516. II. 29. és 1520. VII. 1. – Szapolyai pere az őrgróffal: *Brandenburgi lvt.* N. 1052. – Estei Hippolit olasz személyzetéről: *Márki S., Dósa* 310. l. – Pathócsy hunyadi várnagyságára l. lentebb. – Brandenburgi zarándoklata: *Dl.* 37952. – Szapolyai Karánsebesen: *Hurmuzaki* XV. 228. l.; útja Déváig: *OT* 1514. VI. 7. (Déva); szászvárosi keltezésű irata: *OT* 1514. VI. 14.; vö. *Márki S., Dósa* 417. kk. l. – Szapolyai először Déván, VI. 9-én említi a várak elfoglalását, s mindjárt azt is hozzáteszi: a parasztok Erdélybe készülnek, tehát ő elsősorban azt kívánja megvédeni (az *OT*-ban). – Báthori rá vár Solymoson: *OT* 1514. VIII. 25. (Hunyad). – A köznemesség tiltakozása idegen birtokosok ellen: *Fraknói V., A magyar nemzet* 360. kk. l.; l. még *Márki S., Dósa* 207. l. – Hírek a felkelők félelméről: *OT* 1514. VI. 7. (Déva). – Hír a kényszerítésről: *OT* 1514. V. 31. (ismeretlen); *Bécsi Névtelen.* – Dózsa Erdély ellen: *Istvánffy* 43. l. – A hadműveletek értékelésénél *Perjés G., kéziratot* használtam. – Miért ment Dózsa Temesvár ellen: *Jovius; Brutus* 391. kk. l. – Bagoly F. levele az *OT*-ban.

V. fejezet: Csúcspont és bukás

1. *Temesvár ostroma*

Temesvár, mint harmincadközpont: *Ember Gy., Külkereskedelem.* – Az 1325-i temesi kapitányságról: *Dl.* 91204. – Méltóságnévsorok: *Soproni ot.* I. 6. és 178. l.; ill. az 1492-i, 1495-i, 1498-i, 1500-i, 1504-i és 1514-i törvények *(CJH).* – Báthori Solymoson: *OT* 1514. július (Künisch). – Temesvár leírása: *Brutus* 392. l.; *Taurinus* IV. 320.; *Márki S., Dósa* 431. kk. l. – Báthori meneküléséről hibásan: *Istvánffy* 44. l.; *Szerémi* 62. l. – A védők számáról: *OT* kelet nélk. (1514. július, Künisch). – A környékbeli nemesség menekülése a várba: *OT* kelet nélkül (1514. II. Ulászló, Szakolyi János ügyében).; *Verancsics* 6. l. – Báthori kölcsönei: *OT* 1520. X. 28. – Dózsa seregének érkezéséről: *Istvánffy* 45. l.; *Márki S., Dósa* 433. l. tévesen mondja e napot 15-ének, l. fentebb. Az ostrom egyébként általános vélemény szerint pontosan egy hónapig tartott, így a híradás hitelesnek fogható föl. – Az ulicsi mezőt *Istvánffy* i. h. említi (megérkezés „ad campum Ulicianum"), s a későbbi harcok is „in eosdem Ulice campos" folytak szerinte. Az elnevezés valószínűleg helynevet takar, de sajnos máshonnan nem ismerjük, sem *Csánki*nál, sem *Fekete Nagy A.* kéziratban maradt „A temesi bánság oklevéltára" c. munkájában nincs nyoma. – Felszólítás Temesvár megadására; ill.

Báthori ezzel kapcsolatos csele: *OT* 1514. VII. 4. (Sternberg). – Ágyúk felállítása: *Istvánffy* 45. l.; *Márki S., Dósa* 433. l. (aki itt a Temes vizén történt hídverésről beszél, de az általa idézett *Jovius*-hely azonos a 202. l.-on tárgyalt tiszai átkelésnél használttal). – A víz-eltérítésről: *Istvánffy* 45. l.; *Jovius;* ill. a *Verancsics*-féle kézirat (10. l.), (de utóbbi sikeres akciónak mondja). – A tüzérség megerősítéséről: *Istvánffy* 45. l. – A védők szükséget szenvedtek: Pelei T. *(Kelenyi B. O., Egy humanista); Szerémi* 63. l. – Segélykérés a királytól: *Taurinus* IV. 372. s. – Segélykérés Szapolyai Jánostól: *Istvánffy* 45. l.; *Brutus* 363. l.; *Tubero; Szerémi* 63. l.; *Verancsics* 10. l. – Az ellentétekről: *Brutus* 363. l.; l. *Márki S., Dósa* 461. l. – Szapolyai irataiból néhány: *OT* 1514. VI. 29. és VII. 10. – A pártvezérek: *Fógel J., II. Ulászló; Szabó D. Küzdelmeink; Hermann Zs., Habsburg–Jagelló; Fügedi E., Arisztokrácia.*

2. *A hátország biztosítása*

Szegedről: *Istvánffy* 43. l.; *Verancsics* 6. l.; *Márki S., Dósa* 375. kk. l.; *OT* 1514. VII. 4. (Sternberg); várossá előléptetéséről: *Bácskai V., Mezőváros* 62. l. – A június 16-i hevesi hír: *OT* 1514. VI. 16. – A királyi oklevelet [*OT* kelet nélkül (1514. II. Ulászló Szakolyi János ügyében)] *Márki S., Dósa* 438. l. is idézi. – A szörényi portyáról: *Márki S., Dósa* 437. l. – A csáki várnagynak küldött felszólítás: *OT* 1516. VII. 17.; *Márki S., Dósa* 438. – Balika Bálint iratai: *OT* 1520. VIII. 15. – Vasky Domokos halála: *OT* 1515. X. 27. – A Cseri vári epizód: *OT* 1515. XII. 22. Az azonosság melletti fő érv, hogy az oklevél minden szereplőjének kilétét a lehető legpontosabban megadja, csak a nevezett Székely Györgyét nem: „a" Székely Györgyről beszél tehát, ez csak a parasztvezér lehet. – A Szakolyiak birtokaira: *Csánki* II. 125. kk. és 505., 542. l.; *OT* 1514. VII. 13. – A becsei esetet *Márki S., Dósa* 440 l. Becskerekre helyezi, nyilván azért, mert az arról szóló oklevélben *(OT)* Becse neve mindenütt az eredetileg odaírt Becskerek helyére van – utólag – beírva. Az idézet: II. Ulászló kegyelemleveléből *(OT).* – Podmaniczky János beavatkozása: *OT* 1514. VII. 13.

3. *Győzelmek és vereségek a bácskai hadszintéren*

Baksafalvára: *Márki S., Dósa* 384/45. jegyz. – Kamanc virágzásáról: *Székely Gy.* a *Szerémi (ford.)* előszavában. – Az idézetek a *Verancsics*-féle krónikából valók (7. kk. l.). – Oláh Balázsról: *Márki S., Dósa* 386. l. – A kamanci csatáról *Verancsics* írt (8/1. j.) vö. még *Szerémi* 70. l.; *Márki S., Dósa* 387. l. – Perlekről *Márki* i. h. és *Csánki* II. 159. l. – Pogány Benedekről: *Verancsics* 8. l. – Derzsről: *Márki S., Dósa* 500. l., de összezavarva Apátival. – Borbás papról: *Verancsics* 8. l. – Jaksics Ilonáról és a szerb despotáról: *Márki S., Dósa* 281. l. – Hájszentlőrincet

Márki S., Dósa 500. l. Bács mellé helyezi. – István vajdát *Márki S., Dósa* 382. és 500. l. azonosítja Silyánovics Istvánnal, Jaksics Ilona új férjével, akire az asszony a despotai hatalmat átruházta. Nem tartjuk valószínűnek az ötletet, mert a mi Istvánunkat később a nándorfehérvári bán fölnégyeltette, amit aligha tehetett volna meg a despotával. – A kivégzésekről: *Sanuto* II. 261. l.; vö. *Márki S., Dósa* 388. l, – Nagy Antalról: *Szerémi* 70. l.; és *Verancsics* 8. l.; a „Longus" nevet Juhász L. új fordítása *(Istvánffy, ford.)* Hosszúnak érti. – Nagyot *Márki S., Dósa* 500/30. jegyz. utóbb Pogánnyal azonosítja. – Az idézett részek: *Istvánffy* 46. kk. *(ford.)* 67. kk. l. – Bánffy útja értelmezéséről, Apáti helyéről: *Márki S., Dósa* 501. kk. l. – Nagy Antal és Lőrinc pap együtt: *Tubero; Istvánffy* 47. l. – Futak földúlása: *Verancsics* 8/1. j. – Bánmonostoráról: *OT* 1514. VII. 9. előtt. – Zentáról *OT* 1522. V. 29. – A rácokról szóló idézet: *Verancsics* 9. kk. l.; *Márki S., Dósa* 501. kk. l. – Szentlőrinc fölégetése: l. még *Ferences krónika* 340. l.; *Márki S., Dósa* 501. l. – Szeged esetéről: *Verancsics* 12. l.; *Márki S., Dósa* 502. kk. l.

4. *A láng átcsap a Dunántúlra*

Bátmonostoráról és Bajáról: *Csánki* II. 189. és 226. kk. l.; *OT* 1517. II. 23. – Tolna fölprédálásáról: *OT* 1517. III. 15.; IV. 6. és 1526. III. 23. – A kártérítési lista: *OT* 1517. IV. 6. – Bancsai Imre kanonok: *OT* 1516. XI. 23. (2 db) – Orbásszentgyörgy dúlása: *OT* 1520. V. 25. és VI. 11. – Amianata = Anyavár, l. *Márki S., Dósa* 393. l. (további irodalommal) és *Csánki* III. 403. l. – Az anyavári események: *Barbaro; Márki S., Dósa* 395. kk. l. – Királyi parancs Sopronhoz: *OT* 1514. VI. 21. (Buda); *Székely Gy.,* Ideológia 476. l. – A pápai várnagy üzleti ügyei: *Dl.* 102701. – Vas, Zala és Sopron megyék egyezsége: *OT* 1514. VII. 9.; *Márki S., Dósa* 404. kk. l. – Kanizsai János családjáról és személyéről: *Szabó D., Küzdelmeink* 84. l. stb.; *Fügedi E., Arisztokrácia* passim. – A hántai eseményekről: *OT* 1519. III. 28. előtt, és 1520. VIII. 26; a prépost személyéről: *Lukcsics P., Az esztergomi főkáptalan* 25. l. – Hánta birtokai: *Csánki* III. 273. l.

5. *A gubacsi csata*

Parancs Fladnyczernek: *OT* 1514. VI. 15.; *Márki S., Dósa* 318. l. – Abaújnak: uo.; *Márki S., Dósa* 318. l. E levélnek fennmaradt egy dátum és címzés nélküli példánya is. (Az abaúji vagy a szalónaki irat másolata sem lehet, mert megyének van címezve, mint az előző, de nem Báthori, hanem egy Imre keresztnevű főúr – nyilván Perényi Imre nádor – a kijelölt vezér.) – A négy megye levelei: *OT* 1514. VI. 16. – Székely Dózsa Gergely útjáról: *Barbaro.* – Azt, hogy a Tisza fe-

lől visszatérő seregnek köze lehetett a gubacsi csatához, már *Márki S.*, is megsejtette *(Dósa* 298. l.), de ötletét nem tudta kihasználni. – A júniusi 21-e körüli zavarok adata: *Molnár E., A magyar társadalom* 363. l. (hibás dátummal); mindenre és a ceglédi kiáltványra l. *Szűcs J., Referátum.* – A gubacsi csata eddigi időmeghatározását l. *Márki S., Dósa* 390. l. Említései oklevelekben: *OT* 1514. VI. 26. (3 db); VII. 4. (a cseh levél) és VII. 19. (Podmaniczky János levele). A csata leírása összefoglalóan: *Márki S., Dósa* 292. kk. l., minden igazi elemzés nélkül. Forrásaink: *Istvánffy* 43. kk. l.; *Brutus* 377. és 386. l.; *Jovius; Tubero; Taurinus* IV. 119–306. s.; *Cureus; Cybelius; Munsterus; Bécsi Névtelen; Bartholinus; Barbaro; Sanuto* 278. kk. l. – Gubacs neve az *OT* 1514. VI. 26-i királyi oklevelekben szerepel. – Tomori Karánsebesen: *OT* 1514. VI. 7.; erdélyi jelenléte júniusban és júliusban: *OT* 1514. VII. 20. és VIII. 13. – A hajdúk szerepéről: *Szabó I., A hajdúk* 184. l. és passim. – Dózsa Gergelyről (akit *Bartholinus* Jánosnak, *Cureus, Jovius és Brutus* 376. l. stb. Lukácsnak neveznek) Istvánffy 41. l., vö. *Márki S., Dósa* 12. és 150. l. – A budai mészárosokról: *OT* 1514. IX. 17. – A felkelők terveiről: *Panormitanus; Cybelius; Sanuto* 279. l. – Álhírek Buda sorsáról: *Sanuto* 257. és 277. l. – Német források a keresztes haditanácsról: *Munsterus; Bartholinus.* – Hír Bornemisza útjáról: *OT* 1514. VI. 21. (Szikszó).

6. *Az úri ellentámadás*

Szapolyai György hadat szervez: *OT* 1514. VI. 22. és 30. – Szapolyai György bevonulása Budára: *OT* 1514. VII. 19. (Velence). – A Szapolyai-birtokokról: *Acsády I., Birtokviszonyok; Engel P., A világi nagybirtok* II. rész. – Az esztergomi érsek által kiállítandó bandérium nagyságát az 1492. évi 20. és az 1498. évi 20. tc. szabta meg *(CJH);* Bakócz zsold-listája: *OT* 1514. VI. 22–27. között. – Adás-vételi szerződés a nádor előtt Budán: *OT* 1514. VII. 27. – Perényi adósságairól: *OT* 1515. VI. 6. – Bertalan herceg Budán és Prágában: *OT* kelet nélkül (1514 vége, Hieronymus de Hradissin) és 1514. VII. 4. – A pápa aggodalmai: *OT* 1514. VII. 3., 4., 7. és 12. – Bernát kanonok küldetése: *OT* 1514. VII. 4. (Róma); *Márki S., HK* 295. l. – Ulászló levele a pápának: *OT* 1514. VII. 3. – Pápai levelek Lengyelországba és Livóniába: *OT* 1514. VII. 18.; *Márki S., HK* 396. l. – Segélyvárás külföldről: *OT* 1514. VII. 19. (Róma); Velence magatartásáról: *Márki S., HK* 399. kk. l. – Levelezés Miksával, annak dolgai: *OT* 1514. VII. 23.; *Márki S., HK* 560. kk. l. – Ulászló parancsa a Dóczyaknak: *OT* 1514. VII. 8. – A három utasítás: *OT* 1514. VI. 26.; *Márki S., Dósa* 324. l. – Szapolyai György vezérsége: *OT* 1514. VII. 13. körül. – A király hivatkozása János vajdához küldött parancsára: *OT* 1514. VII. 24. és kelet nélkül (1514. II. Ulászló Szakolyi János ügyében). – A vajda június 19-i oklevele az *OT*-ban.

7. *Egertől Szikszóig*

Szentlőrinc = Lőrinci: *Márki S., Dósa* 296/20. j.; *OT* 1514. VI. 16. – A várkonyi jobbágyok: *OT* 1515. X. 3. és XI. 17. – A debrői új táborról: *OT* 1514. VI. 21. (Szikszó). – A hevesi tábor sorsáról hasonló értelemben, de a részletekben némileg eltérően: *Márki S., Dósa* 308. kk. l. – A szikszói tábor napjairól: *OT* 1514. VI. 21. (Szikszó); *Márki S., Dósa* 320. kk. l. – Perényi István levele Kassának: *OT* 1514. VI. 21. – Szikszó levele Bártfának: *OT* 1514. VI. 29.; *Márki S., Dósa* 325. kk. l. – Dobszai Csobády János és Sebestyén megnotázása: *OT* 1514. XII. 6. és 7. – Tárczay Miklós káráról: *OT* 1514. VI. 29. (Kassa); *Márki S., Dósa* 325. l. – Iratok pusztulása Vadásziban: *OT* 1518. VI. 11. – Ravaszék káráról: *OT* 1516. VIII. 23. – Kassa adómentessége (indoklással): *OT* 1514. XII. 18. – A Vécsey család iratai: *OT* 1516. VI. 16. – A Kolin család iratai: *OT* 1525. VI. 9. – Eperjes tevékenysége a nemesek oltalmazására: *OT* 1515. VI. 29. – A bányavárosok egymás közötti levelezése: *OT* 1514. VI. 22. és 30. – *Taurinus* az egerkörnyéki harcokról: IV. 214. kk. s. – Bonzagnóról és harcairól: *Márki S., Dósa* 312. kk. l. – Az egri harcokról *Jovius* és *Brutus* (391. l.) is ír. – A hevesi csatáról: *Bartholinus.* – A maklári csatáról: *Márki S., Dósa* 313. l.; *Taurinus* III. 195. s. úgy tudja, hogy Dózsa maga is itt járt, de ez pont olyan fantázia-szülemény, mint az általa leírt körmöcbányai csata.

8. *Helyi megmozdulások Nyitrától Máramarosig*

Récsényi András cabaji iratainak elvesztéséről: *OT* 1516. I. 5. – Hedvig hercegnő a késmárkiakhoz *OT* 1514. VI. 18.; *Márki S., Dósa* 252. l.; Hedvig második levele: *OT* 1514. VII. 23. – A négy megye irata: *OT* 1514. VI. 16. (2 db). – A sátoraljaújhelyi kolostorok felprédálása: *OT* 1527. V. 10. – A velezdi Kövér családról: *OT* 1515. X. 19.; *Márki S., Dósa* 326. l. – Sárospatak elestéről: *Márki S., Dósa* 326. l. – Ladamócról: *OT* 1516. V. 17. – Pálóczi Antal Csicsván: *Bártfa v. ltára.* N. 4440. – A homonnai találkozó: *Bártfa v. ltára* 4446–47; *Márki S., Dósa* 327. l. – Kapos mezőváros és himi Borsvay Péter: *OT* 1514. XI. 19.; *Márki S., Dósa* 330. kk. l. – Ulászló Ung, Zemplén és Szabolcs nemességéhez: *OT* 1514. VII. 13. körül. – Szabolcsi és szatmári keresztesek Beregben: *OT* 1516. II. 11. – Halábori János deák esete: *OT* 1515. XI. 16.; *Márki S., Dósa* 332. l. – Az ugocsai lázadó kisnemesek: *OT* 1516. III. 2.; *Márki S., Dósa* 333. l. – Oklevél-égetés Hetényben: *OT* 1523. IX. 6. – Perényi nagyszöllősi házának pusztulása *OT* 1516. III. 5. – Veres Gergely pere: *OT* 1515. V. 15.; *Márki S., Dósa* 336. l. – A Gyákfalviak és a Vetésyek csatlakozása: *OT* 1514. IX. 12. – A huszti várnagy: *OT* 1516. II. 17. – A nemes kapitányok irata: *OT* 1516. VII. 19. (Huszt). – A máramarosi nemességről

általában: 1514. évi 34. tc. *(CJH).* – A négy máramarosi városka támadása Barilovics Miklós ellen: *OT* 1519. II. 27. – Dolhainét megfenyegették: *OT* 1514. VII. 19. (Huszt). – A koronavárosok kiváltságleveléről ír: *Márki S., Dósa* 344. l. – György deákról: *OT* 1519. V. 23. – Általános királyi adománylevél Perényi Gábornak: *OT* 1514. IX. 12. – Másik általános királyi adománylevél Perényi Gábornak: *OT* 1514. VIII. 5. – Perényi megkapja Dolhai Ferenc birtokait: *OT* 1519. XI. 2. – Barilovics Miklós két szerzeménye: *OT* 1514. IX. 9. és XII. 4. – Werbőczi szerzeményeiről: *OT* 1514. X. 20.; *Márki S., Dósa* 341. kk. l.; *Fraknói V., Werbőczi,* függelék. – Csebi Pogány Zsigmond, mint sókamarai ispán: *OT* 1519. II. 27. – Az ellentmondások: Perényi ellen *OT* 1514. VIII. 5. és 1519. XI. 2.; Barilovics ellen: *OT* 1514. IX. 9. és XII. 4. – Werbőczi birtokairól: *Fraknói V., Werbőczi* függelék (ő még fenntartás nélkül hitt az érintett nemesek birtokainak Werbőczi általi bekebelezésében); *Bélay V.* azonban kimutatta *(Máramaros megye* 133. 142. 166. 170. 193. és 212. kk. stb. l.), hogy azok ezután is birtokolták az érintett javakat. – A megyei kapitányok: *OT* 1514. VII. 19. (Huszt).

9. *A felkelők Szabolcsban és Szatmárban*

Karász faluról: *OT* 1526. II. 5. és III. 23.; a nevezett Perényi István kilétét nem tudjuk. – Náprádra: *OT* 1514. XI. 19. – Bogdányra: *OT* 1518. X. 16. – Az egri káptalan birtokaira: *OT* 1516. II. 22. – Az erdődi várról: *OT* 1519. VI. 2. – A tyukodi és gencsi kisnemesek csatlakozása: *OT* 1514. XI. 23.; *Márki S., Dósa* 345. l. – A Báthoriak adománylevele a Vetésyek birtokaira: *OT* 1515. I. 31. – A Vetésyek tiltakozásai: *OT* 1515. I. 31. és 1519. XI. 2. – Máté pap parasztkapitány tetteiről a Nagy György elleni vizsgálat anyaga révén tudunk: *OT* 1520. I. 9. és 29. A hosszú periratot már *Márki S.* is ismerte, s bőven használta is *(Dósa* 346. kk. l.), feldolgozása azonban pontatlan, s néhol kicsit túlszínezett. Nagy Györgyöt pl. minden tanúvallomással szemben nemesnek mondja; az oklevél szövegében dalmaticát (papi szertartás-ruha) vél olvasni, holott abban (három helyen is) csak „mantica", ill. ennek szinonimája, „capsa" szerepel, tehát itt tarsolyról van szó. Simon pap házából a vádlott nem selymet, hanem fejszét (securis) rabolt el, a „piccarium" nem ezüstre festett képet, hanem ivóserleget jelent. „Domina" ebben a korban nem kifejezetten „úrasszonyt" jelent, hanem egyszerűen csak asszony, a jobbágyasszonyok oklevelekben szokásos megjelölése pl. „honesta domina" a. m. becsületes asszony. Az elfogott nemes nevét Márki tévesen olvasta, azt nem Kállaynak, hanem Kassaynak hívták. Az „officina seu domus fabrile", ahol a geszterédiek összegyűltek, nem „új műhely", mert a vonatkozó szó nem „wy mye"-nek, hanem egyszerűen „wynye"-nek olvasandó, azaz kovácsműhelyről (vinye) folyik a beszéd. – Makra esetére: *OT* 1526. VII. 27. – A Szakolyi-jobbágyok pusz-

tításai: *OT* 1519. II. 24. – Kálló, Sima és Semjén jobbágyainak kártevései az *OT* kelet nélküli 2 iratában (1515). – Derzsi László elpusztult javai: *OT* 1516. I. 9. – A július 13-i királyi parancs az *OT*-ban.

10. *Lőrinc pap Erdélybe indul*

Lőrinc pap a Szilágyságban: *Verancsics* 6. kk. l. – A szaniszlófi Báthori János jobbágyainak pusztítása: *OT* 1520. VI. 20. – Csög feldúlása és Csögi Albert halála: *OT* 1518. XII. 14. és 1519. IV. 13. – A Majádiak irataira: *OT* 1520. IV. 30. – A kisdobai Székely család iratai: *OT* 1519. IX. 19. – Bánffy János káráról és szervezkedéséről: *OT* 1514. X. 4.; *Márki S., Dósa* 503. l. – A két nemes szolgálatairól: *OT* 1519. IX. 19. és 1520. I. 13. – „Zoliom" vára: *Szerémi* 62. l.; *Márki S., Dósa* 365. kk. l. – A második váradi csatáról: *Brutus* 391. l.; *Márki S., Dósa* 358. l. – Perényiről, ill. Pösténytől: *Márki S.*, idh. – Ártándi Pál, mint bihari alispán: *OT* 1515. III. 27. – Glésán Miklósról: *Esztergomi kápt. orsz.* C. 8. F. 6. N. 17; *Dl.* 89006; stb. – Királyi kegyelmezések a három mezővárosnak: *OT* kelet nélkül (1514 június vége); *Márki S., Dósa* 368. l.

11. *Az erdélyi felkelés*

Várday püspök útjairól: *Dl.* 82.394. – Thuróczy alvajda június 7-i levele Erdély helyzetéről az *OT*-ban; *Márki S., Dósa* 91. és 417. kk. l. – Szapolyai első intézkedései: *OT* 1514. VI. 9. (Déva); *Márki S., Dósa* 418. l. – A vajda levele Szászváros ügyében: *OT* 1514. VI. 19. (Egyed); *Márki S., Dósa* 421. kk. l. – Parancs Besztercének: *OT* 1514. VI. 24. (Gyulafehérvár); *Márki S., Dósa* 424. kk. l. – Barlabássy parancsa a görgényi vár ügyében: *OT* 1514. VI. 29. (Kolozsvár); *Márki S., Dósa* 426. l. – Várday püspök június 9-i levele az *OT*-ban. – Egyéb intézkedései: *OT* 1514. VII. 12. (Musina) és 1520. VI. 25. – A tordai kamarai ispánok Besztercének: *OT* 1514. VI. 18. (Torda); *Márki S., Dósa* 446. kk. l. – Jankaffy Mátéról: *OT* 1514. VI. 27. (Gyulafehérvár); *Márki S., Dósa* 425. l. – Dobokai pusztítások: Vas család: *OT* 1516. III. 3.; Désy János: *OT* 1514. XI. 24.; *Márki S., Dósa* 454. l.; Erdélyi család: *OT* 1517. XI. 18. Bessenyey Bernát halála: *OT* 1524. XII. 22. – Dés lázadására: *OT* 1514. XII. 9. és 15.; *Márki S., Dósa* 454. l. – Radnaiak kártevései: *OT* 1515. III. 5.; *Márki S., Dósa* 455. kk. l. – Beszterce földjeire szökött jobbágyok: *OT* 1515. I. 7. és II. 11.; *Márki S., Dósa* 445. l. – Csucsi Tomori István káráról: *OT* 1514. XII. 4.; *Márki S., Dósa* 444. l. – Torockószentgyörgy: *OT* 1516. XI. 9.; *Márki S., Dósa* 448. l. – Kecskés váráról: *Márki S., Dósa* 446. l. – A csanádi kastélyról: *OT* 1514. XI. 30.; *Márki S., Dósa* 444. l. – Torda lázadása: *OT* 1514. XII. 9.; *Márki S., Dósa* 442. l. – Monostor: *OT* 1516. II. 29.; 1518. VIII. 14. és 1520. VII. 1.

12. *Lőrinc pap Erdélyben: a kolozsvári csata*

Kolozsvárról: *Csánki* V. 315. és 526. l. – A kolozsvári eseményekről: *OT* 1515. V. 14. és 1516. VI. 12.; *Márki S., Dósa* 451. és 498. l. – A kolozsvári csata: *Taurinus* V. 268. kk. s.; *Márki S., Dósa* 497. l. – Bánffy János végrendelete: *T. Tár* 1891, 115. l. – Várday levele Végedi Imréhez: *OT* 1514. VII. 12. (Musina). – Thornallyai és Lázár készülődéséről: *OT* 1514. VII. 10. – Telegdi István Gyalun: *OT* VI. 9. – Haláláról: *Istvánffy* 44. l.; *Bécsi Névtelen; Márki S., Dósa* 226. kk. l.

13. *Szapolyai János útja Temesvárig*

Az erdélyi harcokról *Verancsics* 10. l. – A zászlók alá állt nemesekről említés: *OT* 1514. VI. 27. – Brassó megadóztatása: *OT* 1514. VII. 2. és 20.; *Márki S., Dósa* 457. l. – Pathócsy intézkedései és a vajdahunyadi uradalom csapatai: *OT* kelet nélkül (1514. július 10-e körül [Iregd]), és kelet nélkül (1514. II. Ulászló az erdélyi vajdához). – Szapolyai intézkedése július 10-én Déván az *OT*-ban. – Pelei Tamás Temesvár szorult helyzetéről: *Kelenyi B. O., Egy humanista.* – Ígéret Szapolyai királlyá tételére: *Szerémi* 66. l.; *Heltai* 205. lev; *Márki S., Dósa* 462. l. – Várday beszéde a vajdához: *Taurinus* V. 10–28. s.; *Márki S., Dósa* 420. l. – Werbőczi budai tartózkodását a Dóczyak bányavárosi ügyeiben való említései miatt merjük föltételezni *(OT* 1514. V. 15. (Buda), V. 21. és V. 27.; hozzátéve, hogy Werbőczi nem csak vajdai, hanem országbírói ítélőmester is volt egy személyben *(Bónis Gy., Századok),* ami állandó Erdélyen kívüli elfoglaltságot is jelentett számára. Ezzel szemben Erdélyben léte mellett tanúsíthat esetleg az az adat, hogy az ott lakó süli Etele Mihálytól a parasztháború alatt 600 Ft. kölcsönhöz jutott *(Márki S., Dósa* 421. l.). – Szapolyai állítólagos üzenete Dózsának: *Szerémi* 64. l.; *Márki S., Dósa* 463. kk. l. – A Vaskapu-hágón át vivő útirány: *Istvánffy* 45. l.; *Márki S., Dósa* 463. l. – Pathócsy iregdi levele: *OT* kelet nélkül (1514. július 10-e körül, Iregd).; Iregd helyzete: *Csánki* II. 42. és 51. l. – *Márki S.* minderről tévesen: *Dósa* 496. l.

14. *A temesvári csata*

A temesvári csatáról: összefoglalóan: *Márki S., Dósa* 459. kk. l. – A parasztfelkelések bukásának törvényszerűségéről: *Molnár E., A magyar társadalom* 365. l. – A parasztsereg katonai értékelésében *Perjés G. kéziratát* használtuk. – Szapolyai serege 22 000-es létszámáról: *Sanuto* 279. l. – A csata napjáról: *Istvánffy* 45. l.; *Wunderzaichen; OT* 1514. VII. 24. – A fegyverletételi felszólítás: *Barbaro; Szerémi* 65. l.; *Bécsi Névtelen;* az idézet: *Szerémi:* 64. l. *(ford.)* 67. l. –

A vajda cseléről: *Szerémi* id. h.; *OT* 1514. VII. 24.; vö. *Márki S., Dósa* 472. l. – A csatát részletezi: *Jovius; Brutus* 365. kk. l.; *Istvánffy* 45. kk. l.; *Taurinus* IV. 171. kk. s.; *Tubero; Bécsi Névtelen.* – Bruz János adománylevele: *Márki S., Dósa* 469. l. – A Szakolyi-eset: *OT* kelet nélkül (1514. II. Ulászló). – A felsorakozás értékelése: *Perjés G. kézirata;* a lovasság túlarányára az *OT* 1514. VII. 24.-i iratából következtetünk. – Bánffy Jakab aradi és temesi birtokai: *Csánki* I. 783. l. II. 73. l.; *Dl.* 17600. – Kismarjai Lukácsra adatok: *Dl.* 17618; *OT* 1520. I. 29.; *Károlyi Okmt.* III. 132. l. – Petrovics Péterről: *Szerémi* 65. l. – Tomoriról és Józsáról: *OT* 1514. VII. 20. és VIII. 13. – A lovasság támadásáról: *Brutus* 371. l. – Az utolsó ellenállókról: *Szerémi* 66. l. – Az úri hadak öldökléséről: *Szerémi* 66. l.; *Istvánffy* 46. l.; *Brutus* 372. l. – Az idézet: *Istvánffy* 46. l.; *(ford.)* 63. kk. l. – *Taurinus* a temesvári csatáról: IV. 356. kk. s.

VI. fejezet: A megtorlás

1. *Vereség Biharban, vereség a Bácskában*

A félelemről: *Wunderzaichen.* – Ulászló levele Székely Miklóshoz: *OT* 1514. VII. 24.; *Márki S., Dósa* 495. l. – Bihar mezőváros ostromáról: *Szerémi* 68. kk. l.; *Panormitanus.* – Tomori Pál útjáról: *Szerémi* ih.; *Márki S., Dósa* 505. l. (tévesen Budáról indítja). – Szapolyai Lippa-Solymos felé tett kitérőjéről: *Márki S., Dósa* 496. kk. és 506. l. – 16 000 felkelőről ír: *Sanuto* 280. l. – A bihari csatáról: *Szerémi* 69. l.; *Barbaro; Brutus* 383. l.; *Márki S., Dósa* 505. kk. l. – A halottak számáról: *Panormitanus; Bartholinus.* – Szapolyai állítólagos szerepéről: *Márki S., Dósa* 506/49. jegyz. – Lőrinc pap menekülése a Bácskába: *Istvánffy* 46. l.; *Márki S., Dósa* i. h. – Mihály vezér déli harcairól: *Bartholinus; Márki S., Dósa* 500/3. jegyzet.

2. *A dunántúli utójáték*

A dunántúli hadbahívások példája: *OT* 1514. V. 15. (Fladnyczer Vidnek). – A hántai tragikomédia: *OT* 1520. VIII. 26 – Vas falu: *Csánki* III. 517. l. – A bakonyi harcokról: *Istvánffy* 47. l.; *(ford.* 68. kk. l.); *Márki S., Dósa* 502. kk. l. – Sitkey Gotthárd: *Dl.* 102701. 46581. 45357. 45607. 46830. és 47010. – Zágrábi zavargás: *OT* 1514. VIII. 25. (Buda). – A medveiekre: *OT* 1519. IV. 30. – Katona-kérés Besztercétől: *OT* 1514. XII. 28. – Albert felkelő vezér elfogatása: *Márki S., Dósa* 456. l.; *OT* 1515. II. 18. – A monostoriak zendülése: *OT* 1520. VII. 1.

3. *Az úri bosszú és a temesvári kivégzés*

A keresztesek kiirtására felszólító idézetek lelőhelyei: *OT* 1514. V. 28. (Szendrő); VI. 9. (Déva); VI. 19. (Enyed) és VII. 10. – Dózsa elítéltetéséről: *Szerémi* 66. kk. l.; *Brutus* 373. l. – Kinizsi és Ulászló említett ítéletei: *Márki S., Dósa* 482. l.; – Dózsa haláláról a három idézet: *OT* 1514. VII. 24.; *Istvánffy* 46. l. *(ford.* 65. kk. l.); *Wunderzaichen (ford.* 107. l.) vö. még *Márki S., Dósa* 484. kk. l. igen részletes összefoglalással. – A kivégzés szimbolikájáról: *Márki S., Dósa* 486. l. [A kézirat lezárása után bukkantam rá *Tóth Zoltán: Mátyás király idegen zsoldosserege, a fekete sereg* c. munkájában (Bp, 1925.) a nándorfehérvári őrség áruló katonái kivégzésének (1494) Dózsáéval teljesen egyező leírására. Tóth Z. meg is jegyzi, a temesvári kivégzést egyedülállónak mondó hagyomány bizony téved (358. kk. l.). E szerint az 1514-i ítélet az áruló végváriak hagyományos büntetéséhez igazodott. Úgy hiszem, ez jórészt megerősíti a Dózsa magatartásáról, s a szörnyű jelenet szimbolikájáról fent írottakat. – B. G.] – Dózsa lelkierejének elismerése: *Szerémi* 68. l.; *Verancsics* 11. l.; *Cureus; Jovius; Brutus* 375. l.; *Istvánffy* 46. l. – Az idézet *Márki*tól: *Dósa* 492. l. – A tömeges kivégzésekről: *Bogáti Fazekas M.; Cureus; Brutus* 374. l.; *Istvánffy* 46. kk. l., *Bartholinus; Munsterus; Panormitanus; OT* 1514. VIII. 15. (Modena), stb. – A foglyok elengedéséről: *Wunderzaichen; Sanuto* 219. l. – Várday püspök levelei a kiváltott jobbágyok ügyében: *OT* 1514. VII. 20. és VIII. 13. – Lőrinc pap haláláról: *Szerémi* 70. l.; *Bécsi Névtelen; Archiv Český* VII. 76. 71. sz.; *Márki S., Dósa* 507. l.; *Verancsics* 7. l. szerint Erdélyben halt meg, *Benczédi Székely I.* szerint „mint egy malacot", úgy sütötték meg. – Balogh I. menekülése: *Szerémi* 70. l. – A bácskai terror és a Kenderesiek kegyetlenkedései: *Verancsics* 12. l.; *Márki S., Dósa* 502. l.

4. *A bosszútól a kártérítésig*

A tordai sókamarások Besztercének: *OT* 1514. VI. 18. (Torda). – Kanizsai meghatalmazása: *OT* 1514. VII. 9. – A máramarosi nemes kapitányok levele: *OT* 1514. VII. 19. – Adománylevél Perényi Gábornak: *OT* 1514. VIII. 5. és IX. 12-én. – u. az Barilovicsnak IX. 9-én: *OT.* – U. az Báthori Andrásnak: (XI. 23.) *OT.* – Királyi intés Bars megyének: *OT* 1514. VIII. 7.; Bajoni János levele: *OT* 1514. VIII. 22. – A 3 mezőváros kegyelemlevele: *OT* kelet nélk. (1514. június vége). – Ulászló az erdélyi vajdához Dés és Torda ügyében: *OT* 1514. XII. 9. – Monostor esete: *OT* 1516. II. 29., 1518. VIII. 14. – Vizsgálat Kis Gergely ellen: *OT* 1515. X. 13. és 1516. III. 11. – Az ügy további aktája: *OT* 1515. IX. 5.; *Márki S., Dósa* 223. l. – II. Ulászló közbenjárása az őrgróf érdekében: *OT* 1514. IX. 2. – A kassai harmincadnál elrendelt intézkedések: *OT* 1514. VI. 29. (Kassa).

– Szabolcs megye rendelkezései a kártérítés módjáról: *OT* 1519. II. 24. – Drágffy önkénye: *OT* 1514. VIII. 18. – Bars megye: *OT* 1514. VIII. 7. – A Podmaniczky–Szakolyi rokonság: *Podmaniczky Okmt.* II. 88. l.

5. *A parasztháború közvetlen politikai kihatásai*

Bakócz halála 1521-ben: *Fraknói V., Bakócz* 199. l. – Miksa császár a Brandenburgi-rokonokhoz: *OT* 1514. VIII. 5.; *Márki S., Dósa* 509. l. – Bertalan herceg hadai Německý Brodban, hírnöke pedig Budán: *OT* kelet nélk. (1514 vége, Hieronymus de Hradissin). – A VIII. 5-i királyi irat: *OT* – Bertalan herceg hadainak útja Budáig: *OT* kelet nélk. (1514 vége, Hieronymus de Hradissin) és 1514. VIII. 23. (Pucheim).; *Panormitanus; Cureus.* – A sereg erejéről: id. helyek és *OT* 1514. IX. 27.; (*Márki S., Dósa* 512. l. 12 000 emberről beszél, de hivatkozása téves). – A subsidium 1514-i kivetése: *OT* 1514. I. 17. – Korpona, Pozsony és Sopron megadóztatása: *OT* 1514. VII. 27. – Pozsony és Sopron 1495-ig adója: *Molnár E., A magyar társadalom* 131. l. – Bártfa kifizetett 200 forintja: *OT* 1514. VII. 17. – A pozsonyi zsidók megadóztatása: *OT* 1514. VII. 31. – Ulászló VIII. 7-i meghívója az uraknak: *OT.* – Az urak kölcsönei: *OT* 1515. V. 22.; VI. 6.; 1516. III. 5.; 1520. VI. 25.; X. 28. – A csehek zsoldbafogadása Bakócz által: *Jovius; Panormitanus.* – Bakócz törekvései és kinevezése a modrusi püspöknek: *OT* 1514. VIII. 18. – Velence magatartása: *Márki S., HK* 398. kk. l. – Velence elutasítja az újabb pénzkérést: *Márki S., Dósa* 511. l.; *Sanuto* 258. l. – Simon püspök Loredano dogehoz: *OT* 1514. X. 19. – A Bakócz elleni gyűlöletről: *Jovius; Panormitanus.* – A király oltalomlevele Bakócz számára: *OT* 1514. XII. 14.; *Márki S., Dósa* 520. l. – Hír Bakócz megnótázásáról: *OT* 1514. XII. 24. – A cseh zsoldosok kivonulásának részleteiről: *Panormitanus; Archiv Český* VII. 105. 116. sz., *OT* kelet nélk. (1514. november, cseh nyelven). – Szatmári fellépése Bakócz ellen: *OT* 1514. IX. 27. – Bakócz Budán IX. 27-én: u. o.; Esztergomban az országgyűlés ideje alatt: *Pozsonyi Kápt. m. ltára* 19; Suriano jelentése *Sanuto*nál (282. l.) Az 1514-i törvények záradékában neve nem jelenlétét bizonyítja, hanem a méltóságnévsor része. – Szapolyai dicsőítéséről: *Sanuto* (Suriano jelentése) 283. l.; *Istvánffy* 47. l.; *Szerémi* 71. l.; vö. *Márki S., Dósa* 512. l. – Az országgyűlési meghívó: *OT* kelet nélk. (1514. szept.) – Bakócz levele a török előkészületeiről: *OT* 1514. IX. 17. – A király levele a pápának: *OT* 1514. VII. 3.

6. *Az 1514. évi országgyűlés és törvényei*

Az 1514-i törvények bevezetése: *CJH* 705. kk. l. – A záróparagrafus fanyalgásáról: *Perjés G., kézirat;* vö. Ulászló többi decretumának bevezetéseit: *CJH* 593. kk. l.; 641. kk. l.; 671. kk. l. stb. – Az idézett törvények mind a *CJH*-ban találhatók, magyar fordításuk parányi módosításokat szenvedett. – Werbőczi a földhöz való jogról: *Tripartitum* Pars III. tit. 30.

7. *A törvények végrehajtásáról*

Két figyelmeztetés Beszterce címére: *OT* 1515. I. 4. és II. 11. – II. Lajos Amadé Istvánnak adott oklevele: *Dl.* 47391. – Szapolyai János levele Berthótynak: *Dl.* 47386. – A bánhegyesi ügy: *OT* 1515. IX. 5. – János király 1530. évi rendelete a szabad költözési jog visszaállításáról: *OT* 1531. II. 23.; ennek születési körülményeiről: *Szabó I. TMPT* 78. l.; *Barta G., Gritti* 293. kk. l. – I. Ferdinánd hasonló rendelkezéséről: *Szabó I. TMPT* 82. kk. l. – Széchy Tamás jobbágyainak 1524-i megmozdulása: *OT* 1524. I. 29. – A Mohács előtti mozgósításról: *Gyalókay J., Mohács* 199. kk. l.; *Borosy A., Telekkatonaság* 50. kk. l. – 1526 után szereplő jobbágykatonákról: *Barta G., Gritti* 294. l.; *Borosy A., Telekkatonaság* 63. kk. l. – Samot és Velk feldúlása: *OT* 1516. I. 17. – A nemesi özvegyek és leányok birtokjogára: *OT* kelet nélk. (1514, II. Ulászló). – Királyi adománylevél Régyi Gábornak: *OT* 1514. VII. 27. – Haraszti Ferenc, ill. Rozgonyi István hasonló iratai: *OT* 1514. VIII. 24. és XI. 19. – Adománylevelek Werbőczinek X. 20-án: *OT.* – Barilovicsnak (XI. 4.): *OT.* – Ispán Gálnak: *OT* 1515. VI. 15. – A Báthoriak és a Bánffyak szerzeményei: *OT* 1514. XI. 23.; XII. 4.; 1515. I. 31. – II. Lajos meginti Várdayt: *OT* 1516. XI. 10. – Losonczy Zsigmond ügye Szabolcs megyével: *OT* 1515. IX. 30. – Kegyelem Désnek és Tordának: *OT* 1514. XII. 9.; *Márki S., Dósa* 455. l. – Albert elfogatása u. o. – A vicei varga ügye: *OT* 1515. II. 18.; *Márki S., Dósa* 456. l. – Künisch és társai: *OT* 1514. VIII. 25. (2 db); *Márki S., Dósa* 288. kk. l. – Az őrgróf kérdései Künischhez és Prantnerhez: *OT* kelet nélk. (1514); *Márki S., Dósa* 291. l. – Künisch és Bodó börtönben 1517-ben: OT 1517. IV. 24. – 1518. I. 1. – A győri Szt. János egyház továbbadományozása: *OT* kelet nélk. (1514. II. Ulászló). – Sásvári Veres Gergely perének iratai: *OT* 1515. V. 15. és 1516. VIII. 25.

8. *A kártérítési perek*

A bátori vizsgálat anyaga: *OT* 1520. I. 9. és I. 29. – A vizsgáló bizottságokról: *OT* 1515. III. 27.; VI. 28.; IX. 15.; X. 13.; XI. 26.; 1516. I. 9.; II. 11.; III. 3.; IV. 5. (2 db); 1517. II. 9.; IV. 6.; 1517. VIII. 17.; 1520. V. 7. és VI. 20. – A sárosi „ne-

mes bírák" névsora: *OT* 1515. VI. 28. – A bizottsági kiszállásokról: *OT* 1514. III. 27.; 1516. I. 9.; 1517. II. 9.; 1517. VIII. 17. – A simándi eset (19 jobbágynévvel): *OT* 1516. XI. 12. – A tolnai jóvátétel: *OT* 1517. VIII. 17. – Az esküre idézett példák: *OT* 1515. XI. 26. és 1516. III. 3. – Példák az ítéletekre: *OT* 1515. XI. 26.; 1516. I. 9.; kelet nélkül. (1515. Szatmár m.); 1515 II. 11. és 1517. VIII. 17. – Bakócz és a várkonyiak esete: *OT* 1515. XI. 17. – Értesítés a szomszéd megyének: *OT* 1515. XI. 26. és 1516. II. 11. – Drágffy 1520-ban: *OT* 1520. V. 7. – Várday elmaradt a kártérítés megfizetésével: *OT* 1516. XI. 10.; XI. 23. és XII. 29. – A monostori ügy iratai: *OT* 1516. II. 29.; 1518. VIII. 14. és 1520. VII. 1. – Csanád megye elutasítja Dóczy János keresetét: *OT* 1516. IV. 5. (2 db) – Bodrog megye oklevele Fekete Mihály és Dóczy János ügyében: *OT* 1517. II. 9. – Királyi parancs a törvénnyel szembeszegülők jószágainak feldúlására: *OT* 1519. II. 24. – Kerecseny falu esete: *OT* 1515. IX. 30. – Hidvég megzsarolása: *OT* 1520. VI. 20. – Vád Eperjes ellen: *OT* 1515. VI. 28–29. – Vádak Kolozsvár ellen: *OT* 1515. V. 14. és 1516. VI. 12. – Az egri káptalan megegyezése megyei közvetítéssel: *OT* 1516. II. 22. – Királyi parancs Zaránd megyének az őrgróf érdekében: *OT* 1515. X. 20. – Arad megye idézései: *OT* 1515. XI. 25. (2 db). – Ulászló utasítja Beriszlót, ítélkezzen a zágrábi zendülés ügyében: *OT* 1514. VIII. 25. (Buda). – Vizsgálat elrendelése a csögi lázadás ügyében: *OT* 1518. XII. 24. – A medvei prediálisok: *OT* 1519. IV. 30. – Hánta: *OT* 1520. VIII. 26. – Ulászló megidézi Csongrád megyét: *OT* 1516. VIII. 17. – Barilovics hasznára kiadott parancslevél: *OT* 1519. II. 27. – Ítélet Medve ügyében: *OT* 1520. VI. 11. – A hidvégi per: *OT* 1520. VI. 20. – A vayaiak pere Hogykai ellen: *OT* 1524. XII. 17. – Per Tolna ellen: *OT* 1526. III. 23. – Bakócz levele Némethy Pálhoz: *OT* 1515. X. 3. – Cseh és Uzai útja: *OT* kelet nélk. 1518. (Hunyad). – Monostor ügye: *OT* 1516. II. 29. – Várday és Bancsai megegyezése: *OT* 1516. XI. 23. – A Várday-ügyek: *OT* 1517. I. 2. (3 db), és III. 15. (2 db). – Tolna mezőváros ügye: *OT* 1517. II. 23.

9. *A parasztháború távolabbi következményei*

Lippa és Solymos sorsáról: *Hermann Zs., Habsburg–Jagelló* 46. l. – Künisch és Bodó vallatási kérdései: *OT* kelet nélk. (1514); *Márki S., Dósa* 391. l. – Az erdélyi rovásadó 1514 végén: *OT* kelet nélk. (1514. II. Ulászló). – Szatmári ideiglenes bukásáról: *Hermann Zs., Habsburg–Jagelló* 40. kk. l.; *Bónis Gy., Jogtudó értelmiség* 313. l. – Thurzó bukása: *Hermann Zs., Habsburg–Jagelló* 42. l. és 56. l. – Anna hercegnő és Szapolyai házasságára terv: *Hóman–Szekfű* 579. l.; *Hermann Zs., Habsburg–Jagelló* 39. l. A köznemesség, s nem a parasztság hangulatára lehetett jellemző a király ellen még az országgyűlés előtt elkövetett merénylet: *Istvánffy* 48. l.; *Márki S., Dósa* 513. l. – Beriszló támadása a vajda pozíciója ellen: *Hermann Zs., Habsburg–Jagelló* 40. l. – A bécsi szerződésről, Habsburg Ká-

roly és Renée jegyességéről: *i. m.* 27. és 29. l. – A lengyel diplomácia szándékairól: *i. m.* 47. kk. l. és *Kr. Baczkowski kézirat.* – A Fuggerek szerepéről: *Hermann Zs., Habsburg–Jagelló* 53. kk. l.; *G. Pölnitz, Jakob Fugger.* – A Zsarnó elleni vállalkozás: *Istvánffy* 51. l.; *Hóman–Szekfü* 578. l. – Értékelése és korabeli diplomaták véleményei: *Hermann Zs., Habsburg–Jagelló* 44. l. – A II. Lajos trónraléptét követő változásokról: *Hóman–Szekfü* 595. kk. l.; *Elekes L., A középkori* 266. kk. l. – Nándorfehérvár elestéről: *Hóman–Szekfü* 602. kk. l. – A köznemesi akciókról: *Hóman–Szekfü* 604. kk. l.; *Szabó D., Küzdelmeink* 126. kk. l.; *Elekes L., A középkori* 243. l.; *Bónis Gy., Ständisches Finanzwesen; Molnár E., A Magyar társadalom* 340. kk. l.

VII. fejezet: Mérleg

A magyarországi gazdasági-társadalmi fejlődésről általában: *Pach Zsigmond P., Agrárfejlődés; Varga J., Jobbágyrendszer.*

1. *A parasztháború katonái*

Az idézet: *Brutus* 314. kk. l. *(ford.* 155. l.). – A parasztok részvételéről: *Tubero* 333. l.; *Taurinus.* – A parasztháborúról szóló vélemények: *Szalay L., MT* III. 515. l.; *Fraknói V., A magyar nemzet* 402. l.; *Márki S., Dósa* 93. l. és passim. – A máramarosi ügyek anyagát l. az V. fejezetben. – A Vetésyek birtokairól: *OT* 1514. IX. 12.; 1515. I. 31. és IV. 24. – Szél és Régyi megnotázása: *OT* 1514. VII. 27. – A Bánffy-testvérek ügye: *OT* 1514. XII. 4. – Borsvay Péter: *OT* 1514. XI. 19. – Kamut: *OT* 1515. VI. 15. – Tyukod és Gencs: *OT* 1514. XI. 23. – Nyakazószentmiklós: *OT* 1519. XII. 15. – A mezővárosok szerepéről legelőször: *Mályusz E., 1514. okai* 379. l.; utána: *Hóman–Szekfü* 583. kk. l. – Az 1945 utáni kutatások: *Szabó I., TMPT; Szabó I., A hajdúk; Molnár E., A magyar társadalom* 360. kk. l.; *Székely Gy.* először a *Geréb–Székelyhez; Székely Gy., A török hódítók: Székely Gy., Ideológia; Székely Gy., Vidéki termelőágak; Magyarország Tört. I.* – Baráti falu: *OT* 1514. VIII. 7. – Derecske és Udvari: *OT* 1514. VIII. 22. – Hodász és Császár: *OT* kelet nélk. (1515, Szatmár m.). Sima és Semjén: *OT* kelet nélk. (1515, Szatmár m.). A szatmári falvak: *OT* 1516. II. 11. – Máté pap falvai: *OT* 1520. I. 29. – Palatka: *OT* 1516. III. 3. – A tolnai és bodrogi falvak: *OT* 1517. VIII. 17. Mezővárosok, melyek részvétele már korábban is ismert volt (vö. *Márki S., Dósa* passim; *Szabó I., A hajdúk.):* Bátor: *OT* 1520. I. 29.; Simánd: *OT* 1516. XI. 12.; Torockószentgyörgy *OT* 1516. XI. 9.; Dés és Torda *OT* 1514. XII. 9. és 15.; Lippa: *OT* 1514. VIII. 25. (Hunyad); Kölesér és Körösszeg: *OT*

kelet nélk. (1514 június vége, II. Ulászló). – Kamanc, Becskerek, Pétervárad, Titel és Zalánkemén: *Verancsics* passim; Bánmonostor és mások: *OT* 1514. VII. 9. előtt; Varsány, Békés, Nagylak és *Szerémi* passim; Cegléd: *OT* kelet nélk. (1514. július 20. körül, „ceglédi kiáltvány".); Mezőtúr: *Bécsi Névtelen;* Meggyasszó: *OT* kelet nélk. (1514. május vége) Szikszó; *OT* 1514. V. 24. (Bakócz); Gönc és Patak: *OT* 1514. V. 31. és kelet nélk. (1514. május vége); Pásztó: *OT* 1514. VI. 21.; Székelyhíd: *OT* 1514. VII. 9. előtt; Bihar és Zilah: *Szerémi* 68. l.; Hájszentlőrinc: *Verancsics* 7. l. – Mezővárosok, melyek részvételéről most kerültek napvilágra adatok: Tolna: *OT* 1517. II. 23.; Bátmonostor, Baja, Szeremlye, Szentgyörgy, Báta: *OT* 1517. II. 23. és VIII. 17.; Monostor (Temes megye) *OT* 1516. II. 29., 1518. VIII. 14. és 1520. VII. 1.; Várkony: *OT* 1515. X. 3. és XI. 17.; Zágráb: *OT* 1514. VIII. 25. (Buda); Kálló és Szamosszeg: *OT* 1516. II. 11.; Kengyel: *OT* kelet nélk. (1514. június vége, II. Ulászló); Kapos és Nagyszőllős: *OT* 1514. XI. 19. és 1516. III. 5.; a máramarosi koronavárosok: *OT* 1514. VII. 19. (Huszt) és 1519. II. 27. – Az idézett helységek mezővárosi mivoltát bizonyító anyagot többnyire *Csánki* megfelelő köteteiből, ill. *Bácskai V.* munkájából (*Mezőváros* 23. kk. l.) vettük. Meg kell jegyeznünk, hogy értékelésünk, felsorolásunk nem a teljesség igényével készült! – Kecskemét magatartására: *Márki S., Dósa* 372. l. – Szikszón később nemesi tábor volt, melybe a helybéliek is adtak katonákat: *OT* 1514. VI. 21. (Szikszó). – Simándi jobbágynevek: *OT* 1515. IX. 15. és XI. 12. – Kis Gergely vagyona: *OT* 1516. III. 11. – Románok részvételéről: *Chirtoacă, Dózsa.* – Rácok mindkét oldalon: *Verancsics* 7. és 10. l.; és *Szerémi,* 63. és 65. l. – A délvidéki betelepedésekről. rác kalmárokról stb.: *Székely Gy.* előszó a *Szerémi ford.*-hoz; *Kubinyi A., Türkenkriege.*

2. *A vezérek. A felkelés bázisai*

A vidéki papságról: *Mályusz E., Egyházi tartalom.* – Tanulási lehetőségeikről: *Kubinyi A., Türkenkreige.* – A mezővárosok műveltségéről: *Bácskai V., Mezőváros* 108. kk. l. is csak vázlatosan tesz említést. – Alföldi mezővárosaink és a marhatenyésztés, ill. a gazdasági élet: *Székely Gy., Vidéki termelőágak; Bácskai V., Mezőváros* 62. kk. l.; *Ember Gy., Külkereskedelem; Fügedi E., Külkereskedelem.*

3. *Szándékok, tervek, ideológia*

A felkelés megítélése: *Fraknói V., A magyar nemzet* 403. l.; *Márki S., Dósa* 191. l.; *Hóman–Szekfü* 586. kk. l.; *Székely Gy., Ideológia* 488. kk. 493. kk. l.; *Molnár E., A magyar társadalom* 364. l. – Az ideológia jellegéről: uo. és *Elekes L., A középkori* 286. l.; *Szabó I., TMPT* 62. l.; *Bácskai V., Mezőváros* 136. kk. l.

– A „ceglédi beszéd" változata: *Tubero* 334. l. *(ford.* 113. kk. l.), *Brutus* 349. kk. l. *(ford.* 170. kk. l.) és *Taurinus* II. 82. kk. s. – Ez utóbbinak egyébként egész művére, s az itt tárgyalt részre nézve is megállapították már a klasszikus mintákból való szó szerinti átvételek tömeges jelenlétét, vö. *Császár Z., A Stauromachia.* – A Cegléd-fikció: *Márki S., Dósa* 185. kk. l. – Dózsa, a „parasztkirály": *Tubero* 332. l.; *Bartholinus; Bécsi Névtelen; Brutus* 301. 308. és 347. l.; *Jovius; Borsos Sebestyén; Betinus; Wunderzaichen; OT* 1514. VII. 12. (Róma); *Sanuto* II. 261. 278. és 296. l.; vö. *Márki S., Dósa* 186. kk. l. – A „Banckwr"-probléma: *OT* kelet nélk. (1514. VI. 20. körül, Cegléd); *Wunderzaichen; OT* 1514. VII. 12. (Róma); *Panormitanus;* vö. *Márki S., Dósa* 80. és 189. l. stb. – A parasztkirály probléma eredete: l. az előbbi, első említésnél hozott irodalmat, és még: *Cureus; Munsterus; Ferences krónika; OT* 1514. VII. 13.; X. 20. és 1515. XI. 16. – Egyetlen püspökség legyen: *Brutus* 385. l.; *Márki S., Dósa* 479. l.; *Székely Gy., Ideológia* 499. l. – A „ceglédi kiáltvány" új időpontjáról: *Szűcs J., Referátum.* – A vallást „gyűlölő" papokról: *Márki S., Dósa* 146. és 198. l.; *Székely Gy., Ideológia* 499. l. – A parasztok nem rabolnak: *Márki S., Dósa* 477. kk. l.; *Székely Gy., Ideológia* 482. kk.; vö. *OT* kelet nélk. (1514. május vége, Kecskés T. és *Mészáros L.) és Wunderzaichen.* – Nemesi javak pusztítására adatok: Nagyszőllős: *OT* 1516. III. 5.; Lippa: *OT* 1514. VIII. 25. (Hunyad); Körösbánya: *OT* 1514. VI. 7. (Déva); Bajon: *OT* 1515. III. 27.; Kolozsvár: *OT* 1515. V. 14.; vö. még: *OT* 1514. XII. 4.; 1520. VII. 1.; 1515. III. 3.; IV. 5.; 1518. XII. 14. és 1526. III. 23. – Az elhurcolt javak leírása: Bajon: *OT* 1514. VIII. 22.; Várday püspök 6 márkája: *OT* 1515. II. 22.; Sayczlich megbízatása: *OT* 1514. VI. 21. (Szikszó); Olasz Mihály: *OT* 1514. VIII. 1.; a simándiak zsákmánya: *OT* 1516. XI. 12. – Arad: *OT* 1515. XI. 25. – A nők elleni erőszakról: *Márki S., Dósa* 477. l. – Tolna kifosztása: *OT* 1517. VIII. 17.; Máté pap: *OT* 1520. I. 29.; Brandenburgi kirabolt jobbágyai: *OT* 1514. IX. 2. – *Márki S.* a parasztok kegyetlenségéről szóló hírekről: *Dósa* 475. l. – A parasztok embersége: *Székely Gy., Ideológia* 492. kk. l. – A megölt nemesekről l. az eddigi fejezeteket, ill. Várday jobbágyaira: *OT* 1517. III. 15.; a szerémi kanonokok: *OT* 1514. VII. 9. előtt; Perényi István: *OT* 1526. II. 5.; más példák: *OT* 1515. X. 27.; 1516. XI. 5.; 1518. XII. 27.; 1519. V. 31. és 1524. XII. 22. – Csögi Albert halála: *OT* 1518. XII. 14. – Oláh Miklós formulája: *OT* kelet nélk. (1514.). – Az oklevelek megsemmisítéséről: *Székely Gy., Ideológia* 504. l. – Torockószentgyörgy esete: *OT* 1516. XI. 9. és *Márki S., Dósa* 447. l. – Adatok oklevelek megsemmisítéséről: *OT* 1514. X. 4.; XI. 19.; XI. 24.; XII. 4.; 1515. IX. 15.; X. 19.; 1516. I. 5.; V. 17.; VI. 16.; VIII. 23–24.; X. 9.; X. 28.; 1519. X. 30.; 1520. VI. 11.; 1526. IV. 30.; 1527. V. 10. stb. – Az adómegtagadásról és a vámok elleni harcról általában: *Székely Gy., Ideológia* 479. kk. l. – Bakócz rendeletei: *OT* 1514. V. 15. és V. 24. – Mészáros és Kecskés levele: *OT* kelet nélkül. – A vámokról: u. o. és *Taurinus* I. 459–562 s. ill. IV. 185. kk. s. – A királyhűségről: *Márki S., Dósa* 479. kk. l.; *Székely Gy., Ideológia; Nemzet, haza, honvédelem (Bácskay V.).* – A „ceglédi kiáltvány": *OT*

kelet nélkül. (1514. VI. 20. körül, Cegléd). – Nagy A. szavai: *Verancsics*nál 8. l.; vö. még a *Wunderzaichent* és az azt követő olasz forrásokat. – A szabadságra törekvés és a nemesség kiirtásának szándékát már *Márki S.*, is elemezte *(Dósa* 477. kk. l.), összefoglalóan l. *Székely Gy., Ideológia; Bácskai V., Mezőváros* 136. kk. l. – A libertas fogalom legújabb értelmezése, a székely joggal való összevetés: *Szűcs J., Referátum;* vö. még *OT* 1520. VII. 1. és *Sanuto* 279–80. l. – A kényszertoborzásról: *Székely Gy., Ideológia* 490. és 497. l. – A nemesek oldalán magukat kitüntető parasztok: *OT* 1514. XI. 30. és 1520. V. 29. – Az erdélyi toborzás: *OT* 1514. VI. 9. (Déva). – A kislétai párbeszéd: *OT* 1520. I. 29. – A keresztes háború ideológiájának forrásairól: *Szűcs J., Referátum.* – A ferencesek utánpótlási bázisairól, központjaikról: *Karácsonyi J., Ferencrend; Fügedi E., Koldulórendek.*

4. *Parasztháború és haladás*

A parasztháború értékeléséről: *Szűcs J., A nemzet historikuma* 108. kk. l. – A felvidéki városok lázadozása: *Márki S., Dósa* 234. kk. l.; *Magyarország története* 151. l. – Székely János mozgalmára: *Márki S., Dósa* 34. kk.; *OT* 1514. VII. 10. és 1520. VI. 27.

5. *A felkelés és a jobbágyok sorsának alakulása*

Várday János jobbágyai szegénységéről: *OT* 1517. III. 15. – Hogykai László zsarolásai: *OT* 1524. XII. 22. – Drágffy 1522-i ügye: *OT* 1522. V. 7. – Bátmonostor: *OT* 1517. III. 15. – A temesi Monostor: *OT* 1520. VII. 1. stb. – Kerecseny 10 dénáros adóssága: *OT* 1515. IX. 30. – Palatka kártérítése: *OT* 1516. III. 3. – Radna 28 Ft-ja: *OT* 1515. III. 5. – Donát falu 50 Ft-ja: *OT* 1515. XI. 26. – Követelések a monostori uradalomtól: *OT* 1516. II. 29. – Derzsi László iratai: *OT* 1516. I. 9. – A Tolnát ért kár: *OT* 1517. VIII. 17. – Perényi Gábor pénze: *OT* 1516. II. 11. – A Várday-uradalmak jóvátételi ügyei: *OT* 1517. január–márciusi iratok. – Bancsai Imre 200 Ft-ja: *OT* 1516. XI. 23. – Vásárhelyi 16. Ft-ja: *OT* 1517. I. 26. – Gazdag jobbágyok 1514 után: *OT* 1515. XI. 25. és 1517. II. 9. – Fejlődő mezővárosok 1514 után: *Szakály F., Tolna; Szakály F., Kontinuitätsfrage; Kubinyi, A., Türkenkriege.* – A költözést eltiltó törvények utólagos érvényesüléséről l.: *Varga J., Jobbágyrendszer.* – 1514. tragikus visszahatása az ország helyzetére a törvények révén: *Szűcs J. A nemzet* 108. l.

6. *1514-től Mohácsig*

1514 és Mohács összefüggésére: *Márki S., Dósa* 516. l.; *Molnár E., A magyar társadalom* 366. l.; *Elekes L., A középkori* 289. l.; *Székely Gy., A török hódítók* 143. l. – A legendák: *Szerémi* 72. l.; *Verancsics* 12. kk. l.; *Ferences legenda.* – Zarándoklat Dózsa halála helyéhez: *Márki S., Dósa* 483. l. – Európa politikája 1514 után: l. az első fejezet megfelelő részének jegyzeteit.

AZ IRODALOMJEGYZÉKBEN HASZNÁLT RÖVIDÍTÉSEK

Acsády I., Birtokviszonyok = Acsády Ignác: Régi magyar birtokviszonyok. 1494–1598. Budapest, 1894. (Ért. XVI. 3.)
Acsády I., Végváraink = Acsády Ignác: Végváraink és költségeik a XVI. és XVII. században. Hadtörténeti Közlemények, 1888.
Acta Tomiciana = Epistole, legationes, responsa Sigismundi I. Regis Polonie ... per Stanislaum Górski ... collecte ... Acta Tomiciana. I–XVI. Posnaniae–Wratislaviae–Cracoviae, 1852–1961.
Acton, Lectures = Lord Acton: Lectures on a modern History. New York, 1961.
Archiv Český = Archív Český ... I–XXXVII. Redigit Fr. Palacky, J. Kalousek, G. Friedrich. Praha, 1840–1944.
Bácskai V., Mezőváros = Bácskai Vera: Magyar mezővárosok a XV. században. Budapest, 1965. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 37.)
Baczkowski, Kr. kézirat = Krzysztof Baczkowski: Geneza zjazdu wiedeńskiego 1515. r. Krakkó, 1970. Kézirat a krakkói Jagelló Egyetem Archívumában.
Barbaro = Daniel Barbaro: Storia Veneziana 1512–1515. A vonatkozó részeket közli: Karácsonyi János, Egykorú tudósítások a pórlázadásról. Történelmi Tár. 1891.
Barta G., Gritti = Barta Gábor: Ludovicus Gritti magyar kormányzósága. Történelmi Szemle: 1971/3–4. sz.
Barta–Szakály, Dózsa népe = Barta Gábor–Szakály Ferenc: Dózsa népe és a magyar társadalom. Társadalmi Szemle, 1972/6. sz.
Bártfa város ltára. = Bártfa (Bardejov) város levéltára. Csehszlovákia.
Bartholinus = Odeporicon idest Itinerarium reverendissimi ... domini Matthei Sancti Angeli Cardinalis Gursensis coadjutoris Saltzburgensis Generalisque Imperii ... per Richardum Bartholinum Perusinum edita. Viennae 1515.
Bécsi Névtelen = A bécsi volt udvari könyvtár kézirattárában 14527. szám alatt őrzött kézirat, közölte Kluch János: Adalék az 1514-iki pórlázadáshoz ... Történelmi Tár. 1905.

Bélay V., Máramaros = Bélay Vilmos: Máramaros megye társadalma és nemzetiségei. A megye betelepülésétől a XVIII. század elejéig. Budapest, 1943. (Település- és népiségtörténeti értekezések. 7.).
Benczédi Székely I. = Benczédi Székely István: Chronika ez világnac yeles dolgairól. Cracoviae, 1559.
A. Berger, Urkunden = A. Berger: Urkunden-Regesten aus dem alten Bistritzer Archive von 1491 bis 1516. II. Teil. (Aus dem Program des evang. Obergymnasiums . . . zu Bistritz) 1894.
I. Bernays, Die Diplomatie = Isaac Bernays: Die Diplomatie um 1500. Historische Zeitschrift. 138. (1928.).
Betinus = Mircse J.: Két érdekes okmány a milánói királyi levéltárból. Betinus de Comitibus pápai követ jelentése. Magyar Történelmi Tár. XIII.
Bogáti Fazekas M., = Bogáti Fazekas Miklós: Az oetoedik része Mattyas király dolgainac mind halalaig. Kolozsvár, 1577.
Bónis Gy., Hübériség = Bónis György: Hübériség és rendiség a középkori magyar jogban. Kolozsvár, (1947).
Bónis Gy., Jogtudó értelmiség = Bónis György: Jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Budapest, 1971.
Bónis Gy., Ständisches = György Bónis: Ständisches Finanzwesen in Ungarn im früheren XVI. Jahrhundert. Nouvelles Études Historiques. I. Budapest, 1965.
Bónis Gy., Századok = Bónis György: A személynök és bírótársai a Jagellók korában. Századok. 1969.
Borosy A., Telekkatonaság = Borosy András: A telekkatonaság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadszervezetben. Bp., 1972. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 60.).
Borovszky S., Csanád = Borovszky Samu: Csanád vármegye története 1715-ig. I–II. Budapest, 1895–97.
Borsos Sebestyén = Borsos Sebestyén: Vilagnac lett irott krónikája. 1490–1583. Mikó I., Szabó K.: Erdélyi történeti adatok I. Kolozsvár, 1855.
Bölcskey Ö., Capistranói = Bölcskey Ödön: Capistranói Szent János élete és kora II. Székesfehérvár, 1924.
Brandenburgi lt. = Müncheni Bajor Állami Levéltár, Brandenburgi cs. levéltára.. Országos Levéltár, Filmgyűjtemény a parasztháború történetéhez.
Brutus = Brutus János Mihály Magyar Históriája. 1490–1552. I. közli: Toldy Ferenc. Monumenta Hungariae Historica. Scriptores 12. Pest, 1863. *(ford.)* = Geréb-Székely 152. kk. l.
Chirtoacă, Dózsa = Pavel Chirtoacă: Dózsa György. (hely nélkül) 1946.
CJH = Corpus Juris Hungarici. (Kolozsvári S., Óvári K., Márkus D.) I. Budapest, 1899.
Csánki = Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. 1–3. és 5. köt. Budapest, 1890–1913.

Császár Z., A Stauromachia = Császár Zoltán: A Stauromachia antik és humanista forrásai. Budapest, év nélkül.
Cuspinianus = Johannes Cuspinianus: Diarium de congressu Caesaris Maximiliani et trium regum Hungariae, Bohemiae, Poloniae. Bél M.: Adparatus. Pozsony, 1753.
Cybelius = Valentinus Cybelius (Hagymási Bálint): Opusculum de laudibus et vituperio vini et aquae. Hagenau, 1517.
Decius = Decsi Baranyai János (Decius Barovius) Commentariorum de rebus Ungaricis libri qui exstant, kiadta: Toldy Ferenc, Monumenta Hung. Hist. Sciptores 17, Pest, 1856.
Densusianu = Densusianu–Jorga: Documente privitore la istoria Romanilor II/3. XV/1. Bucureşti 1892. 1911.
Dl. = Országos Levéltár, Mohács előtti gyűjtemény (diplomatikai gyűjtemény).
Elekes L., Hunyadi = Elekes Lajos: Hunyadi. Budapest, 1952.
Elekes L., A középkori = Elekes Lajos: A középkori magyar állam története megalapításától mohácsi bukásáig. Budapest, 1964.
Ember Gy., Külkereskedelem = Ember Győző: Magyarország külkereskedelmének történetéhez. Századok. 1961.
Engel P., Világi nagybirtok = Engel Pál: A magyar világi nagybirtok megoszlása a XV. században. Egyetemi Könyvtár Évkönyvei IV–V. köt. (1968–1971.)
Engels, Fr. A német parasztháború = Friedrich Engels: A német parasztháború: Budapest, 1949.
Eötvös J. = Eötvös József: Magyarország 1514-ben I–II. Bp., 1952. (Magyar klasszikusok)
Érszegi G., Századok = Érszegi Géza – Kenéz Győző – Solymosi László: Az 1514-es magyarországi parasztfelkelésre vonatkozó források a Zichy család levéltárában. Századok. 1972.
Esztergomi kápt, orsz. vagy *mag.* lt. = Esztergomi káptalan levéltára, Esztergom, országos levéltár, ill. magánlevéltár.
Féja G., Dózsa = Féja Géza: Dózsa György. Budapest, 1939.
Fekete Nagy A., A Petróczy cs. = Fekete Nagy Antal: A Petróczy család középkori oklevelei. Levéltári Közlemények. 1931.
Ferences krónika = Geréb–Székely 228. l. és Történelmi Tár. 1891.
Fógel J., II. Ulászló = Fógel József: II. Ulászló udvartartása. 1490–1516. Budapest, 1913.
Fraknói V., A magyar nemzet = A magyar nemzet története IV. Fraknói Vilmos: A Hunyadiak és a Jagellók kora. 1440–1526. (Budapest, 1896.)
Fraknói V., A szentszék = Fraknói Vilmos: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szent-székkel. I–III. Budapest, 1901–1903.
Fraknói V., Bakócz = Fraknói Vilmos: Erdődi Bakócz Tamás élete. Budapest, 1889. (Magyar történeti életrajzok. 14.)

Fraknói V., Werbőczi = Fraknói Vilmos: Werbőczi István életrajza. Budapest, 1899. (Magyar történeti életrajzok. 34.)
Fügedi E., Arisztokrácia = Fügedi Erik: A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása. Budapest, 1970. Történeti Statisztikai Kötetek.
Fügedi E., Külkereskedelem = Fügedi Erik: Magyarország külkereskedelme a XVI. század elején. Agrártörténeti Szemle, 1969.
Fügedi E. Telekkatonaság = Fügedi Erik: A telekkatonaság kérdése a középkorban. Statisztikatörténet. 1968.
Fügedi E., Koldulórendek = Fügedi Erik: Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. Századok, 1972/1. sz.
Geréb–Székely = A magyar parasztháborúk irodalma: 1437–1514. Összeállította és fordította Geréb László, a bevezetőt írta Székely György, Budapest, 1950.
Gyalókay J., Mohács = Mohácsi Emlékkönyv. Budapest, 1926. Gyalókay Jenő: A mohácsi csata.
Gyöngyössy G., Vitae Paulinorum = Gyöngyössy Gergely: Vitae fratrum Paulinorum. Egyetemi Könyvtár (Budapest) kézirattára, Ah. 151/c.
Hammer, Osmanisches Reich = Joseph Hammer–Purgstall: Geschichte des Osmanischen Reiches III. Pest, 1827.
H. Hauser., XVIe siècle = Henri Hauser: La modernité du XVIe siècle. Paris, 1963.
Heltai G. = Heltai Gáspár: Chronica az magyarocnac dolgairól. Kolozsvár, 1575., ill. Pest, 1854. (Újabb Nemzeti Könyvtár).
Heckenast G., Korreferátum = Heckenast Gusztáv: Az 1512–13. évi közép-európai kereskedelmi és pénzügyi válság és a magyarországi parasztháború. Korreferátum a Dózsa György születésének 500. évfordulóján 1972. szeptemberében Budapesten tartott nemzetközi történész konferencián.
Hergenröther = Josephus Hergenröther: Leonis X. pontificis maximi regesta. I. Friburgi-Brisgoviae 1884.
Hermann Zs., Habsburg–Jagelló = Hermann Zsuzsanna: Az 1515. évi Habsburg–Jagelló szerződés ... Budapest, 1961. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 21.)
History of Poland = A. Gieysztor, S. Kienewicz, A. Tazbir etc. History of Poland. Warszawa, 1968.
Holus J., A bátai apátság = Holub József: A bátai apátság Krisztus-vére ereklyéjének ábrázolásos emléke. Tolna megye múltjából. 5. füzet. Szekszárd, é. n.
Holub J., A leánynegyed = Holub József: A leánynegyedről. Turul, 1928.
Hóman–Szekfű = Hóman Bálint–Szekfű Gyula: Magyar történet.[3] II. Budapest, 1936. (A vonatkozó részeket írta Szekfű Gy.)
Horváth J., A reformáció jegyében = Horváth János: A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete.[2] Budapest, 1957.
Huber A., Ausztria története = Huber Alfonz: Ausztria története. I–III. Átdolgozta: Baróti Lajos és Pauler Gyula. Budapest, 1899–1901.

Hurmuzaki = Eudoxiu de Hurmuzaki: Documente privitoare la istoria romanilor I–XV. Bucureşti, 1876–1969.
Istvánffy = Nicolaus Isthuanffy: Regni Hungarici Historia. Colonia Agrippina 1724. *(Ford.:* Istvánffy Miklós: A magyarok történetéből. ford. Juhász László: Budapest, 1962. Monumenta Hungarica VI.)
Jakab E., Kolozsvár = Jakab Elek: Kolozsvár története: I–III. Budapest, 1870–1888.
Karácsonyi J., Ferencrend = Karácsonyi János: Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. I–II. Budapest, 1922–1924.
Károlyi ot. = A Nagykárolyi gróf Károlyi család oklevéltár. I–V. (Géresi Kálmán) Budapest, 1882–1897.
Kassai lt. Schwarzenbachiana = Kassa (Košice) város levéltára, collectio Schwarzenbachiana.
Kelényi B. O., Egy humanista = Kelényi B. Ottó: Egy magyar humanista glosszái Erasmus Adagia-jához. (Pelei Tamás). Budapest, 1939. Fővárosi Könyvtár Évkönyve.
Kovacsics–Szabó: Demográfia = Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig. Bp. 1963. Szerk. Kovacsics József, a vonatkozó részt írta Szabó István.
H. Kretschmayr., Venedig = Heinrich Kretschmayr: Geshichte von Venedig. I–II. Gotha, 1905–1920. (Allgemeine Staatengeschichte. Geschichte der europ. Staaten 35.)
Kubinyi A., Beriszló = Kubinyi András: Beriszló Péter és budai szereplése. Budapest Régiségei 20. (Bp. 1963.)
Kubinyi A., Városi fejlődés = Kubinyi András: A XV–XVIII. századi magyarországi városi fejlődés kérdéseihez. Századok, 1965.
Kubinyi A., Budai és pesti = Kubinyi András: Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban. Levéltári Közlemények. 1967.
Kubinyi A., A kincstartók = Kubinyi András: A királyi kincstartók oklevéladási működése, Mátyástól Mohácsig. Levéltári Közlemények. 1958.
Kubinyi A., Türkenkriege = A. Kubinyi: Die Auswirkungen der Türkenkriege auf die zentralen Städte Ungarns bis 1541. Grazer Forschungen zur Wirtschaft und Sozialgeschichte I. (Die Wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege. Graz, 1971.)
Lukcsics P., Az esztergomi főkáptalan = Lukcsics Pál: Az esztergomi főkáptalan a mohácsi vész idejében. Esztergom, 1927.
Magyarország tört. = Magyarország története[2] I. Budapest, 1967. (A vonatkozó részeket Székely György írta).
Mályusz E., 1514. okai = Mályusz Elemér: Az 1514. évi jobbágyháború okai. Társadalomtudomány, 1926.
Mályusz E., 1498. évi 41. tc. = Mályusz Elemér: Az 1498. évi 41. törvénycikk. Századok, 1930.

Mályusz E., Egyházi társadalom = Mályusz Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Budapest, 1971.
Mályusz E., A konstanzi zsinat = Mályusz Elemér: A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog. Bp. 1958. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 9.)
Mályusz E., Mátyás ekv. = Mátyás király emlékkönyv. Mályusz Elemér: A magyar társadalom a Hunyadiak korában. A hübériség és rendiség problémája. Budapest, 1940.
Mályusz E., Társadalmi viszonyok = Magyar Művelődéstörténet II. Mályusz Elemér: Társadalmi viszonyok 1387–1526. Budapest. é. n.
Márki S., Dósa = Márki Sándor: Dósa György. Budapest, 1913. (Magyar történeti életrajzok.)
Márki S., HK = Márki Sándor: A magyar parasztháború 1514-ben. Hadtörténeti Közlemények. 1914.
Mindszenti G. = Mindszenti Gábor naplója. Erdélyország történeti Tára (Kemény József–Kovács István) I. Kolozsvár, 1845.
Molnár E., A magyar társadalom = Molnár Erik: A magyar társadalom története az Árpádkortól Mohácsig. Budapest, 1949.
Munsterus = Sebastianus Munsterus: Cosmographia. Basel 1544.; ill.: Beschreibung aller Lande. Basel 1550.
Nemzet, haza, honvédelem = Nemzet, haza honvédelem a parasztság és a nemnemesi katonáskodó réteg gondolkodásában. Szűcs Jenő, Bácskai Vera, Komjáthy Miklós és Klaniczai Tibor hozzászólásai. Történelmi Szemle, 1963.
Oláh M., formuláskönyve = Oláh Miklós formuláskönyve. Jászó (Jasov), premontrei könyvtár. Manuscriptum N. 78.
Oppel J., Cegléd = Oppel Jenő: A parasztlázadás előjátéka Cegléden. Cegléd, 1939.
OT = Fekete Nagy Antal: Monumenta rusticorum Hungariae cruciferorum anno MDXIV insurrectorum. Redigit Géza Érszegi, Victor Kenéz, Ladislaus Solymosi. S. a. (Az általunk használt cím ideiglenes.)
Pach Zsigmond P., Agrárfejlődés = Pach Zsigmond Pál: Nyugateurópai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVIII. században. Budapest, 1963.
Panormitanus = Janus Vitalis Panormitanus: De Ungarorum cruciata facta. Közli Wenzel Gusztáv, Magyar Történelmi Tár XXIV.
Perjés G., Kézirat = Perjés Géza: Dózsa György és az 1514. évi parasztháború. Kézirat. (Időközben megjelent: Világifjúság, 1972.)
Perjés G., Zrínyi = Perjés Géza: Zrínyi Miklós és kora. Budapest, 1965.
Podmaniczky okmt. = Lukinich Imre: A podmanini Podmaniczky család okmánytára. I–III. Budapest, 1939.
Polska służba = Polska służba dyplomaticzna XVI–XVIII. w. Red.: Zbigniew Wójcik. A Wyczanski: Polska służba dyplomatyczna w latach 1506–1530.
Pozsonyi kápt. ltára = Pozsonyi káptalan levéltára. Bratislava, Štátny Slovenský

Üstredný Archív. Országos Levéltár, fotógyűjtemény a parasztháború történetéhez.
Pölnitz, Jakob Fugger = Götz Freiherr von Pölnitz: Jakob Fugger I–II. Tübingen, 1949–51.
Přehled C. D. = Přehled Československých Dějín. Díl I. (Do roku 1848.) Praha, 1958.
Runciman St. = Steve Runciman: A History of Crusades I–III. Cambridge, 1955–57.
Sabin, B. Oraşenilor = Belu Sabin: Despre participarea oraşenilor din Transilvania la rascola populara din 1514. Studii si referate privind istoria Rominei. I. Bucureşti, 1954.
Sanuto = Marino Sanuto: Diarii . . .; A vonatkozó részeket közölte: Wenzel Gusztáv, Magyar Történelmi Tár XXIV;
Schwandtner = Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini . . . I–III. cura et studio Ioannis Georgii Schwandtneri . . . Vindobonae MDCCXLVI.
S. Secule = S. Secule: Romanii in revolutia lui Gheorghe Dosa. Iaşi, 1897.
Siglerus = Mathias Bél: Adparatus ad Historiam Hungariae. Michael Siegler: Chronologia rerum Hungaricarum, Transsylvanicarum et vicinarum regionum libri duo. 65. l. Pozsony, 1735.
Soproni ot. = Házi Jenő: Sopron szabad királyi város története. I/b. Sopron 1928.
Sopron vm. ot = Nagy I.: Sopron vármegye története. Oklevéltár I–II. Sopron 1889–1891.
Szabó D., Küzdelmeink = Szabó Dezső: Küzdelmeink a nemzeti királyságért 1505–1526. Budapest, 1917.
Szabó I., A hajdúk: = Szabó István: A hajdúk 1514-ben. Századok. 1951.
Szabó I., TMPT = Szabó István: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Budapest, 1948.
Szabó I., Landwirtschaft = Szabó István: Ungarns Landwirtschaft von der Mitte des XIV. Jahrhunderts bis zu den 1530-er Jahren. Agrártörténeti Szemle, 1966. Supplementum.
Szabó I., A középkori = Szabó István: A középkori magyar falu. Budapest, 1969.
Szádeczky Kardos L., A székely nemzet. = Szádeczky Kardos Lajos: A nemes székely nemzet története és alkotmánya. Budapest, 1927.
Szakály F., Tolna = Szakály Ferenc: Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után. 1526–1566. Tanulmányok Tolna megye történetéből. 1969.
Szakály F., Mohács = Szakály Ferenc: A mohácsi csata. Kézirat.
Szakály F., Kontinuitätsfrage = Szakály Ferenc: Zur Kontinuitätsfrage der Wirtschaftsstruktur in den ungarischen Marktflecken unter der Türkenherrschaft. Grazer Forschungen zur Wirtschaft und Sozialgeschichte I. Die Wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege. Graz, 1971.
Szalay L., MT = Szalay László: Magyarország története[2] III. Pest, 1863.

Székely Gy., A huszitizmus = Székely György: A huszitizmus és a magyar nép. Századok. 1956.
Székely Gy., Tanulmányok = Tanulmányok a parasztság történetéből Magyarországon a XIV. században. Szerk. Székely György. Budapest, 1953.
Székely Gy., Vidéki termelőágak = Székely György: Vidéki termelőágak és az árukereskedelem Magyarországon a XV–XVI. században. Agrártörténeti Szemle. 1961.
Székely Gy., A török hódítók = Székely György: A török hódítók elleni védelem ügye a Dózsa-parasztháborútól Mohácsig. Századok. 1952.
Székely Gy., Gesellschaftlicher Vorgang = Székely György: Gesellschaftlicher Vorgang osteuropäischer Art zwischen Mitte des XV. Jh. und 1514. Verlust des Übersiedlungsrechtes der Leibeigenschaft in Ugarn. Otázky dějín střední a východní Europy. Hommages offerts à J. Macurek. Brno, 1971.
Székely o. = Szabó K.–Szádeczky L.: Székely oklevéltár I–V. Kolozsvár, 1890.
Szerémi = Georgii Sirmiensis epistola de perdicione Regni Hungarorum. Pest, 1857. Monumenta Hungariae Historica. Scriptores. 1. *ford.:* Szerémi György: Magyarország romlásáról. Fordította: Juhász László. Budapest, 1961. Monumenta Hungarica V.
Szmirin, Münzer = M. M. Szmirin: Münzer Tamás népi reformációja. Budapest, 1954.
Szűcs J., Várostörténeti konferencia = Szűcs Jenő: A magyar történelmi társulat várostörténeti konferenciája. Századok. 1963.
Szűcs J., Nép és nemzet = Szűcs Jenő: Nép és nemzet a középkor végén. (Valóság, 1972/6.)
Szűcs J., A nemzet historikuma = Szűcs Jenő. A nemzet historikuma és a történetszemlélet nemzeti látószöge. Budapest, 1970. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 51.
Szűcs J., Városok =Szűcs Jenő: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Budapest, 1955.
Syzűcs J., Referátum = Szűcs Jenő: A parasztháború ideológiája. Referátum az 1972. szeptemberében, Dózsa György születésének 500. évfordulójára Budapesten rendezett nemzetközi történész konferencián. Kisebb módosításokkal megjelent: Valóság, 1972/11. sz.
Takáts S., Gyalogság = Takáts Sándor: A magyar gyalogság megalakulása. Budapest, 1908.
Theiner, VMH = A. Theiner: Vetera Monumenta Historica Hungariam Sacram illustrantia II. Romae 1872.
J. Topolski, Refeudalizáció = Jan Topolski: A nagybirtok gazdaságának refeudalizálódása Közép- és Kelet-Európában (XV–XVIII. század). Világtörténet, 1970.
Trencsényi Waldapfel I., Erasmus = Trencsényi Waldapfel Imre: Erasmus és magyar barátai. Budapest, 1941.

Tripartitum = Tripartitum opus juris consuetudinarii inclyti regni Hungariae... Stephani Werbőczii. Windobonae 1517. ill. CJH.
Tubero = Ludovici Tuberonis commentariorum de temporibus suis libri. Schwandtner II. Vindobonae 1746. *ford.:* Geréb–Székely.
Varga J., Jobbágyrendszer = Varga János: Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767. Budapest, 1969.
Verancsics = Verancsics Antal összes munkái. II. Pest. 1857. Monumenta Hungariae Historica. Scriptores. 3. A Magyarországon lett dolgok emlékezete, melyek az utóbbi Lajos király születése óta estek.
Wunderzaichen = Ain grosz Wunderzaichen das do geschechen ist durch di Creütz... Augsburg 1514. Kiadta: Toldy Ferenc: Analecta Monumentorum Hungariae Historica. Pest, év nélkül. L. az *OT*-ban.
Zichy ot. = A zichi és vásonkeői gr. Zichy család idősebb ágának levéltára. I–XII. (Nagy I., Véghelyi D.) Budapest, 1872–1915.
J. V. Zinkeisen = J. V. Zinkeisen: Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa. III. Gotha, 1855.
Zsigmondkori ot. = Zsigmondkori okmánytár I–II. Kiadja: Mályusz Elemér. Budapest, 1951–1958.

SZEMÉLY- ÉS HELYNÉV MUTATÓ

Albert, erdélyi felkelő vezető 186–187, 213, 220, 250, 268–269
Albuquerque, Alfonso 17
Ali, epiroszi török 67
Almási, 1456-os keresztes vezető 14
Almási Cézár 172
Almeida, Francisco 17
Amadé István 247
Ambrus pap = l. Turkevei Ambrus
András, nyitrai polgár 48
Anjou-dinasztia 16, 44
Anna magyar királyné (Candale-i) 52
Anna hercegnő = l. Jagelló dinasztia
Aragóniai Ferdinánd 20
Arany János (költő) 110
Ártándi Pál 182
Aufruhr =l. Wunderzaichen
Azari család 171

–

Aachen 101
Abauj megye 62, 91–93, 112, 120, 127, 156–157, 165–167, 270, 289
Ábrány (Nyírábrány) 144
Abrudbánya 185, 187
Agyagfalva 65
Alatka 98
Ancona 26–27
Anyavára 154, 157, 269, 285
Apáti (Szatmár m.) 177, 266
Apáti (Apatin) 149–150, 210, 225, 266
Apátfalva 72–73, 83, 87, 96, 99–100, 131, 139, 142, 197, 214
Arad megye 109, 203, 253, 255, 270
Arad mezőváros 82, 84, 97, 104, 131, 136
Arany (Bács m.) 266
Aranyas 266
Aszaló 62, 91, 112, 269
Azóv 17

Bácskai Vera 265, 270, 273–274, 286
Bagoly Ferenc 125–126, 136, 271, 283
Bajazid, II. szultán 18–19
Bajoni család 111, 223, 279
– Benedek 182, 221
– Ferenc 111
– János 111, 221, 265
Bakócz Tamás érsek 11, 15, 18, 22, 24–28, 29–32, 39–41, 60–62, 63, 67–70, 71, 73–75, 76–78, 80, 82, 88–94, 97, 101, 115–116, 122, 124–125, 141, 161, 165, 184, 224, 228–230, 231, 245–246, 253, 256, 259, 278, 282, 295
Baksa György, krasznai 181
Balassa család, gyarmati 39
Balázsfalvi család 187
Balika Bálint, németi 143
Bálint szíjgyártó (Zágráb) 213
Balogh István deák 82–84, 100, 219, 269
Bán György, bekényi 173
Banckwr, Melchior 277–278
Bancsai Imre kanonok 153, 257, 292
Bánffy család, lindvai 203
– Jakab 149–150, 203, 208–210
Bánffy család, losonci 181–182, 249
– András 182
– János 181–182, 189–191
– Péter 182
Barbaro, Daniel 129, 154, 157, 159–160
Barbo, Marco, bíboros 15
Barilovics Miklós, goricai 52, 175–176, 220, 249, 256
Barlabássy Lénárt 65, 184, 186, 189, 247
Barlay Balázs 30
Baroch György, németi 97

Bartholinus, Riccardus 30, 75, 129, 169, 201, 210, 277
Bartus János 173
Báthori István, ecsedi, temesi ispán 31, 62, 68–69, 80, 83–87, 108, 118, 120, 123, 131, 133–134, 138–141, 156, 162, 164, 192–194, 200, 204, 228, 260, 262, 279
Báthori család, somlyói 249
– András 177, 220–221, 255
– György 177
– István 177, 181, 189
– István erdélyi fejedelem 277
– János 50
Báthori János, szaniszlófi 167, 181, 254
Batthyány Ferenc 158, 160
Bazsó János, csabi 51
Bebek János, pelsőci 120, 123, 126–130, 164, 166–167
– László 167
Bécsi Névtelen 75, 137, 159, 190–191, 202, 277
Bekcsi család, szántói 181
Beke Pál, bekényi 173
Bekényi Fábián 172
Békés János 144, 257, 290
Bellyéni Albert 57, 79
Belsey Mihály, dobszai 249
Benedek gersei plébános 93
Benedek solymosi porkoláb 105
Beriszló Péter 18, 30, 31, 68–69, 73, 80, 102, 123, 141, 162, 212, 228–229, 234, 245–246, 255, 259, 261
Bernát egri kanonok 162
Bertalan münsterbergi herceg 121, 123, 162, 226–227
Berthalom Gergely 129, 221
Bertóthy Szaniszló 248
Besenyői család 165
Bessenyey Bernát, dobokai 186
Betinus de Comitibus 277, 282
Bodó Ferenc, györgyi 154
Bodó István, szegedi 50
Bodó Miklós (Lippa) 101–103, 250–251, 258
Bódy család 165
Bogáti Arnold fia Salamon 51
Bogdán moldvai vajda 80, 190
Bogdányi István 180
Boldogasszonyfalvi Ferenc prépost 156
Bolyári Pál 154
Bona Sforza, lengyel királyné 22
Bondor Lukács 48
Bonzagno di Reggio, Gian 169–170
Bor Lénárt 166
Borbás pap, keresztes vezető 148–149, 151–152, 269
Bornemisza János 39, 116–117, 122, 129–130, 147, 149, 152–153, 157–161, 164–166, 169–170, 219, 225, 261
Borsos Sebestyén 277
Borsvai András 253
Borsvai Péter, himi 172
Brandenburgi György = l. Hohenzollern dinasztia
Brankovics György despota 12
– János despota 148
Brutus (Gian Michele Bruto) 30, 71, 99, 112, 123, 128, 140, 149–150, 159–160, 169, 182–183, 200–202, 204, 214, 216, 263–264, 274–278, 282–283
Bruz Mátyás 202
Burkai András 48
–
Bács megye, Bácska 31, 62, 69, 90, 107, 109, 142–143, 146–147, 150–153, 164, 170, 196, 198–199, 205–206, 208–211, 219, 225, 254, 283, 289, 292
Bács vára 61–62, 108–109, 142, 146, 148–152
Bácsaranyos 177
Baja 153–154, 266, 291
Bajon (Biharnagybajom) 111, 290
Báka 177
Bakonybél 48
Bakonyszentiván 48
Baksafalva 108, 146–147, 151–152
Bálványosvár 187
Bánhegyes 86–87, 247, 270
Bánmonostor 107–108, 266
Baráti 129, 265
Bars megye 129, 221, 223, 265
Bártfa 121, 126–127, 129, 163, 167–168, 172, 227
Basel 16
Báta 12, 153, 266, 280, 291
Bátmonostor 153–154, 183, 257, 266, 288, 291–292
Bátor (Nyírbátor) 177–178, 180–181, 266, 291
Battonya 87, 266
Bécs 16, 74, 162, 259, 261
Becse 144–145, 147, 152
Becskerek (Becsőkereke, Nagybecskerek) 107, 109, 144–145, 266
Béga folyó 138–139
Békés megye 61, 75, 79, 89, 98, 190, 199
Békés mezőváros 71–72, 75–76, 80, 82, 84, 88, 266, 269
Belényes 182
Belid 48
Belső Szolnok megye 186, 266
Bereg megye 172, 237, 252, 254
Beszterce (Erdély) 185–187, 213, 220, 247, 250, 268
Besztercebánya 79, 165, 168
Bihar megye 61, 93–94, 107,

110–114, 136, 181–184, 186, 190–191, 198, 205, 206–208, 252, 253, 265, 270, 289
Bihar mezőváros 183, 207–208, 218, 225, 266, 285
Bodrog folyó 127
Bodrog megye 90–91, 148, 152, 219, 253–254, 256–257, 266, 281, 292
Bogdány 177
Bologna 16, 26
Bolt 177–180, 266
Borsod falu (Bácska) 266
Borsod megye 49, 127
Bourges 16
Brassó 64, 133, 190, 191
Breznóbánya 79
Buda 29–31, 50, 61, 67–68, 70, 72, 75, 77, 79, 80, 86, 87, 89, 90, 93–95, 96, 98, 101–102, 111, 114–119, 122–123, 126, 129, 140, 147, 149–150, 153, 156–159, 161–163, 165, 170, 190, 193, 197, 201, 206, 213–214, 216–218, 219, 221, 226–230, 231, 244, 253, 271, 279, 282–83

Callixtus, III. pápa 13
Carvajal bíboros 13–14
Cesarini, Giuliano, legátus 12
Cuspinianus, Johannes 278
Czibak Imre 182
Czobor család, coborszentmihályi 153
Czudar család 39
Csupros Máté 173
Csaholy Ferenc püspök 99
Csáky család 143, 223
– Demeter 166
– János 223
– László 143
– Mihály 223
– Miklós püspök 67, 83, 85–87, 99, 110, 117, 124, 131, 198, 281
Csató András, csatóházai 172
Cseh család, martonfalvai 99
Cseh János 257
Cserna Balázs 48
Csicseri család 171
Csobády János, dobszai 249
– Sebestyén 168
Csóka Benedek, szentlászlói 153
Csomafáy Péter 180
Csomay Benedek 174
Csögi Albert 181, 255–256, 288
Csucsi vajda (Solymos) 103–105, 259
–
Cabaj 170
Cegléd 72, 74, 112–113, 157, 167, 199, 266, 269, 271, 273–274, 277–279, 283–284, 293
Chiosz 17
Csák vára 143
Csála (Csálya) 97
Csaldirin 295
Csanád megye 98, 109, 143, 253–254, 256, 291
Csanád mezőváros 82–83, 85, 86, 98–101, 110, 141–142, 149, 183
Csanádpalota 84
Csap 176
Császár 181, 265, 291
Csepreg 155
Cseri 143
Cserőd (Csörög) 107–108, 266
Csicsva 172
Csitár 48
Csongrád megye 253–254, 291
Csopak 48
Csög 181, 255, 281, 290
Csütörtökhely 248

Dal János, bátori 291
Dénes mester, kanonok (Arad) 97
Dernschwam, Hans 261
Dersy Benedek 186, 220
Derzsi László 181, 291
Désházi István 181
Dési János, temeshelyi 186
Dézsi Balázs 61
Dobay Demeter 177
Dóczy család, nagylucsei 98, 100, 121, 131, 163
– Ferenc 79, 119, 254
– György 86–87, 281
Dóczy János, szegi 253–254
Dolhai Ferenc 175, 220
– Péterné 175, 220
Dózsa (Székely) Gergely 103, 131, 133–134, 157–160, 167, 196, 203, 205, 216–217, 269, 279
Dózsa (Székely) György 63–70, 71–77, 80–88, 90, 93, 96–100, 102, 106, 107, 109–112, 114–115, 122, 130–132, 134–137, 139–145, 146–147, 152, 157, 164, 167, 169–170, 183, 184–185, 190, 193–194, 196–210, 214–217, 218, 244, 260, 263, 267–269, 271–278, 280–285, 287, 296
Drágffy János, bélteki 129–130, 165, 169, 187, 189–190, 223, 254, 290–291
Dsem török herceg 18, 21–22
–
Dalmácia 11, 30–31, 39, 60, 70–71, 228, 231
Dálnok 64–66
Debrecen 128, 171, 293
Debrő 129–139, 154, 157, 163, 165–166, 169, 225
Derecske 221, 265
Derzs (Ders) 148, 150–152
Dés 186, 221, 250, 255, 266. 268–269, 271
Déva 72, 130, 133–134, 184–185, 192–194
Dévaványa 74, 269

Dévény 226
Dijon 21
Diósgyőr 167
Doboka megye 186, 252–253, 266, 293
Dobos (Nagydobos) 177, 266
Dombó 107–108
Donát, Donáttornya 98, 131, 254, 291
Dráva folyó 110, 138
Dubica 31
Duna folyam 82, 90–91, 107–110, 117, 128, 133, 138–139, 143, 146–149, 151–154, 157–158, 165, 183, 212

Egri Mihály 173
Egyed fia Jakab 50
Elekes Lajos 273
Engelbrekt Engelbrektson 9
Enyiszkei Zsigmond 253
Eötvös József (író) 112, 116
Erazmus (Rotterdami) 22, 64
Erdélyi család, somkereki 186
Erdőd bég 67
Ernuszth Ferenc, csáktornyai 119
– János 35, 119
Estei Hippolit (Hyppolit d'Este) 26, 132, 169, 245
Esztáry család 181
Etpertito, Petrus Nittel de 40
–
Eger patak 169
Eger 74, 113, 127–130, 136, 165, 169–170, 177, 181, 196–199, 225, 289
Egyházaskarmacs 51
Elefánt 48
Enyed = l. Nagyenyed
Enyicke 92
Eperjes 121, 127, 129, 163, 168, 255
Erdély 11, 40, 51, 61, 63, 68, 76, 79, 133, 141, 164, 176, 181–185, 187–193, 196, 199–201, 203, 207, 213, 220, 225, 229, 259, 266, 269–271, 285, 288, 292
Erdőd 177
Eszék 120
Esztergom 11, 25, 29, 48, 71, 80, 122, 129, 162, 223, 224, 230

Fábián zádorlaki várnagy 100, 280
Farkas László, hásságyi 253
– János 253
Fekete Mihály 254
Ferdinánd, I. = l. Habsburg dinasztia
Ferenc, I. francia király 296
Fladnyczer Vid 156
Fodis Tamás 187
Fóris lippai alvárnagy 103–104
Forster György 48
Frangepán Bernát 162
– Gergely érsek 108–109, 146, 228, 259, 262
– Kristóf 69, 162
Fraknói Vilmos 264, 271
Frigyes nápolyi király 22
Frigyes, III. = l. Habsburg dinasztia
Fugger bankház 28, 259–262
Fülpösi család 177
–
Fábiánfalva 48
Falkos 48
Farnaspatak 52
Fehérgyarmat (Gyarmat) 177, 266
Fehér megye (Alsó-Fehér) 187, 189
Fejér megye 91, 154
Fejéregyháza 98
Ferenc-csatorna 148
Fogaras 218
Frankfurt 13
Futak 107–109, 130, 266

Gáltői János 187
Garai család 39
Glésán Miklós 182
Gombor Lőrinc, rákosi 253
Gosztonyi János püspök 212
Gritti, Ludovicus 52
Gyakfalvi István pap 172–173
Gyöngyösi Gergely 113
György deák (Máramarossziget) 175
György falkosi jobbágy 48
György hántai plébános 156, 211–212
Györki Zsigmond 97
–
Galac (Torda megye) 187
Galambóc 17
Gara 266, 291
Gdańsk 43
Gencs 177, 220
Geszteréd 180, 266
Gorica 52
Gömör megye 48, 168
Gönc 125, 266
Görgény 186
Gubacs 129, 147, 149, 156–159, 163, 169, 183, 214, 225
Guinegate 21
Gyalu 186, 189–190
Győr megye 156, 211, 280
Győr város 101, 156, 212, 251
Gyula 55, 61, 72, 79, 82, 84, 87, 93, 131–132, 136, 249
Gyulafehérvár 27, 64, 185, 189, 191, 193
Gyulaháza 177, 266
Gyüre 177, 266

Habsburg dinasztia 17, 39, 156, 259–261
– Ferdinánd, I. magyar király 248, 260
– Frigyes, III. császár 12, 18
– Károly, V. császár 260, 296

– László, V. király 12–13
– Miksa, I. császár 18, 20, 60, 69, 162–163, 201, 206, 226, 228, 259–261, 296
– Mária magyar királyné 163, 260
Hagymássy család, beregszói 143
Hagyó Albert 173
Hajnal István, simándi 100
Halábori János deák 172
Hangácsi Albert püspök 99
Haraszti Ferenc 97, 131
Hatházi Balázs 179
Hédervári Ferenc 154
Hedvig tescheni hercegnő 171
Heltai Gáspár 192
Hencelffy István 79
Hencselőci család 171
Henrik, VII. angol király 20
Henrik mester kassai prédikátor 93
Herendi Miklós 79
Herpay Pálné 180
Heteley Mihály 79, 92
Hetényi család 173
Hogyka Benedek 281
Hogykai László 256, 290
Hohenzollern dinasztia 39
– Albert nagymester 39
– Brandenburgi György 39, 55, 82, 86–87, 97, 101–102, 105, 131–133, 143–144, 213, 221–222, 247, 249, 251, 253–257, 258–259, 261, 280, 284, 290–291
– Brandenburgi Frigyes 226
– Brandenburgi Kázmér 226
Homonnai (Drugeth) család 172
– János 166, 172
Hradissini Jeromos 266
Hrussóczy Mihály 227
Hunyadi dinasztia 11, 36, 38, 131–132
– János 12, 13–15, 28, 38, 138
– Korvin János 18, 35, 101
– Mátyás, I. magyar király 15, 17, 18, 21, 23, 33–34, 35–38, 39, 42, 54, 56, 58, 156
Husz János 60, 278

–

Hainburg 226
Hajós 153
Hájszentlőrinc 148, 150–153, 219, 266
Halászfalva 34
Hánta 156, 211–212, 256
Hatvan 166, 170
Hegye (Egepuszta) 72
Hernád folyó 112
Hetény 173
Heves megye 61, 79, 118, 127–128, 142, 165–166, 168–169, 213, 244–245, 256, 270
Heves mezőváros 157, 165, 169–170
Hidvég 254, 256
Hodász 181, 256, 291
Homonna 172
Hont megye 61, 79, 118, 124, 127, 129, 221
Horvátország és Szlavónia 11, 30–31, 52, 213, 228, 229, 231, 234
Hosszúaszó 194
Hosszúmező 174–175, 220, 266
Hunyad megye 97, 192
Huszt 52, 174, 266

Illés tolcsvai plébános 62, 92, 124
Ince, VIII. pápa 18
Ispán Gál 98, 132, 249
István, naszádos vajda 148, 152–53
István, ötvös (Zágráb) 213
Istvánffy Miklós 29–31, 61, 63–67, 70–71, 77, 82–83, 86, 93, 99, 111–113, 118, 122, 139–140, 141–142, 149–150, 158–160, 182–183, 190, 193–194, 200–205, 208–210, 212, 215–216, 264, 278, 289
Iván, III. nagyfejedelem 22
Izsákfalvi bernát 251

–

Iregd 194
Isaszeg 159

Jagelló dinasztia 22, 33–34, 39, 43, 225, 259–260
– Anna hercegnő, majd királyné 259–260
– Kázmér, IV. lengyel király 22
– János Albert lengyel király 23
– Lajos, II. magyar király 29, 39, 72, 90, 99, 131, 143, 163, 215, 247, 254–256, 259, 261
– Ulászló, I. magyar király 12
– Ulászló, II. magyar király 18, 23, 26, 29–31, 34, 35–39, 41, 52, 55, 60, 62, 63, 66–68, 70–71, 75, 79–80, 88–91, 105–106, 108, 111, 116–118, 119– 122, 127, 129, 131, 145, 147, 155, 157–158, 161–164, 168, 172, 175, 183, 190, 193, 201–202, 206–207, 215, 221–222, 224, 225–227, 229, 230–234, 247, 250, 255–256, 259–261, 278, 283, 289
– Zsigmond, I. lengyel király 22, 27, 39, 60, 162–163, 259–260
Jaksics család 84, 139
– Ilona 148
János Albert = l. Jagelló dinasztia
János, csitári hospes 48
János, dán király 22

János, a győri püspök katonája 212
János (Szaniszló), lippai deák 103–106
János mester, kassai plébános 93
János, nyírbátori varga 178
Jankaffy Máté 186
Jeromos kántor (Körösszeg) 110
Jovius (Paolo Giovio) 99, 140, 159–160, 201–202, 204, 216, 229, 277
Józsa István 186, 203, 218, 220
Julius, II. pápa 24–25
–
Jajca 17, 234
Jeruzsálem 11

Kakasfalvi Dávid 253
Kakati Mihály, deák 257
Kakukk Ferenc 125–126
Kállay család, nagykállói 178
– Kiskállay Vitéz János 178, 252
Kalmár András 188
Kanizsai János 155, 220
Kapisztrán (Giovanni da Capistrano) 13–15, 28
Kaplony nemzetség 177
Kardos Gergely 98
– Albert 98
Karmacsi Mihály 51
Károly, V. = l. Habsburg dinasztia
Károly, VIII. francia király 20–21
Károlyi család, nagykárolyi 177
Kassay Péter 178
Kasztíliai Izabella 20
Kasztrióta György (Szkander bég) 12
Kázmér, IV. = l. Jagelló dinasztia
Kecskés Tamás 62, 91–92, 112, 124, 269, 271, 278–279, 282
Kellemesi Imre 253
Kenderesi Mihály, gyáli 79
Kendy György 253
Kerepeci Bálint 48
– János 48
Keresztély, II. dán király 22
Kerey Simon 144
Kermes hadnagy 173, 252
Kinizsi Pál 18, 34, 35, 56, 138, 215
Király Balázs 173
Kis jobbágy-család, Bánhegyes 267
– Bálint 86–87
– Gergely 86–87, 221, 239, 267
– Domonkos 86–87, 270
– István 86–87
– Lőrinc 86–87
Kis János, solymosi katona 105
Kis Lőrinc, miskolci cívis 48
Kiskállay Vitéz János = l. Kállay család
Kismarjai Lukács 203
Kolin család, grancsi 168
Kornélházai János 51
Kornis János, ruszkai 154
Kórógyi család 39
– János 14
Korvin János = l. Hunyadi dinasztia
Königsfeld 101
Kövér család, velezdi 171
Kőváry László 64
Kun Lukács 97, 269, 280, 293
Kuppy (Ruppy), kereskedő 93–94
Künisch Mátyás, káplán 83, 87, 91, 101–106, 250–251, 258–259, 280
Kristóf, Brandenburgi György szolgája 216

Kajla 187
Kálló (Nagykálló) 181, 266
Kalocsa 61–62, 91, 109, 142, 149–150, 153–154, 210, 257, 266, 269, 292
Kamanc, Kamonc 108, 146, 150–153, 198, 266
Kamut 98
Kápolna 113
Kapos mezőváros 172, 266
Karánsebes 133–134, 160
Karász 177, 266
Karom 107–108, 266
Kassa 61–62, 86, 91–93, 117, 120–121, 124–129, 130, 136, 163, 165–168, 170, 188, 223, 271, 278
Katmár 266
Kecskemét 266
Kecskésvár 187
Kenderes 219
Kenese 49
Kengyel 72, 74, 183, 221, 266, 269
Kerecseny 172, 254, 291
Kerepec 48
Kérsemjén 177
Késmárk 171
Kisdobos 177
Kisfalud 48
Kisléta 179, 285
Kisnamény 177
Kispál 48
Kisszeben 127
Klagenfurt 18
Knin 31, 70–72
Konstantinápoly (Sztambul) 11, 12, 14, 17, 30–33, 72, 74–75, 90
Kolozs megye 186, 252, 255
Kolozsmonostor 58
Kolozsvár 175, 182, 188–191, 192, 206, 218, 225, 255, 279
Koron 17
Korpona 226–227
Kölesér 110, 183, 221, 266, 269
Körmöcbánya 79, 119, 165, 168
Körösbánya 97, 130, 184, 187, 279
Körös folyó 18, 72
Körösszeg (Keresszeg, Ke-

resztszeg) 110–113, 183, 221, 266
Közép-Szolnok megye 181, 223, 252, 254–255, 281
Kutna Hora 23
Krainburg 18
Krakkó 43, 60, 269–270
Krassó megye 133, 186
Kraszna megye 181–182

Lajos, II. = l. Jagelló dinasztia
Lajos, XI. francia király 20
Lajos, XII. francia király 21
Laskai Osvát 58, 286
Laskody János 176
László, V. = l. Habsburg dinasztia
Lasztóczi Benedek 172
Lázár András 65, 190
Legéndi család 128
Leó, X. pápa (Giovanni Medici bíboros) 11, 23, 25–27, 77, 91, 162, 224
Lóránt Miklós 176
Loredano, Leonardo 229
Lósi Belid mester 48
Losonczy Zsigmond 126, 249
Lőrinc, Dózsa kovácsa 215
Lőrinc, Báthori István káplánja 84
Lőrinc pap (Bihar megye) 94, 110–114, 181–183, 188, 191, 196, 206–208, 210–218, 225, 244, 255, 269
Lőrinc pap, ceglédi plébános 112–113, 142, 149–150, 159–160, 203, 205, 208–210, 269
Lőrinc, pálos szerzetes 113
Lőrinc pap (Békés megye) 82
Lőrinc, székesfehérvári prépost 154
Ludasi család 165
Lukács pap 97
Lukács vitéz 86–87
Luther Márton 296

Lád 48
Ladamóc 171
Lelesz 172
Lepanto 17
Leszbosz 17
Lippa 73, 87, 91, 100–106, 107, 131, 133–134, 140, 157, 160, 185, 194, 207, 258, 266, 270, 279, 293
Lőcse 127
Lugos 82

Macchiavelli, Niccoló 19
Majádi család 181
Makrai család 180
Mályusz Elemér 265
Mária királyné = l. Habsburg dinasztia
Márki Sándor 64–65, 71–72, 87, 94, 98, 101, 112, 116, 122, 142, 146, 149–150, 155, 169, 182–183, 185, 190, 194, 207, 210, 216–217, 264, 266, 271–272, 274, 277–278, 281, 293
Márton pap (Eger) 128
Márton, kalocsai kanonok 18, 26
Máté Pál 179
Máté pap (Szabolcs megye) 177–180, 252, 266–269, 280, 285
Mátyás, I. = l. Hunyadi dinasztia
Medici, Giovanni = l. Leó, X. pápa
Megyeri család 171
Menenius Agrippa 276
Merész Károly burgundi herceg 20
Mészáros Lőrinc 62, 91–92, 112–113, 124, 266, 269, 271, 278–279, 282
Mihály barát (Szerémség) 211
Mihály, csáki várnagy 143
Mihály, köleséri pap 110
Miklós deák, körösszegi tanító 110
Miklós, V. pápa 12–13
Miklós, vicai jobbágy 48
Miksa, I. = l. Habsburg dinasztia
Mindszenti Gábor 64
Miske Miklós, bagói 252
Mohamed, II. szultán 21
Molnár Erik 197, 265
Móré László, csulai 158, 160
Moro, Lodovico 22
Moróchelyi Pál 48
Morócza Benedek 48
Mykolas, udvaronc 122

Mada 177, 266
Madaras, Madarasmező 219
Majád 181
Makfalva 64–65
Maklár 169
Makó 142
Makra 180
Máramaros megye 52, 172, 174–176, 186, 220, 237, 249, 256, 266, 268, 271
Máramarossziget, Sziget 175–176
Maros folyó 83, 94, 96–98, 100–102, 107, 110, 128, 131, 133–135, 154, 165, 171, 184–185, 190, 194, 200, 250
Maros-szék 64–65
Matisháza 254, 266
Matolcs 177, 266
Mátraverebély 128
Medgyes 65, 133, 184
Medve 213, 256
Megyaszó 62, 91, 112–113, 266, 269
Mezőtúr = l. Túr
Milkó 26
Miske 179, 180, 266
Miskolc 48, 127, 166–167
Modon 17
Mogyorós 48
Mohács 42, 72, 140, 158, 203, 248, 256, 262, 293, 296
Monostor (Temes megye) 131–132, 143–144, 213,

221, 254, 257, 266, 284, 290–291
Mosztonga patak 109
Munkács 219
Muzsina, Musina 189, 218

Nadaby István 98, 137
Nádasdy Tamás 52
Nagy Albert (Ugocsa megye) 57
Nagy András, bethleni 51
Nagy Antal 69, 90–91, 108–109, 146–147, 149–153, 196, 208–210, 214, 269, 277, 283
Nagy Benedek (?) 146, 149
Nagy Demeter 98
Nagy (Krupczy) Gergely 146–148
Nagy György (Nyírbátor) 178–180, 252, 266–267
Nagy Imre 180
Nagy János (Dés) 186–187, 250, 268–269
Nagy Péter 49
Nagy Radoszláv 109, 136, 142, 145, 146–147, 149, 152, 196, 199–200, 203–204, 268–269
Nagylucsei Damján 119
– László 119
Nagyszombati Márton 264
Németh János 48
Némethy Pál kanonok 253, 256
Nyakazó Balázs, szentmiklósi 98
Nagybánya 52
–
Nagyenyed (Enyed) 185, 187, 189
Nagyfalu (Szilágyság) 181–182
Nagykálló = l. Kálló
Nagykörbő 48, 51
Nagylak 72–73, 80, 83–88, 96, 98–100, 102, 106, 108, 123, 130–131, 133, 138–139, 142, 184, 197–200, 214, 266, 281
Nagypál 48
Nagyszeben = l. Szeben
Nagyszöllős 173–174, 266, 279–80,
Nagytur = l. Tur
Namény 266
Nándorfehérvár 14, 16, 18, 25, 31, 61, 66–67, 72, 82, 86, 107, 146–153, 215, 225, 260, 262, 293, 296
Náprád 177, 266
Navarin 17
Negroponte 17
Německý Brod 226
Németi 143
Nikápoly 12
Nógrád 61, 79, 118, 127–128, 166, 214
Novara 21
Nyalábvár 57, 172–174, 177, 251
Nyírbátor = l. Bátor
Nyitra mege 170
Nyitra város 48, 230

Oláh Balázs 146–149
Oláh Mihály 100
Oláh Miklós érsek 248, 281
Olasz Mihály 279
Orbonász György 257, 281
Orosz család 171
Orros (Orosz) András 86–87, 281
Országh János püspök 107–108
–
Orbásszentgyörgy 153
Odony 143
Óbuda 48
Otranto 21
Otocsác 26
Olcsva 177
Ozora 154

Pacsai család 171
Paksy család 154
– Mihály 147, 219, 260
Pál deák kerepeci jobbágy 48
Pál enyickei plébános 92–93
Pálóczi Antal 126, 172
Pályi László 111
Panormitanus, Janus Vitalis 71, 94
Pathócsy Péter 132, 192, 194, 229, 251
– Péterné 251
Páviai Bernát 40, 61
Pavlicsek 157
Pelei Tamás 64, 192
Pemflinger Márk 30, 68, 120, 227
Perényi család 57
– Ferenc püspök 182
– Gábor 57, 172–177, 220, 228, 249, 251–253, 279–280, 292
– István 121, 123, 127, 164, 166–167, 170
– Imre 73, 80, 102, 120, 122–123, 141, 156, 158, 162, 164, 228, 258, 261–262
Perényi család, karászi 177, 281
Pesti György deák, tatai 50
Péter deák, Brandenburgi Gy. gazdatisztje 143
Péter, sebesi plébános 93
Petrovics Péter 201, 203–204
Piccolomini, Aeneas Silvius (II. Pius pápa) 13, 17
Piso, Giaccomo 60
Pius, II. pápa = l. Piccolomini
Podmaniczky család, podmanini 39
– Borbála 223
– János 129, 144, 157, 223, 249
Pogány Benedek 109, 146–150, 152, 269
Pogány Zsigmond, csebi 57, 175
Polyánka István 253
Porczy András 182
Pöstyéni Gergely 94, 113–114, 183, 207

Prantner, Georg 101–106, 132, 250–251, 280
–
Paks 72
Pálca = l. Tornyospálca
Palatka 186, 253, 266, 291
Palota (Bácska) 266
Panyola 177, 266
Pápa 155, 212
Pásztó 128–130, 165, 169, 266
Pát 48
Pécs 153
Perlek 147, 149–153, 155, 208, 219, 285
Pest megye 61, 79, 118, 127, 281, 289
Pest város 50, 61, 63, 69–70, 71–74, 77–78, 82, 86, 89, 91, 93, 112–113, 114–115, 117–120, 123, 126–127, 129–130, 134–137, 141–142, 153, 156–161, 165–166, 169–170, 196–197, 199, 213, 231, 278, 285
Péterkevölgy 48
Pétervárad 107–109, 146, 148, 151–153, 266
Petneháza 177, 266
Petróc 50
Piotrików 43
Pisa 24–25
Pocsaj 111
Polgár 177, 255
Pongrác 266
Pozsony megye 248, 271
Pozsony város 212, 226–227, 261
Prága 114, 139, 142, 157, 215, 226
Radák Mihály, pocsaji 97, 253, 280
Rákóczi Dorottya 168
Rangoni, Gabriele, püspök 28
Ráskay Balázs 228
– Gáspár 154
Ravasz család, mármalomi 168
Ravazdy Péter 85–87, 221–222, 247, 249, 266, 281
Récsényi András 170
Régyi Benedek 249
– Gábor 249
Renée, francia hercegnő 260
Reszlavia Mihály 253
Rozgonyi István 166, 172
–
Ráckevi 293
Radna (Arad megye) 103
Radna város (Erdély) 187, 291
Rákosmező 160, 231, 250
Regensburg 13
Rigómező 12
Rohod 177, 266
Róma 25–28, 31, 32, 39–40, 224, 244–245

Salánky Jakab 173
Sanuto, Marino 30–31, 90, 149, 159, 217, 277
Sárkány Ambrus, ákosházi 228
Sárváry János 173, 251–252
Sayczlich, Johann 165–168, 169, 279
Schwarz Mendel 101, 227
Sebesi Tamás 253
Sforza, Bona = l. Bona Sforza
Sforza, Francesco 19
Simon modrusi püspök 19, 25, 40, 228–229
Simon pap, miskei plébános 179–180
Sitkey Gotthárd 155, 212
Sixtus, IV. pápa 15
Solymosi Péter 113
Sós Benedek, harmati 100
Sós Domonkos 155, 212–213, 269
Stek János 94
Suriano, Antonio 71, 154, 157, 229, 261
Sternberg, Ladislav 29–30
–
Saca 92, 269
Samot 248
Sándor 49
Sárháza 143
Sáros megye 118, 120–121, 123, 168, 252–253
Sáros vára 248, 258
Sárospatak 92, 124, 126, 171, 266
Sásvár 173
Sátoraljaújhely 171
Selmecbánya 79, 119, 165, 168
Semjén 181, 266
Siklós 73, 80, 91, 102, 121, 123
Sima 181, 266
Simánd 97–98, 131, 253, 266, 267, 280, 293
Solymos 84, 100–106, 107, 109, 130–131, 133, 138–140, 194, 207, 250–251, 258
Sólyom vára (Bihar megye) 182
Sólyomkő 111, 182, 191
Somló 112
Somogy megye 48
Somoskő 126
Sopron megye 155, 211, 220
Sopron város 155, 226, 271

Szablyás Gergely 173
Szabó István 265, 274
Szabó János (pozsonyi polgár) 212
Szabó János, (Sásvári) 173
Szabó Péter, zsigrai 50
Szakolyi család 139, 180
– Borbála 167
– Ferenc 180
– János 144–145, 202, 223–224, 280
– László 180
– Péter 180
Szalay László 264
Széleresi Ambrus (Schaller, Seiler) 74, 114–119, 158–160, 288
Szalkai László püspök 175
Szántai László 51
Szapolyai család 35

– Borbála 259–260
– György 161–162, 164, 168–170, 172, 196, 213, 225–226, 261
– Imre 38
– István 38
– János 31, 38–40, 64–65, 68–69, 72, 80, 82, 86, 103, 123, 132–134, 137, 140–141, 143, 145, 149, 160, 164, 171, 182–185, 189, 191–196, 198–205, 207–208, 212–213, 214, 221, 224–226, 230, 244–246, 247–248, 250–251, 258–262, 285, 295
Szatmári György püspök 29, 39, 41, 93, 117, 126, 141, 230, 245–246, 257, 259, 262
Szécsi Dénes érsek 13
Szécsy Tamás 248
Szél János, almási 172
Szelim, I. szultán 19, 31, 295
Szegedi Pál 50
Székely Benedek 176
Székely család, kisdobai 181
Székely Dózsa Gergely = l. Dózsa (Székely) Gergely
Székely Dózsa György = l. Dózsa (Székely) György
Székely György 265, 272–273, 281, 283
Székely János (Erdély) 268, 288
Székely Miklós, kövendi 201, 206
Szekfü Gyula 265, 272
Szennyesi György 179
Szél László, kakati 249
Szerémi György 71–72, 74–76, 77, 80–81, 83–88, 94, 98, 110, 112–113, 146, 149–150, 182, 192–194, 199–205, 208, 214, 216. 218, 230, 289, 295
Szeréndi Miklós 221
Szilágyi András 97
Szilágyi Mihály (Mátyás nagybátyja) 17
Szilágyi Sándor 64
Szlatinai Péter 176
Szobi Mihály 230
Szökcsey György pap 212
Szökő Sebestyén, péterfalvai 172
Szöllősy Albert 257
Szücs Jenő 157, 278–279, 283, 284, 287
Szücsné, (Miske) 179
Szür Lőrinc 62, 92, 269
–
Szabács 15, 18
Szabolcs megye 144, 164, 172, 176–177, 223, 249, 252–256, 266, 280, 290
Szakoly 144
Szalónak 156
Szalonta 110
Szamos folyó 186
Szamosszeg 177, 266
Szamosújvár 187
Szárafalva 98, 131
Szászváros 133, 184–185, 191
Szatmár megye 172, 176–177, 181, 186, 220, 252–254, 265–266, 291
Száva folyó 18, 31, 138
Szeben (Nagyszeben) 64–65, 86, 183–185, 190, 192, 251, 288
Szederkény 48
Szeged 50, 82, 99, 128, 141–142, 157, 170, 183, 184, 199, 219, 295
Székelyhíd 107, 111, 136, 182, 266
Székesfehérvár 61, 153, 212, 279
Szekszárd 72
Szendrő (Alduna) 31, 66, 69, 261
Szendrő (Borsod megye) 126
Szentandrás 187
Szenterzsébet 48
Szentfalva 72
Szentgyörgy (Pozsony megye) 271
Szentjobb 113
Szentkatalin 110
Szentlászló 218
Szentlőrinc (Lőrinci) 127–128, 165, 168–169
Szentmargita 177. 255
Szentmárton 49
Szentmihálykő 189
Szepes megye 40, 50, 168, 171
Szeremlye 266
Szerémség, Szerém megye 107–109, 138, 147–148, 151, 170, 203, 207, 211, 219, 270, 281, 289
Szikszó 62, 91, 93, 124–125, 129, 161, 165–168, 169–170, 172, 266, 279, 283
Szilágy megye 181
Szilágysomlyó 181
Szkutari 17
Szmolenszk 60
Sződi 218
Szörényi bánság 82, 193
Szörénytornya 143
Sztambul =l. Konstantinápoly
Szuha 48

Tárczay Miklós 168
Táurinus (Stieröchsel István) 122, 140, 143, 157, 159, 169, 189, 192, 200–202, 204, 264, 274–275, 282–283
Tegzes István 181
Telegdi család 131
– Gábor 98
– István 29–30, 67, 80, 189–191, 281
Temesvári Pelbárt 58, 286
Terjéki Mihály 253
Ternyei Imre 253
Thuróczy család 39
– Miklós 86–87, 130, 183–184, 186, 250
Thurzó Gáspár, bethlenfalvi 97, 168, 253, 280

– György 259
– Péter 168
Thornallyai János 86, 189, 190–192
– Miklós 86, 281
Toldi család 110
Tomori Pál 158–160, 203, 207–208, 218
Tomory István, csucsi 187
Toroczkay Ferenc 187
Torpay nevű nemes 281
Tóth István 48
Török család, enyingi 39
– Bálint 107
– Imre 107–108, 147, 219, 260
Tubero, Ludovicus 66–67, 71, 91, 111, 128, 149–150, 158–160, 202, 264, 274–277, 278, 282–283
Turkevei Ambrus pap 74, 80–81, 269–270
–
Tasnád 80, 181, 183, 186, 281
Tata 50
Técső 52, 174–175, 220, 266
Tekeháza 173
Temes folyó 138–139
Temes megye és Temesköz 62, 138, 141–144, 165, 184, 194, 196, 199, 203, 213, 218, 221, 257, 260
Temesvár 31, 33, 64, 67, 72, 73, 84, 86, 106, 107, 109–110, 111, 130–131, 133–136, 138–144, 146–147, 149, 150, 152–153, 155, 157, 169–170, 172, 183, 185, 189, 191–194, 196–204, 207, 208, 210, 214–215, 217–218, 223, 228, 230, 244, 281, 284–285
Tisza folyó 48, 72, 90–91, 97–98, 107, 109, 128, 147, 152–154, 157, 165, 170, 171, 173, 177, 200, 266
Tiszabő 165
Tiszavárkony 74, 157, 165, 254, 256–257, 266
Tiszavarsány 72, 74, 98, 136, 266
Titel 14, 107, 109, 130, 136, 266
Tokaj 79, 92, 171, 203
Tolcsva 48
Tolna megye 153–154, 211, 253, 266, 270, 291
Tolna mezőváros 72, 153–155, 253, 256, 266, 280, 293
Torda megye 268
Torda mezőváros 187, 221, 250, 255, 257, 266, 271
Tornyospálca 177, 266
Torockó, Torockószentgyörgy 187, 189, 266, 282
Torontál megye 107, 109, 145
Toruń 43
Tóti 266
Trencsén vára 171, 230
Tunyog 177, 266
Tur (Nagytur, Mezőtur) 61, 72, 74–75, 77, 89, 93, 213, 266, 293
Turkeve 269
Tyukod 220

Ujlaki Miklós herceg 30
Ulászló, I. = l. Jagelló dinasztia
Ulászló, II. = l. Jagelló dinasztia
Uza Mihály 257
–
Udvari (Sárrétudvari) 111, 265
Ugocsa megye 57, 172–173, 237, 252
Újvidék 146
Ulicsi mező, Ulics 139, 194, 199
Ung megye 172

Vad Tamás 103
Vámos Gergely 97
Váncsfalvi Dán 176
Vanssar, Melchior = l. Banckwr, Melchior
Váradi Péter érsek 18, 109
Várday család, kisvárdai 153, 183, 254, 256, 257, 292
– Ferenc püspök 40, 63, 68, 80, 183, 184, 186, 189–190, 192–193, 218, 228, 255, 257, 279, 281, 289
– János 254, 257, 289–290, 292
– Pál deák 68, 120–121
Varjas Mihály 179, 285
Varkocs Kristóf 171
Várkonyi Gergely 211
Varsányi Gergely 98
Vaszilij, III. nagyfejedelem 22, 27, 163
Vas Balázs, csegei 253, 291
Vas család (Palatka) 186
Vásárhelyi János kanonok 292
Vasco da Gama 17
Vasky Domonkos, szarvastelki 143
Vayai Bertalan 256, 289–290
– Ferenc 119
– Imre 119
– István 256, 289–290
Vécsey család 168
Végedi Imre 189, 218
Végh István (Lippa) 103
– Lajos 103
Verancsics Antal 67, 83, 90, 107–109, 114, 142, 146–152, 181, 191, 203, 205, 210, 216, 218, 219, 269, 277, 289, 295
Verebélyi János 128
Vereczey Kristóf 174
Veres Gergely, sásvári 57, 173–174, 251–252
Verseghy család 165
Vetésy család 174, 177
– Albert 174, 177
– Gergely 174, 177
– Miklós 174, 177
Viszkai Tamás 230
Vonza Istvánné 179

Wunderzaichen c. röplap, és folytatása, az Aufruhr 29, 30, 71, 93, 115, 117, 157, 206, 215, 217, 277, 279, 281
Wat Tyler 9, 274
Werbőczi István 56, 63, 79, 129, 155, 175–176, 193, 230, 238, 249, 251, 252, 262, 287, 293
Wertlaut Lénárt 166
Wycliff 278

Vác 93, 113
Vadász 168
Vajdahunyad 101, 132, 192, 194, 250–251, 254, 257, 258
Valkó (Valpó) megye 120, 123
Valkó vára (Kraszna megye) 182, 189, 191
Várad (Nagyvárad) 18, 48, 61, 86–87, 93–94, 110–114, 117, 128, 171, 175, 181–184, 191, 198, 205–207
Varasd 18, 123
Várkony = l. Tiszavárkony
Városdobos 177, 266
Varsány (Szabolcs megye) 177, 266
Varsány = l. Tiszavarsány
Vas község 212
Vas megye 120, 155, 156–157, 220,
Vaskapu-hágó 133–134, 184, 193–194
Varjas 266
Velk 248
Veszprém megye 73, 155–156, 211–212
Veszprém város 212
Veszprémvölgy 49
Vica 48
Vice (Erdély) 187, 250, 269
Vidafalva 48
Világosvár 97, 107, 131, 136
Vinga 131, 143, 196
Visk 174, 266
Visztula folyó 43
Viterbo 26
Vitka 177, 266
Vízakna 184, 271

Zok Antal, kissásvári 173
Zólyomi család 111, 182, 281
– Miklós 111
Zudor Mátyás 173
Zsigmond magyar király 12, 16, 49
Zsigmond, I. lengyel király = l. Jagelló dinasztia
Zsupán Pál 174
–
Zádorlak 100, 102, 131
Zágráb megye 256
Zágráb város 213, 255, 266
Zala megye 51, 155, 220
Zalánkemén 107, 109, 148, 152–153, 266
Zalatna 187
Zaránd megye 86, 97, 109, 247, 255
Zeble (Zsebely) 107
Zemplén megye 62, 93, 112, 124, 166, 171–172, 268, 270
Zengg 26
Zilah 208, 218, 266
Zombor (Bácska) 148
Zombor (Zemplén megye) 171
Zöldes 143
Zsarnó 261

KÉPEK ÉS TÉRKÉPEK JEGYZÉKE

1. Bakócz Tamás Emlékérem a Nemzeti Múzeum Éremtárában.
2. II. Ulászló. Emlékérme a Nemzeti Múzeum Éremtárában.
3. Szapolyai János. 1540 körül vert ún. hármas ezüstforint. A Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárában.
4–5. Az 1513. IX. 3-i pápai bulla egyetlen fennmaradt másolatának első és utolsó oldala. Országos levéltár, Mohács előtti gyűjtemény (Dl.) 82390.
6. Keresztes harcos zászlóval. A *Wunderzaichen* címlapja. Országos Széchényi Könyvtár, Régi és ritka nyomtatványok tára, App. H. 102.
7. A parasztvezér emlékműve Dálnokon, az ún. Dózsa-telken. Bojtár Ottó felvétele.
8. Nándorfehérvár. Dillich metszete az 1521-i ostromról. Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok.
9. Siklós vára – a gótikus kápolna. Műemléki Felügyelőség Gyűjteményi Osztály, Fotótár 73303.
10. II. Ulászló menlevele a hazatérni akaró keresztesek számára. 1514. V. 24. Országos Levéltár, Dl. 82400.
11. XVI. századi kézi fegyverek. Tabló a Nemzeti Múzeumban.
12. Szakállas puskák. A Nemzeti Múzeum gyűjteményéből.
13. XVI. századi lovagi páncél. II. Lajos gyermekkori páncélja. A Nemzeti Múzeum gyűjteményében.
14. Solymos várának romjai. Bojtár Ottó felvétele.
15. Solymos romjai – az udvari homlokzat. Műemléki Felügyelőség Gyűjteményi Osztály, Fotótár 7468.
16. Nagyvárad. Hoefnagel metszete. Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok.
17. Kassa. Dillich metszete. XVI. sz. vége. Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok.
18. Temesvár. Dillich metszete. XVI. sz. vége. Nemzeti Múzeum Történelmi képcsarnok.

19. Bács várának helyszínrajza. Műemléki Felügyelőség Gyűjteményi Osztály Fotótár 58992.
20. Gyula vára. Műemléki Felügyelőség Gyűjteményi Osztály Fotótár 72411.
21. Gyula – várudvar. Műemléki Felügyelőség Gyűjteményi Osztály Fotótár 50528.
22. Bács várának romjai. Műemléki Felügyelőség Gyűjteményi Osztály Fotótár 59448.
23. Részlet Bács romjaiból. Műemléki Felügyelőség Gyűjteményi Osztály Fotótár 59447.
24. Pest és Buda látképe. E. Vico metszetéből. Országos Széchényi Könyvtár. Régi és ritka nyomtatványok tára App. H. 25.
25. Huszt vára. Műemléki Felügyelőség Gyűjteményi Osztály Fotótár 33619.
26. Kolozsvár, az egykori „magyar kapu". Műemléki Felügyelőség Gyűjteményi Osztály Fotótár. Pozitív anyag.
27. Telegdi István síremléke a mezőtelegdi templomban. Műemléki Felügyelőség Gyűjteményi Osztály, Fotótár 81755.
28. Emlékszobor Temesvárott, Székely Dózsa György kivégzésének helyén. Bojtár Ottó felvétele.
29. A temesvári kivégzés. Országos Széchényi Könyvtár, Régi és ritka nyomtatványok tára. App. H. 137.
30. A „ceglédi kiáltvány" fennmaradt másolata. Országos Levéltár, Fotótár.
31. Werbőczi István *Tripartitumá*nak Heltai féle kiadása. Országos Széchenyi Könyvtár, Régi és ritka nyomtatványok tára, RMK. III. 214.
32. A sepsiszentgyörgyi Dózsa-szobor. Bojtár Ottó felvétele.

1. A fordulat V. 10.–V. 28. 81
2. A Maros menti hadműveletek V. 22.–24. (Perjes Géza vázlata alapján)
3. A robbanás V. 28–VI. 13. 135
4. Csúcspont és bukás VI. 13.–VII. 15. 195
5. Az utolsó hadműveletek 209

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ 5

I. FEJEZET
A KERESZTES HADJÁRAT

1. A keresztes eszme múltja. 11
2. A török terjeszkedés és Európa 16
3. Az 1513. évi pápaválasztás 23
4. Vita a királyi tanács ülésén 29
5. Belpolitikai viszonyok 1514 előtt 35

II. FEJEZET
A VÁLTOZÓ FEUDALIZMUS MAGYARORSZÁGA

1. A kelet-európai út 42
2. A magyar jobbágyság a XV. században 44
3. A jobbágysors változásai a XV–XVI. század fordulóján 54

III. FEJEZET
A FORDULAT

1. A keresztes had toborzása 60
2. Székely Dózsa György 63
3. A keresztes had elindulása és a toborzás leállítása 70
4. A toborzás betiltásának okai 76
5. A békési fordulattól a nagylaki vesztőhelyig 80
6. A hadjárat leállításának közvetlen előzményei 89

IV. FEJEZET
A ROBBANÁS

1. A paraszthábor megindulása a Marosnál 96
2. Lippa és Solymos bevétele 101
3. Harcok a déli megyékben 107
4. A bihari tűzfészek és Lőrinc pap 110
5. A Pest alatti tábor leszerelése 114
6. A kormányzat első ellenlépései 119
7. Események Honttól Zemplénig 124
8. Dózsa útja Temesvárig 130

V. FEJEZET
CSÚCSPONT ÉS BUKÁS

1. Temesvár ostroma 138
2. A hátország biztosítása 141
3. Győzelmek és vereségek a bácskai hadszíntéren 146
4. A láng átcsap a Dunántúlra 153
5. A gubacsi csata 156
6. Az úri ellentámadás 161
7. Egertől Szikszóig 165
8. Helyi megmozdulások Nyitrától Máramarosig 170
9. A felkelők Szabolcsban és Szatmárban 176
10. Lőrinc pap Erdélybe indul 181
11. Az erdélyi felkelés 183
12. Lőrinc pap Erdélyben: a kolozsvári csata 188
13. Szapolyai János útja Temesvárig 191
14. A temesvári csata 196

VI. FEJEZET
A MEGTORLÁS

1. Vereség Biharban, vereség a Bácskában 206
2. A dunántúli utójáték 211
3. Az úri bosszú és a temesvári kivégzés 213
4. A bosszútól a kártérítésig 220
5. A paraszthábor közvetlen politikai hatása 224
6. Az 1514. évi országgyűlés és törvényei 231
7. A törvények végrehajtásáról 247
8. A kártérítési perek 252
9. A paraszthábor távolabbi következményei 258

VII. FEJEZET
MÉRLEG

1. A parasztháború katonái 263
2. A vezérek. A felkelés bázisai 269
3. Szándékok, tervek, ideológia 271
4. Parasztháború és haladás 287
5. A felkelés és a jobbágyok sorsának alakulása 288
6. 1514-től Mohácsig? 294

IDŐRENDI TÁBLA 297
SZEMÉLY- ÉS HELYNÉV MUTATÓ 344
KÉPEK ÉS TÉRKÉPEK JEGYZÉKE 356
IRODALOMJEGYZÉK 303